

КИЇВ І КИЯНИ

Матеріали щорічної
науково-практичної конференції
Випуск 17

КИЇВ
2025

КИЇВСЬКА МІСЬКА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРИ
МУЗЕЙ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

КИЇВ І КИЯНИ

Матеріали щорічної
науково-практичної конференції
(Київ, 17–18 листопада 2025 р.)

Випуск 17

КИЇВ · 2025

УДК 94(477.411)"653/654"

Київ і кияни : матеріали щорічної науково-практичної конференції, м. Київ, 17–18 листопада 2025 р. / відп. ред. А. Сушко; редкол. О. Друг, В. Івакін, В. Нахманович, С. Панькова, А. Турчанінов. Київ : Видавничий дім «АДЕФ-Україна», 2025. Вип. 17. 344 с. : іл.

ISBN 978-617-8391-32-4

Видання містить статті доповідей учасників науково-практичної конференції «Київ і кияни», що відбулася в Музеї історії міста Києва 17–18 листопада 2025 року.

УДК 94(477.411)"653/654"

За достовірність наведених фактів і тверджень відповідальність несуть автори.

Відповідальний редактор:

Аліна СУШКО, кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Ольга ДРУГ

Всеволод ІВАКІН, кандидат історичних наук

Віталій НАХМАНОВИЧ

Світлана ПАНЬКОВА, кандидат історичних наук

Андрій ТУРЧАНІНОВ (відповідальний секретар)

Затверджено та рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 9 від 30.10. 2025)

ISBN 978-617-8391-32-4

© Автори статей, 2025

© Музей історії міста Києва, 2025

© Інститут історії України НАН України, 2025

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ФУНКЦІОНУВАННЯ КУЛЬТУРНИХ ІНСТИТУЦІЙ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ ПОТЯСІНЬ ХХ ст.

Ольга Друг

З історії культурного життя Києва у 1914–1915 роках 8

Микола Козачок

Культурні інституції Києва в умовах воєнної пропаганди
Першої світової війни 21

Ганна Кондаурова

«Ніякі сили вже тепер не вернуть його...»:
трагедія дому Грушевських за спогадами сучасників 34

Олена Кохан

Доля приватних колекцій в умовах Першої світової війни
та в перші роки становлення радянської влади в Україні 49

Світлана Панькова

Арешт Михайла Грушевського 1914 року: за що? 60

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ДЛЯ КУЛЬТУРНИХ ІНСТИТУЦІЙ ПІД ЧАС ШИРОКОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ В УКРАЇНУ

Анна Гмиря

Особливості збереження радянської матеріальної спадщини
в умовах широкомасштабного вторгнення Росії в Україну
(на прикладі філокартичних матеріалів із Музею окупації Києва) 78

Ірина Кожевнікова

Руйнування культурної спадщини єврейського народу
під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну..... 89

Олена Лодзинська

Досвід українських шістдесятників у сучасній війні..... 105

Оксана Матвійчук

Онлайн-проект «Педагогічна мапа Києва»
у формуванні сучасної культури пам'яті..... 120

Віталій Нахманович

Між блюзнірством, байдужістю і російською пропагандою.
Історія нестворення Музею Бабиного Яру..... 129

Тетяна Пшенична

Називайте речі своїми іменами
(Res suis propriis nominibus appellare)..... 196

Ганна Путова

Виклики воєнного часу та історична біографістика
в музейному просторі: виставковий проєкт «Ровесники. 1891» 205

Людмила Рибченко

Аналіз музейної колекції російсько-української війни..... 218

Ксенія Стрільник

Виставка «Залізниця та дачне життя: подорож у минуле Дарниць»
як приклад музейної діяльності в умовах війни 230

Аліна Сушко

Музей як простір спротиву:
практичні кейси на прикладі діяльності
Музею історії міста Києва..... 238

Галина Фесенко

Репрезентація травматичного минулого у виставковому просторі
Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» 250

КУЛЬТУРНА ДИПЛОМАТІЯ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анна Корчева

Участь Тетяни Михайлівської-Цимбал у громадсько-культурному житті української діаспори Аргентини 1920–1940-х років (за матеріалами архіву Віктора Цимбала з колекції Музею української діаспори)..... 264

Ганна Лексіна

Виставковий проєкт «UKRAЇNKИ»: відзначення 100-річного ювілею Союзу Українок Америки та поповнення музейної колекції..... 279

Тарас Самчук

Кияни в Парижі: гастролі українських радянських творчих колективів у Франції (1950–1960-ті) 287

ДО 120-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ СЕРЖА ЛИФАРЯ (1905–1986)

Наталя Білоус

Документи на нерухоме майно родини Сержа Лифаря у фондах Музею історії міста Києва..... 292

Людмила Губіанурі

Київське життя Броніслави Ніжинської-Сингаєвської..... 303

Зоя Погребова

Балетна спадщина Сержа Лифаря в паризькій опері (на матеріалі фондів Музею історії міста Києва)..... 316

Світлана Якобчук

Джерела дослідження біографії Михайла Лифаря..... 323

**ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД
ФУНКЦІОНУВАННЯ
КУЛЬТУРНИХ ІНСТИТУЦІЙ
В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ
ПОТРЯСІНЬ ХХ ст.**

З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ КИЄВА У 1914–1915 РОКАХ

У реаліях сучасної російсько-української війни роль взаємодопомоги в суспільстві є важливим складником нашого життя. Сплеск соціальної активності відбувається саме в найтяжчі періоди нашої історії. Український народ має багатий історичний досвід у справі доброчинності, допомоги, співпереживання. Тільки в об'єднанні всіх сил суспільства можливий активний опір ворогу. В статті розглянуто лише декілька подій із культурного життя Києва часів Великої війни: показано діяльність Товариства допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій, — однієї з небагатьох легальних українських організацій цього періоду; активність представників культури й науки в проведенні добродійних заходів, що заперечує давній вислів «коли говорять гармати, музи мовчать». Звернуто увагу на важливу подію в історії Києва: з приватної ініціативи колекціонерів Києва було облаштовано мистецьку виставку найкращих зразків мистецтва з колекцій киян і Міського музею з благодійною метою. У колекції Музею історії міста Києва зберігаються окремі музейні предмети, пов'язані з основними культурними подіями в Києві 1915 р.: документ, фото і музичний інструмент, що був на виставці колекціонерів 1915 р.

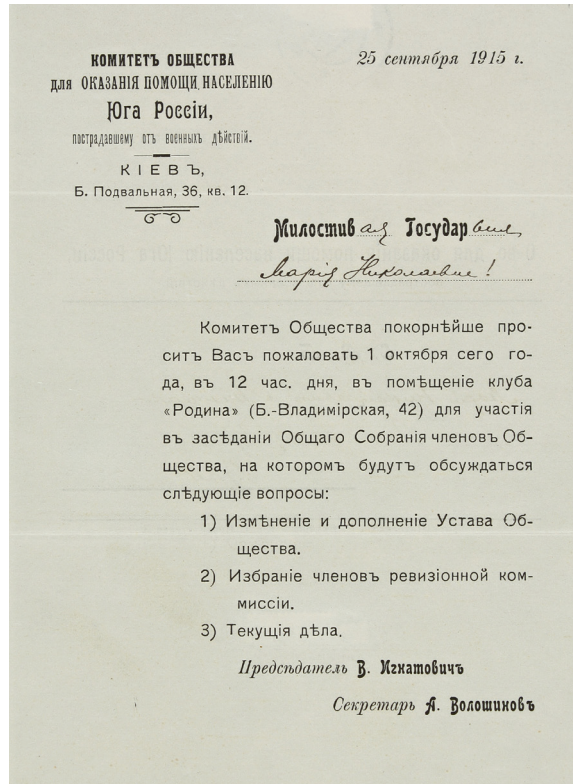
Ключові слова: Київ, благодійність, Товариство допомоги населенню Півдня Росії, Польща, музичні концерти, художні виставки, колекціонери.

Понад сто років тому почалася одна з найбільших катастроф в історії людства — Перша світова війна. Враховуючи її масштаб, величезні втрати внаслідок бойових дій, насамперед людські, спричинені нею фундаментальні зрушення в усіх сферах суспільного життя, її слушно називають Великою війною. Із початком Першої світової війни, незважаючи на те, що в Києві не відбувалися військові дії, місто перетворилося на значний стратегічний центр. У Києві розміщувався штаб Південно-Західного фронту, формувалися частини для відправки на фронт, було декілька військових училищ і шкіл прапорщиків, значна авіабаза. Під час війни широко розгорнуло свою діяльність Товариство Червоного Хреста, проводили велику роботу з мобілізації комітети Всеросійського земського союзу і Всеросійського союзу міст. Київ за короткий час став одним із найбільших у Російській імперії шпитальних центрів. Усього в 1916 р. окрім військового шпиталю на Печерську в місті діяли 96 шпиталів, лазаретів і патронатів, заснованих громадськими організаціями та окремими особами, які перебували під егідою російського Товариства Червоного Хреста.

Справу опіки над біженцями, допомоги постраждалим від війни держава не змогла повністю взяти на себе, тому важливу й помітну роль у цій справі відігравали приватні ініціативи.

Велике значення у підтриманні сімей воїнів, поранених і мирних жителів, які рятувалися від війни — біженців, мали земські союзи, Союзи міст, а також різні

Рис. 1. Запрошення Марії Грінченко
на засідання комітету Товариства
Півдня Росії.
25.09.1915 р.
ІР НБУВ. Ф. 170. № 695. Арк. 4

національні доброчинні об'єднання. Перш за все, це українське Товариство до-
помоги населенню Півдня Росії, створене в Києві у травні 1915 р. Окрім того,
активно працювали Польський центральний комітет допомоги жертвам війни
і Центральний громадський комітет Царства польського з їхніми відділеннями
у Києві, а також Єврейський комітет допомоги жертвам війни.

Товариство допомоги населенню Півдня, яке постраждало від воєнних
дій (відоме під скороченою назвою «Південь») — одна з небагатьох легальних
українських організацій періоду Великої війни. Товариство, очолюване відо-
мими громадськими й культурними діячами Дмитром Дорошенком, Віктором
Ігнатовичем, Володимиром Леонтовичем та іншими, активно долучилося до зби-
рання пожертвувань від громадських організацій у формі субсидій, одягу, взуття
і продовольчих товарів. Зусиллями його членів у Києві було відкрито притулок
для біженців-галичан¹. Засідання комітету Товариства нерідко проводили у клубі
«Родина» на вул. Володимирській, 42² (рис. 1). Товариство проводило різноманітні

¹ Реєнт О. Прояви доброчинності та соціальної солідарності в українському соціумі періоду
Першої світової війни. *Краєзнавство*. 2020. № 1–4. С. 13.

² Див.: Запрошення на засідання комітету товариства М. М. Грінченко. *Інститут рукопису
Національної бібліотеки України ім. Вернадського* (далі — ІР НБУВ). Ф. 170. № 695. Арк. 4.

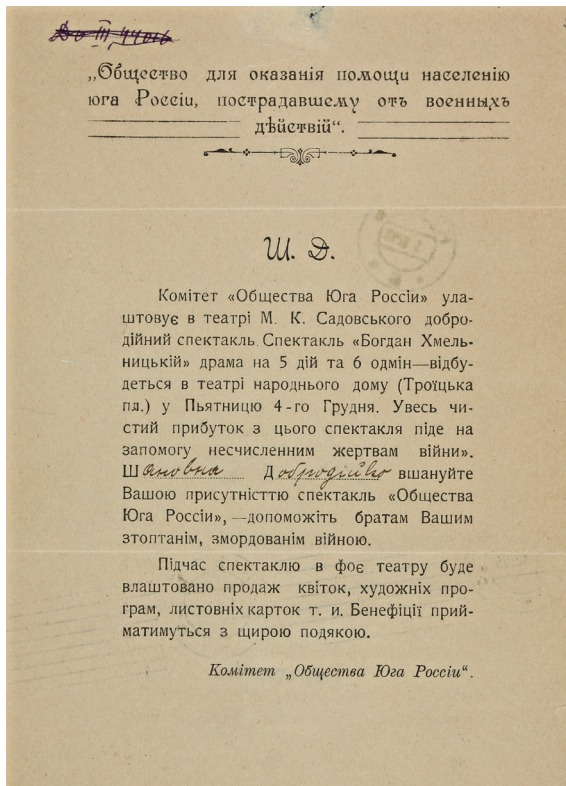

Рис. 2. Запрошення Марії Грінченко на благодійну виставу в театрі М. Садовського.
04.12.1915 р.
ІР НБУВ. Ф. 170. № 695. Арк. 5

заходи зі збирання коштів на допомогу постраждалим від воєнного лихоліття, зокрема благодійні збори на мистецьких заходах. Наприклад, комітет Товариства неодноразово влаштовував добродійні вистави в театрі Миколи Садовського в Троїцькому народному домі. Увесь чистий прибуток від цих вистав ішов на допомогу жертвам війни ³ (рис. 2). За словами Л. Старицької-Черняхівської, допомогу Товариства у тій чи тій формі отримали 40 тисяч депортованих галичан. Товариство проводило також культурно-освітню роботу. В околицях Києва було відкрито десятки дитячих притулків для дітей біженців, які фактично стали першими українськими народними школами в підросійській Україні ⁴.

Під час війни у Києві участь у добродійних заходах брали представники різних культурних організацій і закладів. Великі музичні концерти давали артисти Міського театру, українського театру М. Садовського, театру «Соловцов» та інших. Наприклад, у залі Купецького зібрання 2 січня 1915 р. відбувся концерт польських колядок у виконанні університетського хору (80 осіб) під керівництвом

³ ІР НБУВ. Ф. 170. № 695. Арк. 5.

⁴ Див.: Бойко О. Д. Товариство допомоги населенню Півдня Росії, що постраждало від воєнних дій. URL: http://www.history.org.ua/?termin=товарystvo_shcho_postrazhdalo_vid_vonnykh_dij (дата звернення: 24.09.2025).

Олександра Кошиця. Перед виступом хору зі вступним словом виступив професор Київського університету Володимир Перетц. У концерті брали участь також артисти київської опери. Збір від концерту надійшов до комітету Товариства на користь населення Польщі ⁵. А 6 січня 1915 р. в приміщенні Народної аудиторії на Бульварно-Кудрявській, 26 Товариство сприяння народній освіті організувало концерт хору під орудою О. Кошиця для допомоги постраждалому від війни населенню Галичини. Концерт було присвячено українським колядкам. Перед заходом професор Володимир Перетц розповів присутнім про українські колядки.

Олександр Кошиць на той час був керівником студентського хору Університету Св. Володимира (учасники цього хору в 1916 р. вперше виконали неперевершений «Щедрик» в обробці Миколи Леонтовича), диригентом об'єданого хору Вищих жіночих курсів та Університету, працював у театрі Миколи Садовського диригентом. Хор Кошиця взяв участь у концерті для збирання коштів для допомоги студентам, які евакуювалися з Києва восени 1915 р.

Після невдач російської армії на фронті влітку 1915 р., наприкінці серпня і на початку вересня було прийнято рішення про евакуацію вищих навчальних закладів і гімназій із міста. Учні та студенти мали евакуюватися власним коштом. Щоб їм допомогти, благодійні організації збирали кошти. До ініціативи долучилися також артисти київських театрів. Організаторкою великого збірного концерту, як його назвала місцева преса — «концерту-монстра», була оперна співачка Катерина Воронець-Монтвід ⁶ (рис. 3). 4 жовтня 1915 р. в залі Купецького зібрання відбувся концерт за участі артистів опери, драми, театру М. Садовського, польського театру і хору під управлінням О. Кошиця.

У колекції Музею історії міста Києва є фото артистки К. Воронець з автографом співачки і присвятою Олександрові Лук'янову, студенту Київського університету. Друзі Олександра, знаючи, що він був великим шанувальником творчості Воронець, зробили фото і взяли автограф у співачки після концерту в Купецькому зібранні. Саша Лук'янов на час проведення концерту не був у Києві, бо із першою партією студентів Університету вже виїхав до Саратова. Це фото з дарчим підписом зберігалося у родині Лук'янових, а в 2009 р. надійшло до нашої колекції ⁷.

Активно проявили себе під час війни і художники Києва. Сплеск художніх виставок припадає саме на 1915 р. Художники Києва організовували виставки картин, збори від яких ішли до шпиталів, на допомогу сім'ям, члени родин яких воювали. Художники також реагували своєю творчістю на важливі моменти перебігу подій на фронтах. Наприклад, у видавництві С. Кульженка виходили листівки з репродукціями робіт В. Котарбінського і В. Галімського з написами «На допомогу Польщі» й «На допомогу Бельгії».

⁵ Див.: Киевская мысль. 1915. 02.01.

⁶ Там само. 30.09. № 271.

⁷ Фонди Музею історії міста Києва (далі — Фонди МІК). Фо-14285.

Рис. 3.
Катерина Воронець-Монтвід.
1915 р.
З автографом.
Фонди МІК. Фо-14285

У період, коли на території Польщі, частина якої входила до складу Російської імперії, тривали жорстокі бої, біженці з Царства Польського прибували й до Києва. Ще в жовтні 1914 р. у Києві було створено Центральний комітет «Київ — Польщі», до якого увійшли представники міської влади, очільники навчальних закладів і підприємств⁸. Картину польського художника В. Котарбінського «Київ — Польщі» (рис. 4) надрукували в періодичній пресі, а потім вийшла листівка з репродукцією цієї роботи в друкарні С. Кульженка⁹.

Загальний збір пожертвувань провели в Києві 4 листопада 1914 р.: було зібрано понад 36 тисяч рублів, а також вироби із золота і срібла. 10 листопада збирали пожертви у всіх ресторанах, кафе і кондитерських міста. 120 пар збирачів поширювали відкриті листи (поштівки) із зображенням згаданої картини В. Котарбінського¹⁰. Цей художник у період Першої світової війни створив цикл малюнків на військову тематику, репродукції яких виходили в друкарнях міста. Назви листівок говорять самі за себе: «Війна», «Сльози людські», «У передчутті горя», «Допоможемо біженцям».

⁸ Києвлянин. 1914. 26.X. № 296.

⁹ Див.: Киевская мысль. Иллюстрированное приложение. 1914. 07.XI. № 46.

¹⁰ Див.: Києвлянин. 1914. 10.XI. № 312.

Рис. 4. В. Котарбінський. Репродукція з картини «Київ — Польщі».
Киевская мысль. Иллюстрированное приложение. 1914. 07.XI. № 46

Рис. 5. Афіша виставки картин.
1915 р. Фонди МІК. Дк-504

Товариство художників-киян провело низку виставок у 1914–1915 рр. В актовому залі Університету Св. Володимира навесні 1915 р. пройшла з успіхом виставка, де було представлено 141 картину. Зібрані кошти пішли на допомогу воїнам, які лікувалися у клініках Університету. Після закриття виставки (12 квітня 1915 р.) всі картини, які не були позначені як власні чи з колекції, продали. У колекції Музею історії міста Києва зберігається афіша цієї виставки ¹¹ (рис. 5). Окрім видатних художників, у виставці взяли участь колекціонери, які надали картини відомих мистців. Наприклад, Богдан Ханенко передав для виставки шість робіт зі своєї колекції: «Портрет Ніколи А. Терещенка» М. Кузнецова, «Брунгільда провіщає загибель Зінгфріда» Ганса Макарта, «Портрет Богдана Ханенка» М. Неврьова, «Отара в полі» Ф. Фольца, «Портрет Варвари Ханенко» О. Харламова, «Жіночий портрет невідомої» У. Чека ¹².

¹¹ Фонди МІК. Дк-504.

¹² Каталог виставки картин в актовом зале императорского университета Св. Владимира. Киев, 1915.

Вдова архітектора Шлейфера Ольга Георгіївна Шлейфер надала на виставку п'ять картин відомих художників: І. Богданова, К. Ігнат'єва, М. Касаткіна, В. Орловського, І. Рєпіна (Ріпина)¹³. Інші київські колекціонери — чудові роботи М. Пимоненка, І. М'ясоєдова, В. Орловського тощо.

У січні 1915 р. відбулася VI виставка картин Товариства художників-киян у Педагогічному музеї. Виставка працювала щоденно з 11:00 до 17:00. Вхідні квитки коштували 40 коп., для учнів — 20 коп.¹⁴ Весь чистий прибуток від вхідних квитків надійшов на потреби лазарету і санітарного поїзда Київського учбового округу.

1915 рік загалом був багатий на художні виставки, кошти від яких ішли на благодійні цілі. Зокрема, 15 лютого 1915 р. було відкрито виставку робіт 21 київського художника на Хрещатику, 12. Брали участь Т. Попельська, О. Романов, М. Попов, М. Козик та інші¹⁵. Чистий прибуток від виставки учасники планували передати у земський комітет для поранених.

Досить значну художню виставку відкрили 19 липня 1915 р. в приміщенні Педагогічного музею на вул. Володимирській улітку 1915 р. Захід організували на користь російських, чорногорських, сербських воїнів і членів їхніх родин. На виставці було представлено 411 картин вітчизняних художників старої і нової школи. Як зазначав критик Всеволод Чаговець, «роботи Боровиковського, Брюлова, Тропініна та інш., це найбільш цінний відділ виставки, який викликає самий серйозний історико-естетичний інтерес. Виставка, якої давно у нас не було»¹⁶.

Виставку відвідали понад 4 тисячі осіб. За проханням міської управи учнівські групи міських училищ у супроводі вихователів допускали безкоштовно. Було продано велику кількість виставлених картин. Близько десяти творів придбав київський колекціонер Оскар Генріхович Гансен — роботи А. Васнецова, С. Виноградова, С. Коровіна, Ю. Лемана, В. Полєнова, О. Серєдіна та ін. Кошти пішли на потреби поранених воїнів і родин убитих. Із проданих творів художники відраховували від 20 до 100 відсотків для Комітету допомоги чорногорським і сербським воїнам¹⁷.

Потрібно окремо підкреслити роль у благодійницькій діяльності київського колекціонера Оскара Гансена. Він брав активну участь у багатьох благодійних заходах, але найголовніша його заслуга у цій діяльності — організація і проведення великої мистецької виставки для підтримки Київського відділення Товариства допомоги бідним родинам поляків, які брали участь у війні, а також бідному польського населенню, яке постраждало від військових дій. Цей грандіозний захід, що об'єднав усіх киян, відкрили 23 березня 1915 р. Київські колекціонери і Міський музей надали картини та предмети старовинного мистецтва на цю виставку. Ідея

¹³ Каталог виставки картин в актовом залі імператорського університету Св. Володимира.

¹⁴ Див.: Киевская мысль. 1915. 09.01.

¹⁵ Каталог виставки картин в Києве. Хрещатик, 12. Київ, 1915.

¹⁶ Киевская мысль. 1915. 24.07.

¹⁷ Каталог. Виставка картин русских художников (старой и новой школ) Педагогический музей цесаревича Алексея. Київ, 1915. С. 5, 11, 17, 20.

Рис. 6. Зала старовинного живопису. Збірка порцеляни О. Гансена і С. Жеромського.
Виставка «Мистецтво старих років».
1915 р. Фото С. Аршеневського.
Національний музей «Київська картинна галерея». Бібліотека

виставки полягала в тому, що потрібно показати картини і предмети старовинного мистецтва, які зберігаються у приватних колекціях і недоступні для широкої публіки. Приміщення для проведення великої виставки на першому поверсі будинку Російського страхового товариства на Хрещатику, 28 надав безкоштовно директор цього товариства Михайло Шестаков, а Київське електричне товариство не брало плати за освітлення під час виставки.

Як зазначав у статті про виставку Микола Бурачек, «саме облаштування виставки, так би мовити “чорнову роботу”, і всю художню частину виставки взяли на себе О. Гансен, С. Кржижановський (збирач старовинних картин. — О. Д.) та К. Іваницький (архітектор. — О. Д.)»¹⁸. Колекціонери і пошановувачі мистецтва охоче надали в розпорядження комітету виставки свої колекції. Усього було виставлено 1152 експонати з приватних колекцій і Міського музею. Музей надав зразки українських килимів.

¹⁸ Бурачек М. Передмова. *Иллюстрированный каталог выставки картин и произведений старинного искусства*. Киев, 1916. С. XV.

Рис. 7. Інтер'єр виставкових залів. Виставка 1915 р. Фото С. Аршеневського.
Національний музей «Київська картинна галерея». Бібліотека

За початковим задумом це мала бути виставка старопольського мистецтва та побуту. Але коли почали надходити різноманітні матеріали, стало зрозумілим, що рамки виставки значно розширилися. Тому виставку назвали «Мистецтво старих років» (рис. 6). Як писала місцева преса, враження від виставки було неочікувано прекрасним. Всеволод Чаговець у своїй розлогій статті про цей захід зауважив, що у Києві є велика кількість поціновувачів старого мистецтва, які володіють цінними колекціями старовинних картин, гравюр, мініатюр, порцеляни, бронзи, стародруків, старовинних меблів, шиття, килимів тощо ¹⁹.

Відвідувачі звертали увагу на чудово представлену розкішну колекцію корецької і баранівської порцеляни, яка свого часу складала конкуренцію «старому Відню» і «старому Саксу» ²⁰. Зокрема, велику художню та історичну цінність становила колекція порцеляни О. Гансена, що давала майже повне уявлення про українську порцеляну початку XIX ст. На сьогодні більшість порцеляни з колекції О. Гансена зберігається в Сумському художньому музеї ім. Н. Онацького, є також предмети в Національному музеї декоративного мистецтва України, Національному музеї «Київська картинна галерея», Національному музеї історії

¹⁹ Чаговець Вс. «Искусство старых годов». *Киевская мысль*. 1915. 28.03. № 86. С. 2.

²⁰ Там само.

Рис. 8. Зали XVII–XVIII ст. Виставка 1915 р. Фото С. Аршеневського.
Національний музей «Київська картинна галерея». Бібліотека

України. Музей історії міста Києва має лише один екземпляр фаянсу середини XIX ст. — чайник «Курці опіуму» Києво-Межигірської фаянсової фабрики (рис. 7).

На відвідувачів виставки справили враження gobelени і старовинні золототканні случські пояси. Було представлено велику кількість старовинних польських і українських килимів із колекції О. Гансена та Міського музею. Вишуканістю і високим мистецтвом старих майстрів по дереву вражала відвідувачів «данцизька кімната» (колекція О. Гансена), меблювання якої повністю складалося з предметів XVII і XVIII століть (шафа, комод, крісла, шифоньєрки і баштовий годинник, який грав полонез і менует) (рис. 8).

Кожен відвідувач розумів важливість і цінність такої виставки. Як закінчив свій огляд В. Чаговець, «можна щиро сказати, що благородна мета надати допомогу населенню Польщі, яке постраждало від війни, знайшла собі повністю відповідну форму»²¹.

Виставка працювала щоденно з 11:00 до 22:00. Плата за вхід була 60 копійок, по понеділках — 1 руб. 10 коп., а для учнів — 30 коп.²² Для тогочасного Києва такі ціни на квитки були дещо завищеними, однак виставка викликала певний

²¹ Там само С. 2.

²² Киевская мысль. 1915. 29.03.

Рис. 9. Піаніно-жирфа.
Варшава. Початок XIX ст. В експозиції.
2004 р. *Фонди МІК. КН-9681*

Рис. 10. Піаніно-жирфа
із колекції О. Гансена на виставці 1915 р.
Фото С. Аршеневського.
*Національний музей
«Київська картинна галерея». Бібліотека*

ажіотаж поміж киян. Як зазначала київська преса, публіка відвідувала виставку не лише щоб долучитися до благодійної мети, а й тому, що захід становив високий художній інтерес. Про виставку та її окремі експонати писали достатньо і досить фахово. Поряд зі статтею Всеволода Чаговця можна назвати статтю М. Давидова «Виставка картин і предметів старовинного мистецтва», яку було опубліковано в «Киевлянин» через деякий час після відкриття виставки. Як і попередній автор, М. Давидов зазначає, що за своїм художнім змістом виставка заслуговує виняткової уваги, і зауважує, що представлені здебільшого твори старовинного мистецтва, що є власністю приватних осіб. Зазвичай колекціонери дуже неохоче дозволяли оглядати свої зібрання, і до їхніх скарбниць мистецтва мали доступ лише обрані особи. Давидов зазначив, що ця подія мала характер вишуканого музею-виставки і що такі покази потрібно періодично проводити і в подальшому²³. На жаль, це була єдина така виставка в Києві не лише під час Великої війни, а й взагалі за все XX століття.

Згадаємо ще раз внесок колекціонера Оскара Гансена, ім'я якого стало відомим широким масам київської громади. Всі відзначали особливу чуйність і працю

²³ Див.: Давидов М. Виставка картин и предметов старинного искусства. *Киевлянин*. 1915. 05.04. № 92.

голови художнього комітету виставки, який надав на виставку багато цінних експонатів зі своєї багатої колекції. Про цю колекцію кияни, можливо, багато чули, але побачити її вдалося небагатьом.

Внесок в успіх заходу зробили також польські видатні виконавці — скрипаль Павло Коханський і піаніст Кароль Шимановський, концерт яких відбувся 11 квітня 1915 р. безпосередньо в залах виставки ²⁴.

Заслуга ініціаторів виставки полягає не лише в тому, що їхнє творіння мало величезний успіх і дало матеріальний внесок у благодійну справу. Для нас важливо, що, попри тяжкі часи війни, куратори діяли як професіонали: для збереження пам'яті про виставку було сфотографовано майже всі експонати; 1916 р. вийшов друком каталог виставки двома мовами — російською і польською. Завдяки фотографіям відомого фотографа Сергія Аршеневського стало відомо, що один експонат цієї чудової виставки зберігається в колекції Музею історії міста Києва — музичний інструмент піаніно-жирфа (рис. 9). В огляді виставки київська преса про музичні інструменти написала таке: «Тут стоять два старовинні музичні інструменти “Pinette” і “Piano giraffe”, стильність і затишність яких викликає захоплення відвідувачів» ²⁵. В каталозі виставки піаніно-жирфа згадане під номером 828 ²⁶. Фото цього інструменту на виставці, зроблене С. Аршеневським, зберігається в Національному музеї «Київська картинна галерея». Нині це піаніно — в нашій музейній колекції. У 1982–2004 роках воно розміщувалося у постійній експозиції Музею історії міста Києва в Кловському палаці ²⁷ (рис. 10).

Розглядаючи окремі моменти з історії культурного життя Києва в 1914–1915 рр., можна зазначити, що благодійність під час дуже тяжкої Великої війни захопила всі верстви суспільства. Вона заохочувала представників культури проявляти ініціативу, об'єднуватися, щоб підготувати гарний концерт, виставку, спектакль та інші благодійні заходи. Вивчення найкращих моральних зразків гуманізму та співчуття до людей дають нам необхідний духовний напрямок у житті. Цей історичний досвід актуальний у нашому сьогоденні.

²⁴ Бурачек М. Передмова. С. XIV.

²⁵ Давыдов М. Виставка картин...

²⁶ Иллюстрированный каталог выставки картин и произведений старинного искусства. Киев, 1916. С. 23.

²⁷ Фонди МІК. КН-9681. Фортепіано. Варшава. Перша половина XIX ст.

Olga Druh,
Head of Kyiv of the 2nd Half of the 17th – Beginning of the 20 th Century Department
Museum of Kyiv History
Kyiv
olga.druh@gmail.com

FROM THE HISTORY OF KYIV CULTURAL BACKGROUND IN 1914-1915s

In the realm of the modern Russo-Ukrainian war, mutual assistance in society is an important part of our daily life. The surge in social activism reveals itself precisely in the most tough periods of our history. Ukrainian people have an extensive historical experience in charity, assistance and empathy. Only by Uniting all the forces of society we can resist the enemy. This article shows just some events of the Kyiv cultural life of the Great War period: activities of the Society for Aid to the Population of Southern Russia Affected by Military Actions, one of the few legal Ukrainian organizations of that period; the activity of culture and science representatives in holding charitable events, which refutes the old saying: "when the guns speak, the muses are silent." Attention is drawn to an important event in the history of Kyiv - on their own initiative, Kyiv collectors organized an art exhibition, where the best examples of art from the collections of Kyiv residents and the City Museum were presented for charitable purposes. The collection of the Kyiv City History Museum contains individual museum items related to the main cultural events in Kyiv in 1915: a document, a photo, and a musical instrument that was at the collectors' exhibition in 1915.

Key words: Kyiv, charity, Society for Aid to the Population of Southern Russia Affected by Military Actions, Poland, music events, art exhibitions, collectors.

КУЛЬТУРНІ ІНСТИТУЦІЇ КИЄВА В УМОВАХ ВОЄННОЇ ПРОПАГАНДИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перша світова війна стала не тільки безпрецедентним явищем глобальної, масової та індустріальної війни. Вона стала конфліктом, у якому інформаційно-ідеологічне протистояння досягло небаченого апогею: війна диктувала всебічну мобілізацію армії і тилу в умовах залучення всіх можливих методів, не полишивши осторонь і культурну сферу, що була покликана цементувати рішучість боротьби до остаточної перемоги. У статті проаналізовано діяльність деяких культурних інституцій Києва в умовах якісно нового на той час інформаційного середовища міста, їхні реакцію, адаптацію на виклики часу в умовах масової індустріальної війни.

Ключові слова: культурна інституція, Київ, Перша світова війна, пропаганда.

Київ зустрів Першу світову війну в умовах нової інформаційної революції, що тривала з останньої третини XIX ст. Рівень і масовість глобальних комунікацій суттєво наростили загальний обсяг інформації, масштабуючи її в десятки разів, долучивши до неї широкі маси населення, перш за все міського. Формувався феномен масового інформаційного середовища. Це незамінний інструментарій під час розгортання глобального конфлікту й необхідності військової та ідеологічної мобілізації населення. Культурний простір міста став невід'ємною частиною цього комунікаційного модерну і частиною простору інформаційної війни, де всі види інформації були скеровані для остаточної перемоги над ворогом.

Низка робіт російських військових, зокрема представника генштабу А. Незнамова, переосмислила вже на професійному рівні необхідність якісної інформаційної політики та пропаганди для забезпечення ведення військових дій. А. Незнамов ставить підготовку суспільної думки на третє місце після політичних і фінансових приготувань. Він зазначає, що серед населення має панувати ідеальний порядок, де всі живуть виключно інтересами армії та уряду, де останній має безумовну підтримку та сприяння. Незнамов радить не віддавати питання суспільної думки на довільний відкуп Державній думі чи пресі, а самостійно сформувати і сприяти створенню для себе опори ¹.

Початок Першої світової війни абсолютна більшість населення імперії зустріла із нечуваним раніше рівнем патріотизму. Згуртованість була приголомшливою — без огляду на соціальну чи національну належність, і навіть політичну. Василь Шувльгін зазначав, що сталося справжнє диво, і та сама інтелігенція, яка вчора мріяла про поразку своєї країни, сьогодні, не жалкуючи патетичних слів,

¹ Волконский Н. Л. История информационных войн. Санкт-Петербург, 2003. С. 455.

обіцяла всіма зусиллями підтримати російську державну владу у боротьбі із Німеччиною ².

Окрім, власне, дій влади, яка почала впливати на модерне інформаційне середовище, вагомим чинником шаленого патріотичного піднесення був популярний не одне десятиліття панславізм. Він перетворився на світоглядну доміную значного прошарку освіченого населення і невдовзі доріс до твердого переконання в історичній місії імперії із захисту «братніх» слов'янських народів. Наративи про можливість «возз'єднання» із одними слов'янськими землями та «звільнення» інших із часом перетворилися на історичну необхідність, коли за часів правління Олександра III панславізм переродився вже в конкретну ідеологію із практичними перспективами експансії. Усе це разом з ідеєю захисту православної віри від «пихи та жорстокості тевтона» і створило той ідеологічний тандем, довкола якого вибудовувався інформаційно-пропагандистський дискурс війни, що охопив людей ³.

Патріотичне єднання почало охоплювати Київ ще до офіційного оголошення мобілізації — уже 15 липня 1914 р., в день Св. Володимира представники правих кіл провели маніфестацію після хресної ходи ⁴.

Пристрасті національно-ідеологічного збудження не могли оминати київські культурні інституції. По всій Російській імперії, і в українських губерніях також, панували розвинуті традиції благодійництва, колективного і персонального. Представники різних станів і професій вважали за свій обов'язок долучитись до славетної боротьби на різних засадах ⁵. Інтелігенція і просто освічені верстви населення опинились у ситуації «вибору без вибору», оскільки не можна було пасивно спостерігати за доленосними подіями без особистого внеску, і це в умовах, коли добровільний запис до армії став справою честі ⁶. Велика європейська війна за настроями та очікуваннями мала лишити свій значущий слід на тілі мистецтва і культури, а вони, своєю чергою, «відчуваючи свою соціальну основу», не могли лишитись осторонь «буремного моря життя, що сколихнулося... не відізватись на гуркіт прибою» ⁷. Наелектризована публіка явно жадала відповідної активності від діячів культури.

Війна сприяла неймовірному попиту на розваги та культурні програми широкого профілю — зали театрів були повні, публіка жадала «хліба і видовищ» ⁸.

² Шульгин В. В. Годы, Дни, 1920. Москва, 1990. С. 375.

³ Біла К. В. Военная пропаганда империи: Первая мировая война та її сучасний відгомін. *Вісник Національної академії наук України*. 2024. № 2. С. 104–105 URL: <https://visnyk-nanu.org.ua/ojs/index.php/v/article/view/4738>.

⁴ Маніфестації у Києві. *Рада*. 1914. 15 липня. С. 2.

⁵ Загребельна Н. І. Благодійна діяльність освітян Київського навчального округу в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2014. № 23. С. 182.

⁶ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя і суспільні настрої населення. *Велика Війна 1914–1918 рр. і Україна* : у двох книгах. Книга 1. Історичні нариси / упор. О. Реєнт. Київ, 2014. С. 441.

⁷ Театральные заметки. *Киевская мысль*. 1914. 7 жовтня. С. 2.

⁸ Григор'єв Г. У старому Києві. Спогади. Київ, 1961. С. 270.

Значення театру та інших культурних майданчиків зросло ще й в умовах оголошеного Миколою II сухого закону з 1914 року аж до закінчення війни, через що постала проблема переадресації людської енергії та емоцій⁹.

Влада встигла переконатись у важливості «каналізації енергії», коли 17 липня, в день оголошення мобілізації, екзальтований натовп в атмосфері патріотичного піднесення заповнив центральні вулиці, вигукуючи гасла та співаючи гімни. Люди намагалися прорватися до австро-угорського консульства у Києві, лише поліцейський кордон зупинив дипмісію від погрому¹⁰. В Петербурзі, кількома днями пізніше, поліціанти самоусунулися від захисту німецького посольства, і його розгромив розлючений натовп, який із перших же днів війни виплеснув назовні «плоди» шовіністичної істерії політики антигерманізму¹¹.

На функціонуванні культурної сфери Києва, зокрема театральної, позначилась ціла низка факторів. Передусім, війна збіглася із початком нового театального сезону, через що постало питання самого функціонування театру як такого. Оскільки влада була зацікавлена у всебічній мобілізації як новоствореного фронту, так і тилу, від призову майже нікого не звільняли. Актори не стояли над межами «громадянського боргу».

Винятком у системі загального призову були працівники залізничного транспорту, решта, незалежно від кваліфікації і місця роботи, йому підлягали¹². Згодом почали призивати співробітників поліції, на що було видано окремий наказ військового міністра про відстрочку призову їх із невизначеним терміном¹³. Перші відомості про мобілізацію співробітників театрів були на шпальтах газет 26 липня 1914 р.¹⁴, і в подальшому газети рясніли регулярними повідомленнями про призов артистів, музикантів і простих співробітників¹⁵.

Попри вируючий шалений дух патріотизму та громадянського обов'язку, покликаного дати відсіч ворогові, звісно ж, не всі із театральної сфери бажали долучитись до мобілізації. Дехто шукав обхідні шляхи, роботу на оборонних підприємствах, дехто прямо уникав призову і переховувався від мобілізації, продовжуючи свою акторську діяльність. Наприклад, Микола Садовський згадував: «...вже з однієї моєї трупи в першу голову забрали душ із десять акторів та хору. Найкращі тенори, баси, баритони — і все те репертуарне — повинно було піти, і тим самим у трупі зробилась величезна пробоїна»¹⁶.

⁹ Безуглий А., Герасімов Т. Вплив Першої світової війни на театральне життя міст Правобережної України. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Історичні науки»*. 2017. № 4. С. 39.

¹⁰ Маніфестація. *Києвлянин*. 1914. 17 липня. С. 3.

¹¹ Меркулов Р. С. Империя в войне. Свидетельства очевидцев. Санкт-Петербург, 2023.

¹² Нариси із історії театального мистецтва України ХХ ст. / редкол.: В. Сидоренко. Київ, 2006. С. 107.

¹³ Отсрочка призыва для полиции. *Киевская мысль*. 1914. 29 липня. С. 2.

¹⁴ Война и театр. *Киевская мысль*. 1914. 26 липня. С. 2.

¹⁵ Театр и музыка. *Киевская мысль*. 1914. 5 серпня. С. 2.

¹⁶ Садовський М. К. Мої театральні згадки, 1881–1917. Київ, 1930. С. 116.

Складнощі функціонування, в тому числі із зайнятим військами театральним приміщенням, змусили Садовського звернутися до міської управи із відкритим питанням, чи є доцільність функціонування міського народного дому в майбутніх сезонах. Влада відповіла, що не бачить жодних перепон,¹⁷.

Таке «схвалення», однак, не вирішувало проблем ні М. Садовського, ні решти працівників, яким доводилося йти на всілякі хитрощі задля функціонування театру. Багато акторів трупи Садовського, уникаючи прямої мобілізації, влаштовувались на «оборонні роботи», наприклад П. Коваленко і О. Корольчук працювали у канцелярії інженерного складу, інші, у кого був відповідний фах і досвід попередніх професій, — у цехах «Арсеналу». І. Мар'яненко влаштувався на посаду паспортиста цукрового заводу, що був прикріплений до оборонної промисловості. Такі комбінації давали змогу бути вдень на роботі, а ввечері займатися театральною діяльністю¹⁸.

Військові, зокрема комендант київської фортеці Петро Медер, категорично не схвалювали таку посадову еквілібристику у виконанні працівників театру. Медер регулярно ініціював перевірки, відряджаючи довірених ад'ютантів шукати акторів, які підлягали мобілізації, по київських театрах, унаслідок чого погорів театр «Соловцов», де хапали в такий спосіб діячів Мельпомени «на гарячому». Щоб уникнути подібних ситуацій, театри Києва вдавалися до неодноразових конспірацій. Микола Садовський, наприклад, уживав таких заходів. Реальні імена та прізвища акторів на афішах було замінено на «підставні». Всі шинелі й будь-які речі, подібні до військової форми, прибирали з акторських убиралень і ховали від сторонніх очей контролерів, замінюючи цивільним кроєм. За наказом Садовського до лаштунків нікого без його відома й дозволу не пускали. Контролери і співробітники театру пильнували «ревізорів», розробивши систему умовних сигналів і паролів, попереджаючи заздалегідь трупу і самого керівника про появу непроханих гостей. Театрові навіть допомагали поліцейські, які співчували Садовському і його трупі¹⁹.

Другим вагомим фактором впливу на культурні інституції Києва став пошук місця застосування щирого людського ентузіазму, оскільки війна «потребувала всезагальної мобілізації для пом'якшень лиха війни»²⁰. Найбільш масовим явищем стала організація різноманітних товариств, комітетів, спілок, органів опіки тощо. Вони були покликані акумулювати громадські кошти безпосередньо для цільового залучення на потреби фронту та його учасників або ж потерпілих²¹.

Загальний людський ентузіазм, любов до ближнього свого, традиції громадської благодійності поєднувалися з наративами ідеологічно-пропагандистського

¹⁷ Заявление Н. К. Садовского. *Киевская мысль*. 1914. 2 серпня. С. 2.

¹⁸ Нариси із історії театального мистецтва... С. 108.

¹⁹ Садовський М. К. Мої театральні згадки... С. 116–118.

²⁰ Киев 21-го июля. *Киевская мысль*. 1914. 21 липня. С. 1.

²¹ Донік О. М. Громадська благодійність в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2005. № 9. С. 61. URL: http://resource.history.org.ua/publ/xix_2005_9_61.

спрямування, що переповнювали інформаційний простір, дуже часто доповнюють один одного.

Ключовими структурами, що оформили широкий громадянський ентузіазм, стали дві організації — Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам (далі — ВЗС), створений у липні 1914 р., і Всеросійський союз міст допомоги пораненим і хворим (далі — ВСМ), створений у серпні 1914 р. Дві установи отримали офіційне монарше схвалення від Миколи II 12 серпня 1914 р. Небезпідставно вбачаючи у новостворених структурах перспективного політичного і громадського конкурента офіційної влади, уряд дозволив ВЗС і ВСМ займатися лише допоміжною діяльністю, а саме: медико-санітарною справою, лікуванням, забезпеченням армії провізією, ліками, перев'язочними матеріалами, інструментарієм, провізією, речами, обмундируванням (перш за все чоботями), піклуванням про поранених і скалічених ²². Тому допоміжну благодійну сферу діяльності, ентузіазм культурних інституцій Києва воєнного часу на користь підтримки нужденних та фронту слід розглядати також і з урахуванням цього спектра схвалених державою занять, на який були скеровані благодійні ініціативи, що мали періодичну повторюваність. Цей формат діяльності менше всього залежав від примх пропагандистської істерії, вирізнявся більшою стабільністю.

Згадуваний вище Союз міст неодноразово сам виступав організатором та ініціатором культурних заходів. Наприклад, у приміщенні Київського міського театру, в рамках збирання коштів на теплі речі для армії, він організував кілька концертів С. Кусевицького та С. Рахманінова ²³.

Інші організації вчиняли так само. Приміром, цирк П. Круткова «Гіппо-палас» влаштував благодійний вечір І. Руденкова за участю артистів Московської опери та артистів київських театрів «на потреби Вітчизняної війни» вже 2 серпня, маючи, вочевидь, на увазі благодійні відрахування з проданих квитків ²⁴. Благодійний симфонічний концерт було влаштовано 10 серпня у саду Київського купецького зібрання, всі збори з якого мали передати міському товариству Червоного Хреста ²⁵.

Не відставав Київський міський театр, анонсувавши 15 серпня «Великий Концерт», всі збори з якого мали піти на «потреби війни» ²⁶. В іншому випадку, Міський театр кооперувався з Комітетом з надання допомоги хворим та пораненим воїнам ²⁷.

Театр «Соловцов» додав до свого репертуару актуальний контент військово-політичного спрямування, мова про який піде нижче, а також анонсував передання всього чистого збору на «потреби Вітчизняної війни» — ішлося про подвійний внесок

²² Донік О. М. Громадська благодійність... С. 64–65.

²³ Киевская мысль. 1914. 14 ноября. С. 1.

²⁴ Там само. 2 серпня. С. 1.

²⁵ Там само. 10 серпня. С. 1.

²⁶ Там само. 12 серпня. С. 1.

²⁷ Там само. 21 серпня. С. 1.

на користь Червоного Хреста і Комітету допомоги пораненим ²⁸. У подальшому, коли справа стосуватиметься різдвяної благодійності, простір театру за ініціативою ВСМ буде задіяно для благодійних вистав з метою підтримки поранених воїнів, як-от комедії «Товариство заохочення нудьги» або спеціального циклу мініатюр ²⁹.

Другий міський театр (частина комплексу «Шато-де-Флер») дав одну з перших своїх вистав на користь сімей запасних і поранених вояків ³⁰.

Осторонь від поважних культурних інституцій першої величини не були й заклади меншого масштабу. Війна сприяла пожвавленню такого явища, як театри мініатюр, першими провідниками яких у Києві стали В. Шумський та І. Руденков. Ці заклади переживали свій злет завдяки поєднанню формату і вимог часу — вистави в них влаштовували за кінопрокатним зразком із тривалістю близько години, 3–4 сеанси за вечір. Вочевидь це було оптимальним рішенням як для заклопотаного глядача військового періоду, який мав небагато часу і коштів, так і для акторів із підприємцями. Театри мініатюр привертали увагу невибагливої публіки й широтою репертуару: п'єски, романси, розважальна клоунада ³¹. Художній театр мініатюр Кручиніна частину зборів від вистав скеровував для потреб користь поранених і сімей запасних солдатів ³².

Періодичну діяльність у культурно-благодійній площині розгорнув Педагогічний музей цесаревича Олексія (сьогодні це Педагогічний музей України). Зокрема, за його ініціативою було організовано спеціальний концерт артистів опери і драми у серпні 1914 р. на користь поранених воїнів лазарету Київського учбового округу, який розгорнули в приміщенні училища К. Ушинського ³³. Приміщення Педагогічного музею в подальшому використовуватиме Спілка художників-киян для благодійних виставок картин, щоб підтримати санітарний вагон і лазарет Київського учбового округу ³⁴ та Прихистку для сліпих воїнів ³⁵.

Простір Купецького зібрання став однією із ключових місцин для музичної благодійності. Там неодноразово брали участь у благодійно-різдвяних ініціативах представники Київської консерваторії. Під керівництвом викладача консерваторії А. Кошиця у приміщенні Купецького зібрання проводили концерти колядок за участю артистів опери. Збір у 1914 р. організували на користь комітетів допомоги населенню Галичини та Польщі ³⁶, наступного року — для допомоги учням евакуйованих вищих закладів освіти у Саратові і постраждалим мешканцям півдня Росії під час бойових дій ³⁷. Відбувалися концерти під патронажем київського

²⁸ Там само. С. 1, 5.

²⁹ Там само. 15 грудня. С. 1; 1915. 18 грудня. С. 1.

³⁰ Там само. 1914. 21 серпня. С. 5.

³¹ Григор'єв Г. У старому Києві. С. 273–274.

³² Киевская мысль. 1914. 22 вересня. С. 1; 12 грудня. С. 1.

³³ Там само. 29 серпня. С. 1.

³⁴ Там само. 14 грудня. С. 1.

³⁵ Там само. 1915. 20 грудня. С. 1.

³⁶ Там само. 1914. 16 грудня. С. 1.

³⁷ Там само. 1915. 19 грудня. С. 1.

відділу організації допомоги постраждалим на війні солдатам і їхнім сім'ям³⁸. Дім Купецького зібрання 1916 р. поєднав традицію балів-маскарадів зі збиранням коштів на подарунки для воїнів³⁹.

Третім вагомим фактором, що був виразним у діяльності більшості культурних інституцій Києва, став культ ненависті до ворога, уособлений у персоні німця, навіяний і сконструйований за довгі десятиліття до війни. Отримавши могутній імпульс із моменту виникнення ідеї «вкраденої перемоги» у Російській імперії в 1878 р., за результатами перегляду Берлінського конгресу, що закінчив чергову російсько-турецьку війну, цей культ став справжнім подарунком для суспільно-політичних еліт імперії. Відтоді і аж до самого початку Першої світової війни «ідея германського віроломства» була лейтмотивом офіційної та неофіційної дипломатії⁴⁰. Російська внутрішня політика та суспільні настрої стануть легкою здобиччю для нестримної пропаганди панславістських кіл, яка прямо закликала до відкритого і вирішального зіткнення із Німеччиною. Росія що далі, то більше «звалювалась» в істерію⁴¹.

Із моменту початку глобального конфлікту в 1914 р. градус істерії сягнув небачених розмірів, країна «купалась» у демонізації ворога. Німці стали ідеальним інструментом у бінарній системі «свій — чужий», із подальшою дегуманізацією по всій системі ціннісних координат тодішнього соціуму, в тому числі українського його сегменту⁴².

Німецький світ і його дії вважали ненаситними, продиктованими тваринною жорстокістю і бажанням проковтнути останні маленькі й незалежні слов'янські держави Балкан, щоб потім повністю зосередитись на Росії⁴³. Агресію розуміли як акт із боку Німеччини з метою розділення Російської імперії та заведення у неволю ще більшої кількості слов'ян⁴⁴.

Однією з частин цієї антинімецької кампанії, що прокотилась Європою, стала «фабрика жахів», покликана закріпити негативний образ німця в уяві пересічного мешканця. Цей метод практикували всі учасники Антанти. Німецькому і австрійському урядам, їхнім збройним силам і всій нації приписували «сатанинські» методи ведення війни та образ мислення, несумісні з тим благородним рівнем вчинків і чеснот, яких начебто дотримувалися Росія та її союзники. Газетярі давали волю фантазії, повідомляючи «офіційно» і з «дотриманням» стандартів об'єктивності «жахливі подробиці» з війни, нерідко перебуваючи при цьому за

³⁸ Там само. С. 1.

³⁹ Києвлянин. 1916. С. 1.

⁴⁰ Киссинджер Г. Дипломатія. Москва, 1997. С. 138.

⁴¹ Там само. С. 143–144.

⁴² Куцик Р., Безпалько Б. «Демонізація» ворога як прийом російської імперської пропаганди в роки першої світової війни. *Київські історичні студії*. 2020. № 1. С. 75–76. URL: <https://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/216>.

⁴³ Бьют час. *Києвлянин*. 1914. 16 липня. С. 1–2.

⁴⁴ Київ 19-го июля 1914 г. *Києвлянин*. 1914. 20 липня. С. 1.

сотні кілометрів від прифронтової смуги. Однією з перших таких історій була звістка про Каліський погром, де нібито загін німецької кавалерії, який захопив 19 липня 1914 р. польське губернське місто Каліш, розстріляв сотню мирних жителів, зокрема і міського скарбника Соколова, який нібито відмовився видавати казенні кошти. Популярним став міфічний «майор Прейскер» — командувач німецьких уланів-грабіжників. «Погром» багато разів екранізували, а сама історія поповнила колекцію уявних «звірств» німецької армії та народу ⁴⁵. Пустили в обіг і мотиви Західного фронту: публіка насичувалася відомостями про «варварські звірства» німців на теренах Бельгії і Франції, а зображення руйнацій і пошкоджень бельгійських ⁴⁶ і французьких соборів, наприклад у Реймсі ⁴⁷, як ніколи чудово сприймалися публікою. Панував дискурс щодо антихристиянської сутності німців.

Перебування у такому інформаційному бульйоні мало свої наслідки не тільки для простого люду, а й для культурних інституцій, які мали не словом, а справами підтвердити свою принципову громадянську і патріотичну позицію в часи вирішальних випробувань. Та й самі представники цієї сфери нерідко виступали активними носіями відповідного ідеологічно-світоглядного мейнстріму. В ілюстрованому щотижневому додатку «Киевской мысли», де була регулярна рубрика про театральне та мистецьке життя, прямо зазначали, «що борг захисника Вітчизни, борг громадянина — ось та формула, в короткому лаконізмі якої йдуть всі особисті та суспільні інтереси». І в цьому служінні народові діячі сцени повинні згуртуватися перед випробуваннями і прийти на поміч суспільству ⁴⁸.

Шовіністично-пропагандистська істерія не тільки посилювала цілком пристойну благодійницьку компоненту і традицію добрих справ як норми тодішнього соціуму. Вона спричинила активну діяльність київської культурної сфери, спрямовану на посилення та підкріплення інформаційного поля, що проявилось у контентному наповненні, участі в демонізації ворога і, звісно ж, в загальноімперському процесі «культурного відторгнення» всього німецького в будь-яких проявах у державі.

Розгром «зовнішнього німця» мав доповнюватися абсолютною перемогою над «внутрішнім». Мільйони німецьких підданих держави, які жили в імперії з XVIII ст., повинні були втратити майно, більшість прав і зазнати культурного таврування. Настав час колективного обвинувачення і так само колективного покарання цілих народів ⁴⁹.

⁴⁵ Меркулов Р. С. Империя в войне. URL: <https://flibusta.is/b/741399>.

⁴⁶ Уцелевшая ратуша и разрушенная рядом с ратушей церковь Св. Петра. *Киевская мысль. Иллюстрированный додаток*. 1914. 3 жовтня. № 41. С. 323.

⁴⁷ Разрушение Реймского собора. *Там само*. 1914. 10 жовтня. № 42. С. 329.

⁴⁸ Художественная хроника. Сцена. *Киевская мысль. Иллюстрированный додаток*. 1914. 15 серпня. № 34. С. 270

⁴⁹ Меркулов Р. С. Империя в войне.

Усі губернії країни заповнили відомості про економічне засилля німців і необхідність позбавитися цього «ярама». Прокотилась хвиля реквізицій власності та нерухомості німецьких і австрійських підданих ⁵⁰.

Майном справа не обмежувалася, і тон задавала столиця. Після того, як Петербург у шалі патріотичного піднесення було перейменовано в Петроград, київський губернатор М. Суховікін звернувся до міських управ щодо надання інформації про наявність у губернії німецької топоніміки з метою її перейменування ⁵¹.

Нарешті хвиля докотилась до самого факту наявності ворожої культури, якої було потрібно позбутися. Що і зробили київські театри, підтримавши хвилю всебічного остракізму всього німецького. Потрібно зауважити, що період XIX — початку XX ст. був золотим часом німецької культури і слави у мистецтві світового масштабу. Творчість Гете, Шиллера, Лессінга становила дуже велику частку у репертуарі кожної поважної театральної установи ⁵². Київська опера також мала німецький і австрійський репертуар, зокрема опери Ріхарда Вагнера («Валькірія», «Зігфрід», «Тангейзер» тощо) ⁵³. Однак відтепер під категоричну заборону потрапили всі опери, п'єси, симфонічні твори «авторів німецької національності». Недоторканим лишився тільки всесвітньо відомий «Фауст» Йоганна Гете, і то через дуже поважну причину: цю оперу на основі твору німецького письменника написав французький композитор і диригент Шарль Гуно ⁵⁴.

Прогалини у «репертуарній дірі», коли позбулися Баха, Бетховена, Брамса, Вагнера та інших, потрібно було чимось заповнювати. «Зважаючи на потребу моменту», головними рекомендаціями були пропозиції заповнити програму відповідними російськими класиками ⁵⁵. Охочих заступитись за «німців» або за «німецький контент» поміж пересічних мешканців чи інтелігенції було обмаль, адже це було часто репутаційно та фізично небезпечно в умовах, коли негативно заряджена публіка була твердо переконана, що «захисники німців — німці!» ⁵⁶.

Врешті-решт культурні інституції, окрім, безумовно, позитивної благодійної діяльності, долучились й до продукування чи ретрансляції контенту військового часу, слугуючи цілям тогочасної пропаганди, закріплюючи її ефект та постулати серед міської публіки. Умовно цей контент можна поділити на кілька змістовних категорій.

Перша категорія — вітчизняний патріотично-пропагандистський контент, зокрема твори російських класиків, створені безпосередньо перед або задовго до Першої світової війни, які безпосередньо її не стосуються. Вони наповнені

⁵⁰ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя... С. 449.

⁵¹ К переименованию населенных пунктов. *Киевлянин*. 1914. 13 листопада. С. 4.

⁵² Безуглий А., Герасімов Т. Вплив Першої світової війни... С. 39.

⁵³ Григор'єв Г. У старому Києві. С. 106–107.

⁵⁴ Там само. С. 270.

⁵⁵ Художественная хроника. С. 270.

⁵⁶ Меркулов Р. С. Империя в войне.

патріотичними мотивами, героїзацією минулих російських історичних сторінок та ушлявленням військових подвигів, через що були вельми в пригоді в нових актуальних умовах. Цей вид діяльності мав акцент на історичній глорифікації.

Міський театр презентував у серпні 1914 р. історичну п'єсу «Ізмаїл» М. Бухаріна (1845–1910), в основі якої лежать події переможного штурму російськими військами Суворова турецької фортеці Ізмаїл у 1790 р.⁵⁷ Пізніше глядачі мали змогу побачити оперу Михайла Глінки «Життя за царя» — міфічну історію Івана Сусаніна в 1613 р. під час Смути⁵⁸. П'єса А. Островського «Козьма Захарович Мінін-Сухорук», присвячена одному із головних очільників народного ополчення, також доповнювала тематику смутного часу на сцені Другого міського театру⁵⁹. «Добриня Нікітич» А. Гречанінова був далекий, звісно, від реальних історичних подій, але тематично вписувався в патріотичний репертуар⁶⁰. Попри історичну підкладку у формі невдалого, але все-таки героїчного, походу, було поставлено оперу А. Бородіна «Князь Ігор»⁶¹.

Театр «Соловцов» додав до репертуару п'єсу А. Писемського «Ветеран і новобранець»⁶².

Другою категорією став репертуар, який був створений безпосередньо вже після початку війни і, з очевидних причин, мав значно більше кон'юнктури і ідеологічно-пропагандистського навантаження. Тут, на відміну від попередньої категорії, більше представлені київські культурні заклади меншої величини: театри мініатюр, кінотеатри. Провідні театри не мали потреби звертатись до відверто пропагандистських мотивів, свою активну громадянську позицію і дух солідарності тилу і фронту вони виражали здебільшого через благодійні збори та відрахування з регулярної каси.

Тим не менш у перший театральний сезон 1914/1915 років театр «Соловцов» зробив спробу опанувати хвилю актуальної повістки, представивши низку вистав⁶³. П'єса М. Дальського «Ганьба Німеччини» («Культурні звірі») являла собою «фабрику жахів» зі створення негативного образу Німеччини. Е. Арокур у творі «Під пруським ярмом» висвітлював модну тему «російсько-французького братерства» в умовах війни зі спільним ворогом, звернувшись до тематики франко-прусської війни 1870–1871 рр. До теми бельгійсько-російського братерства звертався Л. Андрєєв у творі «Король, закон і свобода», де йшлося про боротьбу бельгійців проти німецьких поневолювачів⁶⁴. Бельгійська тема була

⁵⁷ Киевская мысль. 1914. 20 серпня. С. 1

⁵⁸ Там само. 28 серпня. С. 1.

⁵⁹ Там само. 23 вересня. С. 1.

⁶⁰ Там само. 7 жовтня. С. 1.

⁶¹ Там само. 15 грудня. С. 1.

⁶² Там само. 25 вересня. С. 1.

⁶³ Киевлянин. 1914. 31 жовтня. С. 1.

⁶⁴ Нариси із історії інонаціонального театру в Україні XX — початку XXI століть / за ред. М. Гринишиної. Київ : Альманах, 2017. С. 126.

шанованою темою в державі через символізм: спротив маленької невинної країни, що оголосила нейтралітет, але зазнала колосального та нищівного німецького вторгнення, однак не скорилась і не склала зброї на милість завойовника.

Другий міський театр репрезентував сатиричну комедію «Таланти Завойовника»⁶⁵. «Французька тема» не оминула і цей театр, хоча і як напівкурйоз — на сцені грали «Орлятко» французького драматурга Едмона Ростана⁶⁶. П'єса, присвячена долі сина Наполеона I, була особливо іронічною саме на сцені театрів Російської імперії, зважаючи на сакральне місце в ідеології держави Вітчизняної війни 1812 р.

Театри мініатюр і кінотеатри мали більше «злободенного» культурного продукту, порівняно зі своїми «старшими братами». Художній театр мініатюр Кручиніна на хвилі громадянського піднесення 1914 — першої половини 1915 р. показував патріотичну музикальну картину «За Слов'ян!» у супроводі національних гімнів дружніх країн⁶⁷, а потім політичний огляд «І пролунав бій!»⁶⁸.

Кінотеатр Шанцера, на початку війни продемонструвавши любов до творчості Чайковського і його «Увертюри 1812 р.»⁶⁹, вирішив використати силу новоствореного патріотичного кіно — вітчизняного і закордонного. Публіці демонстрували «Велику війну народів», збірку сюжетів про союзницький флот, кінодраму «В кайданах Австрії», військову сатиру «Казка про німецького грізного вояку генерала Гогель-Могеля» і документальну кінозбірку «Військова гроза в Бельгії»⁷⁰.

У кінотеатрі «Експрес» показували, зокрема, патріотичне кіно «Звершення рядового Василя Рябова»⁷¹. Пізніше в кінотеатрі «Корсо» київський глядач міг оцінити картину «Звершення телефоніста Олексія Макухи».

Окремою підкатегорією патріотично-злободенного контенту можна назвати «союзницькі» твори, яка стосувались союзників Російської імперії у збройному конфлікті. Тут виразно домінував французький культурний продукт, з огляду на зміцнення культурних і політичних зв'язків Росії та Франції. Уже згадувана п'єса «Орлятко» Едмона Ростана знайомила місцеву публіку з сюжетами, близькими саме для французької культури. Більш злободенною виставою була «Вільний Ельзас» у просторі Другого міського театру⁷², що зачіпала питання захоплених Німеччиною територій під час попередньої війни із Францією.

⁶⁵ Киевская мысль. 1914. 13 грудня. С. 1.

⁶⁶ Киевлянин. 1914. 1 жовтня. С. 1.

⁶⁷ Киевская мысль. 1914. 25 серпня. С. 1.

⁶⁸ Там само. 21 вересня. С. 1.

⁶⁹ Там само. 29 серпня. С. 1.

⁷⁰ Там само. 15 грудня. С. 1.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само. 21 вересня. С. 1.

У кінотеатрах демонстрували «Велику війну народів» — закордонну кінохроніку французької, бельгійської, англійської та сербської армій ⁷³.

Ще одним випадком легалізації «німецького» контенту була опера «Орлеанська Діва», яку неодноразово показували в київських театрах. Оперу, створену на основі однойменної драми Фрідріха Шиллера, врятував той факт, що композитором був Петро Чайковський.

Колосальні зміни репертуарів, пов'язані з патріотичним піднесенням і заборонами, однак, не тривали довго — у справу втрутились життя та економічний занепад. Невдовзі й кроваві жертви на фронтах війни зменшили фонтануючий запал людського ентузіазму, що базувався на переконанні у швидкій та переможній війні, на кілька місяців, максимум півроку. Затягнення військових дій і позиційний ступор на фронтах дуже швидко почали руйнувати загальний оптимізм ⁷⁴.

Наростання економічних проблем в тилу, проблеми з продовольством, грошима, дорожчання життя змушували людей раціональніше використовувати ресурси, обмежувати звичні витрати. Колишній пропагандистський флер театального сезону 1914/1915 рр. лишився у минулому і більше ніколи не матиме таких масштабів — відтоді тільки благодійницька діяльність буде виразно наявна в культурних інституціях. Розгромний для російських військ період на фронті влітку — восени 1915 р., що увійшов в історію під назвою «Великий відступ», остаточно поховав колишній оптимізм і войовничий запал серед широких верств населення. І, водночас, інформаційно-пропагандистське середовище, яке створювало попит на відповідний продукт.

Культурна сфера дуже швидко відчула на собі погіршення економіки в державі, що впливало як на функціонування установ, так і на зміну смаків публіки: що далі, то більше зростатиме запит людей тільки на той контент, що відволікав від життєвих негараздів.

У жовтні 1914 р. антрепренер міського театру М. Багров скаржився міській управі, що доходи театру падають. Перші 19 днів нового сезону принесли тільки 16 тисяч рублів, натомість сезон 1913 р. дав за цей самий період 27 800. Виявилось, що значну частку доходів театрів становили гастрольні заробітки іменитих гостей із закордону, яких не було в умовах війни ⁷⁵.

Зниження ресурсів населення дуже швидко позначилось на театрах у межах усієї країни: з вересня 1914 до вересня 1915 р. припинили функціонувати театри у 140 місцевостях імперії. Київ демонстрував навіть невелике зростання, що, однак, було тільки наслідком великого напливу біженців із західних кордонів ⁷⁶.

⁷³ Киевская мысль. 1914. 17 листопада. С. 1.

⁷⁴ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя... С. 443.

⁷⁵ Театральные дела. *Киевская мысль*. 1914. 7 жовтня. С. 2.

⁷⁶ Война и театры. *Киев*. 1916. 30 січня. С. 4.

Відбулися кілька знаменних подій, що символізували своєрідний кінець колишнього високого рівня благодійності, його зменшення і перехід населення і закладів культури Києва до «культурної економії».

Поліція учиняла рейди по київських культурних закладах у січні 1916 р., зокрема було зафіксовано, що в кінотеатрах візитери мають контрамарки із неоплаченим благодійним збором, відбирання поліцією вже куплених квитків з оплаченим збором з метою подальшого перепродажу, але без повторної благодійної націнки ⁷⁷.

Трохи пізніше київська публіка була приголомшена оголошеннями оперних оркестрантів улітку 1916 р. про пошук роботи на зимовий сезон 1916–1917 рр., внаслідок скрутної матеріальної ситуації, зокрема через відмову антрепренера платити надбавку 1 р. кожного дня ⁷⁸.

Отже, комплексна дія багатьох чинників — позиційного ступору на фронті, погіршення матеріального становища населення та держави, падіння рівня довіри населення до неефективних дій влади — призвела до того, що рівень співучасті культурних інституцій у ідеологічних або пропагандистських процесах, хай навіть і побічної, упав до мінімуму. Натомість благодійницька активність лишалась актуальною, хоч із поступовим зменшенням масштабу, аж до незворотних політичних катаклізмів кінця 1917 р.

За винятком першої та останньої хвилі активної ідеологічної підтримки культурних інституцій на прикладі театрів і дотичних до них закладів (театри мініатюр, кінотеатри), ми не спостерігаємо нових зіставних сплесків у подальшому.

Mykola Kozachok,

Leading Fellow Researcher of the Scientific and Educational Department
of the Museum of Kyiv
Kyiv
kozak429@gmail.com

CULTURAL INSTITUTIONS OF KIEV IN THE MINDS OF MILITARY PROPAGANDA OF THE FIRST WORLD WAR

The First World War was not only an unprecedented phenomenon of global, mass and industrial war. It became a conflict of informational-ideological confrontation that reached an unprecedented apogee - the war dictated the universal mobilization of the army and the strength in the minds of obtaining all possible methods without depriving the sides and the cultural sphere, which was called upon to cement the determination of the struggle until residual victory. The article provides an analysis of various cultural institutions of Kiev in the minds of a clearly new information middle place at that time, their reaction, adaptation to the cries of the hour in the minds of the mass industrial war.

Key words: Cultural institution, Kiev, First World War, propaganda.

⁷⁷ Контроль кинематографа. Киев. 1916. 19 января. С. 4.

⁷⁸ Печальное объявление. Киевская мысль. 1916. 20 июня. С. 4.

«НІЯКІ СИЛИ ВЖЕ ТЕПЕР НЕ ВЕРНУТЬ ЙОГО...»: ТРАГЕДІЯ ДОМУ ГРУШЕВСЬКИХ ЗА СПОГАДАМИ СУЧАСНИКІВ

На підставі спогадів сучасників у статті реконструйовано трагічні події, пов'язані з обстрілом та пожежею, що знищили будинок Михайла Грушевського на вулиці Паньківській, 9/14 у лютому 1918 р. Аналіз спирається на відомі та маловідомі особисті свідчення мешканців будинку, зокрема Євгенії Кричевської та Михайла Корчинського, які дають змогу простежити послідовність подій, передати атмосферу останніх днів перед знищенням будинку та дослідити реакцію української громадськості на втрату архіву, бібліотеки та унікальних історичних колекцій Грушевського і музею-майстерні В. Кричевського. Руйнування будинку постає не лише як воєнний злочин, а і як символічний удар по українській національній пам'яті, що знайшов глибокий резонанс як у приватних, так і в публічних наративах того часу.

Ключові слова: Михайло Грушевський, Василь Кричевський, Євгенія Кричевська, Михайло Корчинський, Микола Галаган, більшовицька облога Києва, 1918 р., знищення української культурної спадщини, мемуари.

«5 днів без перерви, день і ніч, на вулицях Києва, в будинках, парках і дворах рвалися стрільна большевицьких гармат. Сотні невинних жертв косила смерть червоного московського ката. Горіли два величезні будинки: шестиповерховий, на бульварі ім. Шевченка, і семиповерховий, будинок М. Грушевського на Паньківській. Згоріли назавжди неповторні українські скарби — архів М. Грушевського та музей української старовини В. Кричевського.

Від реву гармат боліли груди, каламутилося в головах... Думок не було. Почуття притупилося. Люди ховались до пивниць, вишукували більш безпечні кутки. Було лише одне бажання — одержати спокій, виспатися і відпочити»¹.

Так події 21–25 січня (3–7 лютого (за н. ст.)) 1918 р. змалювала історикиня Наталя Полонська-Василенко в мемуарах 1954 р. Попри значну часову відстань, її оцінка стану, в якому перебували кияни в ті дні, є точною і за змістом наближеною до передовиці «Події в Києві (23–26 [січня])», опублікованої у лютому 1918 р. в газеті «Нова Рада»².

¹ Полонська-Василенко Наталія. У Києві в 1918 році (Зі спогадів про 26 січня (8-го лютого) 1918 р. в Києві). Полонська-Василенко Наталія. *Спогади*. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 311.

² Події в Києві (23–26 [січня]). *Нова Рада*. 1918. № 14. 17 (4) лютого. С. 1.

Рис. 1. Прибутковий будинок родини Грушевських у Києві на вул. Паньківській, 9/14. Проєкт фасаду В. Г. Кричевського. [1912]. Фотограф невідомий

Пожежа Великого дому на Паньківській перетворилася на символ моторошних і нелюдських злочинів більшовиків у Києві — подію, що глибоко закарбувалася в пам'яті сучасників.

Ця монументальну прибуткову кам'яницю, розташовану на розі вулиць Паньківської та Микільсько-Ботанічної, звів 1909 р. інженер Володимир Максимов; її декоровано в національному модерному стилі за проєктом Василя Кричевського. Дім став предметом особливої гордості власників — родини Грушевських, насамперед Михайла Сергійовича, який щиро ним пишався і дбайливо облаштовував ³.

Будинок на Паньківській, 9/14 став другим архітектурним проєктом Кричевського в Києві після спорудження садиби Івана Щітківського на вул. Полтавській ⁴. У 1907 році Грушевський доручив Кричевському ще один проєкт в такому самому

³ Див. зокрема: Панькова С. Садиба Грушевських на Паньківській — «Український П'ємонт» в центрі Києва. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2013. № 10. С. 30–45; Її ж. Василь Кричевський та Михайло Грушевський. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2014. № 6. С. 44–51; Історія садиби родини Грушевських. URL: <http://immh.kyiv.ua/ua/istoriya-sadibi-rodini-grushevskih/> (дата звернення 20.09.2025).

⁴ Перші будинки в Києві в українському стилі. *Рада*. Київ, 1909. № 146. 28 червня (11 липня). С. 2. Будинок І. Щітківського було демонтовано 1985 р.

стилі — народне училище на Куренівці, будівництво якого здійснювалося у 1911 р. за кошти, заповідані його батьком Сергієм Федоровичем ⁵. Лише ця остання будівля збереглася до наших днів.

На шостому поверсі крила з боку вул. Паньківської розташовувалася квартира № 12, в якій мешкав господар із дружиною Марією та донькою Катериною. У протилежному крилі цього ж поверху квартиру № 15 займало подружжя Василя і Євгенії Кричевських. Над квартирою Грушевських, у мансарді, містилася майстерня архітектора, де він зберігав власні твори та колекцію «унікумів» українського ужиткового мистецтва, зібрану з любов'ю і пристрасстю впродовж багатьох років ⁶.

Імовірно, перше повідомлення про факт знищення національних скарбів у Домі Грушевських під час більшовицької облоги з'явилося у короткій нотатці в газеті «Нова Рада» від 17 лютого 1918 р. ⁷ Про болісну втрату невдовзі згадав і сам господар дому. У збірці «На порозі Нової України: гадки і мрії» Грушевський щиро поділився з читачами своїми переживаннями. Перша стаття збірки — «На переломі» — починається з сюжету про знищення родинної маєтності: *«Кільканадцять запальних знарядів, що влетіли оден за другим до нашого помешкання й сусідніх, за кілька минут обернули в одно огнище весь дім. Згоріли мої рукописи й матеріали, бібліотека і переписка, колекції українських старинностей, що зберав я стільки літ, збірки килимів, вишивок, зброї, посуду, порцеляни, фаянсу, окрас, меблів, малюнків. Довго було б оповідати, і прикро навіть згадувати. Ніякі сили вже тепер не вернуть його...»* ⁸.

На жаль, ані Грушевський, ані Кричевський не залишили докладних описів чи каталогів своїх збірок. Василь Григорович уклав лише два варіанти переліку власних творів ⁹, зокрема втрачених, а також відтворив із пам'яті інтер'єр майстерні на малюнках ¹⁰.

Уперше спеціально тему злочинів проти культурного надбання порушив Федір Ернст у розвідці «Художественные сокровища Киева, пострадавшие в

⁵ Школа імені С. Грушевського. *Рада*. 1911. № 212. 21 вересня (4 жовтня). С. 3; В. К. Школа імені Сергія Грушевського. *Рада*. 1911. № 239. 23 жовтня (5 листопада). С. 3. Проект споруди В. Кричевський виконав у 1910 р.

⁶ Див. зокрема: Кричевська Є. Пожежа будинку Михайла Грушевського (До сорокаріччя самостійності України). *Нові дні*. Торонто, 1958. Ч. 10. С. 13–20 (передрук у вид.: Василь Григорович Кричевський: хрестоматія. Том I. 1891–1943 рр. / передм. І. О. Ходак ; упорядн. тому О. О. Савчук. Харків : Видавець Савчук О. О., 2016. С. 191–200); Павловський В. Василь Григорович Кричевський: життя і творчість. Нью-Йорк, 1974. 222, [1] с., [53] арк. іл.

⁷ У Києві: Дім Грушевських. *Нова Рада*. 1918. № 14. Неділя, 17 (4) лютого. С. 2. Тут і далі дати подано за новим стилем.

⁸ Грушевський М. На переломі. Грушевський М. С. *Твори у 50 томах* / редкол. : П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Т. 4. Кн. 1. Львів : Світ, 2007. С. 226–227.

⁹ Перелік праць Василя Григоровича Кричевського (1933 р.). *Василь Григорович Кричевський: хрестоматія*. Том I. 1891–1943 рр. / передм. І. О. Ходак ; упорядн. тому О. О. Савчук. Харків : Видавець Савчук О. О., 2016. С. 285–311; Список научных трудов Василия Григорьевича Кричевского (1938 г.). *Там само*. С. 312–332.

¹⁰ Репродукції акварелей з Музею-архіву ім. Д. Антоновича УВАН у США опубліковано: Кричевська Є. Пожежа будинку Михайла Грушевського. С. 194–195.

1918 г.»¹¹, опублікованій того ж року. Хоча його огляд мав узагальнений характер, він вирізнявся фаховим підходом мистецтвознавця й насамперед окреслив масштаби втрат, зокрема збірок будинку на Паньківській, 9/14. Згодом спроби реконструкції змісту колекції М. Грушевського, знищеної у вогні 1918-го, здійснили І. Гирич¹² і Н. Шелудякова¹³. У 1950-х дружина В. Г. Кричевського, Євгенія, за власними спогадами склала опис музею-майстерні свого чоловіка. Цей текст було опубліковано лише через півстоліття — у 2020 р.¹⁴

Згадаємо також огляд подій першої російсько-української війни Костянтина Бельговського, опублікований у періодичному виданні захисників «культурно-національної єдності російського народу та російської культури в Малоросії» під редакцією В. В. Шульгіна — журналі «Малая Русь». Оглядач зокрема згадує пожежу будинку М. Грушевського 7 лютого. За його словами, на ранок від «громади» залишився «лише темнуватий, закопчений остов, на якому біля парадного входу біліла табличка: “1908–9. Проектовано і будовано інженером В. Л. Максимовим. Декорація фасаду В. Г. Кричевського. Майоліка Івана Гладиревського”»¹⁵.

На обкладинку цього випуску журналу, цілком присвяченого війні, було винесено малюнок невідомого автора, на якому рука, наче смолоскип, стискає палаючий будинок М. Грушевського. В такий спосіб табір, ворожий до незалежної Української Народної Республіки, використав візуальний образ руйнування дому очільника новопосталої держави як символ не лише варварських звірств більшовиків, а й омріяної ними поразки українських сил.

Наслідки трагічної події також зафіксовано у фотодокументальних джерелах.

Рис. 2. Обкладинка журналу «Малая Русь» (Київ, 1918, ч. II). Автор малюнка невідомий

¹¹ Эрнст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году. Киев : ГУРО, 1918. 20 с. : 9 фотоил.

¹² Гирич І. Знищені мистецька збірка і архів Михайла Грушевського в його київській оселі. Гирич І. *Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації*. Київ : Смолоскип, 2016. С. 74–83.

¹³ Шелудякова Н. А. Історик-колекціонер у контексті наукового та мистецького життя України кінця XIX — початку XX ст. Досвід М. Грушевського: дис. ... канд. істор. наук : 07.00.06. Київ, 2016. 174 с.

¹⁴ Кричевська Є. М. Опис майстерні і збірки В. Г. Кричевського в будинку Мих. Грушевського в Києві. *Василь Григорович Кричевський : хрестоматія*. Том II. 1943–1976 рр. / упорядн. тому О. О. Савчук. Харків : Видавець Савчук О. О., 2020. Серія «Слобожанський світ». Випуск 15. С. 348–350.

¹⁵ Бельговский К. Летопись (1 ноября 1917 г. — 17 февраля 1918 г.). *Малая Русь*. Киев, 1918. Вып. 2. С. 19.

Рис. 3. Фотоілюстрація «Une maison de Kieff incendiée par un obus [Будинок у Києві, підпалений гарматним снарядом]» у журналі *Le Miroir* (№ 232, 5 травня 1918 р., с. 13). Фотограф невідомий

У французькому часописі *Le Miroir* від 5 травня 1918 р. було опубліковано серію світлин про окупацію Києва більшовиками. Серед них — кадр із підписом «Une maison de Kieff incendiée par un obus [Будинок у Києві, підпалений гарматним снарядом]»¹⁶, на якому легко впізнати дім Грушевських, що височіє над міською забудовою, з верхніми поверхами та мансардою, охопленими вогнем.

У фотоархіві Легіону Українських Січових Стрільців в Українському Музеї і Бібліотеці в Стемфорді зберігається негатив на склі, на якому зафіксовані руїни атакованого артилерією будинку на Паньківській, 9/14. Хоч автор і точний час знімання невідомі, можна припустити, що фото зроблено невдовзі після вигнання більшовиків із міста, ранньою весною 1918 р.¹⁷ Ще одну подібну світлину, з колекції Українського Военно-історичного товариства, було опубліковано в збірнику «За Державність: Матеріали до історії Війська Українського» в 1938 р., автор

¹⁶ *Le Miroir*. 1918. № 232. 5 mai. С. 13.

¹⁷ Цифрову копію негативу оприлюднив Василь Лопух на ресурси: URL: <https://www.legion.ukrainiansichriflemen.com/General/%D0%A0%D0%BE%D0%BA%D0%B8/1918/i-hf2Q5TF/A>.

також не зазначений ¹⁸.

Найдетальніше та емоційно виразне свідчення про ті події залишила Є. Кричевська в мемуарному нарисі «Пожежа будинку Михайла Грушевського (До сорокаріччя самостійності України)» (1958), де відтворено атмосферу дому напередодні трагедії та обставини порятунку її родини ¹⁹. Ще один, менш знаний, але також повністю присвячений події 7 лютого 1918 р. спогад належить іншому мешканцеві будинку — члену Центральної Ради Михайлові Корчинському ²⁰.

Подальший виклад ґрунтується передусім на цих двох джерелах, доповнених свідченнями інших очевидців — М. Галагана, Є. Чикаленка, В. Щербаківського, А. Берегулька та ін.

х х х

Найстрашніша доба більшовицької облоги Києва почалася з 6 на 7 лютого (за н. ст.) 1918 р. тривожним затишшям. Уже кілька днів містяни не жили, а існували в очікуванні завершення небаченого раніше хаосу. Крамниці зачинилися, трамваї зупинилися, з електрикою і водою були постійні перебої, преса не виходила. Відчайдухи в перервах між чергами обстрілів робили короткі вилазки у пошуках харчів і свіжих новин. У вуличних розмовах усе частіше звучало ім'я Михайла Грушевського.

Загрозливі чутки про намір більшовиків розгромити помешкання голови Української Центральної Ради до пожильців його прибуткового дому на розі вулиць Паньківської і Микільсько-Ботанічної дійшли ще напередодні 7 лютого. Дехто з них вирішив тимчасово залишити помешкання і перечекати деінде. У квартирі Грушевських на шостому поверсі, на горіщі та у вестибюлі будинку чатувала військова варта ²¹.

Збройний захист голови Української Центральної Ради, його родини та будинку на Паньківській забезпечував «Бойовий Курінь» Всеукраїнської Ради Військових Депутатів. До складу охорони було призначено 6–7 осіб, серед яких був Антін Берегулька, голова Полкової Української Ради при штабі 5-ї Армії.

У своїх спогадах «Лютий 1918 року в Києві» автор наводить деталі про організацію особистої варти М. Грушевського: *«Охорона, звичайно, ділилася на дві частини. 2–3 особи ішли рано з професором з дому до Центральної Ради і там залишалися аж доки не закінчиться її засідання. Ці засідання часто тривали й цілу ніч.*

Із цією охороною професор вертався додому.

¹⁸ За Державність: Матеріали до історії Війська Українського. Варшава, 1938. Збірник 8. Між стор. 128 і 129. Аналогічний кадр було опубліковано у виданнях: Василь Григорович Кричевський: хрестоматія. Том I. 1891–1943 рр. С. 497 (підпис: «Будинок М. С. Грушевського в Києві (вул. Паньківська, 9). Світлина 1918 р. Музей-архів ім. Д. Антоновича УВАН у США»); Павловський В. Василь Григорович Кричевський: життя і творчість (додаток ілюстрацій; без згадки про місце зберігання фото).

¹⁹ Кричевська Є. Пожежа будинку Михайла Грушевського. С. 191–200.

²⁰ Корчинський М. Коли горів дім Михайла Грушевського (8 січня 1918 р.). Діло. 1937. Ч. 67. (27 березня). С. 7.

²¹ Кричевська Є. Пожежа будинку Михайла Грушевського. С. 192.

...Друга частина охорони, 4-5 осіб, на чолі з комендантом, охороняла будинок професора та його помешкання й родину, яка мешкала на шостому поверсі будинку зі сторони Паньківської вулиці. Звичайно, один або двоє з нас вартували на даху будинку, один – біля помешкання родини, а комендант і решта вартових — унизу при вході до будинку»²².

На жаль, автор не подає імен і прізвищ решти військовиків, що тоді стояли на варті, що ускладнює подальшу ідентифікацію учасників події і ставить під сумнів достовірність наведених свідчень.

До забезпечення захисту долучився також Будинковий Оборонний комітет, члени якого чергували біля парадного входу цілодобово. У ніч проти 7 лютого, за розпорядженням військових старшин, вхід до будинку було повністю зачинено. Частина мешканців спустилася на ночівлю до підвалу. Їхній неспокійний сон повсякчас переривало протяжне виття собаки. *«Усі були пригнічені. Розмовляли пошепки або просто вдивлялися у загрозову темноту. Було якось моторошно»²³,* — згадувала Є. Кричевська.

Зранку 7 лютого, за спогадами Берегульки, М. Грушевський запросив усю охорону на сніданок:

«Після гостини, він показав нам своє велике помешкання, водив нас по всіх кімнатах та показував нам різні збірки й цінні речі історичного значення, ще з доби Трипільської культури, Скитів, Сарматів та старовинної Гелянської культури. Показав нам килим Полуботка²⁴, багату й велику бібліотеку та свої рукописи історії Руси-України.

Оглянувши помешкання, ми подякували господареві за гостину. З частиною охорони, професор пішов до Педагогічного Музею на засідання Центральної Ради, а решта охорони на чолі з комендантом, як звичайно, зайняли свої місця на даху, при помешканню, а також унизу при вході до будинку»²⁵.

Ранкове затишшя завершилося: близько полудня обстріли району поновились. Євгенія Кричевська визирнула у вікно й спостерігала, як снаряди розривались дедалі ближче. Першим постраждав дах будинку доктора Йосипа Юркевича на Паньківській, 8. Наступний вибух стався навхрест будинку Грушевських — на маленькій садибі Варвари Скибицької²⁶. За кілька хвилин звідти, мов миші, вибігли жінки з клунками та побігли вулицею вниз. Ще один снаряд розірвався прямо над

²² Берегулька А. Лютий 1918 року в Києві. *Бюлетень Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді*. Торонто, 1962. Ч. 10. Січень — березень. С. 13–16.

²³ Кричевська Є. Пожежа будинку Михайла Грушевського. С. 193.

²⁴ Мова про килим із гербом гетьмана П. Полуботка початку XVIII ст. з колекції В. Г. Кричевського (детальніше див.: Кричевська Є. М. Опис майстерні і збірки В. Г. Кричевського в будинку Мих. Грушевського в Києві. С. 347). Малюнок килима, виконаний В. Кричевським у 1913 р., було опубліковано: Щербаківський В. Українське мистецтво. І. Дерев'яне будівництво і різьба по дереві / улаштував В. Щербаківський. Львів — Київ, 1913. Імовірно, М. Грушевський показав січовикам не лише власне помешкання, а й музей-майстерню В. Кричевського.

²⁵ Берегулька А. Лютий 1918 року в Києві. С. 15.

²⁶ Будинок В. Скибицької на вул. Паньківській, 4 не зберігся.

дахом будинку Грушевських на боці вулиці Микільсько-Ботанічної, засліпивши на мить мешканців верхнього поверху. Спалах із захованого у дворі флігелю побачили сестра Михайла Грушевського Ганна Шамрай і його невістка Ольга Грушевська ²⁷.

Василь Кричевський пішов до квартири Грушевських, щоби дізнатися про стан справ, проте нічого нового не довідався, окрім того, що Михайло Сергійович так і не повертався, а варта не залишала будинку ²⁸.

Обстріл більшовики вели з броньованого потяга під командуванням Андрія Полупанова, що стояв на колії між товарною станцією і пасажирським залізничним вокзалом, на відстані менш ніж одного кілометра від будинку. За кілька годин, хоч артилеристи й були не дуже вправні, а за словами Кричевської — ще й п'яні, вони все ж таки пристрілялися.

«Я відчула, що зараз і відбудеться те “щось” страшне, чого я мимоволі чекала й боялася», — писала вона, ретельно відтворюючи метушливі приготування родини в останні хвилини перед трагедією. Похапцем випроводила зі старшим сином Вадимом Павловським деякі речі Грушевських до їхнього флігеля у дворі садиби, помічницю Ганю — до підвалу, а також постукала до кімнати квартиранта, молодого художника Анатолія Петрицького, порадивши взяти найцінніше і вибиратися ²⁹.

Свою версію подій після захоплення станції Київ-II Полупанов виклав у споміні, надрукованому у газеті «Пролетарська правда» 1925 р. У ньому він стверджував, що одразу після захоплення частину озброєння з бронепотягу перенесли на Васильківську вулицю ³⁰, а вже звідти відкрили «влучний» вогонь по станції Київ-I та будинку Грушевського ³¹.

Приблизно о 15:30 у фамільний дім, що гордо височів на пагорбі, один за одним влучили кілька тридцятипятилітрових запальних снарядів. Перші постріли припали саме на помешкання Кричевських. За мить до цього подружжя вийшло на сходи з донечкою Галею, місячним немовлям, на руках.

Швидко спустившись сходами до підвалу, вони раптом почули розпачливий крик: «Пожежа! Пожежа! Горить шостий поверх!» ³². Мешканці, що скупчились у підвалі будинку, почувши про пожежу, вибігли: хто на вулицю, хто на гору до своїх ще не охоплених вогнем квартир, із надією урятувати майно. Один із снарядів влучив у ліфт, залишений напередодні на верхньому поверсі, і він зі страшним гуркотом упав униз ³³.

У примітках до статті «На переломі» Грушевський згадує, як парламентар від Будинкового комітету стрімголов кинувся до залізниці, намагаючись умовити матросів бодай тимчасово припинити обстріл, щоб мешканці могли евакуюватись.

²⁷ Кричевська Є. Пожежа будинку Михайла Грушевського. С. 194.

²⁸ Там само. С. 195.

²⁹ Там само. С. 196.

³⁰ Певно, йдеться про вул. Велику Васильківську.

³¹ Полупанов А. То было 7 лет тому назад. *Пролетарская правда*. 1925. № 31 (1042). 8 февраля. С. 3.

³² Кричевська Є. Пожежа будинку Михайла Грушевського. С. 196.

³³ Берегуля А. Лютий 1918 року в Києві. С. 15.

Рис. 4. Будинок Грушевських після більшовицького обстрілу та пожежі 7 лютого (за н. ст.) 1918 р. [Березень 1918 р.]. Фотограф невідомий. Негатив на склі з фотоархіву Легіону Українських Січових Стрільців зі збірки Українського Музею та Бібліотеки в Стемфордї.
Цифрова відбитка: <https://www.legionukrainiansichriflemen.com>

Та більшовики були неблаганні: за наказом будинок підлягав негайному, повному знищенню³⁴.

На горбочку в дворі будинку зібралась невеличка купка людей: родичі М. Грушевського, родина В. Г. Кричевського, його брат Федір, що мешкав у флігелі Паньківської, 9, і А. Петрицький. Гуртом умовляли смертельно зблідлого Кричевського зайти до флігелю і не дивитись, як у вогні зникає зібрана ним колекція українського мистецтва. За злою іронією, у нього лишився в руках тільки ключ від вхідних дверей квартири, до якої було вже не повернутись, і кілька старовинних дукачів, що випадково опинились на дні солом'яної коробки, в яку похапцем дружина кинула пару дитячих пелюшок. Петрицький встиг змахнути зі стіни три фотографії — батька, матері й брата³⁵.

Михайло Грушевський усе ще перебував на засіданні Центральної Ради, яка напружено працювала день за днем під канонаду гармат. Його дружина Марія Сильвестрівна і донька Катерина, на щастя, встигли врятуватися. За спогадами служниці Теклі Чик, вони знайшли прихисток у флігелі садиби й звідти зателефонували до Педагогічного музею. Невдовзі військовики вивезли їх автомобілем, одягнувши в шинелі³⁶.

Невідомо, хто виніс із палаючого будинку напівживою матір М. Грушевського. Після перебування в лікарні на вул. Тарасівській, 12 лютого (30 січня) Глафіра Захаріївна відійшла у вічність³⁷. Імовірно, вона стала однією із двох жертв трагедії. Другою, за спогадом брата Є. Кричевської — Вадима Щербаківського, був військовий, що охороняв квартиру Грушевських³⁸. Проте підтвердити його слова за іншими джерелами, зокрема спогадами А. Берегульки, на сьогодні не вдалося. За останніми дослідженнями, загальна кількість загиблих цивільних і військових (з обох ворожих сторін) під час більшовицької облоги Києва та подальшого терору становить близько 5500 осіб³⁹. У київських метричних книгах зафіксовано майже 1000 записів про загибель, що припадають на період першої російсько-української війни 1917–1918 рр.⁴⁰

³⁴ Грушевський М. На переломі. С. 226–227.

³⁵ Кричевська Є. Пожежа будинку Михайла Грушевського. С. 197.

³⁶ Кучеренко М. «Ми жили на одному поверсі». Спогади Вікторії Слупської та Ганни Шапран. *Краєзнавство*. 2016. № 1–2. С. 33.

³⁷ Див. зокрема: Панькова С., Шевчук Г. «...я дуже багато одідичив від матері» (Глафіра Захаріївна Оппокова (Грушевська). Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. *Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського)* / Музей історії міста Києва; Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського. Київ : Кий, 2006. С. 420–423; Чернецький Є., Гурковська О. Герої, вороги, жертви Першої більшовицько-української війни 1917–1918 рр. на цвинтарях Києва. Біла Церква, 2018. С. 30–31; Бетлій О. Більшовицький терор у Києві у січні — лютому 1918 р.: жертви і пам'ять. *Краєзнавство*. 2018. № 3. С. 186.

³⁸ Щербаківський В. Пам'яті Василя Григоровича Кричевського. Лондон : Накладом Української Видавничої спілки, 1954. С. 38.

³⁹ Тинченко Я. Українські збройні сили: березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). Київ : Темпора, 2009. С. 182.

⁴⁰ Чернецький Є., Гурковська О. Герої, вороги, жертви Першої більшовицько-української війни... С. 40.

Десь о 16:00 один із мешканців обстрілюваного будинку, член Центральної Ради М. Корчинський, за звичкою збирався вибігти на обід додому. Однак вулична стрілянина змусила його змінити маршрут на Паньківську, 9. У споминах, опублікованих 20 років потому, він пригадав цю жахливу подію: *«Вступивши на Благовіщенську [сучасну вул. Саксаганського], кидаються мені в очі густі хмари чорного диму, що підноситься над якимось далеким домом. Дому самого не видно. Серце стискається від тривожного підозріння. Запитую одного, що йде мені назустріч, чи не знає, що це таке горить. Питаю по-українськи й не дістаю ніякої відповіді. Приспішую як мога кроку, питаю другого зустрічного, вже по-російськи. Довідуся, що то дім Грушевського стоїть у полумені, а підпалив його большевицький панцирник запальними стрільнями. В тяжкому зимовому плащі біжу щодуху підгору. Задиханий підбігаю до горючого дому і бачу: шестий поверх, де мешкали проф. Грушевські та мистець Кричевський, уже згорів, а вогненні широкі язики почали облизувати вікна мого мешкання на п'ятому поверсі»*⁴¹. Наляканий Корчинський, не підозрюючи, що його хворі дружина і донька встигли врятуватись і заховались у підвалі одного з будинків неподалік, вибіг на сходи й напоровся на зачинені двері помешкання. Не в змозі самотужки їх виважити, він попросив допомоги в натовпу, що скупчився поряд. На диво, знайшлось аж п'ятеро чи шестеро сміливців, які вибили двері вже палаючої квартири, ризикуючи життям. Вони ж урятували дещо з майна Корчинських, викидаючи речі просто з вікон.

Багатьом мешканцям на допомогу прийшли солдати з польського лазарету, розташованого поряд. Водночас свідки пожежі спостерігали й ганебні вчинки, як на очах наляканих власників невідомі грабували квартири, по-звірячому рубали скрині та шафи сокирами. Бездіяльно стояла серед натовпу Либідська пожежна команда: більшовики пригрозили відкрити шрапнельний вогонь у разі спроби загасити полум'я. У будь-якому разі води для гасіння насправді не було⁴².

Спостерігали за грандіозним і зловісним видовищем не лише мешканці та сусіди будинку. З близьких і віддалених куточків містяни не могли відвести погляд від величезного вогнища. Родина відомого українського мецената та громадського діяча Євгена Чикаленка, що мешкала неподалік (вул. Маріїнсько-Благовіщенська, 56)⁴³, вилізла на дах свого будинку й дивилася на море вогню, який часом, коли провалювалась одна зі стель дому Грушевських, вибухав аж під хмари⁴⁴.

Член Центральної Ради Микола Галаган, вибігши з її будівлі надвечір після засідання, промайнув повз ще палаючий всередині будинок Грушевських. *«Гурт людей коло дому позирав на пожежу; оповідали, як будинок запалили гарматні*

⁴¹ Корчинський М. Коли горів дім Михайла Грушевського. С. 7.

⁴² Кричевська Є. Пожежа будинку Михайла Грушевського. С. 197.

⁴³ Сучасна вул. Саксаганського, будинок не зберігся.

⁴⁴ Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919) / передм. та прим. Т. Осташко. Київ : Темпора, 2011. С. 43.

стріли. Далі трохи стояла родина С. Драгоманова. Балакаючи з ним, пройшли ми дорогу Паньківської й Маріїнсько-Благовіщенської і тут спинились. Раптом над нашими головами засвистали кулеметні кулі й з дерев посипались збиті вітки»⁴⁵.

Діставшись під обстрілом свого помешкання на вул. Жилианській, 96⁴⁶, Галаган застав усіх мешканців будинку в підвалі. «Народу повно і вже мітингують; одні лають Центральну Раду; другі остерігають перед большевиками; дехто обороняє Раду. Гамір... духота... безладдя»⁴⁷. Не витримавши такої атмосфери, він піднявся нагору до квартири, взяв з полиці книжку про історію Великої французької революції та з чашкою чаю в руці задумливо позирав із вікна на силует будинку, який догорав, огорнений густим чорним шлейфом диму.

Того ж дня товариш генерального секретаря військових справ Олександр Жуковський, виконуючи розпорядження Голови Ради міністрів Всеволода Голубовича, вивозив за межі Києва майно та скарбницю Військового міністерства. Діставшись району Лук'янівки, він озирнувся і побачив страшну картину: «В деяких місцях горіли будинки. Один будинок особливо врізався мені в пам'ять. Він якось осторонь самотнім стояв і горів, як свічка. Потім я довідався, що то клад українського національного багатства горів. То горів будинок шановного нашого батька Грушевського»⁴⁸.

Про криваве захоплення Києва оголосили навіть у Полтаві на маніфестації 12 лютого 1918 р. Промовець Олександр Каск⁴⁹ цинічно вихвалявся, що саме він зі свого бронепотягу «зруйнував дім Грушевського та інших українських «буржуїв»»⁵⁰.

«Коли я почув про те, то ледве встояв на ногах, — згадував присутній на мітингу В. Щербаківський, — у мене виникло питання, чи остався живий Кричевський? У всякому разі ясно було, що всі прекрасні українські речі, які були в квартирах Кричевського і Грушевського, були знищені»⁵¹.

М. Грушевський наголошував, що обстріл його будинку був цілком навмисним. На підтвердження він посилався на публікацію в газеті «Киевская мысль» (№ 17,

⁴⁵ Микола Галаган. З моїх споминів (1880-ті — 1920 р.) : документально-художнє видання / передмова : Т. Осташко, В. Соловйова. Київ : Темпора, 2005. С. 334–335.

⁴⁶ М. Галаган у своїх спогадах зазначає, що мешкав у будинку П. Саксаганського на вулиці Жилианській. За сучасною нумерацією — це будинок № 96, де нині розгорнуто меморіальну експозицію П. Саксаганського Музею видатних діячів української культури.

⁴⁷ Микола Галаган. З моїх споминів. С. 335.

⁴⁸ Жуковський Олександр. Вспомини часів епохи Великої Східної Революції початка 1917–19 рр. (із окопів до Тюрми). Записка книжечка. 1919 рік. / упорядник: Павло Гай-Нижник. Київ, 2018. С. 84.

⁴⁹ Олександр Каск (Каска) — есер, голова солдатського комітету 6-го авіаційного парку, член Полтавської Ради робітничих і солдатських депутатів (див.: URL: <http://histpol.pl.ua/ru/component/content/article?id=4734> (дата звернення 20.09.2025)).

⁵⁰ Щербаківський В. Пам'яті Василя Григоровича Кричевського. С. 38. Автор помилково називає приблизну дату проведення маніфестації — 22 січня (за ст. ст.). Згідно зі щоденником О. Несвіцького «Полтава у дні революції та в період смуту 1917–1922 рр.» (перекл. з рос. мови), подія відбулася 30 січня (12 лютого) 1918 р. URL: http://histpol.pl.ua/ru/?option=com_content&view=article&id=4822 (дата звернення 20.09.2025).

⁵¹ Щербаківський В. Пам'яті Василя Григоровича Кричевського. С. 38.

1918), де наводилися слова головнокомандувача більшовицьких військ Михайла Муравйова про спалення будинку голови Центральної Ради за його наказом ⁵².

Чи передбачав історик такий хід подій? Цікавою є розмова, згадана М. Корчинським. Коли більшовицькі війська вже були на підступах до Києва, Грушевський запропонував підвезти його та Миколу Шрага автомобілем до Педагогічного музею. Сам голова УЦР прямував до театру Миколи Садовського, де мав виголосити чергову промову перед виставою. Коли Шраг хвалювато заявив Грушевському, що до партії українських есерів записались мільйон членів, той у відповідь сказав приблизно таке: *«Ось їду промовляти. Тисячна юрба шалітиме з радости, вигукуючи “Слава Україні”. У тій юрбі чи не більшість військових, а тут на цілий Київ не можна знайти бодай одного гарматника до гармати на двірці, куди пробує наближатися ворожий панцирник!»* ⁵³.

За якихось кілька днів найстрашніші підозри Грушевського справдились і заграва пожежі його фамільного дому освітлювала йому та іншим українським діячам вимушений шлях у напрямку до Житомира.

А що ж сталося з руїнами фамільного дому згодом? 11 квітня 1918 р. газета «Нова Рада» повідомила про рішення Будівельного відділу Київської міської управи «негайно розібрати» спалену кам'яницю через загрозу подальшої руйнації та потенційну шкоду для сусідніх споруд ⁵⁴.

Такого ж висновку дійшли й фахівці Центрального комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва в Україні, які оглянули будинок 5 липня 1918 р. Вони рекомендували тимчасово обмежити прохід тротуаром уздовж стін, доки не буде демонтовано всі елементи конструкції, зокрема небезпечні металеві частини, що могли відокремитися під дією вітру ⁵⁵. На документі міститься нотатка М. Грушевського від 30 вересня 1918 р. про ознайомлення з актом огляду.

Ще раніше, 30 березня 1918 р., подружжя Михайла і Марії Грушевських зверталися до канцелярії Київського губернського комісара УНР з проханням видати дублікати втрачених у пожежі особистих документів ⁵⁶. Окрім паспортів, М. Грушевський отримав Посвідчення № 8446 від 19 квітня 1918 р., у якому засвідчувалося, що «під час обстрілу міста Києва більшовиками, дійсно було

⁵² Грушевський М. На переломі. С. 226.

⁵³ Корчинський М. Коли горів дім Михайла Грушевського. С. 7.

⁵⁴ У Києві: Дім Грушевського. *Нова Рада*. 11 квітня (29 березня) 1918 р. № 55. С. 2.

⁵⁵ Акт огляду будинку М. С. Грушевського на розі Паньківської і Ботанічної вулиць, будинку Багрова на Бібіковському бульварі, № 4, пошкоджених пожежею при артилерійському обстрілі м. Києва... від 5 липня 1918 р. *Науковий архів Інституту археології НАН України*. Ф. 59 (Всеукраїнський археологічний комітет). Оп. 1. Спр. 1. Центральний Комітет Охорони Пам'яток Старовини і мистецтва на Україні: огляд пошкоджень історичних будинків м. Києва внаслідок бомбардувань та вибухів 1918 р. Арк. 248.

⁵⁶ Державний архів Київської області. Ф. Р-2796. Оп. 1. Спр. 34 (Копії посвідчень, виданих окремим особам по їхнім проханням (Родині Грушевських про знищення їхнього дому під час бою. 1 квітня – 18 квітня 1918 р.). Арк. 1–6.

Рис. 5. Фамільний дім Грушевських на Паньківській, 9/14. Вигляд із верхнього поверху флігеля у дворі. [1910-ті рр.]. Фотограф невідомий. На звороті — пізніший підпис О. О. Грушевської з не-точною датою обстрілу — «26/І 1918». Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 923. Арк. 23–23 зв.

запалено кулями помешкання його на Паньківській вулиці № 9, по Ботанічній № 14, яке згоріло до тла з усім майном»⁵⁷.

Невідомо, які плани щодо руїн дому мали його власники та чи взагалі міркували про це, зважаючи на бурхливі політичні зміни. Минуло майже три роки, перш ніж 17 червня 1921 р. остов будівлі остаточно «демонтували» — вже за господарювання советської влади. Того дня історик Микола Прокопович Василенко, що мешкав неподалік, на вул. Тарасівській, 20, лаконічно занотував у листі до Володимира Вернадського: «Зараз пролунав вибух, підривають будинок Грушевського»⁵⁸. Так вибух, що остаточно стер із київського ландшафту не лише дім Грушевського, а й твір архітектора Кричевського, став гучним акордом трагедії, яка залишила глибокий слід у національній пам'яті.

⁵⁷ Там само. Арк. 4. Подібні посвідчення було видано на прохання Михайла та Марії Грушевських також іншим членам родини — власникам садиби: Олександрю Грушевському, Марії Грушевській та Ганні Шамраєвій (№ 8444 від 29 квітня 1918 р.), а також ще раз окремо — Марії Грушевській (№ 8447 від 19 квітня 1918 р.) (див.: Там само. Арк. 5–6).

⁵⁸ Переклад цитати з рос. мови. Див.: Вернадський В. І. Листування з українськими вченими / НАН України, Комісія з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т історії України [та ін.]; ред. рада : Б. Є. Патон (голова) [та ін.]. Київ, 2011. Т. 2; Кн. 1 : Листування : А-Г / редкол. : О. С. Онищенко (голова) [та ін.]; авт.-уклад. : О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, В. Ю. Афіані [та ін.]. С. 303.

Hanna Kondaurova,

Leading Researcher,
Mykhailo Hrushevsky Memorial Museum
(a Branch of Kyiv History Museum)
Kyiv
annakondaurova@ukr.net

"NO FORCE CAN BRING HIM BACK NOW..." THE TRAGEDY OF THE HRUSHEVSKY'S FAMILY HOUSE AS REMEMBERED BY CONTEMPORARIES

Based on contemporaneous memoirs, the article reconstructs the tragic events surrounding the shelling and fire that destroyed Mykhailo Hrushevsky's residence at 9/14 Pankivska Street in February 1918. The analysis draws on both well-known and lesser-known personal testimonies of the house's residents, particularly Yevhenia Krychevska and Mykhailo Korchynsky, which make it possible to trace the sequence of events, convey the atmosphere of the final days before the building's destruction, and examine the Ukrainian public's response to the loss of Hrushevsky's archive, library, and the unique historical collections of both Hrushevsky and the museum-studio of Vasyl Krychevsky. The destruction of the house emerges not only as a wartime crime, but also as a symbolic blow to Ukrainian national memory – one that resonated deeply in both private and public narratives of the time.

Key words: Mykhailo Hrushevsky, Vasyl Krychevsky, Yevhenia Krychevska, Mykhailo Korchynsky, Mykola Galagan, Bolshevik siege of Kyiv, 1918, destruction of Ukrainian cultural heritage, memoirs.

Олена Кохан,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу новітньої історії України
Національного музею історії України
Київ
kokhanhelen@gmail.com

ДОЛЯ ПРИВАТНИХ КОЛЕКЦІЙ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА В ПЕРШІ РОКИ СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Основою сучасних музейних зібрань стали предмети з приватних колекцій заможних родин кінця XIX — початку XX ст.: Тарновських, Ханенків, Терещенків та інших. Ці благодійники фінансували проведення археологічних розкопок, наукових досліджень і експедицій, купували антикваріат у різних країнах світу й вирішували питання щодо надання приміщень для музеїв, галерей та їхнього належного утримання. Проте з початком Першої світової війни значну частину цих колекцій було евакуйовано до різних міст Російської імперії, а з приходом радянської влади — націоналізовано й роздано як по вже наявних, так і по новостворених музеях. Трагічною сторінкою в історії українського музейництва стало вилучення особливо цінних предметів для продажу за кордон на початку 1920-х і поповнення українськими пам'ятками російських музейних колекцій, з яких такі пам'ятки досі так і не було повернено в Україну.

Ключові слова: приватні колекції, музеї, колекціонери.

Основою колекцій перших трьох київських музеїв, а також музеїв інших міст сучасної України, що почали формуватися наприкінці XIX — на початку XX ст., стали предмети з приватних збірок колекціонерів і меценатів, зокрема членів родин Тарновських, Симиренків, Терещенків, Ханенків, а також із приватних колекцій Оскара Гансена, Григорія Галагана та деяких інших. Доля кожної колекції сформувалася по-різному, проте жодну з них не було збережено в якомусь одному місці у повному складі, адже в умовах Першої та Другої світових воєн, у період Української революції та російсько-українських воєн, як початку XX ст., так і сучасної, всі вони були розпорошені по музеях Києва або евакуйовані до інших міст із метою збереження. Деякі ж предмети було втрачено або викрадено.

В основу сучасного Чернігівського обласного історичного музею, заснованого 26 листопада 1896 р., лягла колекція мецената, колекціонера й громадського діяча Василя Тарновського, іменем якого й було названо музей. Першим його дарунком музею стала колекція старожитностей, а трохи згодом Василь Тарновський поповнив музейне зібрання предметами, пов'язаними з Тарасом Шевченком; пізніше, в 1933 р., вони були вилучені й сьогодні частково зберігаються в Національному музеї Тараса Шевченка та Інституті літератури НАН України¹.

Важливою пам'яткою архітектури є родинний маєток Тарновських у Качанівці, що в XIX ст. була осередком культури й мистецтва. Саме там Тарновські почали

¹ Історія. Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського. URL: <https://choim.org/about-us/history/> (дата звернення: 21.07.2025).

зберігати предмети старовини, бібліотеку й колекцію живопису. Григорій Тарновський — двоюрідний дядько Василя Тарновського — привозив картини як із Петербурга, так і з-за кордону ².

Василь Тарновський почав збирати власну колекцію ще в юності, а повернувшись із навчання в Москві до рідної Качанівки, продовжив пошуки унікальних речей. Спершу він проводив розкопки в Черкаському повіті Київської губернії, купував предмети у продавців антикваріату, а в 1887 р. Дмитро Яворницький запропонував Василю Тарновському здійснити подорож по місцях козацької слави. Їхній маршрут було прокладено так: Київ — Кременчук — Катеринослав — пороги Дніпра — Нікополь — Капулівка (Чортомлицька Січ) — Покровське (Нова Січ) — Консулівка (Кам'янська Січ) — Олешки (Олешівська Січ). Колекція Василя Тарновського поповнилася козацькою шаблею, посудом, мідною гарматою, люльками, запорозьким стягом і кам'яними хрестами з козацьких могил ³.

У 1980-х рр. Тарновський купив Княжу гору, де на той момент селяни вже нелегально викопали предмети княжої доби й почали розпродавати їх по антикварних салонах, що сильно засмучувало всіх поціновувачів старовини, адже селяни часто руйнували культурний шар, не розуміючи, як правильно проводити розкопки. Уже в 1890-х на цьому місці розпочалися систематичні розкопки, які здійснювали професійні археологи. Саме там почалася кар'єра Миколи Біляшівського — майбутнього засновника Київського історичного музею ⁴.

Деякі останніх місяців свого життя Василь Тарновський провів у Києві, де жив у будинку № 48 на розі тодішніх вулиць Великої Володимирської і Театральної площі (сучасна адреса — вулиця Володимирська, 42). Саме в цьому будинку він розмістив музей, що зайняв цілий поверх. Незважаючи на проблеми з пересуванням, Василь Тарновський сам проводив екскурсії і дуже радів, що його колекція має величезну популярність ⁵. Цю частину своєї колекції, куди увійшли художні твори й рукописи письменників, художників та інших видатних українських діячів, з якими Василь Васильович був особисто знайомий, він заповів Чернігівському губернському земству. Земство ж створило на основі цієї колекції Музей українських старожитностей (сучасний Чернігівський державний історичний музей).

Перебуваючи в Києві, Василь Тарновський не лише популяризував власну колекцію, а й допомагав розвиватися іншим культурним та освітнім закладам. Зокрема, був членом правління Комітету з організації Київського міського музею та Київського товариства старожитностей і мистецтв, а також фінансово підтримував як новостворений музей, так і Київську рисувальну школу Миколи Мурашка ⁶.

² Синельник І. В. В. Тарновський та його колекція українських старожитностей. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2004. № 11. С. 279–292.

³ Там само.

⁴ Там само. С. 279–292.

⁵ Там само.

⁶ Піскова Е. М. Тарновський Василь Васильович (молодший). *Енциклопедія історії України*. 2013. Т. 10. С. 34–35.

У 1923 р. п'ять чернігівських музеїв було об'єднано в один — Чернігівський державний музей, до якого перейшли і предмети з колекції Тарновського. Частину колекції музею з початком німецько-радянської війни, у серпні 1941 р., було евакуйовано до Уфи й Оренбурга (тодішнього міста Чкалова), а сам будинок музею сильно постраждав. Удруге ця пам'ятка архітектури початку ХХ ст. постраждала вже з початком повномасштабної російсько-української війни, 11 березня 2022 р.⁷

Основою Сумського обласного художнього музею імені Никанора Оноцького, заснованого в 1920 р., стала збірка відомого київського колекціонера Оскара Гансена, частина колекції якого на сьогодні зберігається також і в декількох київських музеях. У роки Першої світової війни, намагаючись врятувати цінні предмети, Оскар Гансен вивіз колекцію до Сум. Серед привезених предметів: 915 картин Рубенса, Боровиковського, Полєнова, Васнецова, Мурашка, Зарубіна, Пастернака, Маковського, Васильківського, Серова, обох братів Кричевських, Айвазовського, Верещагіна, Рєпіна, Прегеля; а також 375 творів різьбярства, 700 різних офортів, 822 одиниці художнього скла, понад 2000 одиниць порцеляни та фаянсу, велика кількість зразків меблів, вишиванок, старовинної зброї і килимів⁸. В умовах сучасної повномасштабної російсько-української війни будівлю музею вже двічі було пошкоджено. Спершу, у 2023 р., вибуховою хвилею пошкоджено дах будинку, а вже цього, 2025 року, 13 квітня під час ракетної атаки на центр міста будівля художнього музею сильно постраждала, разом багатьма іншими історичними будівлями⁹.

У Києві наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. було відкрито три музеї, перші колекції яких також склалися з предметів із приватних збірок.

Першим київським музеєм став художньо-промисловий і науковий музей, робота якого фактично почалася у 1899 р. з відкриття археологічної виставки, значну кількість предметів на яку передав відомий український археолог Вікентій Хвойка. До подальшого фінансування музею і поповнення його колекції етнографічними, історичними та археологічними предметами долучилися меценати й колекціонери — родини Терещенків і Ханенків, Віктор Гезе, Йосип Хойновський, Василь Тарновський, Володимир Антонович та інші збирачі старовини. Вікентій Хвойка передав музею 20 тисяч експонатів, Богдан і Варвара Ханенки — 3145 предметів археології, а родина Терещенків спонсорувала археологічні експедиції й закупівлю етнографічних матеріалів та історичних пам'яток.

⁷ Бержицька Б. Музей українських старожитностей Василя Тарновського. Знищено росією. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/muzei-ukrayinskikh-starozhitnostei-vasilia-tarnovskogo-znishcheno-rosiiei/>.

⁸ Ленський О. В. Оскар-Герман Германович Гансен і сумські музеї. Суми : Власне видавництво Ленського О. В., 2019.

⁹ Напад на шедеври. Росіяни вже вдруге пошкодили Сумський художній музей, який досі зберігає колекцію живопису. *Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/rosiyani-vzhe-vdrugo-poshkodili-sumskiy-hudozhniy-muzei-yakiy-dosi-zberigaye-kolekciyu-zhivopisu-307563/> (дата звернення: 21.07.2025).

Відомо, що Микола Біляшівський хотів, щоб родина Ханенків передала до музею всю свою колекцію, проте Богдан Ханенко мріяв влаштувати власний музей на основі предметів, які зібрала його сім'я¹⁰. Цю мрію здійснила його дружина Варвара Ханенко вже після його смерті у 1917 р. В 1918 році вона підписала «Дарчу заяву», згідно з якою вся їхня спільна мистецька колекція та книгозбірня разом із будинком перейшли у власність Української Академії Наук. Зараз у цьому будинку — Національний музей мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків, де з першої збірки творів східного мистецтва, що налічувала 169 предметів, залишилося лише 25, а також декілька оригінальних предметів декоративно-ужиткового мистецтва, серед яких — фаянсові вироби з Делфта й Ліможа та вироби з кольорового й прозорого скла.

Найбільших втрат музейна колекція Ханенків зазнала в 1920–1930-х рр., коли велику кількість цінних і коштовних предметів було вилучено Держторгом і продано за кордон. Частину відправили на тимчасові виставки до російських музеїв, які так їх і не повернули, що насправді було типово для російських музейників. Унаслідок цього величезна кількість українських цінностей і пам'яток так і лишилася переважно в музеях Москви й Санкт-Петербурга та в інших обласних російських музеях.

Сама колекція, зібрана Богданом Ханенком, на початку 1920-х рр. була однією з найкращих у всьому тодішньому Радянському Союзі, тож у новостворений Музей мистецтв ВУАН з'їжджалися історики, дослідники, мистецтвознавці й сходознавці з різних міст країни. Проте вже в травні 1928 р. туди приїхала комісія Держторгу з метою пошуку й вилучення предметів для продажу за кордон. Зрозуміло, що музейні співробітники приховали найцінніші твори мистецтва. Це прекрасно усвідомлювало й керівництво Радянського Союзу, тож до всіх музеїв відправили спеціальну комісію для повторного огляду й вилучення найкращих і найцінніших предметів. У Музеї мистецтв комісія працювала в серпні й вересні 1929 р., і вже 29 вересня 15 найкращих пам'яток було передано до ленінградського «Антикваріату»¹¹.

Деякі предмети з цієї колекції справді було продані за кордон, ті ж, які не продали, опинилися в ленінградському Ермітажі, незважаючи на неодноразові офіційні запити й прохання від Музею мистецтв про їхнє повернення.

Іншою колекцією, що зазнала втрат у ХХ ст., стала колекція Терещенків, що була однією з найбільших приватних збірок у Російській імперії. Ікони, картини, предмети декоративно-ужиткового мистецтва, скульптури й інші цінності сьогодні

¹⁰ Затилук Я., Осташевська Ю. Академік Микола Біляшівський та його персональний життєпис: публікація джерела і перспективи дослідження. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2019. № 4. С. 390–410.

¹¹ Рудик Г. У пошуках втрачених шедеврів: доля кращих творів східної колекції Ханенків у 1920–30 роки. *Historians*. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/723-hanna-rudyk-u-poshukakh-vtrachenikh-shedevriv-dolya-krashchykh-tvoriv-skhidnoyi-kolektsiyi-khanenkiv-u-1920-1930-roky> (дата звернення: 20.08.2025).

Рис. 1. Куточок із меблями з родини Терещенків

розділено між декількома музеями: Національним художнім музеєм України, Національним музеєм мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенків, Національним музеєм «Київська картинна галерея», Національним заповідником «Києво-Печерська лавра», Національним музеєм Тараса Шевченка і Національним музеєм українського народного декоративного мистецтва. В Національному музеї історії України зберігаються предмети, що безпосередньо належали Терещенкам: печатки винокурного заводу й маєтку, меблі, порцеляна, фото тощо.

У 1915 р., під час Першої світової війни через загрозу окупації Києва частина цієї колекції опинилася в Петрограді, і в 1918 р. 50 картин і більш ніж 5 тисяч малюнків увійшли до складу Державного російського музею, де вони зберігаються до цього часу. Ту ж частину, що лишилася в Києві, у маєтку Терещенка, пограбували більшовики в січні 1918 р., про що згадував київський пам'яткоохоронець і мистецтвознавець Федір Ернст ¹². Після встановлення радянської влади на території України колекцію Терещенків було націоналізовано, а самі власники виїхали за кордон.

Сьогодні в Національному музеї історії України зберігається значна частина колекції вже згаданого колекціонера Оскара Гансена, який переїхав із Петербурга до Києва в 1907 р. і відразу ж почав формування власної київської колекції,

¹² Ернст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году. Київ : ГУРО, 1918.

Рис. 2–4. Предмети з колекції Оскара Гансена:
2 — ваза, 3 — соусник, 4 — молочник

витрачаючи на неї майже всі власні кошти. Свій музей він розмістив у квартирі на вулиці Великій Підвальній, 14а (сучасній вулиці Ярославів Вал) (рис 2–4).

Проживаючи в Києві, Оскар Гансен долучився також і до роботи інших київських музеїв: описав частину предметів із колекції Другого державного музею (сучасного музею імені Богдана і Варвари Ханенків), був залучений до роботи Надзвичайної Об'єднаної Комісії ВУКОПМС як експерт із визначення місця зберігання надзвичайно цінних предметів мистецтва й старовини ¹³.

Відомо, що в 1911 р. Оскар Гансен подарував Київському художньо-промислового і наукового музею 220 рідкісних виробів Києво-Межигірської фаянсової фабрики, які можна було оглянути у двох окремих шафах-вітринах. Сам він написав наукову працю під назвою «Межигірські клейма», адже на початку XX ст. його колекція межигірських виробів була найбільшою в Російській імперії,

¹³ Решетньова Г. Оскар Гансен: нові біографічні відомості. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2018. № 1. С. 47–59.

що й дозволило дати найповнішу характеристику їхніх клейм. Вона складалася майже з тисячі творів мистецтва: скульптури, посуду й предметів релігійного призначення ¹⁴.

Як уже було згадано, в 1915 р. під час евакуації колекції з Києва частина її осіла в Сумах і стала основою його музею. Уже на початку 1920-х усі приватні колекції було націоналізовано й розкидано по різних державних музеях; ця доля спіткала й колекцію Оскара Гансена, значна частина якої, що була на той час у Києві, опинилася в 1922 р. в Київській картинній галереї, звідки в 1938 р. 73 предмети надійшли до Державного українського музею (сучасного Національного музею історії України) ¹⁵.

У 1925 р. у тодішньому Всеукраїнському історичному музеї імені Т. Г. Шевченка було відкрито виставку, присвячену колекції Межигірського художнього фаянсу, де були представлені предмети, подаровані музею Оскаром Гансеном, Миколою Терещенком, Богданом та Варварою Ханенками, зібрані музейними співробітниками Миколою Біляшівським, Данилом Щербаківським і Федором Ернстом та закуплені в 1903 р. Бутовичем та Гіричем — співробітниками музею, які одні з перших почали купувати фаянсові вироби спеціально для музею. Кошти для купівлі предметів виділяли як меценати, так і Чернігівська археологічна комісія і міська управа. Серед найперших закуплених предметів Межигірської фаянсової фабрики, що поклали початок відповідній колекції, стали хрести, ікони, лампади й тарілки першої половини XIX ст., вартість яких була по 2 крб за предмет ¹⁶ (рис 5–14).

Окрім порцеляни, фарфорових виробів і картин, до колекції музею надходили вироби з тканини та зброя. Одними з перших музейних предметів стали полтавські, харківські та київські рушники, подаровані Олександром Терещенком. У 1911 р. Варвара Ханенко подарувала музею унікальну пам'ятку мистецтва гаптування XVII ст. — шапку гетьмана Богдана Хмельницького. Також саме від неї надходила велика колекція вишивки XVII–XIX ст. впродовж 1904–1925 рр. У сучасній колекції НМІУ зберігаються також сорочка й хустка, вишиті кріпаками родини Галаганів за ескізами Тараса Шевченка, що є унікальними зразками вишивки XIX ст. ¹⁷

До Всеукраїнського історичного музею на початку XX ст. надійшла також колекція зброї, що була подарована Василем Тарновським, Богданом Ханенком та Оскаром Гансеном, зібрана Миколою Біляшівським, Вікентієм Хвойкою та іншими дослідниками й колекціонерами. Серед подарованих предметів — парадний обладунок італійського вершника-кірасира початку XVII ст., який Богдан

¹⁴ Школьна О. Вишуканий межигірський фаянс із колекції Національного музею історії України. *Вісник КНУКіМ. Серія: Мистецтвознавство*. 2019. № 41. С. 252–264.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. С. 153–165.

¹⁷ Іванова О. До історії формування колекції художніх тканин у збірці Національного музею історії України. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2015. № 28. С. 138–148.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

Рис. 5–10. Вироби Києво-Межигірської фабрики:
5–6 — ікони, 7–10 — лампади

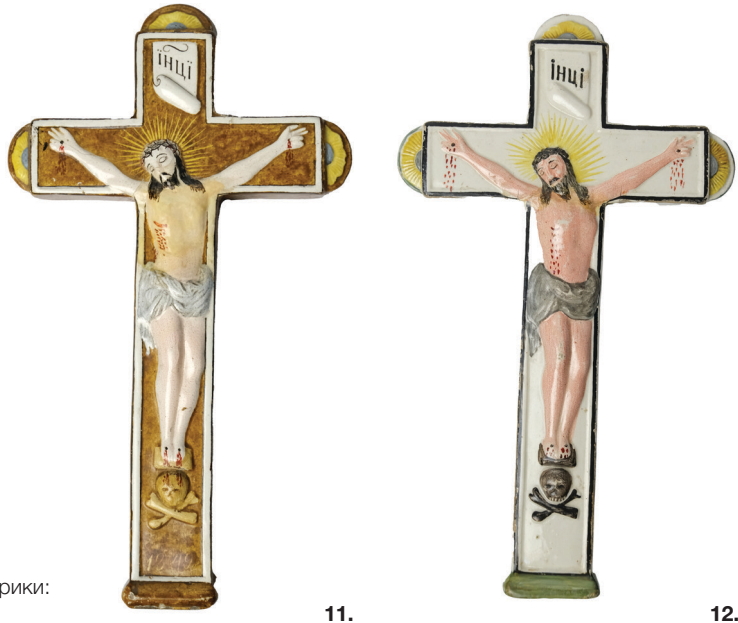

Рис. 11–12. Вироби
Києво-Межигірської фабрики:
хрести

Ханенко купив у Римі в 1890 р. на аукціоні ¹⁸. Зараз цей обладунок експонується на виставці НМІУ «През шаблі маєм права!».

Окремо колекція сучасного НМІУ поповнилася великою кількістю антикварної зброї з колекції Богдана Ханенка у 1937 р. під час офіційного передання зброї та військового спорядження з київського Музею західноєвропейського і східного мистецтва до тодішнього Центрального державного історичного музею (сучасного НМІУ). Завдяки цьому музей отримав кинджали східного походження XVII ст., що мають металеве наруків'я, дерев'яні піхви та металеві рукояті, інкрустовані золотом, прикрашені рослинним орнаментом і написами ¹⁹.

Підсумовуючи, можемо сказати, що більшість сучасних музеїв Києва та інших міст України завдячують своєму існуванню заможним родинам, які збирали й колекціонували предмети старовини, а також виділяли значні кошти на створення й функціонування музеїв, проведення експедицій і розкопок наприкінці XIX — на початку XX ст.

Проте в умовах Першої світової війни, подій періоду Української революції 1917–1921 рр. та із встановленням радянської влади на території України всі колекції, як приватні, так і музейні, спершу були частково вивезені на територію

¹⁸ Попельницька О., Шевченко О. З досвіду побудови виставки «Зброя в колекції Національного музею історії України: від давнини до сучасності». *Воєнно-історичний вісник*. 2020. Том 38. № 4. С. 45–53.

¹⁹ Шевченко О. Зброя перського походження в колекції Національного музею історії України. *Науковий вісник Національного музею історії України. Збірник наукових праць*. 2022. № 8. С. 484–494.

13.

14.

Рис. 13–14. Вироби
Києво-Межигірської фабрики:
хрести

Росії, значна частина яких там і лишилася, а згодом були розкидані по різних музеях та установах. На початку 1920-х в умовах націоналізації культурних пам'яток із українських музеїв та маєтків насильно вилучали найцінніші та найкоштовніші предмети й продавали за кордон. Ті ж коштовності, які не встигли продати, залишалися в музеях Ленінграда й Москви, незважаючи на всі прохання українських музейників про повернення їх до своїх музеїв.

Olena Kokhan,
PhD in History,
Senior Researcher of the
Department of Modern History of Ukraine
Kyiv
kokhanhelen@gmail.com

FATE OF THE PRIVATE COLLECTIONS DURING THE FIRST WORLD WAR AND IN THE FIRST YEARS OF THE FORMATION OF SOVIET UNION IN UKRAINE

Basis of modern museum collections in Ukraine consists of the subjects from private collections of wealthy families of the late 19th – early 20th centuries, such as Tarnovski, Chanenky, Tereshchenky and others. They sponsored archaeological excavations, scientific researches and expeditions, bought antiques in different European countries and solved all the museums' and galleries' problems. However, when the World War I started, some parts of the private collections were evacuated and ended up in various cities of the Russian Empire. In the early 1920s a lot of the most valuable museum treasures were sold out abroad or appeared in the russian museums, mostly in St. Petersburg (Petrograd) and Moscow, and were never returned to Ukraine.

Key words: private collections, museums, collectors of antiques.

АРЕШТ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО 1914 РОКУ: ЗА ЩО?

На підставі документів Київського губернського жандармського управління, автобіографічних і публіцистичних праць М. Грушевського, його щоденникових нотаток, опублікованих джерел і сучасних досліджень здійснено спробу відтворити трагічну сторінку його життя, пов'язану з арештом на початку Першої світової війни. Ці події розглядаємо на тлі активної діяльності вченого з формування українського наукового, соціокультурного простору Києва, яка постійно перебувала під наглядом жандармсько-поліцейської системи. Безупинна боротьба М. Грушевського за утвердження національних постулатів оприявнює головні причини звинувачень у «сепаратизмі», «мазепинстві», арешту й висилки за межі України.

Ключові слова: Михайло Грушевський, Київ, Перша світова війна, український рух, київський простір, «український сепаратизм», «мазепинство», жандарми, арешт, заслання.

Першим літописцем свого арешту 1914 року Михайло Грушевський став сам. На прохання одного зі своїх кореспондентів із Вінніпега у березні 1920 р. історик написав автобіографічний нарис, який уже за місяць побачив світ у місцевому часописі «Український голос». Згодом текст передруковували в США під заголовками «Життя М. Грушевського від вибуху війни» і «Життя професора Михайла Грушевського від вибуху світової війни»¹. Колишній професор Львівського університету, а на той час емігрант Грушевський, описав перипетії свого життя, пов'язані з початком Великої війни, довгий шлях із Криворівні, де мав «хатчину»², через Угорщину, Австрію, Італію, Румунію до Києва, де «з початку війни був призначений на мене наказ: як тільки я приїду, зараз мене треба обшукати, арештувати і вислати на Сибір як небезпечного провідника українського руху»³.

«Слава» про професора Грушевського, з іменем якого в імперських колах пов'язували загрозу «українського сепаратизму» по обидва боки від Збруча, з огляду на європейський конфлікт ширилася миттєво. Навіть полтавський губернатор у лютому 1914 р. висловлював міністрові внутрішніх справ занепокоєння діяльністю лідера загальноукраїнського руху, який поміж Львовом і Києвом безперешкодно керує небезпечною і згубною роботою мазепинського табору⁴. Доливали оливи до огню прихильники «єдиної і неподільної» — представники київського відділу чорносотенного монархічного «Союзу русского народа».

¹ Грушевський М. Життя Михайла Грушевського від вибуху війни. Грушевський М. С. *Твори* : у 50 т. Т. 4. Кн. II. Львів : Світ, 2013. С. 269–273, 475–486.

² «Тепер її нема і сліду, зрівняли з землею москалі під час війни, ще й фотографію зняли, як «знищили Грушевського», — писав у своєму нарисі М. Грушевський. Там само. С. 269.

³ Там само. С. 270.

⁴ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція в роки війни. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна*. У двох книгах. Кн. 1 : Історичні нариси. Київ : ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2014. С. 343.

29 травня 1914 р. вони звернулися до того ж міністра з клопотанням заборонити в'їзд до Росії професору Грушевському та іншим австрійським вченим, які агітують за «українську самостійність»⁵. Про всі ці «застереження» щодо «одного з головних вождів мазепинського руху» міністерство внутрішніх справ інформувало київського, подільського та волинського генерал-губернатора Федора Трепова (молодшого)⁶.

Отже, київська жандармсько-поліцейська система готувалася до зустрічі з М. Грушевським, долю якого було вирішено задовго до арешту. Вже в перший день війни, 15 липня (за ст. ст.)⁷ 1914 р., заступник міністра внутрішніх справ Росії, командир Окремого корпусу жандармів генерал Володимир Джунковський звернувся до генерал-губернатора Трепова з проханням дати характеристику політичної діяльності М. Грушевського та висловити думку щодо доцільності його адміністративної висилки. Виконуючи спрямоване доручення генерал-губернатора, начальник Київського губернського жандармського управління Олександр Шредель у своїй відповіді називає Грушевського «лідером», «інтелектуальним натхненником», який досить успішно провадить українізацію інтелігенції і широкого кола людності, а політичні погляди його й однодумців спрямовані на відокремлення десяти губерній і двох областей від Росії з метою створення суверенної української держави. І підсумовує: в інтересах державної безпеки Російської імперії Грушевський підлягає арешту й висилці за межі Південно-Західного краю⁸.

На підставі цього висновку, 30 серпня Ф. Трепов віддає наказ О. Шределю про арешт Грушевського за першої ж його появи в Києві. А з'явився він тут 22 листопада 1914 р., як свідчить протокол першого допиту, що відбувся рівно через тиждень після приїзду⁹. Наказ не обговорювався, і вже 28 листопада під грифом «таємно / терміново» начальник київських жандармів видав приставу Либідської поліцейської дільниці м. Києва розпорядження про проведення обшуку в квартирі Грушевського і його арешт, а також окрему постанову про утримання арештованого у київській в'язниці¹⁰. Цю постанову професор підписав власноруч у поліцейській дільниці, де «провів ніч в компанії злодюг і п'яниць, що їх приводили

⁵ Ссылка М. С. Грушевского / подготовил П. Елецкий. *Минувшее: Исторический альманах*. Санкт-Петербург, 1998. Вып. 23. С. 210.

⁶ Там само. С. 211.

⁷ Тут і далі дати подано за старим стилем, позаяк усі тогочасні офіційні документи, листування й навіть щоденникові нотатки М. Грушевського датовано за старим стилем.

⁸ Щербак М., Щербак Н. М. Грушевський і жандарми: вчений і система. *Михайло Грушевський — науковець і політик у контексті сучасності*. Київ : Українська видавнича спілка, 2002. С. 77.

⁹ Музичук О. Звинувачується в шпигунстві... (Невідомі джерела до біографії М. С. Грушевського). *Архіви України*. 1991. № 5. С. 14 (протокол № 1 від 29 листопада 1914 р.).

¹⁰ Розпорядження № 2610 начальника Київського губернського управління О. Шределя приставу Либідської поліцейської дільниці про обшук та арешт М. Грушевського. 28 листопада 1914 р. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ* (далі — ЦДІАК України). Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 4; Постанова начальника Київського губернського управління О. Шределя про утримання М. Грушевського у в'язниці. 28 листопада 1914 р. *Там само*. Арк. 146.

для протверезіння, а на другий день (29 листопада. — С. П.) його відставлено до Лук'янівської тюрми»¹¹.

Обставини арешту, протоколи допитів, обшуків, описи архіву, бібліотеки історика, речових доказів, ретельне вивчення вилучених матеріалів — все це детально висвітлено в низці статей та публікацій джерел¹². Досліджуючи корпус збережених документів про арешт М. Грушевського, кожний науковець намагався зрозуміти сутність того «кримінального» експерименту й відповісти на запитання «за що?». Адже і зміст допитів, які проводив підполковник Окремого корпусу жандармів Петро Самохвалов, і експертизи щоденників історика, за які взявся багатолітній цензор і завзятий дослідник «южно-руського сепаратизма» Сергій Щоголев¹³, вказують на те, що жандарми поставили за головну мету звинуватити Грушевського у шпигунстві на користь Австро-Угорщини — «австрійській орієнтації». Однак доказів на підтвердження сфабрикованої версії виявити їм не вдалося, отже ніякого конкретного звинувачення висунуто не було. Їхні зусилля залишалися марними, і врешті, за влучним визначенням І. Верби, «зробити з М. Грушевського шпигуна не вдалося»¹⁴.

Тоді взяли за «мазепинство» й «сепаратизм». Посилаючись на значний обсяг роботи з вилученими речдоками, продовжили термін перебування Грушевського в Лук'янівці, збирали відомості в інших губерніях, доручали жандармському управлінню Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини провести обшуки на львівській віллі професора. У таємному рапорті начальника цього окупаційного управління полковника О. Мезенцева від 17 січня 1915 р. представлено історію «мазепинства» та роль у цьому, на думку жандармів, надзвичайно небезпечному русі Михайла Грушевського. Вченого називають лідером однієї із течій руху, завдання якого полягало у відокремленні України від Росії й створенні незалежної держави¹⁵.

Так тривало майже три місяці. За відомостями колеги М. Грушевського, професора Київського університету Володимира Перетца, які він подає у листах до

¹¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). 2-ге вид. Мюнхен : Українське видавництво, 1969. С. 40.

¹² Там само. С. 35–40; Музичук О. Звинувачується в шпигунстві... С. 12–29; Малик Я. Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914–1934 рр.). *Михайло Грушевський. Зб. наук. праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів, 1994. С. 412–425; Ссылка М. С. Грушевського. С. 207–262; Щербак М., Щербак Н. М. Грушевський і жандарми. С. 74–80; Верба І. Михайло Грушевський: Роки заслання (1914–1917). *Історичний журнал*. 2006. № 4. С. 8–21; Панькова С. Щоденник Михайла Грушевського 1910–1914 рр. у купюрах Київського губернського жандармського управління. *Записки Наукового товариства імені Шевченка: Праці Історично-філософської секції*. Львів, 2006. Т. ССІ. С. 617–618.

¹³ Детально див.: Коляда І. «Благородный осведомитель»: штрихи до портрета київського цензора Сергія Никифоровича Щоголева. *Проблеми історії України XIX — поч. XX ст.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 20. С. 354–362.

¹⁴ Верба І. Михайло Грушевський. С. 13.

¹⁵ Коляда І. Націєтворчі процеси й «українське питання» в умовах війни. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна*. Кн. 1. С. 310–311.

відомого російського славіста-філолога Олексія Шахматова, «нічого злочинного закинути йому не можуть»; «у нього немає нічого компроментуючого»¹⁶. Однак питання про можливість залишити в Києві людину з титулами «вождя мазепинського руху» і рупора «української самостійності», вченого, який обґрунтував схему тяглості українського народу як спадкоємця києво-руської спадщини, — на порядку денному дослідників «політичної благонадійності» професора Грушевського не розглядалося.

Врешті, 18 лютого 1915 р., за розпорядженням колишнього генерал-губернатора Ф. Трепова, Михайла Грушевського етапували до Симбірська. Постановою О. Шределя від 5 серпня 1915 р. справу («переписку») було закрито «без подальших для Грушевського наслідків»¹⁷. Свідком усіх нікчемних заходів київської жандармерії залишається груба папка із обкладинкою під назвою «Переписка, произведенная при Киевском Губернском Жандармском Управлении [...] по делу об изследовании степени политической благонадежности дворянина профессора Львовского университета Михаила Грушевского» (29 листопада 1914 р. — 20 липня 1915 р.)¹⁸. Судячи з назви, складно зрозуміти тогочасну поліційну лексику: так що ж досліджували — благонадійність чи неблагонадійність?

х х х

Окрім нестримного бажання навісити ярлики, жандарми не потрудилися залишити документи, які б дали конкретні відповіді на запитання: «А за що Михайло Грушевський був заарештований у 1914-му?». У пошуках відповіді спробуємо з'ясувати, який слід у формуванні суспільно-політичного, інтелектуального, культурного простору Києва, як столиці України, залишив Грушевський? Адже Київ завжди був для нього столицею не лише в історичних студіях, а й у повсякденні. Недарма, вражений тим, що до святкового оперного репертуару Київського міського театру не внесли «Різдвяну ніч» Лисенка, М. Грушевський зауважив публічно: «А се гріх перед українською музикою, й перед українською публікою, й перед Києвом, як центром і столицею України»¹⁹. Це був 1907 рік!

За два роки, розтлумачуючи роль і місце Миколи Гоголя в історії культурного й національного життя України, статтю з нагоди його ювілею завершує безапеляційним висловом письменника про Київ в листі до Михайла Максимовича: «Він наш, він не їх!»...²⁰ Грушевського чули: Київ — наш, він не їх! Гоголь наш — він не їх!

Перші зустрічі з Києвом ще в дитячому віці запам'яталися Святою Софією і книгарнею Луки Ільницького на Хрещатику коло Думи, де можна було

¹⁶ Ссылка М. С. Грушевского. С. 222, 224.

¹⁷ Постанова начальника Київського губернського жандармського управління О. Шределя про закриття справи М. Грушевського. 5 серпня 1915 р. *ЦДІАК України*. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 118.

¹⁸ *ЦДІАК України*. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 132.

¹⁹ Грушевський М. Маленьке бажання. Грушевський М. С. *Твори* : у 50 т. Т. 3. Львів : Світ, 2005. С. 6.

²⁰ Грушевський М. Ювілей Миколи Гоголя. Грушевський М. С. *Твори* : у 50 т. Т. 2. Львів : Світ, 2005. С. 380.

придбати «малоросійські» книжки. Згодом, випускником гімназії, мріяв «як скоріше попасти до Києва, що представлявся мені огнищем української наукової й літературної роботи»²¹. Визначальними були зустрічі зі своїми «хрещеними батьками»: Володимиром Антоновичем — у науці, Олександром Кониським — у громадському житті. О. Кониський, якого цінували як «найбільш активного з київських Українців», «відігравав свою роль в українському руху тих часів», — згадував про початок 1890-х колишній магістр Київського університету Грушевський. І оповідав, як той завзято критикував тих, хто занадто тримається російської мови, не волюючи перейти на українську²².

Визначальними у подальшому житті всіх молодих вихованців автора «Молитви за Україну» стали його напуття «не піддаватись, шукати всяких способів боротьби против репресивної політики уряду»²³. Середовище, в якому обертався магістр Грушевський під опікою Антоновича і Кониського, творило початки унікального інтелектуального українського простору Києва, на жаль, такого ще малочисельного. Серед майбутньої національної еліти були, зокрема, Олександр Лотоцький, Сергій Єфремов, Федір Матушевський, Володимир Самійленко, Іван Стешенко, Євген Тимченко, Василь Доманицький. Зі «старих громадівців» частими гостями в оселі Олександра Яковича бували Володимир Антонович, Тадей Рильський, Костянтин Михальчук, Василь Вовк-Карачевський.

Свідченням того, наскільки цінувалися чин, активна позиція кожного свідомого українця, є спогади письменника, діяча Братства тарасівців Мусія Кононенка. «Одного вечора сиділи ми у Кониського, дискутували на різні теми, а потім перейшли на підрахунок відомих нам українців, які свідомо ставились до національних прав нашого народу і дбали про це так або інакше. Нас було четверо: Кониський, Антонович, Симиренко (заводчик) і я. Перші троє, як люди далеко старші від мене, пригадали прізвища свідомих українців та де хто з них живе, а я олівцем записував те на аркуші паперу. Перебрали усю Україну та Московщину і нарахували всього 74 душі [...]. Логічним шляхом дійшли ми в розмові до думки розшукати оцих розсіяних людей, побачитись із ними і довідатись, чи живуть вони своїм українським життям, чи занехаяли його»²⁴. Скориставшись пожертвою Василя Симиренка, об'їхали Поділля, Волинь, Полтавщину, Катеринославщину, Харківщину і Київщину. Повернувшись та підбивши підсумки, з'ясували, що список збільшився лише на 20 осіб²⁵.

Ця цифра вразила не лише присутніх. Вражає, дивує й водночас засмучує вона і нас, якщо поглянути на статистичні відомості. За переписом 1897 р. (а

²¹ М. С. Грушевський. Автобіографія. 1926 р. *Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського* / упоряд., комент. та прим. А. П. Демиденка. Київ : Веселка, 1992. С. 222.

²² Михайло Грушевський. Споми́ни / вступ М. Магунь. *Український історик*. 2002. Ч. 1–4. С. 134, 138.

²³ Там само.

²⁴ Кононенко М. Спогади. Полтава : Видавництво «Полтава», 1998. С. 121–122.

²⁵ Там само. С. 122.

спогад М. Кононенка стосується приблизно середини 1890-х років) у Російській імперії мешкали 22,3 млн осіб української національності (опосередковано зафіксованої за питанням про «рідну мову»), що становили 17,81 % людності²⁶. Для порівняння: у Києві в цей самий час мешкали 54,7 тис. українців (із загального числа 244,7 тис. осіб), тобто 24 %²⁷.

Ось власне за таких умов М. Грушевський формував принцип «не піддаватись, шукати всяких способів боротьби» за український простір Києва, незалежно від того, по який бік Збруча він працював. Належність до нетитулованого українського клубу Кониського, Київської громади, Української семінарської громади, інструктором якої він був, зібрання молоді в його світлиці, щільно заставлений полицями з книжками, де готувалися реферати з української історії й лунали дискусії — усе це відкриває довгий перелік відповідей на запитання «за що?».

Сповідження до Львова на кафедру української історії 28-річного магістра Грушевського його духовний наставник Олександр Кониський назвав початком «нової історії нашої культури і науки»²⁸. У Києві ця подія залишила слід, який Сергій Єфремов назвав «першим політичним, з промовами, банкетом на моїм віку»²⁹. І запам'яталася напуттям Кониського: «правдою в науці будувати і правду в житті, яка кінець кінцем розвалить мури самодержавних ієрихонів і прилине до нас шевченківською мрією — надією про те, що “незрячі прозрять”»³⁰.

Молодому професору випала місія розбудови «літературної Січі», як титулував Галичину О. Кониський. Однак молодеча енергія колишнього магістра Київського університету не залишалася поза увагою, хоча, за висловом гострого на язик наставника, «кацапофилам тепер нитка трохи покоротшає»³¹. Але навіть коротша нитка не гарантувала безпеку Грушевському в разі приїзду до Києва: як російський підданий мав шанс наразитися на «неприємні бесіди» або й «Іванової хати» (в'язниці. — С. П.) «скуштувати»³². Знаючи про перлюстрацію кореспонденцій, із яких волів поживитися «песький син злодюга», і В. Антонович, і О. Кониський застерігали львівського професора: «[...] нічого Вам їздити на Різдво, сидіть та

²⁶ Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. Т. II. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. Санкт-Петербург, 1905. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку. URL: https://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97.php (дата звернення 30.09.2025).

²⁷ Боровський М. Національно-соціальні перегрупування людності міста Києва в пореволюційних часах (1917–1923). *Київ та його околиця в історії і пам'ятках* / під ред. М. Грушевського. Київ: Державне видавництво України, 1926. С. 433.

²⁸ Возняк М. Ол. Кониський і перші томи «Записок» (З додатком його листів до Митр[офана] Дикарева). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1929. Т. CL. С. 376.

²⁹ Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади). Київ: Темпора, 2011. С. 389–393.

³⁰ Там само. С. 392.

³¹ Листування Михайла Грушевського. Т. 3 / упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2006. С. 84.

³² Листування Михайла Грушевського. Т. 1 / упоряд. Г. Бурлака. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997. С. 54.

ждіть, доки стане на добрій годині і на певному путі, ато тепер у нас зранку мороз, в обід дощ, увечері сніг. Хіба довго простудитись!»³³. Езопова мова остерігала від можливих ускладнень, але не зупиняла.

Двадцятирічна галицька доба професора Грушевського (1894–1914) — це не лише боротьба за Український П'ємонт (Східну Галичину та її столицю Львів), це боротьба і за Український Київ. Він не оминав жодної можливості наповнювати українським змістом значущі науково-освітні акції, які відбувалися в Києві, торуючи дорогу, зокрема, національній науці та рідній мові.

Таку можливість, здавалося, мав відкрити XI Археологічний з'їзд у Києві, який відбувся у серпні 1899 р. Наукове товариство імені Шевченка, запрошене до участі, та його очільник М. Грушевський за підтримки свого вчителя В. Антоновича намагалися вибороти право виступів на засіданнях з'їзду українською мовою³⁴. Це було свідоме бажання «проманіфестувати перед культурним світом наявність української наукової роботи»³⁵. Однак відверта заборона або запропоновані умови оголошувати доповіді українською в окремих непублічних засіданнях за участю не більше як 25 осіб виглядали щонайменше принизливо. Віра в те, що «науку ніхто не вдарить», похитнулася!³⁶ Тож НТШ подало мотивовану відмову від участі у з'їзді.

«Жандармами науки» прозивали українці прихильників заборони — професорів Київського університету Федора Фортинського і особливо Тимофія Флоринського, якого сучасні дослідники нарікають «імперським антиукраїнським інтелектуалом-цензором»³⁷. Побояючись небезпечного впливу Українського П'ємонту на розвиток національного руху в Російській імперії, професор-славіст Т. Флоринський скористався трибуною шовіністичного «Киевлянина», щоб переконати широку публіку в тому, що вироблення наукового стилю української мови — це справа шкідлива й сприяє літературному сепаратизму.

А надто дісталось від цього «жандарма» Науковому товариству імені Шевченка і звісно Грушевському: Товариству — за неефективність і непотрібність роботи, його керманичеві — за «сепаратистську діяльність»³⁸. Натомість М. Грушевський у виваженому тоні підсумував: «Нині українсько-руська література стала вже на тім рівні, що може задовольняти потреби культурної суспільності [...]; так воно уже й єсть у Галичині [...]. Пізніше чи скорше те ж саме мусить наступити і в російській Україні»³⁹.

³³ Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 86.

³⁴ Син України: Володимир Боніфатійович Антонович : у 3 т. Т. 1. Київ : Заповіт, 1997. С. 266–269.

³⁵ Грушевський М. Велике діло. Грушевський М. С. *Твори* : у 50 т. Т. 10. Кн. І. Львів : Світ, 2015. С. 359.

³⁶ Там само. С. 360.

³⁷ Половинчак Ю. Газета «Киевлянин» і українство: досвід національної самоідентифікації : монографія / НАН України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, 2008. С. 49, 82–85; Коляда І. Тимофій Флоринський — імперський антиукраїнський інтелектуал-цензор. *Проблеми історії України XIX — поч. XX ст.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. Вип. 22. С. 413–424.

³⁸ Половинчак Ю. Газета «Киевлянин» і українство... С. 50–56.

³⁹ Грушевський М. Нова «пря» про українсько-руську книжну мову. Грушевський М. С. *Твори* : у 50 т. Т. 1. Львів : Світ, 2002. С. 125.

Згаданий протест НТШ не забувся. Усі заходи його голови щодо поширення впливу на київському ґрунті перебували під пильним оком репресивно-поліцейської системи Російської імперії, функції якої виконували й дипломати. Не цурався цього й консул Росії у Львові Костянтин Пустошкін. Обіймаючи цю посаду 12 років (1893–1909), уже з перших років перебування Грушевського у Львові не гребував і доносами ⁴⁰. Про один із таких згадується в листі від 3 червня 1900 р. невстановленого кореспондента до М. Грушевського. На прохання В. Антоновича він повідомив, що російський консул К. Пустошкін приписує окремі статті в газеті «Свобода», зокрема про обґрунтування всіх суспільних негараздів у Російській імперії тим, що немає конституції, М. Грушевському. Цю кореспонденцію в газеті він надіслав до Міністерства внутрішніх справ у Петербурзі з відповідною заявою, що професор Грушевський є «крайне вредным человеком» і допускати його в Росію не варто. Відтак адресант остерігав: у разі, якщо консул відмовиться візувати паспорт для запланованої поїздки в Росію, це свідчитиме, що його доноси про «сепаратизм» та інші «бессмысленные мечтания» Грушевського своєї мети досягли ⁴¹.

Чи не було це таємне повідомлення Пустошкіна одним із тих ста сімдесяти, у яких упродовж 1900–1916 рр. у справах Департаменту поліції МВС Росії згадується ім'я Грушевського? ⁴² І чи могло це зупинити вченого в його далекосяжних намірах зближення України Наддніпрянської і України Наддністрянської? Навпаки — додавало енергії. Важливою акцією у цьому напрямі Грушевський вважав поширення історичних знань, насамперед національної схеми українського минулого, наукових концепцій, закладених у його «Історії України-Руси». Нагальність таких завдань обґрунтував у щоденнику: «В сих місяцях я богато передумав над системою замовчування нас і над актуальними потребами популяризування нашої роботи. Я богато помилився, ставши осторонь і покладаючися, що наша робота сама собі проб'є дорогу. Ні, може не пробити, бо забагато інтересованих contra» ⁴³.

Пробиваючи цю дорогу, М. Грушевський устиг скористатися коротким періодом певної лібералізації суспільно-політичного життя в Російській імперії, пов'язаним із призначенням на посаду міністра внутрішніх справ Петра Святополка-Мирського. На початку листопада 1904 р. підготував на ім'я новопризначеного міністра звернення «про дозвіл “Історії”». Наголошуючи на заборонах українського слова, які посилювалися з Емським указом 1876 р., зауважує, що це торкнулося безпосередньо і головної праці його життя — «Історії

⁴⁰ Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 84.

⁴¹ Лист невстановленого кореспондента до М. Грушевського. 3 червня 1900 р. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 873. С. 297–300.

⁴² Ссылка М. С. Грушевского. С. 209.

⁴³ Грушевський М. С. *Щоденник (1902–1914 рр.) : у двох томах. Т. 2 (1908–1914) / упоряд., вс. ст., коментарі С. Панькової*. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2021. Т. І. С. 105 (запис за 13 березня 1904 р.).

України-Руси»⁴⁴. Врешті, «кінець 1904 р. приніс мені радісну вістку — допущення до Росії Історії»⁴⁵. Інформація про дозвіл блискавично поширювалася серед читачів, які з нетерпінням чекали на видання. «Поздоровляю Вас з проломом в цензурному мурові Вашою “Історією”! Се дуже гарно. Дай Бог, щоб за прикладом “Історії” — пішли “Записки”, “Вістник” і усі видання Товариства», — писав до Львова В. Доманицький⁴⁶. Від того часу, кінця 1904-го, київські книгарні, насамперед «Киевской старины», постійно нагадували львівському професорові, що ті чи інші томи вже закінчуються⁴⁷.

Вибух Першої російської революції 1905–1907 рр. активізував українство загалом і діяльність М. Грушевського на київському ґрунті зокрема. Культура, наука, освіта мали стати запорукою розвою національного життя. Як вихованець великого соборника України О. Кониського, історик виступає з публічним обґрунтуванням єднання Галичини і Великої України. Наголошуючи, що «постійним культурним і національним центром всеукраїнським може бути тільки історичний центр — Київ», він скеровує свої ініціативи на перетворення Золотоверхого на загальноукраїнський П'ємонт⁴⁸.

Позаяк саме тут, на теренах Великої України, де мешкало етнічних українців майже у вісім разів більше, аніж у Галичині, вирішувалося питання української іреденти. Саме тому історик закликає до концентрації соціокультурної роботи в цій історичній центрі. Закликає всіх, береться сам, розділяючи свій час і енергію між двома українськими крилами в могутнім національним леті й додаючи чимало клопотів тогочасній цензурі та «жандармам науки».

Однією з таких акцій стала підтримка досвідченим професором справи заснування українських кафедр у підросійських університетах. Найбільшого розголосу ця боротьба набрала в Києві, де 16 жовтня 1906 р. на студентському вічі було заслухано реферат Д. Дорошенка про відкриття низки українських кафедр (історії, мови, літератури, права). На основі цього виступу студенти підготували петицію (меморіал) за підписами 1430 осіб і 27 листопада 1906 р. передали її ректорові університету Миколі Цитовичу з тим, щоб він подав її на розгляд Ради професорів⁴⁹. Звернення не знайшло співчуття серед професорської корпорації. Розглянувши подання, Рада університету прийняла негативне рішення. Під впливом зустрічей зі студентами та з метою обґрунтування справедливості їхніх нагальних вимог, М. Грушевський підготував розлогу статтю «Справа українських катедр і наші

⁴⁴ Панькова С. Творча майстерня вченого: до історії написання 3-го тому «Історії України-Руси» М. Грушевського. *Український історичний журнал*. 2016. Вип. 3. С. 35–36.

⁴⁵ Грушевський М. С. Автобіографія. 1926 р. С. 233.

⁴⁶ Листування Михайла Грушевського. Т. 3. С. 350.

⁴⁷ Листи В. Степаненка до М. Грушевського. 1901–1913 рр. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 771. Арк. 19–58.

⁴⁸ Грушевський М. Галичина і Україна. Грушевський М. С. *Твори* : у 50 т. Т. 2. С. 381.

⁴⁹ Заява студентів-українців, подана ректорові київського університету. *Рада*. 1906. № 64. 28 листопада. С. 2–3; Половинчак Ю. Газета «Киевлянин» і українство... С. 87–96.

наукові потреби», яка стала важливою пам'яткою становлення національної освіти⁵⁰. Невдовзі, підсумовуючи й розмірковуючи про перспективи, писав: «Справа українських катедр [...] не переставала цілий рік в високій мірі займати українське громадянство і всіх, хто інтересувався українським питанням як його прихильник чи як його ворог»⁵¹.

Невтомні вороги в особі активних дописувачів «Киевлянина» не залишили поза увагою виступи львівського професора на захист української освіти. Свій черговий випад Флоринський подав під заголовком «Нужны ли “украинские кафедры”?», не забувши згадати, що рух за українізацію освіти інспірований «українськими сепаратистами», а «самобутній український народ є фікція». І так розійшовся у своїх закидах на адресу Грушевського, що обізвав його «майбутнім президентом української республіки», для якого «наука лише вивіска, під захистом якої бажають здобути автономію України»⁵².

На цей «рев “истинно русских”» професор Грушевський таки відповів статтею «Грім — та не з тучі...». У ній він пригадав «трактати» київського професора з нагоди першої української «маніфестації» на Київському археологічному з'їзді та висловився щодо головних «страхань про всякі небезпечні плани українства». Свою публічну відповідь багатолітньому опонентові історик розпочав словами: «На мертвого собаки не брешуть. Видко, чується в українстві сила, рух, життя, коли страшаться ним чи сподіваються пострашити», а закінчив знаменитою фразою «Ukraina fara da se! Україна своє осягне...»⁵³.

Кожне слово й кожна фраза цього публіцистичного виступу переповнені впевненістю в майбутньому України, що поза сумнівом запам'яталися тим, кому вони були адресовані.

Не випадково студенти, які очолили рух за створення українських кафедр у Київському університеті, наголошували на можливості українських викладів, зокрема історії: «Історична наука про Україну досить гарно розроблена, можна показати тут на капітальні праці В. Антоновича, М. Костомарова, Д. Багалія, Ол. Лазаревського, М. Грушевського й його львівської школи»⁵⁴. Можливо, вони сподівалися, що їхнім професором стане М. Грушевський. Так чи інакше, така перспектива відкрилася, коли той подав свою кандидатуру на вакантну посаду після смерті професора Петра Голубовського. Однак за результатами голосування на засіданні Ради історично-філологічного факультету, яке відбулося 24 квітня 1908 р., жодний із претендентів (другим був професор Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька Володимир Савва) не отримав

⁵⁰ Грушевський М. Справа українських катедр і наші наукові потреби. *Грушевський М. С. Твори* : у 50 т. Т. 1. С. 458–484.

⁵¹ Грушевський М. Чи не спроможемо? Грушевський М. С. *Твори* : у 50 т. Т. 2. С. 347.

⁵² Половинчак Ю. Газета «Киевлянин» і українство... С. 92–94.

⁵³ Грушевський М. Грім — та не з тучі. Грушевський М. С. *Твори* : у 50 т. Т. 2. С. 44, 49.

⁵⁴ Д. Д-ко. [Дорошенко Д.]. Українські кафедри в київському університеті. *Нова громада*. 1906. № 11. С. 121–129.

достатньої кількості голосів ⁵⁵. Може назавжди, може на довгий час, як зауважував прихильник Грушевського Володимир Перетц, університет втратив шанс. Підсумовуючи конкурс, оглядачі газети «Рада» наголошували, що його вислід є образою всієї української нації ⁵⁶.

Можливо, що ця справа не залишила б такого гіркого присмаку, якби не історія, пов'язана з реакцією шовіністичних кіл на перспективу Грушевського міцніше закріпитися на київському ґрунті.

Ще не встигли оголосити конкурс, а львівський професор — обміркувати ймовірні перспективи, як підняла голову шовіністично налаштована більшість університету і українофобське середовище Києва. Першим озвався «Києвлянин» із невтомним майстром інсинуацій та давнім опонентом львівського професора Т. Флоринським ⁵⁷. У березні 1907 р. розпочався похід проти вченого також і в газеті «Закон і правда» за редакцією Б. Юзефовича. Інформуючи читачів про вакантну кафедру та ймовірного претендента М. Грушевського, кореспондент не шкодував в'їдливих слів проти професора й українства загалом. І з безапеляційною категоричністю підсумовував: «Для д[обродія] Михайла Грушевського в Київському університеті місця немає і не повинно бути. Київ — колиска Росії й центром української автономії ніколи не був і не буде» ⁵⁸.

Чесць колеги взявся публічно захищати історик права М. Василенко, наголосивши: «Заступивши цю кафедру, Мих. Грушевський дуже прислужився б для університету й для історичної науки. [...] Крім того, Мих. Грушевський звернув би, натурально, свою особливу увагу на українську історію, на те, щоб підготувати працівників, що взялись би її розроблювати, як це він зробив у Львові» ⁵⁹. Якраз особливій уваги до української історії найбільше й страхалася професорська корпорація поборників «єдиної і неділимої», яка у відповідь М. Василенку устами анонімного «Києвлянина» ще завзятіше взялася розпинати львівського професора, закидаючи йому незнання російської мови, «нагороджуючи» титулом «президента будущей “украинской республики”» та «врага России» ⁶⁰. Найобразливіша фраза «учений лгун» перепополнила чашу терпіння, і М. Грушевський подав судовий позов за образу честі та гідності на редактора Б. Юзефовича. У результаті той отримав «суворий» вирок: 10 руб. штрафу та триденний домашній арешт, які 16 січня 1908 р. було скасовано ⁶¹.

⁵⁵ Грушевський М. С. Щоденник (1902–1914 pp.). Т. 2. С. 55 (запис за 29 квітня 1908 р.).

⁵⁶ [Дорошенко Д.] Нова пляма на київському університеті. *Рада*. 1908. № 100. 1(14) травня. С. 1.

⁵⁷ Тельвак В. «Ересарх украинского движения» (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини XX століття. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 2010. Вип. 20. С. 131–154.

⁵⁸ К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в Университете св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. Киев, 1908. С. 7.

⁵⁹ Василенко Н. К замещению кафедры русской истории в Киевском университете. *Киевский голос*. 1907. № 81. 24 марта (передрук: *Рада*. 1907. № 71. 25 березня. С. 2).

⁶⁰ Києвлянин. По поводу признания г. Василенка. *Закон и правда*. 1907. № 158. 7 апреля.

⁶¹ К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории... С. 20–35.

Однак український простір Києва уявити без Грушевського вже було неможливо. Не уявляв себе без нього й Михайло Сергійович. 29 квітня 1907 р. він занотував у щоденнику: «Я почув ґрунт в Києві і позицію для роботи»⁶². Цей ґрунт був пов'язаний із його вибором головою Українського наукового товариства у Києві (УНТ)⁶³. Ініціаторами заснування УНТ була група членів Київської Громади, яка гуртувалася довкола журналу «Киевская старина»: Володимир Антонович, Іван Луцицький, Павло Житецький та Володимир Науменко. За підписами фундаторів був поданий і Статут, затверджений 9 грудня 1906 р.

Проте лідера з такою енергією і таким науково-організаційним талантом і досвідом, який набув на чолі НТШ у Львові М. Грушевський, київський гурт інтелектуалів поміж себе не мав. Тому треба було робити вибір, щоб творити, як пізніше писав Михайло Грушевський, «велике діло». І київські українці цей вибір зробили. Під проводом досвідченого керманича Товариство розвивалося «як чисто українське і чисто наукове, маніфестуючи постулат повноти української культури».

Із метою реального наповнення змістом і цих постулатів, і культурного простору Києва, при УНТ заснували музей. Задля поширення інформації про заклад із виразним національним характером, залучення дарувальників і меценатів у газеті «Рада» з'являється розлога стаття про «Український Музей» при УНТ. Автор не без гордоців описує його невелику, але цікаву колекцію. Називає, зокрема, предмети козацької доби: шовкові пояси, зброя, клейноди, порохівниці. Згадує про збірку зразків вишивки на полотні та стародавні рукописи⁶⁴. Поступово комплектуються археологічна й меморіальні збірки⁶⁵.

«Значіння нової української позиції було в повній мірі оцінено в урядових кругах. Але вони не наважилися підняти на неї руку», — ділився спогадами на урочистому засіданні з нагоди двадцятиліття заснування УНТ його колишній голова⁶⁶. Згадуючи про запроваджені публічні засідання, Грушевський наголошував, як «адміністраційні лещата окружали всякими обмеженнями і вибір тем, і саму можливість виступів»⁶⁷. Незважаючи на інциденти й репресії, Товариство стало справжнім українським «огнищем в Києві», а його учасники й провідники

⁶² Грушевський М. С. Щоденник (1902–1914 pp.). Т. 1. С. 416.

⁶³ Панькова С. «Я почув ґрунт у Києві і позицію для роботи»: До 110-ї річниці обрання Михайла Грушевського головою Українського наукового товариства у Києві. URL: <https://immh.kyiv.ua/ua/ya-pochuv-grunt-v-kiyivi-i-pozitsiyu-dlya-roboti-do-110-oyi-richnitsi-obrannya-mihayla-grushevskogo-golovoyu-ukrayinskogo-naukovogo-tovaristva-u-kiyevi/> (дата звернення: 30.09.2025).

⁶⁴ Про український музей у Києві. *Рада*. 1910. № 19. 24 января (6 лютого). С. 1–2.

⁶⁵ Панькова С. З музейних практик Михайла Грушевського: штрихи до історії археологічних знахідок Мізинської стоянки. *На службі науки і культури. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 90-річчя* / відпов. ред. А. Фелонюк. Київ; Львів, 2025. Т. 1. С. 364–382 (у друці).

⁶⁶ Грушевський М. Велике діло. Грушевський М. С. *Твори* : у 50 т. Т. 10. Кн. I. С. 360; Його ж. Три академії. *Там само*. С. 400–401.

⁶⁷ Грушевський М. Велике діло. Грушевський М. С. *Твори* : у 50 т. Т. 10. Кн. I. С. 362.

неодмінно потрапляли на сторінки «підручників» присяжного «наблюдателя» українського руху, цензора Щоголева⁶⁸. Щоб згодом, у 1914-му, нагадати, «за що» арештували Грушевського.

Знаковим кроком, який відіграв неабияку роль у формуванні суспільно-політичного, наукового, культурного простору Києва, стало перенесення зі Львова редакції «Літературно-наукового вістника» та надання йому статусу всеукраїнського видання. Союзниками вченого, окрім киян Євгена Чикаленка і Володимира Леонтовича, стали також українські діячі з Петербурга — Петро Стебницький і Олександр Лотоцький⁶⁹. П. Стебницький сприйняв перенесення ЛНВ з радістю та сподіваннями, що Київ отримає шанс стати центром культурної і політичної роботи. І шкодував, що не може стати до Грушевського «у науку»⁷⁰. О. Лотоцький розглядав «сміливий» план творення інституціональних проєктів у підросійській Україні як здійснення мрії кількох десятиліть, коли українці працювали в Галичині з надією перенести колись результати своєї праці «на сей бік кордону». Підтримуючи всі задуми львівського професора, він писав: «Без лєсті» скажу, що Ви — єдиний чоловік, що міг би взяти на себе сю місію. У Вас єсть для того талан, енергія, наука. У Вас єсть також «опыт и практика — великое дело»⁷¹.

Редакційна й публіцистична діяльність львівського професора у Києві та його проєкти відразу потрапили в поле зору цензурних органів, про що свідчить доповідна записка Міністерства внутрішніх справ Російської імперії від 11 січня 1907 р. на ім'я київського, подільського і волинського генерал-губернатора В. Сухомлинова. У цій першій «оцінці» «Літературно-наукового вістника» на київському ґрунті наголошувалося, що «малоросійський літератор Грушевський переніс видання редагованого ним журналу зі Львова до Києва з метою підняття агітації проти єдності малоросів із російським народом». Генерал-губернатор оперативно покладає на Київський тимчасовий комітет у справах друку «найретельніше спостереження за редагованим Грушевським журналом та його літературними творами в разі їх видання у Києві»⁷².

Однак, у супереч всьому, професор Грушевський розвинув бурхливу діяльність, спостерігаючи за якою, його учень і помічник у всіх київських справах Іван Джиджора писав: «На його голові тільки спочиває клопотів і робот, якими можна

⁶⁸ Щеголев С. Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма. Киев : Типография И. Н. Кушнерев и Ко, 1912. С. 286–288.

⁶⁹ Гирич І. М. Грушевський у досягненні ідейно-культурної соборності та подоланні наддніпрянського партикуляризму в 1906–1907 рр. (за матеріалами щоденника). *Український історичний журнал*. 2016. Вип. 5. С. 101–138.

⁷⁰ Лист П. Стебницького до М. Грушевського від 22 листопада (за ст. ст.) 1906 р. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 770. Арк. 71–71 зв.

⁷¹ Кавунник В., Панькова С. Листи Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського (1894–1914). *Михайло Грушевський: Студії та джерела*. Київ, 2019. Кн. 1. С. 322.

⁷² Лист управителя канцелярії київського, подільського та волинського генерал-губернатора О. М. Неверова до голови Київського тимчасового комітету у справах друку. 17 січня 1907 р. *ЦДІАК України*. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 3–3 зв.

обділити сотню розумних людей і ще було б для них за багато»⁷³.

До цих клопотів, важливих і актуальних, 1909 р. додався ще й ілюстрований тижневик «Село»⁷⁴. Залучаючи до видання своїх сподобаних, ділився з Євгеном Чикаленком своїм задумом: «Охота смертная у мене до сеї газети»⁷⁵. Часом відкладав написання «Історії України-Руси», готуючи статті чи впорядковуючи випуски. Газета була настільки популярною, що окремі збережені номери зачитані до дірок. Проблеми рідної мови, повага до національної історії, культури, книжки, огляди діяльності українських послів у віденському парламенті — цих ключових тем було досить, щоб за «Селом» пильно стежило недремне око цензури.

Щоб задушити газету, царська адміністрація вдавалася до штрафів, двічі заарештовували Ганну Ямпольську — давню приятельку Грушевського, офіційну видавчиню газети. Коли штрафувати не було за що, вводили заборони на передплату «Села». Проти неї скеровували губернаторські циркуляри з наказами не допускати газету до передплатників «за небезпечний напрям», а ті примірники, що надійшли, нищити й кидати в піч. У інших рекомендували стежити за вчителями, що передплачували «Село», й позбавляти посади.

Часом небезпеки виринали зовсім несподівано, як-от заборона Т. Флоринського друкувати під зображенням Аскольдової могили, доданим до однойменної статті М. Грушевського, підпис «українські пам'ятки». На його переконання, пам'ятка була не українська, а російська, і тому підпис залишився лаконічним: «Аскольдова могила»⁷⁶.

Переважно більшість проблем «Села» виникала через публікації М. Грушевського. Чимало клопоту й хвилювань завдала справа з додатком до № 4 за 21 січня 1910 р. «Народного календаря», який конфіскували за статті «Пам'ятник Шевченку» і «Коротка історія України» М. Грушевського й «Українська земля» Ю. Сірого (Ю. Тищенко). У підсумку цензура констатувала, що у всіх цих статтях явно проводиться ідея т. зв. українського сепаратизму, що змушує визнати їх «злочинними»⁷⁷.

Особливо непокоїла цензорів уміщена в календарі карта України, на якій «збережені назви великоросів і білоросів, а замість малоросів стоять українці. Таким довільним перейменуванням південної гілки російського народу ставиться за мету ствердити в широких народних масах, для яких призначений календар, невірну й злочинну думку, що щойно створений «український народ» являє

⁷³ Лист І. Джиджори до Н. Навроцької. 6 серпня 1907 р. *Центральний державний історичний архів України, м. Львів*. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2317. Арк. 24–25 зв.

⁷⁴ Панькова С. Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел. *Український історик*. 2004–2005. Ч. 3–4/1. С. 25–46.

⁷⁵ Листування Михайла Грушевського. Т. 5 / упоряд. І. Старовойтенко, О. Тодійчук. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2010. С. 113.

⁷⁶ Листування Михайла Грушевського. Т. 6 / упоряд. О. Мельник. Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2012. С. 205–206.

⁷⁷ Протокол засідань Київського тимчасового комітету у справах друку від 23 січня 1910 р. *ЦДІАК України*. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 18 зв.

собою щось зовсім окреме від решти російського народу: він, мовляв, носить своє власне ім'я». Цензура, звісно, правильно прочитувала ті думки, які прагнув поширити серед українства М. Грушевський. Проте їх вважали злочинними, бо «всупереч загальновідомим фактам російської історії в статтях календаря стверджується, що Україна раніше була окремою державою»⁷⁸. Однак, незважаючи на всі зусилля Т. Флоринського, який стояв на чолі цензури, Судова палата конфіскацію календаря не затвердила. Історія мала неабиякий резонанс, визволений календар розсилали передплатникам, його розкуповували, і в результаті на сьогодні його єдиний примірник виявлено лише серед «речових доказів» у фонді Київського губернського жандармського управління⁷⁹.

Підсумовуючи діяльність ворогів українства, С. Єфремов зауважував, що «саме вони зробили з М. С. Грушевського мішень для найзапекліших нападів, зосередивши на його особі усю свою безмірну ненависть і сліпу злобу проти відродження нації, обсипаючи його градом особистих вихваток, дріб'язкових інсинуацій і злосного сичання»⁸⁰.

Послідовна позиція Грушевського як історика й публіциста, спрямована на формування національної свідомості, знайшла своє відображення у «фундаментальній» праці багатолітнього цензора С. Щоголева під назвою «Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма»⁸¹, яке С. Єфремов назвав «доносом», а М. Грушевський — «знаменитим підручником для "наблюдения"»⁸². Ще рельєфніше виступає постать М. Грушевського, ще агресивніше — характеристика українства у скороченому популярному перевиданні книги С. Щоголева, яке вийшло в 1913 і 1914 рр. під назвою «Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи».

Не випадково саме йому після арешту М. Грушевського у 1914 р. доручають ретельне «дослідження» та переклад зроблених витягів зі щоденника вченого. Бо він як ніхто міг найкраще обґрунтувати «за що?» «єресіарх сучасного українського руху», «справжній керманіч українського, вірніше — соборно-українського руху»⁸³ мав бути заарештований.

Показовою у контексті боротьби імперських «трубадурів» із українським рухом і його очільником стала записка голови Київського тимчасового комітету у справах друку Олексія Сидорова від 13 жовтня 1908 р. Добре усвідомлюючи роль М. Грушевського у формуванні головних засад суспільно-політичної думки,

⁷⁸ Протокол засідань Київського тимчасового комітету у справах друку від 23 січня 1910 р. ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 19–20.

⁷⁹ Народний календар «Село» на 1910 р. ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 3. Спр. 810.

⁸⁰ Єфремов С. На сторожі національної гідності. До характеристики публіцистичної діяльності М. С. Грушевського. *Український історик*. 1995. Ч. 1–4. С. 171.

⁸¹ Щеголев С. Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма. Киев : Типография И. Н. Кушнерев и Ко, 1912. 594 с.

⁸² Грушевський М. Велике діло. Грушевський М. С. *Твори* : у 50 т. Т. 10. Кн. I. С. 360.

⁸³ Щеголев С. Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи. Киев, 1913. С. 259.

саме в його публіцистиці автор знаходить програму культурно-національного відособлення українства й розробляє подальші кроки боротьби з ним. Автор записки висловлює особливе занепокоєння пропагандою культурно-національної окремішності України, з протистоянням якій, на відміну від пропаганди політичної окремішності, за чинного законодавстві виникає чимало проблем. І підсумовує: «культурно-національна окремішність в очах українофілів є не кінцевою метою, а сходинкою до політичної окремішності, до створення “самостійної України” від Карпат до Чорного моря й Кавказу. З огляду на це потрібний закон, за допомогою якого можливо було б стримувати пропаганду в пресі національно-культурної окремішності»⁸⁴. Отже, цензура й інші адміністративні органи були готові до змін карного кодексу, аби унеможливити поширення «тактичного плану» М. Грушевського, робота якого з українізації інтелігенції, а через неї і народних мас, «ведеться вельми успішно»⁸⁵. Знайома риторика. Чи не цією запискою влітку 1914 р. користувався начальник Київського губернського жандармського управління Олександр Шредель, готуючи відповідь генерал-губернатору щодо доцільності арешту та висилки М. Грушевського?

У численних жандармських і цензурних оглядах наголошувалося на значному поступі українського руху, який «продовжує розвиватися з такою швидкістю, що не може не викликати природнього почуття тривоги». І лаконічно підсумовувалося: «Потрібна боротьба»⁸⁶. І вони розпочали боротьбу з лідера українства — Михайла Грушевського.

Коло замкнулося. На початку Великої війни, коли репресивна імперська машина Росії знищувала дощенту все українське, «послужний список» на М. Грушевською під назвою «за що?» вже було сформовано.

Тож за що? За юнацьку мрію про «волю України» і свою місію «зробитись ватажком гурту українського, зробитись, як то кажуть, передовим бойцом усіх хлопців, любящих свою Вкраїну», занотовані у 17 літ у щоденнику?⁸⁷ За сотні справ у затятій боротьбі за цю волю, підсумованій на початку березня 1917-го колишнім засланцем і щойно обраним головою Центральної Ради: «Впали з України кайдани, в котрі прибрала її лукава політика Московського царства [...] Воля нашого народу мусить бути сповнена»?⁸⁸

⁸⁴ Лист голови Київського тимчасового комітету у справах друку О. О. Сидорова до Головного управління у справах друку. 13 жовтня 1908 р. *ЦДІАК України*. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 39–40 зв.

⁸⁵ Огляд Департаменту поліції про український націоналістичний рух. 1911. *ЦДІАК України*. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2792. Арк. 25 зв.–27.

⁸⁶ Справа про арешт українського буржуазного націоналіста Грушевського М. С. 26 листопада 1914 р. – 22 вересня 1915 р. *ЦДІАК України*. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3320. Арк. 12.

⁸⁷ Грушевський М. Щоденник (1883–1884 рр.) / публікація та коментар Л. Зашкільняка. *Київська старовина*. 1993. № 5. С. 17.

⁸⁸ Грушевський М. Велика хвиля. Грушевський М. С. *Твори* : у 50 т. Т. 4. Кн. І. С. 6.

Svitlana Pankova,
Head of Mykhailo Hrushevsky Historical and Memorial Museum
(a Branch of the Museum of Kyiv History)
Kyiv
pankovas@ukr.net

THE ARREST OF MYKHAILO HRUSHEVSKY IN 1914: FOR WHAT?

Drawing on archival materials from the Kyiv Provincial Gendarmerie Administration, Mykhailo Hrushevsky's autobiographical and journalistic writings, diary entries, published sources, and current scholarship, this article reconstructs a pivotal and tragic episode in Hrushevsky's life: his arrest at the onset of the First World War. These events are examined within the broader context of his active role in shaping the Ukrainian intellectual and sociocultural landscape of Kyiv, which remained under constant surveillance by the gendarmerie and police system. Hrushevsky's unwavering commitment to advancing the Ukrainian national cause sheds light on the real motivations behind the accusations of "separatism" and "mazepism," and, ultimately, the reasons for his arrest and exile from Ukraine.

Keywords: Mykhailo Hrushevsky, Kyiv, World War I, Ukrainian movement, Ukrainian identity, "Ukrainian separatism", "mazepism", gendarmerie, arrest, exile.

**СУЧАСНІ ВИКЛИКИ
ДЛЯ КУЛЬТУРНИХ ІНСТИТУЦІЙ
ПІД ЧАС ШИРОКОМАСШТАБНОГО
ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ В УКРАЇНУ**

ОСОБЛИВОСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ В УМОВАХ ШИРОКОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ В УКРАЇНУ (НА ПРИКЛАДІ ФІЛОКАРТИЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ІЗ МУЗЕЮ ОКУПАЦІЇ КИЄВА)

У статті розглянуто особливості збереження радянської матеріальної спадщини в умовах широкомасштабного вторгнення Росії в Україну. На прикладі філокартичних матеріалів із Музею окупації Києва проаналізовано сучасні виклики, що постають перед музейними інституціями у сфері збереження колекцій, пов'язаних із радянським минулим. Особливу увагу приділено питанням балансування між історичною цінністю радянських пам'яток і їхнім символічним навантаженням у контексті війни, декомунізаційних процесів і трансформації колективної пам'яті. Зроблено висновок, що під час війни роль музеїв зростає безпрецедентно, оскільки вони виступають хранителями матеріальної пам'яті й важливими інструментами збереження національної ідентичності.

Ключові слова: широкомасштабне вторгнення, радянська матеріальна спадщина, поповнення музейних фондів, філокартія, поштова листівка.

Із моменту широкомасштабного вторгнення Росії в Україну, що відбулось 24 лютого 2022 р., над усіма історичними та культурними пам'ятками країни, не кажучи вже про людські життя, дамокловим мечем нависає загроза фізичного знищення. Чи викрадення, якщо йдеться про тимчасово окуповані Росією території України. Станом на 21 липня 2025 р., згідно з даними Міністерства культури та стратегічних комунікацій України, росіяни пошкодили або знищили 1528 пам'яток культурної спадщини і 2359 об'єктів культурної інфраструктури України¹. Зокрема 129 музеїв і галерей.

За таких умов, коли Росія намагається позбавити Україну суб'єктності в культурному та історичному плані, науково-дослідні та культурно-освітні заклади набувають стратегічного значення для збереження історичної пам'яті та національної ідентичності українців. Музеї і галереї, з одного боку, повинні забезпечити збереження та вивчення наявних експонатів, а з іншого – потурбуватись про поповнення своїх колекцій новими пам'ятками.

Для першого завдання вже існує напрацьований механізм — вилучення експонатів з експозиції і перенесення у безпечне місце. Для другого — механізм іще розробляють. Адже стратегія поповнення музейних і галерейних колекцій під

¹ Мінкульт підрахував пам'ятки та об'єкти культури, які постраждали в Україні внаслідок російського вторгнення. *Суспільне культура*. URL: <https://suspihne.media/culture/1073853-minkult-pidrahuvav-pamatki-ta-obekti-kulturi-aki-postrazdali-v-ukraini-vnaslidok-rosijskogo-vtorgnenna> (дата звернення: 15.09.2025).

час широкомасштабного вторгнення Росії в Україну залежить від типу джерел: чи це картина, написана наприкінці XIX ст., чи приклад радянської матеріальної спадщини.

Очевидно, що одним із наслідків широкомасштабного вторгнення Росії в Україну стало загострення давнього питання: як ставитись до радянського періоду в історії України, а особливо до його багатолітньої матеріальної спадщини у формі будівель, барельєфів, вітражів, пам'ятників, скульптур, мозаїк, книжок, плакатів, поштових ілюстрованих листівок і т. д. Чи має радянська матеріальна спадщина цінність для сучасної України — держави, яка щодня бореться за свою незалежність? Чи, може, навпаки — від неї потрібно відмовитись, як від чогось деструктивного, що пов'язує нас із ворогом?

Озвучену проблему активно розглядають в українському медіапросторі з різних боків ², що не може не радувати. Адже українці масово переосмислюють минуле своєї країни, щоби покращити її теперішнє і майбутнє. З огляду на це перед музеями та галереями постало запитання: як використовувати та досліджувати предмети радянської матеріальної спадщини з їхніх фондів, щоб не затригерити українське суспільство? Ба більше, чи поповнювати фонди такими експонатами?

Наприклад, радянські поштові ілюстровані листівки. Здавалося б, старі аркуші цупкого паперу з місцем для текстового повідомлення з одного боку та ілюстрацією з іншого. Можливо, навіть не використані. Дрібниця, збереження або знищення якої видається другорядною справою, особливо на тлі питань радянських мозаїк і скульптур. Проте, на нашу думку, радянські поштові ілюстровані листівки — недооцінені свідки XX ст., що дають нам змогу поглянути на звичні речі під іншим кутом і з великою ймовірністю дізнатись щось нове.

Метою цієї статті є висвітлення особливостей дослідження та використання радянських поштових ілюстрованих листівок у сучасній музейно-виставковій справі України — на прикладі тих, що зберігаються у філії Музею історії міста Києва — Музеї окупації Києва. Відповідно, ми ставимо перед собою низку завдань. По-перше, розглянути проблему збереження дрібної матеріальної спадщини радянського періоду в умовах широкомасштабного вторгнення Росії в Україну. По-друге, дати характеристику радянських поштових ілюстрованих листівок із Музею окупації Києва. По-третє, визначити особливості дослідження та використання радянських філокартичних матеріалів у музейно-виставковій справі України.

Ми вважаємо цю тему актуальною з таких причин. По-перше, як слушно писав відомий філокартист Ігор Бугаєвич, «мабуть, немає жодного музею, у фондах

² Переосмислити меморіали Другої світової війни. *Ukrainer*. URL: <https://www.ukrainer.net/pereosmyslyty-memorialy> (дата звернення: 15.09.2025); Суспільне Культура. Що робити з радянськими мозаїками? «Борівітер» Алли Горської і спадщина СРСР, 2025. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=5j1KP4WJ9ps> (дата звернення: 15.09.2025).

якого, а часто і в експозиціях, не було б ілюстрованих листівок»³. Тобто це питання стосується багатьох установ в Україні, і його дослідження може позитивно вплинути на роботу цих установ.

По-друге, існує реальна загроза знищення цінних радянських листівок, що зберігаються у приватних колекціях. Адже люди, переосмислюючи радянське минуле та його матеріальну спадщину, доходять різних висновків, одним із яких може бути тотальне знецінення та знищення речей того періоду. Однак саме приватні колекції є основним джерелом надходження радянських поштових ілюстрованих листівок до музеїв України — установ, захищених законом і зацікавлених зберегти якомога більшу кількість джерел з минулого, щоб продемонструвати їх сучасному та наступним поколінням.

Згідно із Законом 2015 р. «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», музеї мають повне право на збереження, дослідження та експонування пам'яток, таврованих комуністичними символами⁴. Тому нам видається важливим донести до українського суспільства таку думку. У випадку якщо власник радянської матеріальної спадщини не має остаточного рішення щодо її подальшого використання, але точно не планує зберігати, доцільно звернутися до музейних установ України з пропозицією прийняти певні об'єкти до їхніх фондів. Це дасть можливість зберегти цінні історичні пам'ятки в умовах, коли вони щодня зникають, передусім через російські збройні атаки України.

По-третє, деякі радянські поштові ілюстровані листівки зберігають унікальний матеріал, який має культурну та історичну цінність для сучасної України. З одного боку, візуальний (фотографії, репринти картин, ілюстрації), а з іншого — наративний. І той, й інший дають змогу історикам поглибити вивчення новітньої історії України, а музейним працівникам — доповнити або створити цілий виставковий проєкт.

Почнемо з того, що зі встановленням радянської влади на території колишньої Російської імперії поштові ілюстровані листівки стали одним із «гвинтиків» її пропагандистської машини. Це втілювалося, перш за все, у їхньому оформленні. З 1922 р. на поштових листівках почали постійно штампувати Леніна, Кремль, піонерів, робітників, солдатів, червоні стяги, георгіївські стрічки, п'ятипроменеві зірки, танки й гасла «за мир, свободу, братерство» — символи Радянського Союзу. Вони мали нагадувати мешканцям республік перелік цінностей «радянської людини», затверджений верхівкою.

³ Бугаєвич І. В. Філокартія як допоміжна історична дисципліна. *Український історичний журнал*. 1968. № 1. С. 116.

⁴ Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 15.09.2025).

Тисячі таких радянських поштових ілюстрованих листівок продукували щороку, тож багато їх збереглося до сьогодні — у приватних, бібліотечних чи музейних колекціях. Однак скільки з них збережеться надалі, враховуючи суспільні зміни в Україні?

Справедливо буде зазначити, що радянські поштові ілюстровані листівки й до широкомасштабного вторгнення Росії в Україну не мали значної цінності для приватних власників. Із коментарів у соціальній мережі «Фейсбук» знаємо, що люди подеколи викидали їх, спалювали або знищували в інший спосіб як непотріб, незалежно від змісту та оформлення листівки. Наприклад, Олена Свидерська писала: «такі (радянські листівки, присвячені Новому року. — А. Г.) давно повикидала, ще до вторгнення»⁵. Хоча в когось просто «рука не піднялась викинути. Так і лежать у кладовці»⁶.

Після широкомасштабного вторгнення Росії в Україну певна частини українського суспільства таке деструктивне поводження із радянською матеріальною спадщиною почала вважати нормальним. Нерідко до нього закликали тих, хто публікує фотографії радянських листівок або продає їх.

Наприклад, 20 жовтня 2024 р. Ольга Ілленко написала у фейсбуку у групі «Філокартія в Україні» про поповнення своєї колекції поштовими ілюстрованими листівками середини ХХ ст. на тему «День знань», додавши фотографію. У відповідь на що отримала такий коментар: «Такі треба в сміття викидати, а не колекцію поповнювати»⁷. Хоча на тих поштівках не було зображено ні Леніна, ні Кремля. Із тригерних речей назвемо лише піонерські краватки, що були частиною повсякденної форми школярів.

Разом з тим, є чимало людей, які виступають за збереження радянських поштових ілюстрованих листівок, аргументуючи свою думку зокрема так: «Історія мчить уперед, події змінюються, а листівки залишаються»⁸, «Це наша історія, це наше минуле... і як то кажуть без минулого немає майбутнього! Треба робити висновки»⁹.

⁵ Коментар Олени Свидерської під дописом Наталії Роциної від 09.01.2025 у групі «Філокартія в Україні». *Фейсбук*. URL: https://www.facebook.com/groups/ukraine.philocarty/posts/1338958190793509?comment_id=1342960050393323 (дата звернення: 15.09.2025).

⁶ Коментар Тетяни Мустаєвої під дописом Наталії Роциної від 09.01.2025 у групі «Філокартія в Україні». *Фейсбук*. URL: https://www.facebook.com/groups/ukraine.philocarty/posts/1338958190793509/?comment_id=1342960050393323&reply_comment_id=1342984233724238 (дата звернення: 15.09.2025).

⁷ Коментар Володимира Ковчака під дописом Ольги Ілленко від 20.10.2024 у групі «Філокартія в Україні». *Фейсбук*. URL: https://www.facebook.com/groups/ukraine.philocarty/posts/1284250279597634/?comment_id=1284977192858276 (дата звернення: 15.09.2025).

⁸ Допис Наталії Роциної від 09.01.2025 у групі «Філокартія в Україні». *Фейсбук*. URL: <https://www.facebook.com/groups/ukraine.philocarty/posts/1338958190793509> (дата звернення: 15.09.2025).

⁹ Коментар Томи Храповицької під дописом Руслани Зп. від 15.09.2024 у групі «Філокартія в Україні». *Фейсбук*. URL: https://www.facebook.com/groups/ukraine.philocarty/posts/1238113074211355?comment_id=1238303547525641 (дата звернення: 15.09.2025).

Справді, необхідно зробити висновки, переосмисливши минуле України й дослідивши історичну, наукову та культурну цінність радянських поштових ілюстрованих листівок. Адже через наявність різних поглядів на цю тему існує внутрішня загроза зникнення тих приватних колекцій, що об'єктивно варті збереження і вивчення. (Усе сказане вище можна було б дуже стисло обґрунтувати прикладом знищення, а отже зникнення, предметів, зокрема поштів, часів нацистської окупації України, які сьогодні розглядають винятково як історичні артефакти. А мотиви знищення були такі самі плюс на це працювала державна машина.) При тому, що основним джерелом надходження радянських листівок у музейні фонди були й залишаються особисті архіви. Наприклад, більшість радянських листівок до Музеї окупації Києва передали саме приватні особи.

Одного разу до Музею окупації Києва звернулись люди з бажанням передати частину сімейного архіву, а саме громіздку валізу з приватним листуванням, колекціями поштових ілюстрованих листівок, фотографіями та різними документами, що, як з'ясувалось пізніше, належали Софії Лазарівні Зайденберг і Галині Донівні Местечковій — матері й доньці відповідно. Вони проживали в Києві і працювали у промисловій сфері. Галина Донівна часто подорожувала Радянським Союзом.

Важко сказати, коли саме ці предмети надійшли до Музею, адже не було зафіксовано документально процедуру передавання-приймання. Відомо лише, що це сталося тоді, коли Тарас Васильович Коростильов обіймав посаду завідувача Музею окупації Києва, тобто у проміжку між 2015 і 2021 р. На той час Росія вже здійснила вторгнення на схід України, і суспільне ставлення до радянської матеріальної спадщини потроху починало змінюватись.

Дослідивши вміст переданої валізи, Тарас Васильович Коростильов виявив інтерес до радянських поштових ілюстрованих листівок. За словами співробітників Музею окупації Києва, у нього навіть з'явилась ідея зробити з них тематичну виставку. Однак із невідомих причин її не реалізували за каденції Тараса Васильовича. Згодом цими радянськими листівками зацікавилась завідувачка філії Ксенія Вікторівна Стрільник. Спочатку вона, а потім авторка цієї статті займались сортуванням листівок і визначенням їхнього потенціалу в музейно-виставковій справі.

Радянські поштові ілюстровані листівки, які зберігаються в Музеї окупації Києва, можна поділити на три групи: перша — спеціальні подарункові набори поштів, які випускали в СРСР, друга — окремі чисті листівки, третя — використані листівки.

У Музеї окупації Києва зберігаються такі комплекти чистих радянських поштових ілюстрованих листівок: «І. К. Айвазовський» (1955), «Київський державний музей українського мистецтва» (1956), «Золотий ключик, або Пригоди Буратино» (1956), «Севастополь» (1956), «Василь Григорович Перов» (1956), «Тіціан» (1957), «Ермітаж» (1957), «Нідерландський живопис» (1957), «Василь Дмитрович

Поленов» (1957), «Акварелі російських художників першої половини XIX століття» (1957), «Портрети російських художників» (1957), «О. О. Шовкуненко» (1957), «承德名胜古迹» (1957), «Державний музей образотворчого мистецтва імені О. С. Пушкіна» (1958), «Листівки з картин голландських художників» (1958), «Ван Дейк» (1958), «Державна Третьяковська галерея» (1957), «Державна Третьяковська галерея» (1959), «Малюнки старих майстрів XVII–XVII ст.» (1959), «Акварелі західних майстрів» (1959), «Західноєвропейський пейзаж XVII–XX ст.» (1960), «Терборх» (1960), «Куїнджі» (1960), «Малюнки та акварелі Олександра Іванова» (1960), «Ленінград» (1960), «Алушта» (1960), «Акварелі російських художників кінця XIX — початку XX століття» (1960), «Барбізонська школа живопису» (1961), «Севастопольська картинна галерея» (1961), «Олексій Кондратович Саврасов» (1961), «В. Г. Перов» (1962), «Софіївка» (1964), «Архітектура давнього Сходу» (1964), «Японська іграшка» (1964), «Билини» (1964), «Вороніж» (1965), «Мурманськ» (1966), «Рига» (1968), «Пенати» (1968), «У горах Кавказа» (1968), «Кузьма Сергійович Петров-Водкін» (1969), «Новоафонська печера» (1975), «Зимові мотиви» (1976), «Олександр Блок у малюнках І. Глазунова» (1982), «Виставка німецького прикладного мистецтва» (1984).

Як бачите, переважну більшість комплектів присвячено мистецтву (16 — російському, українському та радянському, 17 — іноземному), 8 — містам, 2 — природі, 2 — усній народній творчості.

Комплекти поштових ілюстрованих листівок, присвячені «вітчизняному» мистецтву Радянського Союзу, як-от «Акварелі російських художників першої половини XIX століття» (1957) та «І. К. Айвазовський» (1955), дають змогу досліджувати різні аспекти культурної політики цієї імперії зла. Наприклад, яких художників вважали класичними, які були під цензурою; як їх репрезентували середньостатистичним споживачам Радянського Союзу, які купували ці поштові листівки; чому художників українського походження називали «російськими».

Комплекти поштових ілюстрованих листівок, присвячені іноземному мистецтву, відображали особливості культурної політики Радянського Союзу. Попри офіційну критику західноєвропейського суспільства за його «буржуазність», «надмірність» і «капіталістичні цінності», радянська влада вибірково зверталася до художньої спадщини Заходу. Зокрема, поширювали листівки з репродукціями творів П. Пікассо, П. Рубенса, П. Гогена, а також організовували виставки французького, голландського, італійського та німецького живопису у столиці СРСР. Такі кроки пояснювали необхідністю культурної просвіти та розширення естетичного горизонту радянського суспільства. Або ж тим, що «зібрання прикладів французького мистецтва у музеях СРСР — найкраще за якістю і одне з найбільших за межами Франції», як зазначено в описі комплекту поштових листівок під назвою «Барбізонська школа живопису» (1961). Крім того, комуністи не забували про так звану дружбу народів. Зокрема цим мотивували проведення виставки німецького прикладного мистецтва й друк відповідних комплектів поштівки у 1956 р.

Комплекти поштових ілюстрованих листівок, присвячені містам, є цінними, перш за все, завдяки поданим візуальним матеріалам. Адже більшість із них прикрашено старими фотографіями вулиць, площ, архітектури та інших речей, які не збереглися до наших часів або змінились до невпізнаності. Особливо цінні в цьому контексті, на нашу думку, комплекти «Севастополь» (1956) і «Алушта» (1960), зважаючи на анексію українського півострова Крим Росією у 2014 р. Вони містять унікальні фотографії цих південних міст — історичних, туристичних і культурних центрів.

Крім того, у Музеї окупації Києва зберігається комплект «承德名胜古迹» («Мальовничі місця та історичні пам'ятки Ченде», 1957). Цей єдиний приклад китайської філокартичної продукції є родзинкою колекції.

Серед використаних радянських поштових ілюстрованих листівок більшість становлять ті, що були надіслані різними адресантами Софії Лазарівні Зайденберг та її доньці Галині Донівні Местечковій. Хоча є й поодинокі, надіслані від імені Софії чи Галини.

Використані листівки можна поділити на дві великі групи: святкові і повсякденні. До першої належать поштівки на День Радянської армії і Військово-морського флоту, Міжнародний жіночий день, День народження Леніна, День міжнародної солідарності трудящих, День Перемоги, День знань, День Жовтневої революції, Новий рік і т. д. До другої — ті, що необов'язково приурочені до свят і більше спрямовані на обмін новинами між адресатом і адресантом, зокрема з нагоди дня народження адресата.

Порівнявши оформлення святкових і повсякденних радянських поштових ілюстрованих листівок, ми помітили таку тенденцію. Дизайн святкових був більш політично заангажований, адже на них систематично зображали згадані радянські символи — Леніна, Кремль, піонерів, робітників, солдатів, червоні стяги, георгіївські стрічки, п'ятипроменеві зірки, танки і гасла «за мир, свободу, братерство». Повсякденні ж, навпаки, були більш нейтральні — переважно з фотографіями та малюнками природи. Як же вивчати та використовувати їх у музейно-виставковій справі?

Відповідаючи на першу частину запитання, варто почати з того, що радянські поштові ілюстровані листівки вже є повноцінним історичним джерелом — або тільки візуальним, або ще й письмовим, якщо листівка заповнена. Їхнє вивчення допомагає розвивати історичний напрям, що стрімко набирає популярності у XXI ст., а саме — історію повсякденності. Площину життя, у яку люди втягуються, навіть не усвідомлюючи цього. Адже це, як писав Фернан Бродель, «звичка або, ще краще, рутинна — ті тисячі дій, які розквітають і досягають плодів самі собою»¹⁰.

У Радянському Союзі практика листування була поширеним соціальним явищем, яке з часом сформувало своєрідну епістолярну культуру. Вважалося

¹⁰ Braudel F. Afterthoughts on material civilization and capitalism. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1977. Pp. 66–67.

обов'язковим надсилати вітальні листівки рідним, знайомим і колегам у святковий день. Якщо поштівки не надходили, це могли сприймати як прояв неувagi. Водночас очікувалося, що листування матиме регулярний характер і не обмежуватиметься лише особливими датами. У текстах поштових карток часто фіксуються формули соціального контролю й нагадування про необхідність підтримувати контакт, наприклад: «Давно не пишете нам», «Напевно, забули про нас», «Пишіть частіше».

Окремо згадаємо про перспективу дослідження філателістичних матеріалів. Адже до переважної більшості використаних радянських листівок, що зберігаються у Музеї окупації Києва, приклеєно поштові марки. Вони допомагають датувати радянські листівки у разі, якщо немає дати, написаної рукою адресата:

- за роком випуску марки (кожен випуск радянських марок має точну дату введення в обіг, за якою можна встановити найраніший можливий час відправлення листівки);
- за ювілейними і тематичними випусками (частину марок було приурочено до конкретних подій (наприклад, ювілеїв, з'їздів, спортивних змагань), що дає змогу уточнити часові рамки);
- у поєднанні з поштовим штемпелем, що містить дату й місце відправлення;
- через зміну тарифів (розмір поштового збору змінювався в різні періоди, тому номінал марки на листівці може відображати конкретний етап у поштовій історії СРСР).

Звісно, листівки також були датовані, але тим роком, коли відбувався друк. Адресат міг використати поштівку в іншому році, тому не варто повністю покладатись на цей аспект у питанні датування. Дату відправлення поштової листівки можна визначити також за допомогою пакувального конверта. Однак лише кілька десятків листівок надійшли до Музею окупації Києва в конвертах.

Відповідаючи на другу частину запитання, зазначимо, що радянські поштові ілюстровані листівки мають значний потенціал у музейно-виставковій справі з таких причин. По-перше, на їхній основі можна робити тематичні виставки про українські міста чи свята, що залишаються актуальними в сучасній Україні (День знань, Міжнародний день боротьби за права жінок, Новий рік та Різдво й т. д.), і навіть просто до сезонів — осіннього, зимового, весняного та літнього. Ці виставки можуть бути різного масштабу, зважаючи на компактність листівок як експонатів, що дасть можливість багатьом музеям України актуалізувати філокартичні матеріали зі своїх фондів.

По-друге, радянські поштові ілюстровані листівки можуть стати суттєвим доповненням до виставки, основу якої становлять інші предмети (картини, фотографії, скульптури тощо). Ця практика давно поширена у музеях всього світу, й українські не виняток. По-третє, за допомогою використаних поштових ілюстрованих листівок, повернувши їх текстовим боком до реципієнта, можна тонко передати певну ідею виставки.

Певна річ, у використанні радянських поштових ілюстрованих листівок у музейно-виставковій справі є свої особливості. Багато з них тавровані комуністичними символами, внаслідок чого є небажаними в публічному просторі без належного обґрунтування. Очевидно, що вони можуть органічно виглядати в експозиціях, присвячених Другій світовій війні чи злочинам тоталітарних режимів. Але навряд чи у виставках, присвячених Дню боротьби за права жінок чи Новому року. Тому, готуючи такі проекти на основі радянських поштів, потрібно ретельно відфільтрувати їх. Відтак у сухому залишку спеціаліст отримає лише ті ілюстровані листівки, які створюватимуть естетичну, ностальгічну та святкову картину. Так музеї України зможуть втілити ідею, заради якої приватні колекціонери роками збирають філокартичні матеріали.

Отже, у процесі написання цієї статті ми дійшли таких висновків. По-перше, через широкомасштабне вторгнення Росії в Україну існує зовнішня та внутрішня загроза збереженню радянської матеріальної спадщини, особливо дрібної. У нашому випадку — радянських поштових ілюстрованих листівок, що зобов'язує музейних працівників долучатись до медійного та наукового обговорення довкола них.

Музеї України як державні установи зацікавлені в тому, щоби зберегти якомога більшу кількість старовинних речей. Однак це буде неможливо, якщо приватні власники знецінюватимуть і знищуватимуть радянські поштові ілюстровані листівки. Окремі комплекти радянських поштових ілюстрованих листівок справді мають історичну, культурну або наукову цінність, що доводить аналіз філокартичних матеріалів Музею окупації Києва.

Радянські листівки, з одного боку, можуть зберігати старі фотографії українських міст, зокрема тимчасово окупованих Росією Севастополя, Алушти та інших, що, попри окупацію, залишаються домівкою та місцем сили для багатьох громадян України. Відповідно, збереження та експонування таких листівок допоможе музеям створювати особливі простори колективної пам'яті, демонструвати суспільству, що українці не забувають про тимчасово окуповані території і чекають їхнього звільнення.

Крім того, оскільки більшість поштових ілюстрованих листівок таврована радянськими символами, вони дають змогу досліджувати імперіалізм і тоталітаризм Радянського Союзу. Це актуальний напрям у контексті переосмислення радянського періоду в історії України, а також у дослідженні джерел політики сучасної Росії.

З іншого боку, радянські ілюстровані поштові листівки залишаються важливим наративним джерелом. Вони відображають повсякдення — те, чим жили різні люди і що, як правило, залишається «невидимим» — уявлення про свята, працю, дружбу і навіть про Батьківщину. Саме через них можна простежити, як офіційна ідеологія проникала в приватний простір, формувала естетичні смаки та колективну пам'ять. Ці візуальні й текстові свідчення дають змогу реконструювати

соціальні ролі, гендерні стереотипи й уявлення про «правильне» життя, які транслиувалися державою.

По-друге, приватні колекції радянських поштових ілюстрованих листівок залишаються основним джерелом надходження філокартичних матеріалів у музеї України. Саме з цього джерела надійшло до Музею окупації Києва багато філокартичних матеріалів радянського періоду, а саме комплекти чистих листівок, окремі чисті листівки та використані листівки. Поштівки, які поділяють на дві великі групи — святкові й повсякденні, дають можливість вивчати різні аспекти історії новітнього періоду та повсякденності.

У сучасному контексті, коли Росія намагається привласнити й переписати історію України, листівки виступають матеріальними свідченнями минулого, що допомагають українському суспільству критично осмислювати своє радянське минуле й протистояти пропаганді. Їх дослідження і зберігання є частиною ширшої роботи з охорони культурної спадщини та утвердження історичної суб'єктності України.

По-третє, на основі радянських поштових ілюстрованих листівок можна робити тематичні виставки різного масштабу — як великі, так і маленькі. Наприклад, на тему українських міст або свят, що залишаються актуальними в сучасній Україні. Це дасть можливість багатьом музеям України актуалізувати радянські філокартичні матеріали зі своїх фондів, незалежно від кількості листівок у фондах і площі музею. Крім того, радянські листівки можуть стати суттєвим доповненням до виставки, присвяченої іншим предметам.

Отже, радянські поштові ілюстровані листівки — це не просто старі аркуші цупкого паперу з місцем для текстового повідомлення з одного боку та ілюстрацією з іншого. Вони є недооціненими свідками ХХ ст., що дають нам змогу поглянути на звичні речі під іншим кутом. Тому науково-дослідні та культурно-освітні установи України мають потурбуватись про збереження наявних філокартичних колекцій і їх поповнення новими листівками, особливо в умовах широкомасштабного вторгнення Росії.

Anna Hmyria,
Leading Researcher of the Branch "The Museum of Kyiv Occupation"
Museum of Kyiv History
Kyiv
anna.hmyria.31@gmail.com

FEATURES OF PRESERVATION OF SOVIET MATERIAL HERITAGE IN THE CONDITIONS OF A LARGE-SCALE RUSSIAN INVASION INTO UKRAINE (ON THE EXAMPLE OF PHILOCARTOGRAPHIC MATERIALS FROM THE MUSEUM OF KYIV OCCUPATION)

The article examines the peculiarities of preserving Soviet material heritage in the context of Russia's large-scale invasion of Ukraine. Using the example of philocard materials from the Museum of Kyiv Occupation, the article analyzes the contemporary challenges facing museum institutions in the field of preserving collections related to the Soviet past. Particular attention is paid to the issues of balancing the historical value of Soviet monuments and their symbolic load in the context of war, decommunization processes, and the transformation of collective memory. It is concluded that during war, the role of museums increases unprecedentedly, as they act as custodians of material memory and important tools for preserving national identity.

Keywords: large-scale invasion, Soviet material heritage, replenishment of museum collections, philocard, postcard.

РУЙНУВАННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЄВРЕЙСЬКОГО НАРОДУ ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ В УКРАЇНУ

Ця стаття досліджує тему руйнації єврейської культурної спадщини в Україні. Розглянуто такі аспекти: географія руйнувань і пошкоджень унаслідок повномасштабної агресії Росії проти України, а саме місця, пов'язані з Голокостом, і місця пам'яті єврейського народу (міста Київ і Харків, Сумська область); порятунок зруйнованих і пошкоджених пам'яток культурної спадщини на території Києва, а саме будинку Лібермана та Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр».

Стаття базується на аналізі даних із відкритих джерел, що містять статистику руйнувань культурної спадщини України. Також використано цитати з авторських матеріалів українських та іноземних журналістів, присвячених темі цієї статті. Проведено моніторинг даних щодо участі міжнародних організацій, які спеціалізуються на питаннях роботи з культурною спадщиною, зокрема на питаннях її порятунку і відновлення (під егідою ЮНЕСКО тощо).

У статті наведено приклади успішних кейсів роботи з відновлення об'єктів нерухомої спадщини, а також розглянуто ризики, пов'язані з бездіяльністю щодо консервації і відновлення. Згадано інноваційні підходи до музеєфікації пам'яток нерухомої спадщини, цифровізації архівних даних тощо.

Ключові слова: єврейська спадщина, нерухомі пам'ятки культури, Вікі любить пам'ятки, ЮНЕСКО, Голокост, Бабин Яр, будинок Лібермана.

Єврейський і український народи пов'язані не тільки спільною історією, а й спільним історичним болем, пов'язаним із численними політичними утисками, нападками на національну культуру, релігію, мову, традиційний побутовий і суспільний уклад, які є надважливою частиною самосвідомості будь-якої нації. У цьому контексті достатньо згадати найбільш кричущий злочин проти людяності — геноцид, який довелося пережити обом народам за одне століття на одному континенті: Голодомор і Голокост. Причому часовий відтинок, упродовж якого сталися обидві трагедії, мізерний із погляду історичної науки — майже одночасно і максимально наближено один до одного територіально.

Історія повторюється. Якщо не вивчати її уроки, то історія повторюється трагічно. Впродовж другої половини XX — початку XXI ст. євреям довелося обстоювати незалежність, суверенність і недоторканність тільки-но створеної і такої довгоочікуваної держави. На початку XXI ст. прийшла черга України боротися за відновлення і сталість власної незалежності.

Було би великою помилкою думати, що сучасні війни йдуть тільки на театрах воєнних дій, вони виходять далеко за межі безпосереднього збройного зіткнення — відбуваються в інформаційному та кіберпросторах, в економічній площині, на дипломатичному фронті, в галузі культури та мистецтва.

За даними Міністерства культури та стратегічних комунікацій, під час повномасштабного вторгнення Російська Федерація встигла викрасти і вивезти на свою територію близько одного мільйона семисот тисяч об'єктів української культурної спадщини¹.

Наведені дані свідчать про масштабні й цілеспрямовані дії окупантів із метою продовжувати нищити все українське і привласнювати нашу історію і культуру. Однак мова не так про український етнос, як про належність до України як до держави. Адже всі культурні цінності, що по факту мають стосунок до інших етносів і народів, зберігалися в українських музеях і архівах і є невід'ємною частиною історії та культури нашої держави. Отже, мова йде про знищення української державності за допомогою викрадення об'єктів культурної спадщини, реліквій і артефактів, а також знищення історичних, архітектурних пам'яток і об'єктів культурної інфраструктури.

Безперечно, втрата будь-якого об'єкта культурної спадщини, незалежно від його релігійної чи етнічної належності, є значним ударом для національної та світової культурної спадщини.

Станом на 29 серпня 2025 р., за даними Міністерства культури та стратегічних комунікацій (далі — МКСК), в Україні внаслідок російської агресії зруйновано та пошкоджено одну тисячу п'ятсот тридцять три пам'ятки культурної спадщини, а також дві тисячі триста вісімдесят вісім об'єктів культурної інфраструктури. Серед пошкоджених об'єктів культурної спадщини сто сорок вісім мають статус національного значення, одна тисяча двісті вісімдесят сім — місцевого, сто вісімнадцять — щойно виявлені. Пошкодження об'єктів культурної спадщини зафіксовано у вісімнадцяти областях. Найбільших руйнувань зазнали пам'ятки у Харківській області — триста сорок, Херсонській — двісті дев'яносто три, Одеській — сто вісімдесят одна, Донецькій — сто сімдесят три, Київській області та Києві — сто дванадцять.

З-поміж постраждалих унаслідок обстрілів і бойових дій об'єктів культурної інфраструктури чотириста вісімдесят один знищено повністю. Найбільших втрат культурна інфраструктура зазнала в Донецькій, Харківській, Херсонській, Київській, Миколаївській і Сумській областях. Постраждали одна тисяча сто шістьдесят два клубні заклади, серед них: вісімсот сорок бібліотек; сто вісімдесят два заклади мистецької освіти; сто тридцять один музей і галерея; сорок дев'ять театрів, кінотеатрів і філармоній; дев'ять заповідників; десять парків; чотири цирки.

Руйнування зафіксовано у триста двадцяти чотирьох територіальних громадах (далі — ТГ) по всій Україні. Найбільше — у громадах Донецької (чотириста п'ятдесят дві ТГ), Луганської (сто двадцять дві ТГ), Сумської (тридцять сім ТГ), Харківської (тридцять три ТГ), Дніпропетровської (двадцять три ТГ), Запорізької (двадцять вісім ТГ) областей.

¹ Інформаційні кампанії з деокупації Криму мають спростувати російські історичні міфи — Микола Точицький. 05.02.2025. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3980625-mikola-tocickij-ministr-kulturi-ta-strategicnih-komunikacij.html> (дата звернення: 23.06.2025).

Водночас у МКСК додали, що оскільки майже вся територія Луганської та значні частини територій Запорізької, Донецької і Херсонської областей, а також Крим перебувають у тимчасовій окупації, це унеможливорює точний обрахунок кількості закладів культури, що постраждали внаслідок бойових дій та окупації².

На кінець січня 2024 р. на окупованих територіях України залишаються понад двадцять тисяч пам'яток культури національного та місцевого значення.

Також в окупації наразі дев'ятсот двадцять вісім бібліотек, одна тисяча п'ятдесят клубних закладів, сорок сім музейних галерей, сто шість закладів освіти. І цей список тільки більшає, адже події з новітньої історії України, на жаль, додають пункти в перелік втраченого³.

Ми маємо вбачати в таких діях військово-політичного керівництва Росії (немає сумнівів, що те, що коїться, коїться за вказівкою Кремля, хоч поки що колективну відповідальність у цих злочинах ще не доведено українськими та міжнародними правоохоронними органами) сумні аналогії з минулими століттями, коли в часи російського самодержавства, а потім і радянської окупації було вивезено неймовірну кількість історичних артефактів, що свідчать про розвиненість політичного, економічного та культурного життя України.

Якщо ви вирішите з'ясувати кількість нерухомих пам'яток єврейської культури в Україні, то ви не знайдете цих окремих даних ніде, і це природно, оскільки єврейська культурна спадщина в Україні є надбанням загальноукраїнської спадщини і відповідно входить в загальну статистику: український і єврейський народи, живучи поряд понад тисячу років, збагачували один одного і зрештою сплели власні історії існування на українській землі в одне ціле. Всі дані української культурної спадщини — в Державному реєстрі нерухомих пам'яток України, і цей реєстр динамічний, бо щойно знайдені нові об'єкти до нього додають. Нерухомі святині зберігаються просто неба, інші пам'ятки історії, матеріальної та духовної культури нації — у музеях України.

У 2025 році кількість обстежень пам'яток і об'єктів культурної спадщини збільшилася втричі, а укладених охоронних договорів — удесятеро.

Упродовж першого півріччя 2025 р. Департамент охорони культурної спадщини КМДА вніс до Переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини міста Києва двадцять шість нових об'єктів і направив до МКСК подання про занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України ще ста сорока трьох об'єктів⁴.

² 1553 пам'ятки культурної спадщини та 2388 об'єктів культурної інфраструктури постраждали в Україні через російську агресію. 29.08.2025. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/1553-pamyatky-kulturnoyi-spadshhyny-ta-2388-obyektiv-kulturnoyi-infrastruktury-postrazhdaly-v-ukrayini-cherez-rosijsku-agresiyu/> (дата звернення: 29.08.2025).

³ В окупації залишилось 20 тисяч пам'яток культури. Карандєєв. 24.01.2024. URL: <https://imi.org.ua/news/v-okupatsiyi-zalyshylos-20-tysyach-pam-yatok-kultury-karandeyev-i58735> (дата звернення: 01.06.2025).

⁴ У 2025 році кількість обстежень пам'яток і об'єктів культурної спадщини збільшилася втричі, а укладених охоронних договорів — удесятеро. 25 серпня 2025. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/u_2025_rotsi_kilkist_obstezhen_pamyatok_i_obyektiv_kulturno_spadschini_zbilshilasya_vtrichi_a_ukladenikh_okhoronnikh_dogovoriv_vdesyatero/ (дата звернення: 05.09.2025).

Крім державної системи обліку, яка документує і створює реєстр нерухомої культурної спадщини, є і недержавні. Наприклад, канадська недержавна організація «Українсько-єврейська зустріч» (Ukrainian Jewish Encounter, UJE) підтримала міжнародний фотоконкурс «Вікі любить пам'ятки» (Wiki Loves Monuments) і в рамках української частини оголосила спеціальну номінацію «Єврейська спадщина»⁵.

ГО «Вікімедія Україна» звернулась до Міністерства культури України і обласних управлінь культури з проханням надати переліки пам'яток культурної спадщини. З різних джерел організатори конкурсу зібрали дані про близько тридцять тисяч пам'яток з усіх куточків України, найбільше з Києва, Львова та Одеси. У конкурсі взяли участь понад шестисот учасників, які сфотографували вісім тисяч п'ятсот шістдесят вісім пам'яток з усіх куточків України.

Завдяки цій номінації митці звернули увагу на пам'ятки єврейської нерухомої культурної спадщини. Саме за шість років (стільки існує спеціальна номінація у конкурсі), наприкінці 2024 р. у списках проектів «Вікі любить пам'ятки: Єврейська спадщина» виокремили одну тисячу сорок сім об'єктів єврейської спадщини, з яких сімсот тридцять чотири не охороняються державою (не мають охоронного статусу).

Ці списки є єдиною відкритою електронною базою нерухомої культурної спадщини України, створеною волонтерами⁶.

Важливо зазначити, що ця цифра відображає лише пам'ятки, які було внесено до списків конкурсів і задокументовано волонтерами, і не охоплює всі об'єкти єврейської спадщини в Україні. Відповідно до даних Всесвітнього єврейського конгресу, «єврейська спільнота в Україні є четверта за розмірами у Європі й одинадцята у світі»⁷.

Під час російсько-української війни було знищено або пошкоджено численні пам'ятки культури єврейського народу в Україні, зокрема синагоги, місця масових розстрілів і кладовища, що призвело до втрати важливих культурних та історичних об'єктів. Ця руйнація є частиною ширшої проблеми знищення культурної спадщини внаслідок військових дій, і її, як уже згадувалося в цій статті, потрібно розглядати як цілеспрямовану атаку на культурну ідентичність.

Унаслідок обстрілів і бомбардувань пошкоджено або зруйновано синагоги в різних містах, наприклад:

- у Чернігові сталася атака на історичну будівлю єврейської громади;
- 9 березня 2022 р. вибуховою хвилею від ракетного обстрілу було

⁵ Вікі любить пам'ятки (Wiki Loves Monuments) — фотоконкурс пам'яток культурної спадщини. URL: <https://wlm.org.ua/> (дата звернення: 05.03.2025).

⁶ Мінкульт презентував систему обліку нерухомої культурної спадщини, до неї вже внесли понад 105 тисяч об'єктів. 17 квітня 2024. URL: <https://suspihne.media/culture/725809-minkult-prezentuvav-sistemu-obliku-neruhomoi-kulturnoi-spadshini-do-nei-vze-vnesli-dani-sodo-105-532-obektiv/> (дата звернення: 23.07.2025).

⁷ Спецномінація «Єврейська спадщина» 2019. 29.08.2019. URL: <https://wlm.org.ua/spetsnominatsiia-yevreiska-spadshchyna-2019/> (дата звернення: 10.02.2025)

пошкоджено вікна синагоги Об'єднаної єврейської громади України в Харкові. В цей час у будівлі було близько сотні людей. Синагогу збудовано у 1913 р., у 2022 р. вона була однією з найбільших у Європі ⁸;

- 4 серпня 2025 р. в Одесі після атаки шахедями зайнялася і відтак зазнала серйозних пошкоджень історична синагога в районі Пересип «Нахлас Еліезер». До 1920-х років була місцем молитви для єврейської громади ⁹.

Багато старих єврейських кладовищ зазнали руйнувань, зокрема пошкоджено надгробки і знищено історичні плити (мацеви), що є частиною культурної спадщини:

- у Сумській області 8 травня 2022 р. від російського обстрілу і потім пожежі постраждало єврейське кладовище у Глухові (більше ніж тисяча поховань євреїв XIX–XX ст.). Деякі могили зруйновано деревами, що впали, по кладовищу розкидало уламки дахів навколишніх будинків, більша частина площі обгоріла ¹⁰.

Місця, пов'язані з Голокостом і трагічними подіями, також зазнавали ударів, що призводило до руйнування або пошкодження пам'ятників і меморіалів:

- 26 березня 2022 р. російським обстрілом було пошкоджено меморіал жертвам Голокосту на Харківщині «Дробицький Яр» ¹¹. Пошкоджено два монументи, на території вирви від снарядів. У цьому місці вісімдесят років тому було знищено близько двадцяти тисяч харківських євреїв: на Меморіалі — понад дев'ять тисяч імен загиблих людей, які вдалося встановити. У музеї зберігають фото, вірші та щоденники. Найбільше постраждав головний комплекс «Менора», снаряд влучив прямо в нього ¹².

⁸ Російське вторгнення несе руйнування церквам, мечетям, синагогам і релігійним освітнім закладам у різних регіонах України. 15.03.2022. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/rosiyske-vtorhnennia-nese-ruynuvannia-tserkvam-mechetiam-synahoham-i-relihiynym-osvitnim-zakladam-u-riznykh-rehionakh-ukrainy/> (дата звернення 23.07.2025).

⁹ В Одесі під час нічної атаки окупанти пошкодили синагогу XIX століття. 15.03.2025. URL: <https://rubryka.com/2025/08/04/v-odesi-pid-chas-nichnoyi-ataky-okupanty-poshkodyly-synagogu-hih-stolittya/> (дата звернення: 23.07.2025).

¹⁰ Українська культурна спадщина під час російського вторгнення (з 2022). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D0%BF%D0%B0%D0%B4%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D1%96%D0%B4_%D1%87%D0%B0%D1%81_%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%B2%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_\(%D0%B7_2022\)#cite_note-83](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D0%BF%D0%B0%D0%B4%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%BF%D1%96%D0%B4_%D1%87%D0%B0%D1%81_%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%B2%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_(%D0%B7_2022)#cite_note-83) (дата звернення 15.04.2025).

¹¹ Російські війська обстріляли меморіал жертвам Голокосту під Харковом — поліція. 27 березня 2022. URL: <https://www.dw.com/ru/glavnye-sobytia-31go-dna-vojny-v-ukraine/a-61270728> (дата звернення: 04.08.2025); «Нацисти повернулися»: росіяни пошкодили вже другий меморіал жертвам Голокосту в Україні. 26 березня 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/26/7334753/> (дата звернення: 03.07.2025).

¹² У Дробицькому яру під Харковом обстрілами пошкоджено монумент менори. 26 березня 2022. URL: <https://suspilne.media/kharkiv/221873-u-drobickomu-arupid-harkovom-obstrilami-poskodzeno-monument-menori/> (дата звернення: 04.07.2025).

Також постраждав меморіал Слави¹³. Вісімдесят відсотків території «Дробицького Яру» досі залишаються нерозмінованими. Реставрувати комплекс планують після завершення війни, загальна сума збитків також невідома¹⁴;

- 15 квітня 2022 р. в Харкові обстрілами пошкоджено дев'ять кладовищ міста¹⁵.

Історичні будівлі:

- 13 листопада 2023 р. зруйновано історичні будівлі єврейської школи та синагоги у Новозлатополі (Запорізька область). Новозлатопіль був найбільшою єврейською землеробською колонією Катеринославської губернії¹⁶;
- після авіаудару в центрі Харкова на вулиці Свободи, 8 було напівзруйновано столітній прибутковий будинок Масловського, витвір архітектора Мойсея Лазаревича Мелетинського, пам'ятку місцевого значення¹⁷;
- пошкоджено об'єкти світової спадщини ЮНЕСКО¹⁸ — будівлі в буферних зонах історичних центрів Львова¹⁹ («Ансамбль історичного центру Львова» було внесено до списку об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО в 1998 році) та Одеси²⁰ (внесено до списку 25 січня 2023 р.).

Є темна іронія (якщо в цьому випадку такий вислів доречний) у тому, що

¹³ Війна безжальна до пам'яті: які об'єкти української спадщини ми втрачаємо. 01.04.2022. URL: <https://discover.ua/inspiration/viy-na-bezzhalna-do-pamyati-yaki-obyekty-ukrayinskoyi-spadshchyny-vtrachayemo> (дата звернення: 04.07.2025); У Харкові окупанти обстріляли Меморіал Слави. 24 березня 2022. URL: <https://atn.ua/kharkiv/u-kharkovi-okupanty-obstriliy-memorial-slavy-366832/> (дата звернення: 04.07.2025).

¹⁴ Заміновано 80 % території: як на Харківщині відновлюють «Дробицький Яр». 17 квітня 2023. URL: <https://suspipline.media/kharkiv/435354-zaminovano-80-teritorii-ak-na-harkivsini-vidnovlyut-drobickiy-ar/> (дата звернення: 04.08.2025).

¹⁵ Из-за обстрелов Харькова пострадали девять кладбищ и Мемориал жертвам тоталитаризма. 15.04.2022. URL: <https://www.city.kharkiv.ua/ru/news/cherez-obstrili-kharkova-postrazhdali-devyat-tsvintariv-ta-memorial-zhertvam-totalitarizmu-50399.html> (дата звернення: 04.08.2025).

¹⁶ На Запоріжжі внаслідок обстрілів зруйновані будівлі єврейської школи та синагоги. 14 листопада 2023. URL: <https://suspipline.media/zaporizhzhia/603779-na-zaporizzi-vnaslidok-obstriliv-zrujnovani-budivli-evrejskoi-skoli-ta-sinagogi/> (дата звернення: 20.08.2025).

¹⁷ Зруйновані росіянами пам'ятки Харкова: будинок Масловського — фото, відео. 14 листопада 2022. URL: <https://www.057.ua/news/3911071/zrujnovani-rosianami-pamatki-harkova-budinok-maslovskogo-foto-video> (дата звернення: 18.08.2025).

¹⁸ Список об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Україні. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D0%BE%D0%B1%27%D1%94%D0%BA%D1%82%D1%96%D0%B2_%D0%A1%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%97_%D1%81%D0%BF%D0%B0%D0%B4%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B8_%D0%AE%D0%9D%D0%95%D0%A1%D0%9A%D0%9E_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96 (дата звернення: 18.07.2025).

¹⁹ росія атакувала центр Львову — зону інтересів ЮНЕСКО. 8 липня 2023. URL: <https://meduza.io/feature/2023/07/08/rossiya-atakovala-tsentr-lvova-zonu-interesov-yunesko> (дата звернення: 18.08.2025).

²⁰ ЮНЕСКО засудило атаки рф по історичному центру Одеси. 1 лютого 2025. URL: <https://suspipline.media/odessa/938737-unesko-zasudilo-ataki-rf-po-istoricnomu-centru-odesi/> (дата звернення: 18.07.2025).

руйнування Києва на початку повномасштабного вторгнення почалося з Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» (пам'ятка національного значення, список ЮНЕСКО). За роки повномасштабного вторгнення він був тричі атакований і пошкоджений унаслідок російського обстрілу.

Бабин Яр — це місце пам'яті та багатоконфесійний некрополь для більше ніж ста тисяч цивільних громадян і військовополонених. З вересня 1941 р. до кінця вересня 1943-го він був місцем регулярних розстрілів і захоронень: жертвами стали євреї, роми, українські націоналісти, військовополонені, пацієнти психіатричної лікарні й інші національні та соціальні групи ²¹.

Перший випадок пошкодження історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» стався унаслідок обстрілу Київської телевежі 1 березня 2022 р. Також зазнала пошкоджень пам'ятка XIX століття — будинок контори Єврейського кладовища, в часи війни тут розміщувалася казарма зондеркоманди 1005, якій було доручено спалення трупів у Бабиному Яру у серпні — вересні 1943 р. з метою приховати реальні масштаби масових розстрілів ²².

Будівлю була зведена в 1891 р. за проектом архітектора Володимира Ніколаєва, вона має статус пам'ятки архітектури місцевого значення. Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» у 2017–2018 рр. розробив проект відновлення будівлі, а з 2019 р. проводив реставрацію для створення Музею пам'яті жертв Бабиного Яру. В приміщенні було відбудовано дах, завдяки підвалу та мансарді збільшено загальну площу. Інститут історії України НАН розробив концепцію та структуру експозиції майбутнього музею ²³. Дорога від будівлі колишньої контори Єврейського кладовища до пам'ятника «Менора» (пам'ятка місцевого значення, встановлена у 50-ту річницю першого масового розстрілу

²¹ Інформаційні матеріали до Дня пам'яті трагедії Бабиного Яру. 27.09.2022. URL: <https://uin.gov.ua/informaciyni-materialy/zhurnalistam/informaciyni-materialy-do-dnya-pamyati-tragediyi-babynogo-yaru-2022#:~:text=%D0%91%D0%B0%D0%B1%D0%B8%D0%BD%20%D0%AF%D1%80%20%E2%80%93%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%86%D0%B5%20%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D1%96,%D0%BD%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%B8%20%D1%83%201941%E2%80%931943%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%B0%D1%85> (дата звернення: 04.06.2025); Витоки геноциду та історія України 20 століття. В. Нахманович. 29 вересня 2022. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/09/29/161855/> (дата звернення: 04.06.2025).

²² Як росія нищить пам'ятки культури. 23 березня 2022. URL: <https://www.ukrainer.net/rosiia-pamyatky/> (дата звернення: 04.08.2025); Мінкульт передав в оренду будівлю єврейського цвинтаря проросійському Меморіальному центру Голокосту. 4 січня 2022. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/61d3fb30b6b4a/> (дата звернення: 10.06.2025); Культурна спадщина України, яку зруйнували та знищили окупанти під час російсько-української війни. Квітень 2022. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/kulturna-spadshchyna-ukrayiny-yaku-zruynuvaly-ta-znyshchily-okupanty-v> (дата звернення: 10.06.2025); Війна безжальна до пам'яті: які об'єкти культури ми втрачаємо. 01.04.2022. URL: <https://discover.ua/inspiration/viyna-bezzhalna-do-pamyati-yaki-obyekty-ukrayinskoyi-spadshchyny-my-vtrachayemo> (дата звернення: 10.08.2025).

²³ Контору єврейського кладовища на Дорогожичах передають в оренду центру «Бабин Яр». Там буде музей. 5 січня 2022. URL: <https://www.village.com.ua/village/city/city-news/321027-kontoru-evreyskogo-kladovischa-na-dorogzhichah-peredayut-v-orendu-tsentru-babin-yar-tam-bude-muzej> (дата звернення: 10.08.2025).

євреїв на території Бабиного Яру в роки Другої світової війни) вимощена плиткою «Дорога скорботи» (пам'ятка місцевого значення).

Другий удар відбувся 2 січня 2024 року. Після влучання утворилася велика виврва, де зафіксували уламки частини ракети, що диміли. Ракета влучила неподалік безпосереднього місця нацистських розстрілів.

У ніч на 31 липня 2024 р. по Києву відбулася комбінована атака. Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» утретє зазнав пошкоджень унаслідок російського обстрілу. Цього разу зазнала осколкових уражень Алея Праведників, яка є частиною меморіального комплексу і присвячена пам'яті тих, хто рятував євреїв під час Голокосту, ризикуючи власним життям. Усі ці удари — воєнний злочин проти культурної спадщини та пам'яті ²⁴.

7 березня 2022 р. Центр Симона Візенталя закликав ЮНЕСКО вжити негайних заходів для захисту всіх релігійних і культурних об'єктів в Україні після повідомлень про бомбардування Росією Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр». Центр також закликав усунути Росію від проведення конференції всесвітньої спадщини через вторгнення ²⁵.

12 грудня 2024 р. на дев'ятнадцятому засіданні Комітету ЮНЕСКО із захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту заповідник «Бабин Яр» був внесений до Міжнародного списку культурних цінностей під посиленням захистом. Це, по-перше, міжнародна увага і підтримка, по-друге, додаткові гарантії захисту від руйнування, знищення або пограбування під час війни ²⁶.

1 січня 2025 р. під час атаки «шахедами» було пошкоджено сімнадцять будинків на Печерську, один з яких — маєток Лібермана, який розташований в урядовому кварталі на вулиці Банковій, більш відомий киянам як Будинок письменників ²⁷. Маєток Лібермана має ще одну неофіційну назву — «пряниковий будиночок» — завдяки унікальному фасаді, що нагадує візерунки на імбирному прянику. Ця унікальна будівля є пам'яткою історії, мистецтва, архітектури і

²⁴ Алею Праведників у Бабиному Яру уражено ударами по Києву. 31 липня 2025. URL: <https://jewishnews.com.ua/suspilstvo/aleyu-pravednikiv-u-babinomu-yaru-urazhenno-udarami-po-kievu> (дата звернення: 10.08.2025); Бабин Яр втретє під ударом: росія обстріляла Алею Праведників у Києві. 1 серпня 2025. URL: <https://kyiv.news/bezpeka-kriminal/babyn-yar-obstril-aleia-pravednykiv/> (дата звернення: 10.08.2025).

²⁵ russia should be barred from hosting World Heritage Conference - SWC. URL: <https://www.jpost.com/international/article-700610> (data of access: 10.07.2025).

²⁶ ЮНЕСКО внесли ще 2 об'єкти культурної спадщини України до списку культурних цінностей, які перебувають під посиленням захистом. 12.12.2024. URL: <https://mcs.gov.ua/news/yunesco-vneslo-shhe-2-obyekty-kulturnoyi-spadshhyny-ukrayiny-do-spysku-kulturnyh-czinnoстей-yaki-perebuvayut-pid-posylenym-zahystom/> (дата звернення: 10.08.2025).

²⁷ Від удару дронів постраждав маєток Лібермана. 1 січня 2025. URL: <https://vechimiy.kyiv.ua/news/106916/> (дата звернення: 12.08.2025); У Києві під час російської атаки постраждав будинок Національної Спілки письменників. 1 січня 2025. URL: https://24tv.ua/ataka-kiyiv-1-sichnya-2025-poshkodzheno-mayetok-libermana-foto_n2719891 (дата звернення: 12.08.2025); Пошкоджений урядовий квартал, Нацбанк і загиблі — атака на Київ у Новий рік. 1 січня 2025. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c4glyng954wo> (дата звернення: 12.08.2025).

містобудування Києва місцевого значення. Це витвір архітектурного мистецтва, а також невід’ємна частина історії Києва і України.

Особняк збудував у 1879 р. архітектор Володимир Ніколаєв (і в той час кияни його знали як будинок графа Ігнат’єва), але в 1896 р. перебудував на замовлення київського купця і цукрозаводчика Сімхи Лібермана в стилі неоренесансу, і цим самим перетворивши на одну з найвишуканіших споруд Києва того часу. Інтер’єри вражали розкішним декором: ліпнина, різьблені двері, пічки-грубки з кольоровими кахлями (унікальні печі, які неможливо знайти в типових інтер’єрах київських будівель XIX ст.), голови міфічних істот і геральдичні символи, позолота й інкрустація коштовностями, мармурові підвіконня (деякі елементи збереглися дотепер). У декоративному оздобленні будинку поєднані риси ренесансу, бароко, класицизму, мавританського мистецтва, і це одна з найкращих архітектурних споруд, які збереглися в Києві з уцілілою внутрішньою оздобою. Упродовж життя Сімхи маєток був осередком культурного і громадського життя. Після початку Української революції та смерті Лібермана у 1917 р. будинок конфіскували. Після цього тут розміщувалися різні установи, наприклад Військове міністерство УНР. У радянський період, серед іншого, в маєтку були дитячі виховні установи і Рада народних комісарів. Національна спілка письменників отримала цей будинок у 1953 р.

Прикметно, що в 1989 р. цей будинок став місцем народження Народного руху України, саме тут відбулися його перші збори. Діяльність Народного руху заклала підвалини для відновлення української незалежності, і ядром організації стали саме письменники. Очолили Рух поет Іван Драч, дисидент, літературознавець, громадський і політичний діяч В’ячеслав Чорновіл, дисидент і правозахисник Михайло Горинь, а будівля Спілки письменників стала першим штабом НРУ²⁸.

Після атаки маєток зазнав значних ушкоджень: вибито всі вісімдесят три рами зі склом, чотирнадцять рам зруйновано повністю. Знищено двері, меблі, стелі, кабінети, понівечений фасад будівлі, утворилися значні тріщини у стінах. Усередині будівлі панував хаос: підлога була повністю вкрита дрібним склом, постраждав столітній декор, залишки дерев’яних об’єктів декору були розкидані майже по кожній кімнаті, пошкоджено мармурові підвіконня і ліпнину, яка псується за низьких температур, зовнішній декор у вигляді кам’яних блоків осипався на асфальт²⁹.

31 січня 2025 р., згідно з повідомленням Департаменту охорони культурної спадщини Київської міської державної адміністрації, у Києві було створено комісію з метою проведення огляду технічного стану та визначення ступеня

²⁸ У Києві Будинок Письменників відновлять за кошти благодійників. 5 січня 2025. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/107031/> (дата звернення: 12.08.2025); У Києві створили комісію з відновлення Будинку Письменників. 31 січня 2025. URL: <https://kyiv24.news/news/u-kyievi-stvoryly-komisiyu-z-vidnovlennya-budynku-pysmennyykiv> (дата звернення: 12.08.2025); Як виглядає Будинок Спілки письменників після обстрілу — фото. URL: <https://bzh.life/ua/gorod/1735826660-k-viglydae-budynok-spliki-pismennikov-pislya/> (дата звернення: 15.07.2025).

²⁹ У Києві Будинок письменників відновлять за кошти благодійників. 5 січня 2025. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/107031/> (дата звернення: 15.07.2025).

пошкодження будівлі внаслідок атаки 1 січня 2025 р.³⁰

Крім того, МКСК звернулося до ЮНЕСКО з проханням створити механізм збереження та захисту архітектурної цілісності вулиць історичного центру Києва, як свого часу це було зроблено для історичних центрів Львова і Одеси³¹.

Під час огляду працівники установ визначили рівень пошкоджень, зафіксували втрату окремих елементів конструкції та обговорили ключові етапи відновлення. Комісія задокументувала, що маєток Лібермана потребує повноцінної реставрації, і коштом Будинку письменників це зробити неможливо (на 2025 рік Спілці письменників заплановані асигнування з державного бюджету на суму п'ятсот шістдесят сім тисяч сто гривень) — необхідні значні інвестиції, які можуть сягати десятків мільйонів гривень³².

2 січня 2025 р. кияни — літератори, мешканці міста та комунальники — вийшли допомагати розбирати руйнування³³.

Хоча після обстрілу Спілка письменників закликала громадськість долучитися до збору коштів на відновлення будівлі, станом на кінець січня вдалося зібрати лише близько чотирьохсот тисяч гривень.

Але у випадку з маєтком Лібермана, як на мій погляд, сталося просто диво, і цей кейс можна вважати унікальним: для захисту пам'ятки домовилися про спільні дії Українська асоціація девелоперів, Національна спілка письменників, ГО «Справжній Київ», комунальне підприємство «Центр консервації предметів археології», благодійний фонд «ГУРТУМ» і Департамент охорони культурної спадщини КМДА. Разом вони підписали Меморандум щодо відновлення Будинку письменників. Українська асоціація девелоперів надає кошти Спілці письменників, яка закуповує потрібні матеріали. Наразі профінансовано закупівлю частини скла для вікон, загальна вартість якого понад двісті тисяч гривень. Однак це лише перший крок у ширшій програмі реставрації пам'ятки. Надалі Асоціація має намір об'єднати зусилля своїх членів, залучаючи їх як меценатів для виконання наступних етапів робіт³⁴.

Планується фінансування відновлення автентичних віконних рам і реставрація дверей. Крім того, Асоціація надаватиме кошти для залучення фахівців із

³⁰ У столиці створили комісію з відновлення пошкодженого Будинку письменників. 02.02.2025. URL: <https://chytomo.com/u-stolytsi-stvoryly-komisiiu-z-vidnovlennia-poshkodzhenoho-budynku-pysmennykiv/> (дата звернення: 15.07.2025).

³¹ Через пошкодження будівлі Спілки письменників України МКСК звернеться до ЮНЕСКО. М. Зінченко. 3 січня 2025. URL: <https://detector.media/infospace/article/236644/2025-01-03-cherez-poshkodzhennya-budivli-spilky-pysmennykiv-ukrainy-mksk-zvernetsya-do-yunesko/> (дата звернення: 15.07.2025).

³² У Києві Будинок письменників відовлять за кошти благодійників. 5 січня 2025. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/107031/> (дата звернення: 15.07.2025).

³³ «Тут зароджувалась українська незалежність»: літератори прибрали Будинок письменників, що постраждав від обстрілів Києва. В. Карлацук, Л. Гончарук. 2 січня 2025. URL: <https://suspilne.media/kyiv/916435-tut-zarodzuvalasa-ukrainska-nezaleznist-literatori-pibrali-budinok-pismennikiv-so-postrazdav-vid-obstriliv-kieva/> (дата звернення: 16.07.2025).

³⁴ Кейс: як громада, забудовники та міська влада відновлюють історичний будинок в центрі Києва. 28.02.2025. URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2025/02/28/budynok-libermana/> (дата звернення: 07.08.2025).

будівельної сфери — монтажників, теслярів тощо.

БФ «ГУРТУМ» буде відновлювати близько половини вікон, оскільки за іншу частину взявся орендар будівлі. Відповідність робіт історичним стандартам повинні забезпечувати Спілка письменників і Департамент охорони культурної спадщини КМДА.

Частину вікон повністю зруйновано або пошкоджено настільки, що вставити скло неможливо. Тож їх доведеться відновлювати «з нуля» — в оригінальному історичному вигляді. В інших вікнах можна буде лише реставрувати автентичні рами.

Повна реставрація вікон потребує значного фінансування, що також може затримати процес. Наприклад, вартість реставрації одного вікна може становити понад п'ятдесят тисяч гривень. Окрім цього, сьогодні в Україні існує проблема з пошуком майстрів і фахівців із реставрації.

Окрім вікон, у маєтку почали відновлювати автентичні двері. ГО «Справжній Київ» власними силами зробили поточний ремонт двох фасадних дверей. Зокрема, відремонтували оригінальний старовинний замок, який зберігся донині.

Також до реставрації дверей долучилися художники-реставратори з «Центру консервації предметів археології», які обстежили дерев'яні двері бічного ризаліту, щоб підготувати їх до реставрації і консервації. Художники-реставратори контролюватимуть процес, надаватимуть методичні консультації, а також відновлюватимуть пошкоджені та виготовлятимуть втрачені деталі ³⁵.

Фінансування реставраційних робіт також бере на себе Асоціація девелоперів, яка є меценатом проекту.

Крім відновлювальних робіт, є ще проблема з опрацюванням науково-проектної документації, тому Департамент охорони культурної спадщини запропонував сформувати коло архітекторів, які б долучилися до цього процесу, можливо, навіть безкоштовно (наприклад, так було у Варшаві після Другої світової війни, коли відновлювали місто). І оскільки це питання є нагальним через ризики втрати пам'ятки або її частин унаслідок природного впливу, деякі архітектори вже виявили бажання приєднатися до цієї ініціативи.

Зі свого боку КМДА надала триста дев'яносто оцифрованих сторінок архівної документації будинку Національної спілки письменників України. Серед цих документів особливу цінність мають креслення фасаду будівлі, датовані 1898 роком. Ці матеріали стануть основою для майбутніх проєктів реставрації і допоможуть повернути споруді її історичний вигляд, зберігаючи архітектурну автентичність. Оцифрування архівів БТІ є не лише кроком до збереження культурної спадщини, а й важливим заходом безпеки. Цифрові копії документів захищені від фізичного знищення, що особливо актуально в умовах війни. Крім того, цифровізація забезпечує зручність зберігання та доступу до інформації, що сприяє ефективному

³⁵ У Києві створили комісію з відновлення пошкодженого будинку письменників. 3 лютого 2025. URL: <https://detector.media/infospace/article/237830/2025-02-03-u-kyievi-stvoryly-komisiyu-z-vidnovlennya-poshkodzheno-budynku-pysmennykiv/> (дата звернення: 07.08.2025).

управлінню міською інфраструктурою в довгостроковій перспективі³⁶.

Отже, початок цього проєкту став можливим тільки завдяки ефективній комунікації та діалогу між бізнесом, міською владою і громадськістю. Час у справі відновлення культурних об'єктів не на нашому боці. І так, я вважаю, до збереження кожної пам'ятки нерухомої спадщини має долучатися якомога більша кількість людей, що безсумнівно потребує особливої уваги з боку держави в плані створення окремої політики підтримки таких ініціатив. Поки процес відновлення на першій стадії, невідомо, скільки це займе часу і яким буде результат. Але маю сподівання, що після завершення робіт історія відновлення маєтку Лібермана може претендувати на повноцінне дослідження.

За підсумками спеціальної номінації 2022 року «Єврейська спадщина» в межах проєкту «Вікі любить пам'ятки», де комісія обирала фото об'єктів єврейської спадщини з охоронним статусом, фото Євгенії Нікуліної із зображенням інтер'єру особняка Сімхи Лібермана посіло друге місце.

На превеликий жаль, треба зауважити, що стан єврейських пам'яток і до війни був у жахливому стані. У Центральній і Західній Україні руйнується цілий пласт єврейської культури: синагоги, молитовні доми, історичні будівлі XIV–XV ст. На початку 1990-х синагог, які частково збереглись, було вісімсот, на 2025 р. відновлювальні роботи ведуться лише в сімдесяти. Багато з них є пам'ятками архітектури, проте вони розташовані в маленьких містах і містечках, де шанси на порятунок коштом єврейської громади мізерні³⁷. До повномасштабного вторгнення реставрувати деякі старовинні синагоги планував англійський фонд Foundation for Jewish Heritage, зараз ця ініціатива на паузі³⁸.

Щоб захистити нерухомі пам'ятки культури в Одесі, представники Громадського об'єднання Museum for Change за підтримки ЮНЕСКО встановили 50 емблем Гаазької конвенції 1954 р. «Блакитний щит» (англ. *Blue Shield*, міжнародно визнаний символ охорони культурної спадщини під час збройних конфліктів)³⁹. Зараз триває другий етап, упродовж якого розмістять ще сто вісімдесят шість табличок в історичному центрі міста та області. Організація також працює з директорами українських музеїв для координації зусиль зі збереження колекцій, а також проводить моніторинг пошкоджень культурних об'єктів за

³⁶ Київ оцифрував архівну документацію історичної будівлі на вулиці Банковій, 2, пошкодженій під час атаки дронів. 29 квітня 2025. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/kiv_otsifruvav_arkhivnu_dokumentatsiyu_istorichno_budivli_na_vul_bankoviy_2_poshkodzheno_pid_chas_ataki_droniv/ (дата звернення: 15.08.2025).

³⁷ Євреї України. Хто вони? 13 листопада 2019. URL: <https://www.ukrainer.net/yevreyi/> (дата звернення: 16.11.2024).

³⁸ Англійці допоможуть врятувати унікальні синагоги у центральній та західній Україні. 04.02.2018. URL: https://risu.ua/angliyci-dopomozhut-vryatuvati-unikalni-sinagogi-u-centralniy-ta-zahidniy-ukrajini_n89043 (дата звернення: 10.02.2025).

³⁹ BSI returns to Ukraine. 25 February 2023. URL: <https://theblueshield.org/bsi-returns-to-ukraine/> (data of access: 10.07.2025).

допомогою супутникової знімання ⁴⁰.

Для збереження нерухомих пам'яток культури віртуально, Данська національна комісія ЮНЕСКО та організація Blue Shield Danmark у співпраці з застосунком Polysam створили проєкт Backup Ukraine. Застосунок надає можливість швидко створювати кольорові 3D-скани приміщень і будівель, зберігаючи деталі наявних умов реального світу або структур ⁴¹.

Завершилось дворічне міжнародне дослідження Мережі підтримки для сектору культурної спадщини України — проєкт DECOPE 2022-2025 (Destructive Exploitation and Care of Cultural Objects. Professional / Public Education for sustainable heritage management), де дослідники з Норвегії, Шотландії та Іспанії аналізували виклики, що виникають під час збереження культурних пам'яток у зонах війни, і розробляли стратегії для надання ефективної допомоги в таких умовах. У першій частині звіту були представлені результати досліджень DECOPE, у завершенні обговорено підготовку до війни як частину загальних процесів догляду за спадщиною (брали участь також учасники від Норвезької організації з питань культурної спадщини).

Треба згадати про ініціативу створення Українського фонду культурної спадщини, яке було анонсовано 10 липня 2025 р. на Конференції з питань відновлення України в Римі. А вже 4 вересня 2025 р. в Брюсселі тимчасово виконувачка обов'язків міністра культури та стратегічних комунікацій України Тетяна Бережна та виконавчий директор Міжнародного альянсу для захисту культурної спадщини в зонах конфлікту (ALIPH) Валері Фреланд підписали Меморандум про створення Українського фонду культурної спадщини ⁴². Фонд стане ключовим механізмом координації та управління міжнародною фінансовою допомогою, спрямованою на збереження та відновлення культурної спадщини України.

До основних завдань фонду належатимуть: залучення донорських внесків, організація конкурсних відборів проєктів, підтримка цифрової трансформації у сфері спадщини, а також розвиток професійної спільноти. Головний офіс фонду розміщуватиметься в одній із держав — членів Європейського Союзу, із представництвом в Україні. Також фонд буде займатися консервацією пошкоджених пам'яток, реставрацією рухомих об'єктів спадщини, будівництвом фондосховищ для евакуації із загрозованих територій картин, скульптур, археологічних предметів, експонатів природознавчих та краєзнавчих музеїв. Завдання після

⁴⁰ Unesco gravely concerned about damage to Ukrainian cultural heritage. 4 March 2022. URL: <https://www.theartnewspaper.com/2022/03/04/unesco-gravely-concerned-about-damage-to-ukrainian-cultural-heritage>; Ukraine UNESCO statement Following the adoption of the UN General Assembly resolution. 3 March 2022. URL: <https://whc.unesco.org/en/news/2411> (data of access: 10.07.2025).

⁴¹ ЮНЕСКО запустила проєкт для збереження спадщини української культури. Д. Салтиков. 13 квітня 2022. URL: <https://slukh.media/news/backup-ukraine/> (дата звернення: 23.07.2025).

⁴² Світова підтримка української культури: МКСК планує створити Український фонд спадщини задля захисту культурних цінностей. 02.02.2025. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/svitova-pidtrymka-ukrayinskoyi-kultury-mksk-planuye-stvoryty-ukrayinskyj-fond-spadshhyny-zadlya-zahystu-kulturnykh-cinnostej/> (дата звернення: 15.07.2025).

війни — у першу чергу відновлення нерухомих об'єктів культурної спадщини ⁴³.

Створення фонду дасть можливість використати досвід, гнучкість і експертизу міжнародних партнерів, зокрема ALIPH, для ефективного захисту спадщини. Ініціатива покликана протидіяти системній кампанії зі знищення історичної пам'яті, яку проводить країна-агресор, що передбачає викрадення та руйнування культурних цінностей. Захист культурної спадщини МКСК розглядає як питання національної безпеки, для оборони правди, пам'яті та ідентичності України.

Із початку 2025 р. МКСК системно працює над реалізацією проекту: ініціативу інтегровано у Стратегію розвитку культури України до 2030 р., підтримано в рамках Ужгородської декларації про зміцнення стійкості культурного сектору, відбуваються експертні консультації з міжнародними партнерами і українським громадянським суспільством, а також правове і фінансове моделювання майбутньої структури фонду.

Знаковим етапом став семінар у Флоренції в червні 2025 р., який об'єднав міжнародних фахівців задля обговорення механізмів захисту спадщини в умовах кризи. Підписання Меморандуму з ALIPH офіційно розпочинає практичний етап реалізації цієї ініціативи. ALIPH (International alliance for the protection of heritage in conflict areas) — провідний міжнародний фонд, що спеціалізується на захисті культурної спадщини у зонах конфліктів і криз. З 2022 року ALIPH підтримує понад п'ятсот українських організацій, реалізуючи проекти з консервації колекцій, стабілізації об'єктів і захисту архівів по всій країні ⁴⁴.

Щодо збереження документальної єврейської спадщини, то ЮНЕСКО у 2025 р. розпочала новий проект на суму два мільйони двісті тисяч євро, спрямований на збереження та популяризацію багатой документарної спадщини єврейських громад в Україні. 18 березня 2025 р. у Києві відбулася офіційна презентація проекту ЮНЕСКО «Збереження єврейської документальної спадщини України, вшанування колективної пам'яті, розширення знань і доступу до архівів, сприяючи міжкультурному діалогу», який фінансує Європейський Союз ⁴⁵.

Дворічна ініціатива передбачає оцифрування пошкоджених документів із десяти установ пам'яті, навчання понад п'ятдесяти фахівців зі сфери культури методам збереження, а також підтримку мистецьких і дослідницьких ініціатив, які відображають внесок єврейської спадщини в українську культуру. Зважаючи на війну Росії проти України, ця ініціатива зміцнить українські архіви й установи пам'яті та їхню здатність зберігати та надавати доступ до документальної

⁴³ Закон України про охорону культурної спадщини. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 15.07.2025).

⁴⁴ The Ministry of Culture and Strategic Communications of Ukraine and ALIPH Partner to Establish the Ukrainian Cultural Heritage Fund (UCHF). URL: <https://www.aliph-foundation.org/> (data of access: 10.09.2025).

⁴⁵ У Києві презентували проект ЮНЕСКО зі збереження єврейської документальної спадщини в Україні. 18.03.2025. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/u-kyievi-prezentuvaly-proyekt-yunesko-z-zberezhennya-yevrejskoyi-dokumentalnoyi-spadshhyny-v-ukrayini/> (дата звернення: 05.07.2025).

спадщини. Проект також сприятиме співпраці дослідників, митців і журналістів. Науковці отримують підтримку для проведення досліджень єврейської спадщини, а журналісти зможуть використовувати архівні матеріали для розслідувальних та освітніх медіапроектів.

Крім того, митцям буде надано гранти для творчої інтерпретації єврейської культурної спадщини через образотворче мистецтво, кіно, літературу й музику. Кульмінацією цієї співпраці стануть публічні заходи та мультимедійні проекти, які поширять історичні й культурні наративи єврейських громад в Україні ⁴⁶.

Під час заходу відбулися дві панельні дискусії:

- «Українська документальна спадщина під загрозою: виклики та глобальна відповідальність», де учасники обговорили проблеми, з якими стикаються архіви та бібліотеки через війну, зокрема загрозу втрати цінних історичних документів. Особливу увагу приділили єврейській документальній спадщині, що містить унікальні записи про єврейське життя, культуру та Голокост;
- «Єврейська ідентичність і культурне самовираження в сучасній Україні». Експерти, митці, кінематографісти та культурологи розглянули питання інклюзії, боротьби з антисемітизмом, а також роль мистецтва та медіа у збереженні та популяризації єврейської культурної спадщини.

Повномасштабна агресія Росії проти України змушує нас, як націю, інакше поглянути на власні пріоритети в державній політиці. І оскільки з моменту повномасштабного вторгнення минуло вже три з половиною роки, настав час для рефлексій, аналізу та висновків.

На час завершення написання статті, вересень 2025 р., війна, на жаль, триває, а отже тривають руйнування і знищення нашого культурного надбання. Скільки ми ще втратимо, невідомо, але наше завдання — детально фіксувати, документувати, оцифровувати, досліджувати, вивчати і аналізувати.

Зрештою, говорячи про руйнацію і порятунок пам'яток культурної спадщини, ми говоримо про актив будь-якої нації, її найбільший капітал — її ім'я. Вочевидь, всі ми, хто відповідає за збереження цього імені, маємо усвідомити досить незручну правду: «Порятунок тих, хто потопає, — справа тих, хто потопає». Допоки культурна спільнота не сформує власний голос, достатньо потужний, щоби бути почутим на будь-якому рівні, допоки не усвідомить, що маємо бути сильними і взяти відповідальність за нашу справу виключно на себе, — нічого не зміниться.

Наша війна точиться на полі не тільки порятунку і відновлення, а й музеєфікації усіх врятованих пам'яток нерухомої спадщини. Це і є наше стратегічне завдання і бачення — передати культурну спадщину наступним поколінням придатною для відвідування.

⁴⁶ Збереження єврейської документальної спадщини в Україні за підтримки ЄС та ЮНЕСКО. 21 березня 2025. URL: <https://euneighbourseast.eu/uk/news/latest-news/zbereshennya-yevrejskoyi-dokumentalnoyi-spadshhyny-v-ukrayini-za-pidtrymky-yes-ta-yunesko/> (дата звернення: 05.07.2025).

Iryna Kozhevnikova,
Senior Researcher,
Sholom-Aleichem Museum
Branch of the Kyiv History Museum Kyiv
dep.tm.kyiv@gmail.com

DESTRUCTION OF THE CULTURAL HERITAGE OF THE JEWISH PEOPLE DURING RUSSIA'S FULL-SCALE INVASION OF UKRAINE

This article explores the topic of the destruction of Jewish cultural heritage in Ukraine. The following aspects are considered: the geography of destruction and damage as a result of Russia's full-scale aggression against Ukraine, namely, places related to the Holocaust and places of memory of the Jewish people (Kyiv, Kharkiv, Sumy region); focus on cases of saving destroyed and damaged cultural heritage monuments in the territory of Kyiv, namely the Lieberman House and the National Historical and Memorial Reserve "Babyn Yar".

The article is based on the analysis of data from open sources, which contains statistics on the destruction of Ukraine's cultural heritage. Quotes from the author's materials of Ukrainian and foreign journalists dedicated to the topic of this article are also used. Data on the participation of international organizations specializing in issues of working with cultural heritage, including issues of its rescue and restoration (under the auspices of UNESCO, etc.) are also monitored.

The article provides examples of successful cases of work on the restoration of immovable heritage sites, and also considers the risks associated with the lack of conservation and restoration activities. Innovative approaches to the museumification of immovable heritage monuments, digitization of archival data, etc. are mentioned.

Keywords: Jewish heritage, immovable cultural monuments, Wiki loves monuments, UNESCO, Holocaust, Babyn Yar, Lieberman House.

ДОСВІД УКРАЇНСЬКИХ ШІСТДЕСЯТНИКІВ У СУЧАСНІЙ ВІЙНІ

У кожного столичного музею під час повномасштабної російсько-української війни свій досвід виживання і роботи з відвідувачами. Проте мета у всіх нас одна: зберегти довірені нам історичні цінності і мовою архівних документів та артефактів переконувати наших відвідувачів у найвищій цінності Української держави як єдиній можливості національного самозбереження. Наш Музей шістдесятицтва — філія Музею історії міста Києва — розглядає сьогоднішні криваві події війни як логічне продовження антиукраїнських дій Російської імперії та СРСР.

Ключові слова: українські музеї, національно-визвольний рух, захист музейних колекцій.

Підходячи до опрацювання теми цього річної музейної конференції «Київ і кияни. Культурний простір міста в умовах воєнних лихоліть», працівники нашої філії звернули увагу на конкретизацію напрямів аналізу музейної діяльності у час повномасштабного вторгнення Росії в Україну, зокрема таких, як «Руйнування та знищення пам'яток культури», «Трансформація історичних наративів і культуротворчих процесів під впливом воєнних подій», «Практичні кейси культурних інституцій (проекти, спрямовані на спротив російській пропаганді)», «Викриття пропагандистських наративів через культуру на міжнародній арені». Але ж Музей шістдесятицтва, філія Музею історії міста Києва, заснований самими шістдесятяниками, від самого початку свого існування працює за цими напрямками. І це не дивно, якщо розуміти радянський період історії України як період фактичної окупації після збройного повалення Української Народної Республіки у 20-х роках минулого століття, а також попередній колоніальний стан України у складі Російської імперії. Тому, власне, ми й розглядаємо діяльність українських шістдесятників як частину українського національно-визвольного руху в XX столітті. А вони — герої нашого Музею — фактично завжди були на війні (в усіх її формах і проявах), війні за право лишатися українцями і мати власну державу.

Сучасні російські історичні наративи — результат радянського ідеологічного міфу про «Київську Русь — колыску трьох братніх народів», з якого роблять однозначний висновок про єдність киево-руської спільноти і безперечне право Москви на Київ, випускаючи з уваги, що то був конгломерат великої групи слов'янських племен, які за рівнями спорідненості, мовними особливостями і регіонами проживання сформували в подальшому три великі слов'янські народи — український, російський і білоруський. Київський престол утримували варязькі князі, але з часом на ньому утвердився (з 980 р.) князь Володимир Святославич, матір'ю якого була місцева дівчина Малуша... Письмові пам'ятки

тих далеких княжих часів, графіті на стінах Софії Київської, дарчі написи на предметах побуту однозначно свідчать про те, що мовою спілкування у Києві була давньоукраїнська. А вже через півтора століття суздальсько-володимирський князь Андрій Боголюбський, якого вважають основоположником Московської держави, влаштовував грабіжницькі навали на Київ і викрав з Вишгорода привезену з Константинополя дуже цінну ікону Богоматері, пізніше перейменовану на Володимирську — найбільшу святиню Російської православної церкви... Про такі подробиці вітчизняної історії довідувалися українські шістдесятники з лекцій історика Михайла Брайчевського у Клубі творчої молоді. Пізніше читали також його трактат «Приєднання чи возз'єднання?», написаний у 1966 р., з якого дізнавалися про російське і радянське свідоме фальшування історії Переяславської ради і облудне підпорядкування Росією українських земель. Слухали лекції Олени Апанович з історії Запорозького козацтва. Ходили на екскурсії Києвом та Україною з Григорієм Логвином і Михайлом Брайчевським, де дізнавалися про знищені радянською владою українські архітектурні пам'ятки і храми, про внесок українського гетьмана Івана Мазепи в українську історичну і релігійну спадщину і викорінення його імені як «зрадника» з російської історії.

І ось уже натхненні і вдячні за історичну правду художники-шістдесятники народжують власні твори: Галина Севрук створює серії керамічних робіт «Київська Русь» і «Козацтво», Людмила Семикіна відтворює давньоруський одяг, Віктор Зарецький і Алла Горська створюють роботу «Київські князі», зображує у малюнках історичне минуле Георгій Якутович... Не помітити і не «відзначити» ці яскраві таланти підконтрольні КДБ республіканські діячі культури не могли, але дякували своєрідно: у 1970 р. підступно вбили Аллу Горську, перша виставка Людмили Семикіної не протрималася і тижня, у 1976 р. за вказівкою влади знищили монументальну композицію Галини Севрук «Дерево життя», а Георгій Якутович, попри успішну кар'єру ілюстратора і художника кіно, персональних художніх виставок за радянських часів не мав узагалі. До переліку знищених за вказівкою влади художньо-монументальних творів у Києві 1960–1970-х років можна додати і сумнозвісний Шевченківський вітраж у Київському університеті, і розписи кафе «Хрещатик» Бориса Плаксія, і виразно український декор ресторанів «Метро» і «Дніпро». Йшлося про тотальний контроль і знищення у зародку «ідейно шкідливих і націоналістичних» творів мистецтва. Те саме відбувалося і з літературним процесом — цензори пильнували кожну подану до друку збірку, кожну газетну чи журнальну публікацію. Усі тепер знають про цензурні правки в поезіях Василя Симоненка, заборонену до друку збірку Ліни Костенко «Зоряний інтеграл» чи вилучену з продажу і навіть на семінарських заняттях, уже придбану студентами, збірку Дмитра Павличка «Правда кличе» за один єдиний вірш «Коли умер кривавий Торквемада»!

А як тоді працювалося у державних музеях? Щодо української глибинки, то місцеві краєзнавчі музеї були всі під один гребінець: кілька залів із місцевими

археологічними експонатами, природничий з опудалами птахів і звірів, трохи чогось із місцевої етнографії з коментарями про кріпацтво і гноблене селянство і основна частина — героїчна боротьба більшовиків за створення Країни Рад, досягнення соціалістичної праці, пантеон героїв Другої світової (тоді — Великої Вітчизняної) війни з виставкою зброї і меморіальними речами і знову про досягнення соціалістичної праці. У Києві завдання комуністичних ідеологів було значно складнішим. На час встановлення радянської влади в місті вже були значні колекції історичних цінностей, які зберігалися у ризницях великих монастирів і церков, у міському музеї, Церковно-археологічному музеї при Київській духовній академії, Педагогічному музеї, університеті, Військово-історичному музеї, при комерційному інституті, в Арсеналі, банках і ломбардах. А ще ж були приватні збірки Богдана і Варвари Ханенків, родини Терещенків, Т. Кибальчича, О. Ганзена та ін.¹ В історичній частині міста та й поза нею функціонували десятки церков і старовинних будівель, пам'ятників і некрополів із багаторічною історією. Історичний і духовний сенс цих пам'яток культури для нової влади були абсолютно чужим і ворожим. Ще у квітні 1919 р. Рада народних комісарів (РНК) УСРР у Харкові видала постанову «Про передання історичних та мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти». Це надавало право спеціально уповноваженим особам під загрозою розстрілу вилучати коштовності у приватних власників, у крамницях і ломбардах. Прикриваючись збором коштів для голодуючих, 14 квітня 1922 р. при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті (ВУЦВК) створили спеціальну комісію з вилучення церковних цінностей, яка діяла по всій Україні і в кілька етапів вже до липня того ж року завершила свою роботу. Цінність вилучених предметів оцінювали на вагу золота, срібла і коштовного каміння. До того ж, проведена кампанія узаконила масові арешти і розстріли священнослужителів. Крім пограбування православних церков, так само відбулося і пограбування католицьких, причому пропозицію папи Пія XI про відшкодування цінностей грошима, які мали надійти з-за кордону, було відхилено². Вилучені цінності здебільшого продавали за кордон, а отримані кошти спрямовували не тільки для потреб щойно заснованого СРСР, а й для роздмухування «світової революції». Деякі твори мистецтва поповнили колекції Московських музеїв.

Звісно, були й спроби протидіяти тотальному грабунку. Створений у Харкові 3 лютого 1919 р. Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІС), вимушено співпрацюючи з органами влади, що проводили нещадні реквізиції, ініціював створення державних музеїв, проводив обстеження пам'яток архітектури, археологічні розкопки тощо. За ініціативи вже колишніх

¹ Білокінь Сергій. *Соціальна революція в СРСР і пам'ятки Золотоверхого Києва*. URL: <https://www.s-bilokin.name/Culture/GoldenDomedKyiv.html>.

² Мовчан О. М. Кампанія з вилучення в УСРР церковних цінностей 1922. *Енциклопедія історії України*. Т. 4 : Ка–Ком / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2007. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kampaniya_vyluchennya_cinnostey.

діячів ВУКОПМІС (проіснував до 1921 р., а далі його функції було передано до Головного управління у справах політико-просвітницької роботи Наркомосу УСРР) Олександра Новицького, Федора Шміта, Миколи Біляшівського, Данила Щербаківського, Федора Ернста та ін. у 1923 р. розпочалась боротьба за створення Музейного містечка в Києві на території Києво-Печерської лаври, щоби вберегти її споруди і залишки мистецьких колекцій від знищення. Спротив влади вдалося подолати за три роки наполегливої праці. Було створено Лаврський музей культів та побуту із сімома відділами, Музей староукраїнської будівельної техніки, Музей української старовини, Український театральний музей, а також архівні фонди, бібліотеку і реставраційні майстерні. Історик-шістдесятник Сергій Білокінь наводить у своїй статті «Соціальна революція в СРСР і пам'ятки Золотоверхого Києва» цікавий факт про лаборанта Музейного містечка Василя Іщенка, який, будиши уповноваженим у справах вилучення художніх цінностей з церков, приймав на зберігання від закритих владою релігійних установ цінності і передавав до Музейного містечка, тим самим рятуючи від знищення. Вже через два роки такої діяльності, 8 липня 1929 р. він був заарештований і отримав п'ятирічний термін ув'язнення у концтаборі. Про долю інших співробітників і керівників Музейного містечка Сергій Білокінь пише так: «У зв'язку зі справою М. Скрипника 1933 року був заарештований Петро Курінний, щоправда, його невдовзі звільнили. За німців він виїхав на еміграцію. 1920-го року й 22 листопада 1933 арештовувано Мощенка. Він перебував у Казахстані, теж емігрував і теж помер у Німеччині. Михайла Рудинського арештовували у 1921 й 1934 роках. Заарештували Петра Руліна. 24 липня 1938 року схопили Потоцького. Він помер від побоїв у Лук'янівській тюрмі. Миколу Касперовича розстріляли 7 травня 1938 року. Федора Шміта розстріляли 10 листопада 1942 року в Ташкенті. Гілярова узяли після війни, — помер у Лук'янівській в'язниці 8 лютого 1946 року. Іполит Владиславович Моргілевський не сидів. Він помер за окупації 7 грудня 1942 року»³.

Існування Музейного містечка на території Києво-Печерської лаври ніяк не могло вплинути на збереження храмів Верхнього міста. Після перенесення столиці УРСР з Харкова до Києва у 1934 р. під загрозою знищення опинився весь історичний центр Києва, і зрештою було знищено Михайлівський Золотоверхий собор (найкращі мозаїки з нього здерли і відправили до Третьяковської галереї), Трьохсвятительську, Георгіївську, Десятинну і Стрітенську церкви, а також міський некрополь на Аскольдовій могилі (з півтора десятка мармурових скульптур взяли як натуру до художнього інституту, гранітні і мармурові брили пустили на оздоблення соціалістичних новобудов, дрібніші шматки каменю дробили на

³ Білокінь Сергій. Соціальна революція в СРСР і пам'ятки Золотоверхого Києва. URL: <https://www.s-bilokin.name/Culture/GoldenDomedKyiv.html>.

щебінь, а могили рівняли з землею)⁴. За відмову підписати акт на знищення Михайлівського Золотоверхого собору заарештували, заслали до Казані, ще раз заарештували і 4 січня 1938 р. стратили у Томську професора Київського університету, члена ВУАН, історика-археолога Миколу Макаренка. (До речі, саме він вивчив і опублікував у 1924 р. результати свого дослідження 14 козацьких прапорів у статті «Запорізькі клейноди в Ермітажі», вказавши на жовто-блакитний колір більшості з них.) Софійський собор уцілів завдяки тодішньому голові Раднаркому УРСР, колишньому «боротьбисту» Панасу Любченку, який розпорядився виділити з резервного фонду Раднаркому 250 тисяч рублів на реставраційні роботи і забезпечити Софійський заповідник відповідними кадрами. 30 серпня 1937 р. перед неминучим арештом П. Любченко наклав на себе руки.

Однак навіть потрапивши до державних радянських музеїв, коштовні пам'ятки мистецтва не перебували у безпеці. Потребуючи значних коштів на індустріалізацію, влада СРСР визнала музейні цінності частиною «експортного резерву», а 27 грудня 1927 р. нарком торгівлі А. Мікоян подав до РНК СРСР проект постанови про продаж на закордонних аукціонах предметів старовини і мистецтва з музейних фондосховищ і навіть експозицій. 18 лютого 1928 р. українська влада прийняла наказ Москви до «безумовного виконання». Керівництву Музейного містечка у Києві (Києво-Печерська лавра) у 1933 р. було наказано передати на збереження до Київської контори держбанку близько 50 тисяч експонатів зі срібла, 95 тисяч монет і колекцію виробів з коштовного металу з метою їхнього «убезпечення». Після початку Другої світової («Великої Вітчизняної») війни колекцію начебто евакуювали, але за результатами пошуків київських музейників у 1946 р. до Києва з Уфи повернулися лише кілька тисяч предметів. Як виявилось, за проханням дирекції Московського державного історичного музею (ДІМ) Народний комісаріат освіти РСФРР звернувся до ЦК КП(б)У з проханням передати колекцію Музейного містечка до московського музею. І, незважаючи на те, що згоди Києва не було, на початку 1941 р. колекція таки опинилася у Державному історичному музеї в Москві. Ці документи, а також музейні каталоги з фотографіями експонатів, знайшли та ідентифікували українські науковці у 1999 р., але цінності й дотепер не повернуто Україні⁵.

Досі ми говорили про банальний грабіж. Московська влада (починаючи від князя Андрія Боголюбського і закінчуючи діями СРСР) діяла щодо України за принципом «ваша історія — це наша історія, ваші коштовності — наші коштовності». Знищення величезної кількості релігійних творів мистецтва, переплавлених у злитки золота і срібла, також було продиктовано бажанням наживи, проте найбільш цінні були продані на закордонних аукціонах або осіли

⁴ Томенко Микола. Як радянська влада знищила «царство білого мармуру» на Аскольдовій могилі. URL: <https://novynamia.com/2023/01/29/czarstvo-bilogo-marmuru-na-askoldovij-mogyli/>.

⁵ Євсєєва Тетяна. «Прийшов час збирати каміння...»: Про репатріацію нашої церковної старовини. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/07/6/157777/>.

в московських музеях. Аж ось свідчення про набагато зловісніші факти зlodіянн російської окупаційної влади.

Захопивши за результатами пакту Молотова — Ріббентропа і подальших подій Другої світової війни західноукраїнські землі, комуністичні ідеологи під проводом Москви заходилися викорінювати на цих теренах «український буржуазний націоналізм». У післявоєнні роки, приборкавши збройний опір ОУН і УПА, кремлівська влада взялася за інспекцію культурних закладів Західної України — бібліотек, архівів, музеїв. 13 вересня 1951 р. у газеті «Правда» було опубліковано статтю «Що пропагують Львівські музеї?» із критикою Львівського історичного музею за «зайве возвеличення князів, вельмож, султанів, козацьких полковників і єпископів», а також Львівського державного музею українського мистецтва за «ігнорування досягнень у розвитку мистецтва радянського періоду»⁶.

Газетна публікація свідчила про початок масштабного наступу на музеї та архіви Львівщини. Головний хранитель заснованого митрополитом Андреем Шептицьким Національного музею у Львові Михайло Пігель на початку 1960-х розповів своєму молодому колезі Богдану Гориню, що «наприкінці 1940-х — на початку 1950-х рр. Музей перевіряли 29 комісій, у склад яких входили представники від МГБ і Облліту. Перевірці були піддані фонди Музею, книгозбірня й архів. Завдання тих комісій полягало в тому, щоб скласти докладні списки мистецьких творів і книг “націоналістичного спрямування” з метою виділення їх в окремий фонд (спецфонд) із подальшим знищенням»⁷. У 1952 р., скориставшись відсутністю у Львові директора Музею Іларіона Свенціцького, який був у відпустці, члени чергової комісії за допомогою нещодавно призначеного заступника директора з наукової роботи Василя Любчика, уродженця Ставропільщини, зайшли у фонди і вилучили «близько двох тисяч творів живопису, скульптури, графіки, рідкісних книг»⁸. Серед цих експонатів були чотири твори О. Архипенка (дві скульптурні — частина виконаного у бронзі триптиху «Ма» і теракотова скульптура «Шевченко-пророк», а також дві олійні роботи — «На терасі» і «Голова»), твори Георгія Нарбута, Петра Холодного, Михайла Бойчука, Святослава Гординського, Олексі Новаківського, Олени Кульчицької, Осипа Куриласа, Модеста Сосенка, Миколи Глуценка та ін. До вилучення готувалися заздалегідь: протягом 1951–1952 рр. опальні твори мистецтва були ізольовані у «спецфонд» — там опинилися роботи засуджених за «буржуазний націоналізм» художників, портрети діячів Греко-католицької церкви, січових стрільців та ін. Дві вантажівки за три рейси перевезли вилучені твори мистецтва до приміщення Львівської бібліотеки АН УРСР, де на той час розташовувався спецфонд. Їх там уже зустрічав секретар обкому К. Літвін, який на зауваження керівників бібліотеки про перевантаженість приміщень спецфонду

⁶ Горинь Богдан. Під ковпаком окупантів. Документальний есей-колаж у двох книгах. Київ : Ярославів Вал, 2024. Книга перша. С. 122.

⁷ Там само. С. 125.

⁸ Там само. С. 129.

заспокоїв їх обіцянкою, що все щойно привезене буде негайно знищуватись у сховищі, в якому є старі хороші печі для опалення приміщень. «Упродовж трьох днів, з 31 липня по 2 серпня 1952 р. вивезені з музею твори малярства і графіки було спалено у двох печах спецфонду бібліотеки, скульптуру розбили і вивезли на смітник. За твердженням виконавця обов'язків заступника директора бібліотеки О. Куца, «велика кругла залізна піч протягом кількох днів була червона від жару». У вогні згоріло більше ніж три тисячі творів мистецтва»⁹.

Замовники і виконавці відомі: секретар КП(б)У Іван Назаренко роз'яснив Василю Любчику його особливе доручення з виявлення «націоналістичних» і «формалістичних» творів мистецтва та наказав керуватися у справах вилучення вказівками другого секретаря Львівського обкому КП(б)У Костянтина Літвіна. Серед безпосередніх виконавців злочинного наказу про знищення творів мистецтва Богдан Горинь називає завідувача відділу культури Львівського обкому Миколу Пеньковича, його заступника Володимира Єфременка, заступника начальника облліту В. Сіренка, цензора облліту В. Забрамного та виконавця обов'язків заступника директора з наукової роботи Олега Куца. Щодо музейної бібліотеки, то за 1950–1953 рр. з неї було вилучено до спецфонду «понад чотири тисячі різномірних книжок», а до архіву МГБ «138 томів і папок рукописного та на правах рукопису матеріалів». Окрім частини книжкового фонду, вилученню підлягав і весь нереалізований наклад музейних видань 1913–1939 рр., каталоги виставок та музейних збірок, наукові монографії та брошури, «Провідник» експозицією музею¹⁰.

За фахом Василь Любчик був художником, тож добре розумів цінність знищуваних творів мистецтва і книжок. Так добре, що не втримався і привласнив близько двохсот предметів, за що був засуджений у 1957 р. до 10 років виправних таборів із позбавленням прав і конфіскацією майна. Однак справу зам'яли і Любчик лишився на волі і при посаді в Інституті прикладного і декоративного мистецтва. Майже так само, як і інший радянський «герострат» Віктор Погружальський, який 24 травня 1964 р. підпалив Державну публічну бібліотеку АН УРСР у Києві (найбільше постраждав відділ україніки), був засуджений на 10 років, але скоро звільнений і далі працював у бібліотеці в Молдавії. Про підпал київської наукової бібліотеки написав гострий політичний памфлет «З приводу процесу над Погружальським» член Київського клубу творчої молоді Євген Сверстюк. Щойно написаний текст він приніс літературному критику Івану Світличному, разом відредагували остаточно і запустили «самвидавом». Показово, що саме цей текст сильно дошкуляв кадебістам, і під час масових політичних арештів під час спецоперації «Блок» 1972 р. вони активно шукали автора памфлету, але так і не змогли його встановити, хоча і Євген Сверстюк, і Іван Світличний вже були у їхніх руках під арештом...

⁹ Там само. С. 141.

¹⁰ Там само. С. 138.

Як альтернатива державним музеям подекуди існували самодіяльні народні музеї. Найвідоміший київський приклад — це хата-музей Івана Гончара, де гості могли ознайомитися з розкішною колекцією предметів народного побуту і мистецтва. До Івана Гончара вчащали всі українські шістдесятники, саме в його хаті відчула себе україночкою Алла Горська. Зрозуміло, що і власник самодіяльного музею, і його відвідувачі перебували під пильним оком КДБ, у 1970-ті Івану Макаровичу погрожували, розбили кілька скульптур на подвір'ї, було кілька спроб підпалу¹¹. Статус державного музею вдалося отримати лише у 1991 р. з настанням Незалежності України.

Поколінню українських шістдесятників пощастило довести справу їхнього життя до переможного кінця — відновлення Української держави. У складі нових українських політичних партій і громадських організацій вони — колишні політв'язні В'ячеслав Чорновіл, Михайло і Богдан Горині, Євген Сверстюк, Левко Лук'яненко, Юрій Бадзьо, Євген Пронюк, Василь Лісовий, Іван Гель, Ірина та Ігор Калинці, Стефанія Шабатура, Іван Сокульський та ін. — взяли активну участь у здобутті Незалежності. Під їхнім впливом поступово змінювалися освітні програми і трансформувалися історичні наративи музейних та архівних установ. На початку 1990-х рр. журналістка і вимушена політемігрантка Надія Світлична висловила ідею створення Музею шістдесятництва — хоча б у пам'ять героїв, втрачених на шляху до Волі: загиблих у таборах Василя Стуса, Юрія Литвина, Олекси Тихого, Валерія Марченка, скаліченого ув'язненням Івана Світличного... Друзі створили громадську організацію і заходилися збирати фонди майбутнього музею — сотні творів мистецтва, тисячі архівних документів, величезний фотоархів і меморіальні речі. Та найціннішими для майбутнього музею були вони самі — живі свідки і учасники боротьби. Вони писали і обговорювали музейну концепцію, формували колекції, мріяли про експозиції, проводили виставки і домагалися від влади офіційного створення Музею шістдесятництва. І це в той час, коли фінансування культури в молодій державі було (і лишається) недостатнім через загальні економічні причини, коли керівництво великих музеїв, ледь огортавшись від змін, викликаних попередньою політикою «перебудови», ставило собі питання, чи треба ще раз міняти наративи та експозиції, коли тема «Великої Вітчизняної війни» лишалася «священною короною», а страх перед українським націоналізмом, здається, за десятиліття культивування став частиною національного характеру! Що вже говорити про більшість провінційних або відомчих і шкільних музеїв, експозиції яких і через два десятиліття існування Української держави лишалися радянськими за змістом і суттю... У новій проголошеній незалежній державі кадровий склад керівництва і чиновництва в усіх галузях довго лишався старим, а зміни поступово впроваджувалися через активну «вуличну» і

¹¹ Барчук Мирослава. «КДБ підпалив його хату, але він стояв на своєму до останнього»: Іван Гончар — рятівник української культури. URL: <https://espresso.tv/news-kdb-pidpalili-yogo-khatu-ale-vin-stoyav-na-svoemu-do-ostannogo-ivan-gonchar-ryativnik-ukrainskoi-kulturi>.

депутатську діяльність патріотичних партій і громадських організацій — боротьба за українську мову, дискусії щодо державної символіки, дискусії у наукових спільнотах щодо осмислення історичного минулого тощо.

Зрештою, завдяки керівництву Народного Руху України було погоджено питання приміщення майбутнього Музею шістдесятництва, завдяки зусиллям народних депутатів України (Іван Драч, Богдан Горинь, Михайло Косів та ін.) та трьом (!) указам Президента України Віктора Ющенка Музей шістдесятництва затвердили як філію Музею історії міста Києва, який саме переживав, без перебільшення, трагедію виселення з Кловського палацу. Засновниками Музею шістдесятництва стали самі шістдесятники: першим керівником філії став багаторічний політв'язень Микола Григорович Плахотнюк, науковими співробітниками — Вікторія Михайлівна Цимбал та Ігор Володимирович Голобуцький. Молодшу команду співробітників формували також вони. Саме Микола Григорович знайомив нових колег із величезною (понад 20 тисяч одиниць на той час!) фондовою колекцією щойно узаконеного музею, переконував у актуальності його створення і обстоював концепцію. Для відвідувачів Музей шістдесятництва запрацював з 22 серпня 2012 р. (рис. 1). Але попри гарну міську локацію в центрі міста у історичній будівлі, новий музей лишався непоміченим міським загалом. За класифікацією, яку навела дослідниця Центру міської історії Центрально-Східної Європи Ірина Склокіна¹², це був «спільнотний музей», який представляв українських шістдесятників, дисидентів і політв'язнів та наближених до них патріотичних кіл. Часто пересічні, так би мовити, «випадкові», відвідувачі взагалі не розуміли самого терміна «шістдесятник» або були спантеличені музейним висвітленням теми саме українського шістдесятництва, виокремленого із загальносоюзних процесів, пов'язаних із «хрущовською відлигою», сприймали українських борців за свободу як групу нікому не відомих маргіналів. Водночас, за тією ж класифікацією, Музей шістдесятництва від початку був створений як «критичний», намагаючись донести відвідувачу альтернативний погляд на українське шістдесятництво як частину українського національно-визвольного руху, а не суто культурницький рух 1960-х рр. Власне, тому експозиції нашого музею не обмежуються 1972-м — роком масових політичних арештів в УРСР і фактичного придушення шістдесятництва та здобутих ним «вольностей», а продовжуються правозахисною (у нашому випадку — визвольною) діяльністю Української Гельсінської Групи і далі — Української Гельсінської спілки, Народного Руху України, Товариства української мови, «Меморіалу», Всеукраїнського товариства політв'язнів і репресованих, перших українських патріотичних політичних партій тощо. Адже головні герої нашого музею продовжували свою розплату у 1960-х рр. діяльність протягом усього життя. Зокрема, одними із заключних експонатів експозиції нашого музею перед повномасштабним російським вторгненням стали копія заяви колишнього політв'язня

¹² Склокіна Ірина. Локальні музеї у динамічному світі: (пост)радянська спадщина та майбутнє. URL: <https://openplace.com.ua/lokalni-muzeji-u-dinamichnomu-sviti-post-radyanska-spadshhyna-ta-majbutnye/>.

Рис. 1. Відкриття музею

Олеся Шевченка на банківському бланку про перерахування 15 тисяч гривень «на патрони проти російських окупантів» і фотографії колишніх шістдесятників і політв'язнів на Майдані під час Революції Гідності.

На відміну від багатьох киян, кому попри очевидну підготовку до повномасштабного вторгнення сама думка про можливість війни з Росією не вкладалася до голови, наш колектив не був здивованим. Більше того, ще за півроку, відповідаючи на запити з Департаменту культури щодо убезпечення музейних експонатів на випадок екстремальних ситуацій, ми цілком серйозно просили забезпечити нашу філію пакувальними матеріалами і, в разі критичної ситуації, транспортом (просили зарезервувати щонайменше фуру). Адже завжди були свідомі, що наш музей за змістом колекцій, тематикою і складом основних героїв є глибоко ворожим для російських загарбників, і ніщо з наших експонатів не є для них цінністю. Зрештою, самі придбали більш як сто картонних ящиків і пакувальну плівку. Зранку 24 лютого 2022 р. почали знімати постійну експозицію, складати в коробки фондові колекції, замотувати у плівку картини і скульптуру. Ця робота зайняла в нас майже тиждень — кожного дня до пізнього вечора (з перервою на тридобову комендантську годину). Панікери? Але ж за три дні

ворог уже був під Києвом, 25 лютого окупували Бучу, 26 лютого був бій на Повітрофлотському мосту (за кілька кварталів від нашого музею!), кожного дня ми дізнавалися про диверсійні спроби ворожих ДРГ і кожної ночі на власні вуха чули звуки стрілецької зброї у навколишніх подвір'ях (достовірної інформації ніхто не мав, це вже потім дізнавалися, що більшість сутичок відбувалися між своїми ж погано організованими групами ТРО). Потужних сучасних засобів ППО ще не було, люди убезпечували вікна і вітрини скотчем, щитами ДСП, небайдужі кияни обклали столичні пам'ятники мішками з піском. Комендантські години оголошували на кілька діб, громадський транспорт майже перестав ходити. Ми обклеїли музейні вікна скотчем і пішки ходили до музею, який уже не приймав відвідувачів. Підвалів у нашому музейному приміщенні немає, найближче надійне укриття — метро «Золоті ворота», рекомендоване ще перед початком повномасштабного вторгнення бомбосховище — ще далі на вулиці Прорізній.

А на вокзалах юрби людей, які за жодних обставин не хочуть опинитися в зоні активних бойових дій чи, ще гірше, в окупації... Ніяких централізованих інструкцій щодо дій музейного персоналу у перші дні війни не було. Ми тримали зв'язок із співробітниками, які лишилися в місті, з іншими філіями, зв'язалися телефоном із новоутвореним (від початку березня 2022 р.) громадським Центром порятунку культурної спадщини у Львові, були на телефонному зв'язку з заступницею міністра культури Катериною Чуєвою... Перебільшили ступінь загрози? На мою думку, для убезпечення довірених музейних цінностей краще зробити все і більше того, що можеш, тримаючи в голові найгірший із можливих варіантів розвитку подій, ніж пустити все на самоті, якщо повезе, потім гордо демонструвати непохитний оптимізм.

Із настанням квітня 2022 р. ворог відступив з Київщини, столиця зітхнула з полегшенням. За першими воєнними наказами Департаменту культури КМДА ми переконалися, що діяли правильно, демонтувавши постійні музейні експозиції; для відвідувачів музеї були зачинені (рис. 2). Ми, відповідно до власних можливостей, продовжували розробляти свої наукові теми, перевели у хмарне сховище оцифровані музейні матеріали, узгоджували поточні питання про друк альбому «Любов Панченко. Повернення» з видавництвом Олександра Савчука у Харкові, святкували Великдень онлайн-виставкою «Великдень: спогади шістдесятників»,

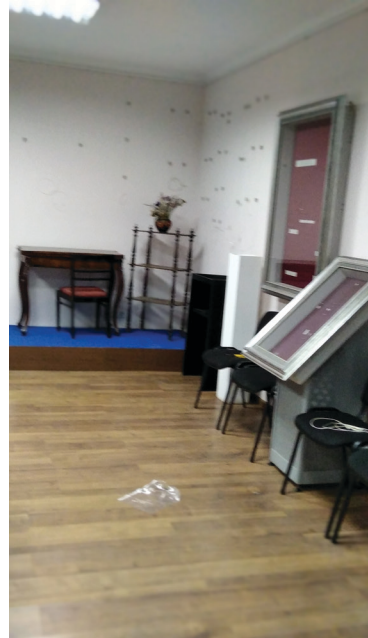

Рис. 2. Демонтаж постійної експозиції для її убезпечення в умовах воєнного стану.
25 лютого 2022 р.

Рис. 3. Зустріч під час війни. 16 травня 2022 р.
Говорить Маргарита Довгань

намагалися допомогти вже смертельно виснаженій перебуванням в окупованій Бучі художниці Любові Панченко, зрештою, ховали пані Любу... 16 травня у нашому музеї відбулася «Зустріч під час війни» — зібралися шістдесятники і друзі музею, були присутні Богдан Горинь із дружиною, Ольга Андріяшик, Маргарита Довгань, Василь Овсієнко, Марія Чередниченко (Стус), Микола Матусевич, архієрей Православної Церкви України Володимир Черпак і багато інших. Із колишнім політв'язнем Миколою Матусевичем був його названий син Володимир Герасим, 27-річний доброволець, який просто з музею пішов у розпорядження військової частини і через два місяці загинув на Донеччині... (рис. 3–4). А на Всесвітній день музеїв 18 травня ми відкрили двері для відвідувачів — презентували нову тимчасову експозицію: виставку «Український Донбас шістдесятників» у основному залі і в коридорі (за «правилом двох стін») виставку колажів Любові Панченко. Того ж дня в музеї відбулася лекція мистецтвознавиці Наталі Кукіль «Художня історія Маріупольських панно» про мозаїки «Боревітер» і «Дерево життя» Алли Горської, Віктора Зарецького, Галини Зубченко та Григорія Пришедька у ресторані «Україна», що саме перебував під найжорсткішими ударами ворога. До кінця травня ми прийняли шість груп іноземних і вітчизняних кореспондентів, розробили і впровадили в дію тригодинну пішохідну екскурсію «Київ українських шістдесятників». Відтоді у нашому музеї відбулися десятки змінних художніх і

Рис. 4. Зустріч під час війни. 16 травня 2022 р.
Говорить Марія Стус

фотодокументальних виставок, книжкових презентацій, лекцій і майстер-класів. Виставка «Український Донбас шістдесятників» діє і зараз, даючи змогу на її основі викласти загальну історію шістдесятницького руху опору, адже його чільні діячі (родина Світличних, Іван Дзюба, Василь Стус, Петро Григоренко, Олекса Тихий, Микола Руденко) родом зі сходу України.

Несподівано для нас самих, люди до нашого музею пішли набагато інтенсивніше, ніж напередодні повномасштабної війни. І це якісно інша публіка: багато студентської молоді і громадяни середнього віку, які хоч і запізнило, але шукають власного коріння, намагаються зрозуміти суть і причини сьогодишньої кривавої війни.

Прагнення засновників (і героїв експозиції) нашого музею були суттєво вищі, ніж відбулися як спільнотний і критичний музей. Без зайвої скромності вони усвідомлювали власну роль у відновленні української державності, але потребують вони не слави, а пам'яті, наукового осмислення їхнього досвіду, щоби нащадкам більше ніколи не довелося наступати на ті самі історичні «граблі». На жаль, такий важкий перебіг сьогодишньої війни багато в чому є результатом недалекоглядності керівництва Української держави за роки незалежності, звичкою нашого населення жити з головою, оберненою у бік Москви. Прозрівали довго, з запізненням, багато хто лише зараз.. Перед війною всі захоплювалися

культурним різноманіттям, плюралізмом поглядів, свободою у сфері культурного вибору, розваг тощо. А сьогоднішня доводить необхідність патріотичного виховання і цілеспрямованої державної політики задля збереження основи основ нашого існування — Української держави. Хіба досвід учасників українського національно-визвольного руху XX століття тут зайвий? Чи міжнародний досвід обов'язкового відвідування молоддю меморіалів на місці нацистських концтаборів і вшанування жертв Голокосту (щоби більше ніколи!) не має бути прикладом свідомого ставлення до збереження історичної пам'яті? І це зовсім інше, протилежне, ніж всюдисуща комуністична пропаганда минулого... Наш Музей робить усе можливе, щоби озброїти знанням, пробудити і плекати у відвідувачів патріотичні почуття, але за кількістю і якістю зібраних матеріалів ми могли би бути в кілька разів ефективнішими, якби мали не такі обмежені експозиційні площі! Ми можемо і повинні бути меморіальним музеєм, державницьким (не в розумінні «провладним»!), таким, що пропагує ідею Української незалежної держави як одну з найвищих базових цінностей. Після війни, можливо, людям захочеться повернутися до мирної безтурботності, уникати важких тем. Як нам тоді утримати і залучити нових відвідувачів до наших експозицій? Потрібні сучасні методи експонування із залученням електронних ресурсів, створення інтерактивних експозицій, облаштування музейного простору для проведення дискусій, презентацій тощо. Ідей і проєктів у нас багато...

А війна триває. І небезпека ще, на жаль, не минула. Наведені в першій частині статті приклади поведінки радянських партійних очільників культури з чужими для них культурними цінностями багато разів підтверджені сьогоднішньою поведінкою російських загарбників. Ось тільки деякі приклади: з 2016 р. припинив свою діяльність Музей Лесі Українки в Ялті (з 2024 р. вже зникла й табличка про те, що він там колись був); 28 лютого 2022 р. російським снарядом знищено музей в Іванкові на Київщині, де зберігалися роботи самобутньої художниці Марії Примаченко; 7 травня того ж року прямим влучанням знищено Національний музей Григорія Сковороди у с. Сковородинівка на Харківщині; 1 січня 2024 р. (на день народження Степана Бандери!) прямим влучанням знищений Музей генерал-хорунжого УПА Романа Шухевича у Білогірщі (Львів)... І це явно не випадковість, а цілком свідомі дії ворога! Ворогу потрібне народонаселення, а не український народ, тому він усіма засобами намагається стерти нашу історичну пам'ять. Наш обов'язок — цьому протистояти. Тому, хоч би в якому глибокому тилу ми перебуваємо, ми всі на війні.

Olena Lodzynska,

Head of the Museum of the Sixtiers — Branch of the Kyiv History Museum
Kyiv
museum60@ukr.net

IS THE EXPERIENCE OF UKRAINIAN SIXTIERS NEEDED DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR?

Each museum in the capital has its own experience of survival and working with visitors during the full-scale Russian-Ukrainian war. However, we all have the same goal: to preserve the historical values entrusted to us and, through the language of archival documents and artifacts, to convince our visitors of the Ukrainian state as the only possibility of national self-preservation. Our Museum of the Sixtiers — branch of the Kyiv History Museum views today's bloody events of the war as a logical continuation of the anti-Ukrainian actions of imperial Russia and the USSR.

Keywords: Ukrainian museums, national liberation movement, protection of museum collections.

Оксана Матвійчук,
провідний науковий співробітник
Педагогічного музею України,
доцент Інституту післядипломної освіти
Київського столичного університету імені Бориса Грінченка,
кандидат педагогічних наук
Київ
osvita-teka@ukr.net

ОНЛАЙН-ПРОЄКТ «ПЕДАГОГІЧНА МАПА КИЄВА» У ФОРМУВАННІ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТІ

У статті розглянуто онлайн-проект «Педагогічна мапа Києва», спрямований на популяризацію імен українських педагогів у міському просторі столиці. Проаналізовано результати перейменування вулиць, провулків, бульварів і проспектів Києва у 2022–2024 роках, значна частина яких отримала імена освітян, науковців, засновників шкіл, авторів підручників. Показано, що проект виконує подвійну функцію: вшанування пам'яті діячів освіти і створення додаткового ресурсу для історико-педагогічних досліджень. Зазначено роль Педагогічного музею України як ініціатора проекту, що за допомогою дописів у соцмережах і вебінарів сприяє формуванню сучасної культури пам'яті, збереженню історичної спадщини та розвитку громадянської свідомості.

Ключові слова: Педагогічна мапа Києва, культура пам'яті, онлайн-проект, декомунізація, топоніміка.

Формування сучасної культури пам'яті в Україні є важливим компонентом соціокультурної трансформації суспільства, який не лише сприяє консолідації українців навколо спільних цінностей і національної ідентичності, а й забезпечує реконструкцію історичної пам'яті через переосмислення минулого, збереження і популяризацію національної спадщини, а також підтримку освітніх і музейних ініціатив, спрямованих на виховання історичної свідомості майбутніх поколінь. У контексті сучасних політичних і соціальних викликів, зокрема з 2022 року, коли Україна опинилася в умовах повномасштабної агресії, актуалізувалося завдання збереження історичної та культурної спадщини, а також формування механізмів патріотичного виховання. Одним із ефективних інструментів реалізації цих завдань є перейменування топонімів міської інфраструктури, що забезпечує деколонізацію просторової символіки та створює нові смислові орієнтири, пов'язані з видатними постатями науки, культури та освіти.

Особливий інтерес становлять педагогічні топоніми — назви вулиць, провулків, площ, проспектів, бульварів, присвячені особам, які зробили значний внесок у розвиток освіти, педагогічної науки та культури. Такі топоніми функціонують як «нематеріальні пам'ятники», виконуючи комеморативну функцію і сприяючи формуванню колективної пам'яті. Вони забезпечують наочну репрезентацію педагогічної спадщини у міському середовищі та інтегрують історико-освітній наратив у просторову структуру міста.

Метою статті є представлення онлайн-проекту «Педагогічна мапа Києва» через систематизацію інформації про перейменовані вулиці столиці (2022–2024),

присвячені педагогам і діячам освіти, та осмислення їхнього значення у формуванні сучасної культури пам'яті.

До формування сучасної культури пам'яті в освітньому середовищі через різноманітні форми діяльності — онлайн-виставки, інформаційні публікації у соціальних мережах, відеоматеріали на ютубі та реалізацію онлайн-проектів — активно долучається Педагогічний музей України. Використовуючи власну колекцію і надбання національної педагогічної спадщини, музей в умовах воєнного стану здійснює інтерпретацію історії української освіти, що сприяє формуванню патріотичної громадської свідомості, підтримці високого морального духу громадян та укріпленню непохитної віри в перемогу України.

У січні 2022 р. музей розпочав онлайн-проект «Педагогічна мапа Києва», мета якого — презентувати київські локації (вулиці, провулки, бульвари, проспекти, місцевості), присвячені видатним педагогам і культурно-освітнім діячам. Проект реалізується на сторінках музею у соціальних мережах «Фейсбук» та «Інстаграм» із періодичністю чотири рази на місяць. Кожен допис містить стислу інформацію про педагога, на честь якого в Києві названо ту чи ту локацію. Графічний макет проекту містить схематичну карту Києва, позначку локації на карті та її опис, портрет педагога, про якого йдеться в дописі (рис. 1). Перша публікація у межах проекту вийшла 29 січня 2022 р. і була присвячена вулиці Олени Пчілки¹. Цей онлайн-проект реалізується відповідно до постанов Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв» (у 2022–2025 рр.), рішення Київської міської ради «Про відзначення на території міста Києва пам'ятних дат і ювілеїв»². Ці документи засвідчують необхідність організації тематичних, інформаційних, освітньо-виховних та інших заходів, спрямованих на збереження і відновлення національної пам'яті. Більшість діячів, життя й діяльність яких висвітлюються в онлайн-проекті, маловідомі широкому загалу, були репресовані, загинули або постраждали в умовах радянського тоталітарного режиму. Під час підготовки матеріалів використовується офіційний портал Київської міської державної адміністрації, де вміщено перелік вулиць у місті Києві, які перейменовано протягом 2022–2024 рр.³

За матеріалами з відкритих джерел, починаючи з 2022 р., у Києві було перейменовано понад 350 вулиць, провулків та інших топонімів. Це один із найбільш масштабних процесів деколонізації (декомунізації, дерадянської, дерусифікації) і переосмислення міського простору в новітній історії столиці. Важливо, що в

¹ Онлайн-проект «Педагогічна мапа Києва» в умовах війни. Педагогічний музей України: офіц. сайт, 14.04.2022. URL: <https://pmu.in.ua/news/mapa/> (дата звернення: 17.09.2025).

² Міхно О. Онлайн-проект «Педагогічна мапа Києва»: мета, контент, особливості реалізації. *Київ і кияни* : матеріали щорічної науково-практичної конференції. Вип. 14. Київ : Інститут історії України НАН України, 2022. С. 235–239. URL: <https://cutt.ly/RMoWP5l> (дата звернення: 17.09.2025).

³ Перелік вулиць у місті Києві, які перейменовані протягом 2022–2024 років. Київ : Київська міська державна адміністрація, 2024. URL: <https://kyivcity.gov.ua/img/item/general/10559.pdf> (дата звернення: 17.09.2025).

Рис. 1. Графічний макет
онлайн-проєкту «Педагогічна мапа Києва»

період 2022–2024 рр. серед цього масиву близько п’ятдесяти вулиць і провулків отримали назви на честь осіб, безпосередньо пов’язаних із педагогічною діяльністю. Ідеться як про відомих у національному та міжнародному масштабі науковців і педагогів, так і про малознаних або тривалий час забутих діячів, які зробили внесок у становлення та розвиток української освіти: вони викладали, були авторами підручників, організаторами шкільництва, засновниками нових освітніх інституцій.

Виокремлення цієї групи персоналій має важливе наукове значення, оскільки дає змогу не лише зафіксувати імена діячів, чий внесок у розвиток освітньої системи справив відчутний прогресивний вплив на її еволюцію, а й простежити тенденції актуальної політики пам’яті у сфері топоніміки. Деталізоване подання інформації про такі перейменування дозволяє побачити, як педагогічна спадщина інтегрується у символічний простір сучасного міста та яким чином вона стає складовою колективної пам’яті.

Подаємо детальний перелік вулиць і провулків Києва, перейменованих на честь діячів, причетних до освіти та науки, — по районах. Цей перелік є основним емпіричним матеріалом дослідження, який демонструє реальні практики комеморації педагогічних постатей у міському просторі.

У *Голосіївському районі* вулиця Юлії Здановської на житловому масиві Теремки-II отримала сучасну назву 10 листопада 2022 р. на честь загиблої від російської агресії української вчительки, математики та волонтерки. Вулиця на тому самому масиві з 2022 р. має ім'я Степана Рудницького — українського географа, картографа, етнографа, педагога та академіка ВУАН. 27 жовтня 2022 р. одну з вулиць було перейменовано на честь Бориса Балінського, українського та південноафриканського вченого-біолога, ембріолога, ентомолога, професора Київського і Вітватерсрандського університетів, піонера експериментальної ембріології та біології розвитку, педагога. У місцевості Мишоловка з травня 2023 р. є вулиця Віри Гедройць — першої жінки-хірурга в Російській імперії та педагогині. Вулиця Братів Чучупаків у Голосієві з жовтня 2022 р. названа на честь військових і громадських діячів часів УНР, отаманів Холодноярської республіки братів Василя, Олексі (педагога) і Петра Чучупаків. Провулок на Саперній слобідці у серпні 2022 р. названо на честь Галшки Гулевичівни — меценатки та фундаторки Київського Братського Богоявленського монастиря і Київської братської школи. Провулок в місцевості Багринова Гора з травня 2023 р. має ім'я Миколи Бурачека — українського живописця, сценографа, актора, педагога, письменника та історика мистецтва.

У *Дарницькому районі* у місцевості Нова Дарниця з 2022 р. є вулиця Ісмаїла Гаспринського — кримськотатарського просвітника, одного з найвідоміших педагогів-реформаторів кінця XIX — початку XX ст. Іншу вулицю також у Новій Дарниці названо у 2022 р. на честь Дениса Антіпова — українського перекладача, педагога, громадського активіста, військовослужбовця та учасника російсько-української війни. Вулиця Опанаса Сластіона в селищі Бортничі отримала сучасну назву 2022 р. на честь архітектора, художника, педагога, етнографа, музиканта та інтерпретатора українських народних пісень і дум, активного громадського діяча. Вулицю Сергія Світославського у Бортничих 2023 р. названо на честь українського художника та педагога. Провулок Надії Світличної у Новій Дарниці має сучасну назву з 2023 р. на честь учасниці руху шістдесятників, правозахисниці, публіцистки, мемуаристки, журналістки, педагогині, лауреатки Шевченківської премії та премії імені Василя Стуса. Провулок Олександра Барвінського в Бортничих з 2022 р. присвячений українському громадсько-політичному діячу Галичини, історикові та педагогу, «хресному батьку» української граматики. Провулок в межах Бортничів з 2023 р. має ім'я Ніни Строкатої — української вченої, дисидентки та педагогині, дружини мовознавця Святослава Караванського. Провулок у Бортничих у вересні 2022 р. названий на честь Христини Данилівни Алчевської, української діячки народної освіти, педагога, письменниці, публіциста та бібліографа.

У *Деснянському районі* у місцевості Соцмісто з 2022 р. є вулиця Академіка Кухаря — на честь видатного хіміка, доктора хімічних наук, професора, академіка Національної академії наук України та педагога. Вулицю у селищі Троєщина перейменовано 2022 р. на честь українського музикознавця, фольклориста та педагога Климента Квітки. Вулиця Олексія Курінного на Троєщині отримала сучасну назву на вшанування українського політолога, юриста, громадського діяча, поета, викладача і педагога. Вулицю на Троєщині 2024 р. названо на честь Михайла Осадчого — українського журналіста, письменника, педагога, дисидента та політв'язня. Вулиця Василя Іваниса на житловому масиві Лісовий з 2024 р. вшановує пам'ять українського економіста та педагога. Вулиця на житловому масиві Вигурівщина-Троєщина з 2023 р. має ім'я Олександри Екстер — української художниці, кубофутуристки, сценографки та педагогині. Вулиця на житловому масиві Лісовий 2022 р. названа на честь історика та педагога Ореста Левицького.

У *Дніпровському районі* м. Києва на житловому масиві Соцмісто з 2023 р. є вулиця Дмитра Багалія, що має ім'я українського історика, філософа та педагога. Вулицю на житловому масиві Лівобережний 2024 р. названо на честь Бориса Мартоса — організатора українського кооперативного руху, вченого-економіста та педагога. Назва вулиці Роберта Лісовського в місцевості Ліски з 2023 року вшановує пам'ять українського художника-графіка. Вулиця в Лісках з 2023 р. має ім'я Любові Малої, української вченої, академіка та педагогині.

В *Оболонському районі* м. Києва вулицю в селищі Пуца-Водиця 2022 р. названо на честь Ірини Жиленко — української письменниці, журналістки, мемуаристки та педагогині. Назва вулиці Гулаків-Артемовських у місцевості Куренівка з 2023 р. присвячена Петрові Гулаку-Артемовському, педагогу, письменнику та перекладачу, класикові нового українського письменства, Семенові Гулаку-Артемовському, композитору, оперному співаку, драматургу та актору, автору першої української опери «Запорожець за Дунаєм».

У *Печерському районі* у місцевостях Звіринець і Бусове поле з 2022 р. є вулиця Олени Степанів — української історикині, викладачки географії, громадської та військової діячки, першої в світі жінки, офіційно зарахованої на військову службу в званні офіцера, четарки Української Галицької Армії. Вулицю у місцевості Саперне поле 2022 р. названо на честь Дмитра Дорошенка — українського державного діяча, дипломата, історика, публіциста, літературознавця, бібліографа та педагога.

У *Подільському районі* в місцевості Пріорка, Мостицький масив, із вересня 2024 р. є вулиця Валентини Радзимовської — української дослідниці біології та медицини, лікарки та педагогині, засновниці української школи фізіологів і біохіміків.

У *Святошинському районі* м. Києва 2022 р. у місцевостях Святошин та Академмістечко названо вулицю на честь Мирослава Поповича — українського філософа, академіка НАН України, заслуженого діяча науки і техніки України,

доктора філософських наук, професора, педагога, фахівця у галузі культурології, логіки та методології науки, історії української культури, директора Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (2001–2018) і завідувача відділу логіки та методології науки Інституту філософії. Назва вулиці Омеляна Пріцака в Академмістечку з 2022 р. вшановує пам'ять американського науковця, історика, сходознавця і педагога. Вулиця Дмитра Чижевського у житловому масиві Микільська Борщагівка 27 жовтня 2022 р. отримала сучасну назву на честь українського науковця-енциклопедиста, філософа, культуролога, славіста, літературознавця, релігієзнавця та педагога. Вулицю в Академмістечку 2022 р. назвали на честь Кліма Чурюмова — українського астронома, першовідкривача комет, дитячого письменника та педагога. Вулиця у селищі Перемога з 2023 р. має ім'я Василя Єрошенка — письменника, музиканта, етнографа та педагога. Назву вулиці в селищі Біличі з 2022 р. присвячено Олександрові Дорошкевичу — українському літературознавцю, літературному критику доби Розстріляного відродження, педагогу та автору підручників з історії української літератури. Вулицю у житловому масиві Микільська Борщагівка 2022 р. назвали на честь Василя Доманицького — українського літературознавця, письменника, історика, фольклориста, публіциста, бібліографа, громадсько-політичного діяча та педагога. Вулиця, розташована в межах Авіамістечка та Святошина, з 2024 р. має ім'я Павла Глазового — українського поета-гумориста та сатирика.

У *Солом'янському районі* у місцевостях Олександрівська слобідка та Пронівщина з 2022 р. є вулиця Сім'ї Житецьких, названа на честь українських вчених Павла Житецького, філолога, педагога і громадського діяча, одного з основоположників українського мовознавства, і Гната Житецького, історика, педагога і громадського діяча. Вулицю в місцевості Чоколівка 2024 р. перейменували на пошану академіка Олександра Возіанова — українського медика, професора, академіка Національної академії наук України, президента Академії медичних наук України, директора Інституту урології АМНУ та педагога. Назва вулиця в місцевості Казенні дачі з 2022 р. вшановує пам'ять Михайла Брайчевського — видатного українського історика, археолога, письменника, громадського діяча, дослідника і педагога. Вулицю в Олександрівській слобідці 2024 р. названо на честь Василя Овсієнка — українського громадського діяча, розповсюджувача самвидаву, члена Української Гельсінської групи, політв'язня радянських концтаборів, філософа, публіциста, історика дисидентського руху і педагога. Провулок у місцевості Відрадиний з 2022 р. має ім'я Юрія Матушак — вчителя історії, рядового і добровольця батальйону міліції «Дніпро-1», позивний «Вітер».

У *Шевченківському районі* у місцевості Сирець 2022 р. назвали вулицю на честь Олексія Івахненка — видатного українського вченого в галузі автоматичного керування, кібернетики і математичного моделювання світового рівня, академіка НАН України і педагога. Назву вулиці у місцевостях Дехтярі та Нивки з 2022 р. присвячено Василеві Данилевичу — українському історикові, археологу,

нумізмату, музеєзнавцю і педагогу. Вулицю у місцевості Солдатська слобідка 2023 р. названо на честь Олександра Кониського — українського письменника, літературознавця, видавця, педагога і громадського діяча, автора слів пісні «Молитва за Україну». Провулок в Лук'янівці з 2022 р. має ім'я Іллі Рєпіна — українського художника і педагога.

Поданий детальний перелік перейменованих вулиць і провулків має важливе наукове та аналітичне значення. По-перше, це демонструє широту та системність процесу увічнення пам'яті педагогів, показує, що такі ініціативи охоплюють різні райони міста і різні галузі педагогічної та наукової діяльності. По-друге, докладний опис імен і стислих біографічних даних окремих діячів сприяє відтворенню історико-культурного контексту, дає можливість оцінити внесок кожної особи у розвиток національної освіти, науки і культури. По-третє, такий підхід забезпечує наукову достовірність дослідження: документування конкретних топонімів разом із зазначенням року перейменування створює базу для подальших історико-педагогічних і соціокультурних студій. Детальний перелік також демонструє структурну логіку та тенденції комеморації у міському просторі, що важливо для формування уявлення про політику пам'яті та роль педагогічної спадщини у сучасному суспільстві.

Дослідження вулиць, провулків, бульварів, проспектів, місцевостей, названих на честь педагогів у м. Києві, триває. Онлайн-проект «Педагогічна мапа Києва» реалізується також у формі вебінарів. За період із 2022-го до 2024 р. спільно з Інститутом післядипломної освіти Київського столичного університету Бориса Грінченка було проведено 45 вебінарів для педагогів, бібліотечних фахівців, музейних працівників і всіх, хто цікавиться історією освіти (рис. 2). Їхня тематика пов'язана з дослідженням вулиць у м. Києві, названих на честь педагогів, висвітленням біографічної інформації про освітян та їхню різнобічну діяльність. Вибір формату вебінарів обґрунтовано його здатністю створювати ефект присутності учасників у єдиному просторі, водночас надаючи можливість віртуальних подорожей по київських вулицях ⁴. Використання наочних засобів, таких як фото, ілюстрації та відеоматеріали, сприяє глибшому розумінню процесу вшанування пам'яті українських педагогів у міському просторі Києва ⁵.

⁴ Матвійчук О. Є, Міхно О. П. Онлайн-проект «Педагогічна мапа Києва»: вулиця Олени Пчілки. Освіта та виховання в родині Косачів. Педагогічне краєзнавство: стратегічні орієнтири сучасного педагогічного процесу: матеріали VII Всеукр. Косачівських пед. читань (23 черв. 2022 р., м. Луцьк) / упоряд. : П. С. Олешко, О. Й. Дем'янюк, А. М. Силиук. Луцьк : Волинський ІППО, 2022. С. 108–113. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/732027/> (дата звернення: 17.09.2025).

⁵ Матвійчук О. Меморативні практики в цифровому освітньому просторі: кейс вебінарного циклу «Педагогічна мапа Києва». Освіта Закарпаття. Науково-методичний журнал. Спецвипуск. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Особистість у культурно-освітньому просторі: педагог — державотворець, воїн, митець». Ужгород : Комунальний заклад «Закарпатський інститут післядипломної педагогічної освіти» Закарпатської обласної ради, 2025. № 35. С. 64–70 URL: <https://drive.google.com/file/d/1Eg5ukWSl4z0swa7s96VAEsQXJCcTaltM/view> (дата звернення: 17.09.2025).

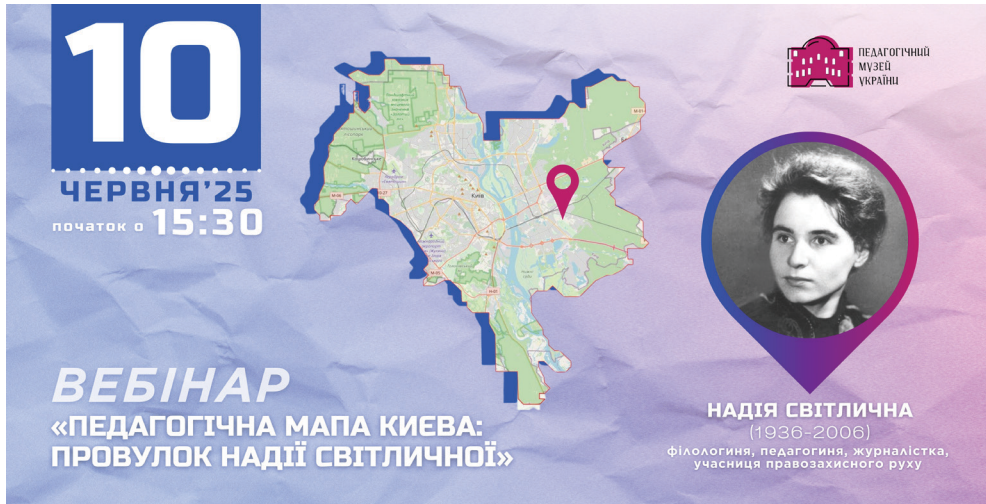

Рис. 2. Анонс вебінару «Педагогічна мапа Києва: Провулок Надії Світличної»

Онлайн-проєкт «Педагогічна мапа Києва» набуває особливої актуальності в контексті сучасних процесів декомунізації і деколонізації, зокрема перейменування топонімів столиці. Його змістовне наповнення становлять науково-популярні розповіді про локації Києва (вулиці, провулки, бульвари, проспекти, місцевості), пов'язані з іменами видатних українських педагогів. У такий спосіб проєкт виконує подвійну функцію: з одного боку, він є формою вшанування пам'яті діячів в освітньому та культурному просторі міста, а з іншого — слугує джерелом для подальших історико-педагогічних досліджень.

Отже, онлайн-проєкт «Педагогічна мапа Києва» є вагомим внеском Педагогічного музею України у реалізацію сучасної політики пам'яті, сприяє популяризації педагогічної спадщини та розширює суспільні уявлення про роль педагогів у історії та формуванні національної ідентичності.

Oksana Matviychuk,

Leading Researcher at the
Pedagogical Museum of Ukraine,
Associate Professor at the Institute of Postgraduate Education
of the Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University
Kyiv
osvita-teka@ukr.net

ONLINE PROJECT "PEDAGOGICAL MAP OF KYIV" IN THE FORMATION OF A MODERN CULTURE OF MEMORY

The article examines the online project "Pedagogical Map of Kyiv", aimed at popularizing the names of Ukrainian educators in the urban space of the capital. It analyzes the results of the renaming of streets, alleys, boulevards, and avenues of Kyiv in 2022–2024, many of which were named after teachers, scholars, school founders, and textbook authors. The project is shown to perform a dual function: commemorating educators and creating an additional resource for historical and pedagogical research. The role of the Pedagogical Museum of Ukraine as the project initiator and implementer is highlighted. Through social media posts and webinars the project contributes to the formation of a modern memory culture, the preservation of historical heritage, the development of civic consciousness.

Keywords: Pedagogical Map of Kyiv, memory culture, online project, decommunization, toponymy.

МІЖ БЛЮЗНІРСТВОМ, БАЙДУЖІСТЮ І РОСІЙСЬКОЮ ПРОПАГАНДОЮ. ІСТОРІЯ НЕСТВОРЕННЯ МУЗЕЮ БАБИНОГО ЯРУ

Статтю присвячено критичному аналізу історії нестворення Музею Бабиного Яру в Києві протягом періоду з кінця 1980-х років до часів повномасштабної російської агресії (2025).

Мета дослідження полягає у виявленні першопричин багаторічної стагнації у питанні меморіалізації Бабиного Яру, зокрема створення музею. Автор висуває та доводить центральну тезу, що головною перешкодою є неготовність української влади та українського суспільства взяти на себе відповідальність за розв'язання цього питання. Саме ця «порожнеча відповідальності» створює сприятливі умови для втручання акторів, які мають великі фінансові ресурси, але яким бракує розуміння українського історичного та етичного контексту.

Методологія: Робота побудована на засадах позитивістського дослідження з використанням хронологічного та тематичного підходів. Автор, як безпосередній учасник подій, прослідковує усю палітру концептуальних, архітектурних та політичних підходів до створення меморіального простору.

Результати. У статті задокументовано ключові етапи боротьби: перші спроби інституціоналізації, створення національного заповідника, розробка державної концепції меморіалізації Бабиного Яру. Проаналізовано конфлікти, викликані великими приватними проєктами, які ставили під загрозу цілісність поховань та просували візію, що суперечили українській національній пам'яті. Особливу увагу приділено безперервній бюрократичній тяганині за приміщення для музею, що тривала понад два десятиліття.

Висновки/Значущість: Дослідження систематизує ситуацію та доводить, що багатовекторний конфлікт навколо змісту і місця розташування музею не є розв'язаним і неминуче відновиться після завершення війни. Отже, аналіз його історії є критично суспільно значущим для вироблення зваженої державної політики пам'яті.

Ключові слова: Бабин Яр, Голокост, Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр», Музей Бабиного Яру, національна пам'ять, російсько-українська війна.

21 серпня 2025 р. було підписано закон «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу». Відповідно до нього Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» став одним із «загальнонаціональних місць пам'яті, відвідування яких у встановленому порядку включається до Державного Протоколу та Церемоніалу України»¹.

Сьогодні Бабин Яр — це близько чотирьох десятків пам'ятників і пам'ятних знаків, розкиданих по території в десятки гектарів у самому засипаному яру, на зруйнованих цвинтарях та навколо них, виокремлений із цього простору шматок землі для заповідника, історична будівля контори єврейського цвинтаря, реконструкцію якої під Музей Бабиного Яру заморозили після приходу нової влади у

¹ Закон України від 21 серпня 2025 р. № 4579-IX «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу». Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20/print> (дата звернення: 23.10.2025).

2019 р., та один із корпусів спорткомплексу «Авангард», перетворений на виставковий простір.

До цього стану Бабин Яр ішов довго, ледь не від 6 листопада 1943 р., коли німецьких окупантів знову змінили в Києві радянські. Але радянської влади немає вже скоро як 35 років. І за цей час змінилося небагато. Зокрема, досі немає музею, який би розповідав про все, що сталося на цьому місці скорботи.

Не можна сказати, що ніхто не прагнув до створення музею, так само як до облаштування усього меморіального простору Бабиного Яру. Чому ж цього досі не сталося? Якщо коротко — то причина у неготовності української влади та українського суспільства взяти на себе відповідальність за меморіалізацію Бабиного Яру. У цю порожнечу відповідальності й заходять раз у раз різні випадкові актори. Усі вони мають великі гроші, але усім їм бракує розуміння України та її історії, звичайної моралі та емпатії.

Для усвідомлення цього ми маємо прослідкувати усю історію спроб створення Музею Бабиного Яру. Прикметно, що основну увагу, як влади, так і громадських організацій, які були чільними акторами цього процесу, завжди було прикуто до зведення пам'ятників. Відповідно, це стосується і дослідників, які зверталися до цієї тематики ². Натомість питання створення музею залишалося на периферії наукового дискурсу ³. Але саме дискусія про зміст майбутнього музею Бабиного Яру спричинилася до гострого суспільного конфлікту в перші роки російської агресії проти України. Широкомасштабна війна, що розпочалася у лютому

² Див. Каталог охоронних дощок, пам'ятників і пам'ятних знаків, пов'язаних з історією Бабиного Яру (станом на 1 вересня 2012 р.) / упор. В. Нахманович. *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього* : матеріали міжнародної наукової конференції, 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. Київ, 2012. С. 221–250; Колесник О. Бабин Яр як місце пам'яті: огляд комеморативних практик і пам'ятних знаків. *Acta studiosa historica*. 2014. Ч. 4. С. 154–167; Гриневич В. Бабин Яр після Бабиного Яру. *Бабин Яр: історія і пам'ять* / за ред. В. Гриневича, П.-Р. Магочія. Київ, 2016. С. 126, 134–138, 147–148; Нахманович В. Бабин Яр: місце пам'яті у пошуках майбутнього. *Там само*. С. 313–336; Каталог охоронних дощок, пам'ятників і пам'ятних знаків, пов'язаних з історією Бабиного Яру (станом на 1 червня 2017 р.) / упор. В. Нахманович. *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього* : Матеріали міжнародної наукової конференції, 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. Вид. 2-ге, доп. Київ, 2017. С. 245–280; Гутор М. Меморіальні проекти в пам'ять про трагедію у Бабиному Яру. Київ : НІМЗ «Бабин Яр», 2020. 24 с.; Нахманович В. Бабин Яр: проблеми формування міського простору. *Київ і кияни* : матеріали щорічної науково-практичної конференції. Вип.13. Київ, 2021. С. 225–226.

³ Див. Михайлюк М. Украинская историография Бабьего Яра: основные направления, тенденции, перспективы исследования. *Евреи Европы и Ближнего Востока: традиция и современность. История, языки, литература* : материалы международной научной конференции 17 апреля 2016 г. Санкт-Петербург, 2016. (Труды по иудаике. Сер. «История и этнография». Вып. 11). С. 233–240; Їж. Новейшая историография Бабьего Яра: анализ последних публикаций. *Евреи Европы и Ближнего Востока* : наследие и его ретрансляция. История, языки, литература, культура: Материалы международной научной конференции памяти Э. Брамсон-Альпернне 23 апреля 2017 г. Санкт-Петербург, 2017. (Труды по иудаике. Сер. «История и этнография». Вып. 12). С. 39–48; Їж. Відображення трагедії Бабиного Яру у вітчизняній історіографії та опублікованих джерелах (1991–2022 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. 2023. Т. 40. С. 9–28; Прилучка Л. Бабин Яр: пам'ять і складнощі меморіалізації (погляди західних аналітиків). *Проблеми гуманітарних наук* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія. 2021. № 7/49. С. 237–268.

2022 р., притлумила, але не розв'язала цей конфлікт. Можна очікувати, що він відновиться після завершення або бодай довготривалого припинення війни. Тому дослідження витоків та змісту цього конфлікту є завданням не лише науковим, а й суспільно значущим.

Автор має визнати, що не є в цьому випадку класичним істориком *sine ira et studio*. Протягом уже понад 20 років мені довелося бути безпосередньо залученим до дискусій та «війн» навколо Бабиного Яру. І все ж таки сподіваюсь, що цей досвід стане в пригоді в цьому дослідженні. Зрештою, ледь не кожне моє твердження підкріплене посиланнями на загальнодоступні джерела, отже прискіпливий читач завжди буде в змозі їх перевірити.

У своєму дослідженні ми підемо класичним шляхом позитивістського дослідження. Спочатку викладемо послідовну історію питання, а потім спробуємо узагальнити факти. Втім, ми все ж таки зробимо дві поступки читачеві, аби він геть не загубився у безлічі акторів і подій. По-перше, ми поділимо нашу розповідь на чотири хронологічні відтинки, залишивши пояснення логіки такого поділу на кінець статті. По-друге, ми час від часу будемо поєднувати хронологічний підхід із тематичним, щоби не сильно розпорошувати сюжети, що стосуються того самого актора. Отже, розпочнемо.

ЧАСТИНА 1. ВІД КІНЦЯ 1980-х ДО 1999 р.

На шляху до 50-х роковин трагедії

Починається ця історія ще за часів СРСР. Восени 1988 р. було зареєстровано Київське товариство єврейської культури, яке очолив вчитель фізкультури та російської літератури Ілля Левітас (1931–2014). У 1989 р. на базі київського було створено Республіканське товариство єврейської культури, у 1990 р. — Раду національних товариств України, у 1992 р. — Єврейську раду України. Усі ці організації також очолював І. Левітас ⁴. Уже згодом він зазначав, що «ніколи не був дисидентом, був абсолютно радянською (як і більшість співгромадян) людиною, державником» ⁵. Це пояснює, чому ще у січні 1988 р. він звернувся з листом до ЦК КПРС та ЦК КПУ, в якому виклав свої (і, напевно, своїх однодумців) погляди на історію та долю євреїв у СРСР і нагальні потреби з розвитку єврейської культури. Помітне місце у листі посіла тема меморіалу в Бабиному Яру. Але йшлося лише про потребу змінити напис на пам'ятнику, згадати загиблих тут євреїв, а не лише «радянських громадян». Єдиний музей, який І. Левітас тоді пропонував створити, це музей-квартира Шолом-Алейхема ⁶.

На рік пізніше за Київське товариство єврейської культури, у 1989 р., кінорежисер і публіцист Олександр Шлаєн (1931–2004) створив і очолив Радянський

⁴ Левітас І. Калейдоскоп пам'яті. Київ, 2011. С. 192–194.

⁵ Так ми починали. *Єврейські вісті*. 2004. № 11–12 (295–296). Червень. С. 9.

⁶ Там само. С. 8–9.

громадський історико-освітній центр «Бабин Яр»⁷. Статут Центру було офіційно зареєстровано 12 вересня 1990 р. Одним зі своїх завдань Центр поставив «створення... у м. Києві на кошти фонду Центру “Бабин Яр” Меморіального комплексу, до якого входить пам’ятник жертвам Бабиного Яру, а також науково-інформаційний та історико-освітній центр з архівом, музеєм та бібліотекою, матеріали яких матимуть інформацію про фашистський геноцид»⁸.

На 1991 рік припадали 50-ті роковини трагедії Бабиного Яру. Вже навесні Центр «Бабин Яр» разом з Міністерством культури, Спілкою художників України, Держбудом, Інститутом історії України АН УРСР та головним управлінням культури міськвиконкому оголосили відкритий конкурс на розробку ескізного проекту меморіалу «Бабин Яр». У ньому мали розміститися Центр досліджень та публікацій, архів і бібліотека. Передбачалася площа для проведення меморіальних церемоній, а також «Алея милосердя», де будуть рости іменні дерева, посаджені на честь тих, хто рятував співвітчизників від геноциду. Роботи на конкурс мали бути надіслані до 31 серпня⁹.

10 вересня 1991 р. Кабмін затвердив план заходів до 50-х роковин трагедії Бабиного Яру. Було створено Оргкомітет, першим заступником голови якого призначено О. Шлаєна¹⁰. Затверджено перелік заходів, до організації низки з яких мали бути залучені як центр Шлаєна «Бабин Яр» (уже перейменований на той час із «радянського» на «республіканський»), так і Республіканське товариство єврейської культури І. Левітаса. Зокрема, у III–IV кварталах 1991 р. Спілка архітекторів України, Київський міськвиконком, Держбуд та Центр «Бабин Яр» мали провести конкурс на кращий проект меморіального комплексу «Бабин Яр»¹¹.

Підсумки першого туру конкурсу було підбито напередодні роковин. Першу премію отримав колектив у складі А. Мілецького, В. Дермера та В. Леві. Комплекс мав складати єдиний ансамбль із радянським пам’ятником 1976 р. та охоплювати, зокрема:

- Меморіальну залу єврейського мучеництва. При цьому «Зала пам’яті, як і існуючий пам’ятник, мала бути розміщена на фактичному місці перших розстрілів» (важлива констатація у контексті подальших спекуляцій щодо

⁷ Александрю Шлаєну – 70 лет. *Газета «Дайджест Е»*. 2001. № 6 (23). URL: holocaustmuseum.kharkov.ua/didgest-e/didgest-2001/6-2001/shlaen.html (дата звернення: 23.10.2025) (далі – Александрю Шлаєну — 70 лет).

⁸ Постанова Ради міністрів УРСР від 12 вересня 1990 р. № 246 «Про реєстрацію Статуту Радянського громадського історико-освітнього центру “Бабин Яр”». *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-90-n/print> (дата звернення: 23.10.2025).

⁹ Сорокін А. А. Участь газети Київміськради «Хрещатик» у комеморації 50-річчя трагедії Бабиного Яру. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 34 (73). № 1. 2023. С. 143.

¹⁰ Александрю Шлаєну – 70 лет.

¹¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 10 вересня 1991 р. № 192 «Про заходи у зв’язку з 50-річчям трагедії Бабиного Яру». *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-91-n/print> (дата звернення: 23.10.2025).

того, де був Бабин Яр і де проводили розстріли євреїв);

- Головний корпус комплексу — «дослідницький центр фашистського вандалізму на Україні, конференц-зала, виставкові приміщення».

Другий (уже міжнародний) тур конкурсу планували провести у травні–червні 1992 р.¹² Проте проєкт розвитку не отримав. Після цього О. Шлаєн охолонув до ідеї створення меморіального комплексу в Бабиному Яру і надалі опікувався іншими питаннями, зокрема боротьбою з фашизмом. Свою колекцію він передав Історичному музею. Вона складалася із релігійних книжок, що належали жертвам розстрілів, художніх портретів деяких загиблих, оригінальних світлин 1930-х рр., пам'ятних медалей до роковин трагедії та частини листування з рідними жертв. Уперше її майже в повному обсязі було експоновано лише у 2019 р. на виставці «Збережена пам'ять Бабиного Яру», що мала три змістовні акценти: «Шлях без надії» — акварелі київського художника Юрія Павловича, який пережив окупацію міста, «Молитва, що не змовкла» — молитовники невідомих жертв розстрілів на івриті та «Кияни» — фотоколажі з довоєнних фотографій київських євреїв, розстріляних у Бабиному Яру¹³.

Крім архітектурного конкурсу, до 50-х роковин трагедії мали бути проведені:

- Республіканська тематична художня виставка у Спільці художників України;
- виставка книг, документів і фотографій, «що відображають трагічні події у Бабиному Яру» за участі Держкомпреси, Головархіву, Укрінформу, Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, Товариства єврейської культури та Центру «Бабин Яр»;
- виставка старовинних єврейських виробів із срібла та;
- виставка творів єврейського декоративно-прикладного мистецтва (дві останні мали організувати київське управління культури та Центр «Бабин Яр») ¹⁴.

Очевидно, що трагедія Бабиного Яру розглядалася організаторами заходів у широкому контексті історії євреїв України.

У квітні 1991 р. публікує свою програму до роковин і Фонд «Пам'ять Бабиного Яру», створений у жовтні 1988 р. одночасно з Київським товариством єврейської культури¹⁵ і так само очолений І. Левітасом. У травні 1990 р. Фонд провів у київському Будинку офіцерів виставку «Єврейський народ у Великій Вітчизняній війні», а у вересні–жовтні — виставку «Бабин Яр» у Державному історичному

¹² Конкурс продолжается. *Еврейские вести*. 1991. № 5. Ноябрь. С. 4.

¹³ Виставка «Збережена пам'ять Бабиного Яру». *Національний музей історії України*. URL: <https://old.nmiiu.org/anonsy-museum/1417-28-vidkryvaietsia-vystavkovyi-proekt-do-rokovyn-trahedii-babynoho-yaru> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁴ Постанова Кабінету Міністрів України від 10 вересня 1991 р. № 192 «Про заходи у зв'язку з 50-річчям трагедії Бабиного Яру». *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-91-п/print> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁵ Фонд «Память Бабьего Яра». *Бабий Яр. Книга памяти* / сост. И. М. Левитас. Киев, 2005 (далі — Фонд «Память Бабьего Яра»). С. 565.

музеї (нині — Національний музей історії України)¹⁶. Одночасно там було повторено і виставку з Будинку офіцерів, головною частиною якої були портрети 150 євреїв — Героїв Радянського Союзу. Відтоді виставка про євреїв-героїв завжди супроводжувала виставку про Бабин Яр¹⁷, але не навпаки, що виразно демонструє левітасівську концепцію музейної репрезентації історії трагедії.

Програма Фонду до 50-х роковин передбачала «організацію виставки про геноцид єврейського населення»¹⁸. Таку фотовиставку було проведено на Хрещатику Республіканським товариством єврейської культури спільно з Київмістооформленням. Вона складалася з чотирьох пов'язаних розділів, присвячених «обороні Києва, окупації міста, розстрілу євреїв в Бабиному Яру та пам'яті про трагедію... Самостійну експозицію виставки було присвячено євреям учасникам другої світової війни: Героям Радянського Союзу, мужнім генералам, офіцерам, рядовим». Хрещатик було декоровано «транспарантами, на яких було зображено шестикутну зірку поруч із текстами українською, англійською, ідишем та івритом»¹⁹. Одночасно в культурно-просвітницькому центрі в Музеї В. І. Леніна (нині — Український дім) протягом місяця також діяли виставки «Світ Анни Франк», «Бабин Яр» та «Єврейський народ у Великій Вітчизняній війні»²⁰.

Ілля Левітас у боротьбі за музейне приміщення

Після відходу від справи О. Шлаєна І. Левітас стає головним громадським діячем у сфері меморіалізації Бабиного Яру. У вересні 1993 р. в Національному художньому музеї знову відбулася виставка «Єврейський народ у Великій Вітчизняній війні». Відтоді її десятки разів демонстрували в різних музеях та інших закладах²¹. У 1996 р. до 55-х роковин трагедії її було показано у Музеї Т. Шевченка разом із виставкою «Бабин Яр»²². Цікаво, що спочатку їх планували провести на Конtrakтовій площі, у Палаці культури «Славутич» (нині там міститься Київський муніципальний академічний театр опери і балету)²³. З того часу ці дві виставки у Музеї Т. Шевченка стали регулярними. Зокрема, їх провели у 1997²⁴ і 1998²⁵ роках.

¹⁶ Діяльність Єврейської ради України за період 1988–1995 рр. *Єврейські вісті*. 2013. № 8 (518). Серпень. С. 12.

¹⁷ Фонд «Память Бабьего Яра». С. 567.

¹⁸ Программа Фонда «Память Бабьего Яра». *Еврейские вести*. 1991. № 1. Апрель. С. 6.

¹⁹ Виставка на Хрещатику. *Еврейские вести*. 1991. № 5. Ноябрь. С. 4.

²⁰ Так ми починали. К 50-летию трагедии Бабьего Яра. *Там само*. 2004. № 13–14 (297–298). Липень. С. 2.

²¹ Діяльність Єврейської ради України за період 1988–1995 рр. *Єврейські вісті*. 2013. № 8 (518). Серпень. С. 12.

²² Дни памяти. К 55-летию трагедии Бабьего Яра. *Еврейские вести*. 1996. № 19–20 (111–112). Октябрь. С. 11.

²³ План проведення днів пам'яті жертв Бабиного Яру (до 55-ї річниці трагедії). *Там само*. 1996. № 15–16 (107–108). Август. С. 8.

²⁴ К 56-й годовщине трагедии Бабьего Яра. Заходи вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру. *Там само*. 1997. № 15–16 (131–132). Август. С. 2.

²⁵ Заходи, проведені у 1998 році. *Там само*. 1999. № 5–6 (169–170). Март. С. 5.

Зберігся докладний опис виставки «Бабин Яр — трагедія України», проведеної І. Левітасом у вересні 2005 р. в Музеї книги та друкарства. «В експозиції — стенди з фотографіями розстріляних «Діти Бабиного Яру». З них на відвідувачів дивляться діти, що загинули у далекому 1941-му... У вітрині — розхристана книжка казок С. Маршака та декілька аркушків листів і поштів, написаних дитячою рукою у вересні 1941 р. Листи було відправлено з Києва, ще не окупованого фашистами, своїй мамі на фронт — вона була військовим лікарем. Це все, що лишилося від братів Яна та Борі Амдурів. Їм було 5 і 6 років.

В іншій вітрині — речі, зібрані І. М. Левітасом в Бабиному Яру 1945 р.: гребінець, ложка, олівець і ручка, булавки, шпилька, люлька та інші побутові речі, що залишилися від розстріляних... Книжки про трагедію розташовані в іншій вітрині.

Окремий розділ присвячено праведникам, які рятували євреїв Києва... Тут дипломи і пам'ятні медалі України та Ізраїлю, якими нагороджують цих святих людей, і книжки, що розповідають про їхній подвиг.

Понад десять стендів розповідають про те, як відзначалися Дні пам'яті Бабиного Яру, починаючи від далекого вже 1989 р. до наших днів.

Фонд «Пам'ять Бабиного Яру» свою виставку про трагедію завжди супроводжує виставкою «Єврейський народ у Великій вітчизняній війні», що розповідає про героїчні сторінки нашої історії. На стендах і вітринах виставки книжки і фотографії киян-фронтовиків і загиблих на фронтах війни...

Декілька стендів виставки, організованих фундацією ім. О. Ольжича, присвячено українським патріотам, які загинули від рук гітлерівців»²⁶.

Але головним питанням залишалося створення музею. У вересні 1993 р. І. Левітас звертається до очільника міста Леоніда Косаковського та президента Спільноти архітекторів Ігоря Шпари з пропозицією провести новий конкурс на проект меморіалу жертвам масового розстрілу євреїв. Частиною меморіалу мав стати музей «Бабин Яр», розмістити який ще три роки тому, начебто, було вирішено у будівлі по вул. Мельникова (нині — Юрія Ілленка), 44, — колишній конторі єврейського кладовища²⁷. У 1991 р. під час 50-х роковин у цій будівлі вже було проведено виставку «Бабин Яр — трагедія країни»²⁸. У лютому 1992 р. було навіть ухвалено рішення міськвиконкому про відкриття у цьому будинку музею Бабиного Яру, який мав стати філією Музею історії м. Києва²⁹. Сама будівля належала профспілкам, а розміщувався у ній гуртожиток хокейної команди «Сокіл». Шевченківському райвиконкому було доручено вирішити питання переселення гуртожитку, яке, втім, так і не було розв'язано³⁰.

²⁶ Виставка пам'яті. *Єврейські вісті*. 2005. № 10 (328). Жовтень. С. 8.

²⁷ Меморіал будет. *Еврейские вести*. 1993. № 17–18 (37–38). Сентябрь. С. 1.

²⁸ Діяльність Єврейської ради України за період 1988–1995 рр. *Єврейські вісті*. 2013. № 8 (518). Серпень. С. 12.

²⁹ Повідомлення Т. Євстаф'євої. Див. також: Найман А. Бабин Яр: трагедия и память. *Еврейский обозреватель*. 2002. № 7 (26). Август.

³⁰ Меморіал будет. *Еврейские вести*. 1993. № 17–18 (37–38). Сентябрь. С. 1.

Справа так і не зрушила. У вересні 1995 р. І. Левітас від імені Ради національних товариств України та Єврейської ради України подав проєкт Державної програми збереження та розвитку єврейської культури в Україні. У ній пропонувалося до-ручити Київському міськвиконкому відкрити до 1 січня 1998 р. Державний музей «Бабин Яр», а Спільці архітекторів провести до 1 січня 1997 р. конкурс на кращий проєкт меморіалу жертвам Бабиного Яру³¹. Очевидно, що на той час І. Левітас відділив для себе питання відкриття музею від питання створення меморіалу, а сам музей розглядав як міський, а не загальнодержавний проєкт.

Програму затверджено не було, але в 1997 р. КМДА нарешті передала Товариству єврейської культури будівлю колишньої синагоги Баришпольського (на той час — Будинок культури й техніки автотранспортників ім. М. Фрунзе) на Деміївській площі (Голосіївський пр-т, 22). У будинку загальною площею 2,5 тис. кв. метрів мали розмістися Єврейська рада України та інші організації І. Левітаса, у т.ч. понад 1 тис. кв. метрів мав зайняти музей Бабиного Яру³².

Влітку 1998 р. І. Левітас зустрівся з головою КМДА Олександром Омельченком. Серед широкого кола питань, які вони обговорювали, було й створення музею Бабиного Яру. Домовилися, що матеріали та експонати для музею надасть фонд «Пам'ять Бабиного Яру», а сам музей стане філією Музею історії Києва³³. У листопаді газета І. Левітаса «Єврейські вісті» писала, що «у зв'язку з наміченим відкриттям музею Бабиного Яру розглядається тематика експозицій усіх його 14 залів. Свої матеріали для музею обіцяли надіслати музеї Єрусалима, Вашингтона, Праги»³⁴.

У грудні газета на першій шпальті повідомила, що «робоча група, яка складалася з представників Головного управління культури Києва, Єврейської ради України та Музею історії Києва, оглянула будівлю, в якій буде створено Музей Бабиного Яру. Оглянуто зали, в яких розміститься музейна експозиція. Ухвалено рішення про технічний огляд приміщення і проведення в ньому поточного ремонту, розробку кошторису витрат на цей ремонт і оформлення музею...

Розглянуто попередню тематику музею, де під експозицію виділено 14 зал, загальна площа яких складає 1020 м кв. Заплановано створення виставкової зали, бібліотеки-читальні, кінозали, зал пам'яті, праведників, дітей Бабиного Яру. В окремих залах з'являться експозиції, присвячені довоєнному Києву і його окупації фашистами, участі євреїв у Великій Вітчизняній війні, Голокосту в Україні. Тут же знаходитиметься й фонд «Пам'ять Бабиного Яру», який передає музею усі матеріали та експонати»³⁵.

³¹ Державна програма збереження та розвитку єврейської культури в Україні. *Єврейские вести*. 1995. № 17–18 (85–86). Септятьбрь. С. 1–2.

³² Меморіально-культурному комплексу — быть. *Там само*. 2002. № 11–12 (247–248). Июнь. С. 14.

³³ Зустріч з мером Києва. *Там само*. 1998. № 17–18 (157–158). Септятьбрь. С. 2.

³⁴ В фондах «Память жертв фашизма» и «Память Бабьего Яра». *Там само*. 1998. № 21–22 (161–162). Ноябрь. С. 2.

³⁵ Музею Бабьего Яра — быть. *Єврейские вести*. 1998. № 23–24 (163–164). Декабрь. С. 1.

У січні 1999 р. в КМДА відбулася нарада під головуванням заступника мера Анатолія Тимчика за участі І. Левітаса та директора Музею історії Києва Тамари Хоменко. Йшлося про передання Музею Києва частини будівлі, в якій передбачалося створення Музею Бабиного Яру. Натомість фінансування цього проекту було внесено до планів міської адміністрації³⁶.

Не можна сказати, що відсутність музею нікого більше не хвилювала. Наприкінці 1998 р. художник Альберт Крижопольський, автор проєктів декількох київських музеїв, який незадовго перед тим емігрував до Німеччини, створив разом з групою однодумців проєкт меморіалу-музею в Бабиному Яру. Ось як описував його журналіст «Дзеркала тижня»:

«Архітектурна споруда має вигляд пагорба, з якого виростає шестикутна зірка. Своєю основою вона йде в землю, де спочивають мільйони загинув, а вершиною прямує вгору, символізуючи відродження єврейського народу. Спустившись сходами, потрапляємо до музейного дворика. Мощені каменем стіни заввишки два з половиною метри оточують невеликий майданчик з усіх боків, ніби ізолюючи від навколишнього світу і нагадуючи гетто. Так розпочинався шлях нечуваних страждань, який пройшли євреї Європи у роки нацизму.

Декілька кроків — і відкривається перша зала. Вікон немає, жорстка кольорова гама: чорні стіни, червоні вітрини, сіра брущата підлога та сірі фотоколажі на стінах створюють атмосферу безвиході. Єдине джерело світла в музеї — вітраж у центрі стелі у формі шестикутної зірки. Ця світла пляма уособлює надію на спасіння. Але що далі йде огляд, то менше доходить світла, тим слабша надія.

Вузькі сходи ведуть униз, до другої зали. Ті самі чорні стіни, ті самі червоні вітрини, але цього разу фотоколажі відображають найстрашніші події в історії євреїв. На нас дивляться в'язні таборів смерті, яких відправляють на розстріл чи газові камери. Світло “щита Давида” сюди майже не потрапляє, і разом із ним помирає будь-яка надія...

За давньою єврейською традицією на згадку про померлого на добу запалюють свічку. Оскільки в роки Катастрофи гинули щодня, то й вогонь має горіти вічно. Тому в центрі зали, на чорному подіумі, височіє біла колона з вічним вогнем. Він горить на згадку про загинув». Крижопольський із колегами готовий був взяти на себе все: і збір коштів, і організацію будівництва. Від української влади очікувалося лише одне — виділити ділянку для меморіалу³⁷. Ані українську, ані київську владу проєкт не зацікавив...

³⁶ Новости столицы. *Там само*. 1999. № 1–2 (165–166). Январь. С. 2.

³⁷ Аврамов Г. Еврейский стон украинской земли. *Зеркало недели*. 1999. № 7 (228). 20 февраля. URL: https://zn.ua/ART/evreyskiy_ston_ukrainskoy_zemli.html (дата звернення: 23.10.2025). У статті Крижопольського помилково названо Арнольдом.

ЧАСТИНА 2. 2000–2013 рр.

Злет і падіння обцинного центру «Спадщина»

2000 рік поклав початок подіям, які зрештою перетворили пам'ять Бабиного Яру на предмет запеклих дискусій усього українського суспільства.

У 2001 р. мали відзначати 60-ті роковини розстрілів у Бабиному Яру. Вже у лютому 2000 р. указом президента Леоніда Кучми було створено державний Оргкомітет, заступником голови якого призначено І. Левітаса (як президента Ради національних товариств України, голову Єврейської ради України та фонду «Пам'ять Бабиного Яру»). Єдиним представником громадськості, крім нього, став голова ради Організації ветеранів України (радянських) Іван Герасимов³⁸.

А навесні до Єврейської ради України завітали поважні гості — керівники Американського розподільчого комітету «Джойнт» Майкл Шнайдер, Стів Швайгер, Амос Авгар та директор київського відділення Володимир Глозман. На той час «Джойнт» був головним спонсором ледь не всіх єврейських благодійних та просвітницьких проєктів на пострадянському просторі, зокрема й в Україні. Як писали «Єврейські вісті», «розглянувши план створення музею Бабиного Яру, М. Шнайдер запропонував будівництво в Києві музею Холокосту України. Голова комітету «Джойнт» запевнив, що гроші, і дуже великі, будуть знайдені в найближчий час. Він розвіяв наші сумніви щодо реальності зазначеного проєкту. Що ж, будемо чекати відповідних кроків і, можливо, нарешті, в Києві буде створено музей, якого вже багато років чекає громадськість нашої країни»³⁹.

І. Левітас був настільки переконаний у реальності обіцяного проєкту, що в одному з наступних чисел «Єврейських вістей» розмістив таке оголошення: «Як ми вже повідомляли, за підтримки Американського розподільчого комітету «Джойнт» в Києві планується створення Єврейського обцинного центру, Музею єврейської історії України та Музею Голокосту України «Бабин Яр». Єврейська рада України, яка понад 10 років опікується збором матеріалів з зазначеної теми, накопичила в своїх фондах велику кількість експонатів майбутнього музею, тисячі фотографій, сотні книжок, спогадів, платівок і касет з єврейською музикою, картин художників тощо.

У зв'язку з майбутнім відкриттям музеїв, у співдружності з комітетом «Джойнт» Єврейська рада України створила як один з підрозділів у своєму складі «Музейний фонд». Ми звертаємось до всіх громадян України з проханням надсилати до нового фонду усе, що може бути використано в експозиції майбутніх музеїв: побутові речі, одяг, документи, фотографії, листи, вірші та музичні твори, твори мистецтва, спогади, книжки тощо. Прізвища дарувальників буде зазначено поруч з експонатами, а їм буде видано відповідні документи... Пересилання поштою ваших речей

³⁸ Указ Президента України від 29 лютого 2000 р. № 279/2000 «Про проведення в 2001 році Днів пам'яті жертв Бабиного Яру». *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/279/2000/print> (дата звернення: 23.10.2025).

³⁹ В Єврейській раді України. *Єврейские вести*. 2000. № 7–8 (195–196). Апрель. С. 1.

буде оплачено. Найбільш рідкісні експонати можуть бути закуплені»⁴⁰.

Це повідомлення невдовзі почали друкувати в кожному числі. Так само в кожному числі публікували інформацію про дарувальників і передані ними експонати. До справи підійшли з розмахом. Загальноукраїнський музейний фонд (як він став зватися) почав створення регіональних відділень⁴¹. Наступного року І. Левітас їздив до Москви збирати матеріали для майбутніх музеїв. Зокрема, він відвідав Музей Голокосту на Поклонній горі, сфотографував понад 400 пам'ятників євреям-радянським державним, військовим та культурним діячам на Новодівочому, Донському, Кунцевському та Востряковському кладовищах, придбав нові книжки з єврейської історії та культури⁴².

Напевно, ці нові фантастичні перспективи вплинули на рішення І. Левітаса відмовитися від будівлі на Деміївці. Справа в тому, що спонсорів для її ремонту він так і не знайшов, місто вкладатися в ремонт навіть музейної частини не поспішало, а борги за утримання перевищили 40 тис. грн. Нарешті будівлю повернули місту (тепер у ній розташований Будинок дитячої та юнацької творчості Голосіївського району), й О. Омельченко борг списав⁴³.

На початку 2001 р. відбулося засідання державного Оргкомітету з підготовки днів пам'яті жертв Бабиного Яру. Було заплановано, що свої тематичні виставки проведуть Національний музей історії Великої Вітчизняної війни (нині — Національний музей історії України у Другій світовій війні), Музей історії Києва, Спілка художників України. Національний художній музей готував виставку 90 картин Абрама Маневича⁴⁴. У Національному музеї літератури мала пройти виставка, присвячена життю та творчості Шолом-Алейхема, підготовлена тельавівським музеєм письменника⁴⁵.

Остаточний перелік запланованих виставкових заходів був такий:

- виставки «Література та документи до 60-річчя Бабиного Яру», «Література воєнних років» та «Малюнки дітей — “Малюють хлопчики війну, дівчаткам сняться перемоги”» — у Державній історичній бібліотеці;
- виставки живопису А. Маневича та ізраїльської художниці Сари Ацмон — у Національному художньому музеї;
- «виставка літератури та документів про злочини фашистів під час тимчасової окупації України в роки Великої Вітчизняної війни» — в Центральній науковій бібліотеці ім. В. Вернадського;
- виставки «Бабин Яр — в книгах та документах» та «Шолом Алейхем — співець України» — в Національному музеї літератури;
- виставка «Бабин Яр — минуле і майбутнє» — в Музеї історії Києва;

⁴⁰ Как мы уже сообщали.... *Еврейские вести*. 2000. № 13–14 (201–202). С. 2.

⁴¹ В Еврейском совете Украины. *Там само*. 2000. № 15–16 (203–204). С. 1.

⁴² Для будущих музеев. *Там само*. 2001. № 7–8 (219–220). Апрель. С. 2.

⁴³ Мемориально-культурному комплексу — быть. *Там само*. 2002. № 11–12 (247–248). Июнь. С. 14.

⁴⁴ До 60-річчя трагедії Бабиного Яру. *Там само*. 2001. № 5–6 (217–218). Март. С. 1.

⁴⁵ Посвящается Шолом-Алейхему. *Там само*. 2001. № 7–8 (219–220). Апрель. С. 2.

- виставки «Єврейська тематика в творчості художників Києва» та «Спогад» (малюнки в'язнів німецьких концтаборів) — у галереї київської Спілки художників;
- виставка «Бабин Яр: діти, Праведники, пам'ять» — у Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни;
- виставка «Герої і жертви» — в Музеї книги.

У створенні всіх цих виставок безпосередню участь мали брали Єврейська рада України та фонд «Пам'ять Бабиного Яру»⁴⁶. Цей перелік важливий тим, що з нього видно, в якому тематико-експозиційному контексті розглядали трагедію Бабиного Яру організатори вшанувань, насамперед сам І. Левітас.

27 квітня 2001 р. сесія Київради ухвалила рішення про виділення земельної ділянки на розі вулиць Мельникова та Оранжерейної для спорудження єврейського громадського-культурного центру «Спадщина». «Саме тут, — писали «Єврейські вісті», — будуть розташовані Музей історії євреїв України та Музей Холокосту «Бабин Яр». Фінансування будівництва Центру «Спадщина» буде здійснювати американський єврейський розподільчий комітет «Джойнт»»⁴⁷.

У тому ж числі газета повідомила про зібрання керівників єврейських організацій Києва, «на якому обговорювалися питання створення музейно-меморіального комплексу «Бабин Яр». Академік Г. І. Фільваров проінформував про проєкт будівлі, де буде розміщено Музей історії євреїв України та Музей Холокосту «Бабин Яр». Експозиція двох музеїв обійме площу до 2500 кв. м». На зібранні були присутні співробітники «Джойнта» — А. Авгар (керівник відділу країн СНД) та В. Глозман⁴⁸.

Хто кого хотів ввести в оману? Київрада виділила «Джойнту» ділянку для спорудження общинного-культурного центру. А керівники єврейських організацій у присутності представників «Джойнту» обговорюють створення музейно-меморіального комплексу. Як скаже згодом І. Левітас: «Для них пріоритетніший єврейський общинний центр, для нас музей», але «вирішення питання залежало не від нас, а від тих, хто давав гроші»⁴⁹. Це була перша, але далеко не остання проблема проєкту...

Так чи так, на 23 вересня — День пам'яті розстріляних євреїв — було заплановано «закладання символічного каменю на місці будівництва Єврейського общинного центру та музейного комплексу «Бабин Яр»»⁵⁰. Вибір дати був пов'язаний з общинною традицією вшановувати пам'ять саме єврейських жертв у найближчу неділю до свята Йом Кіпур — Дня Спокути. Адже напередодні цього свята у 1941 р. розпочалися масові розстріли у Бабиному Яру (тоді Йом Кіпур

⁴⁶ План заходів до 60-річчя трагедії Бабиного Яру. «Народ живий». *Єврейские вести*. 2001. № 15–16 (227–228). Август. С. 2.

⁴⁷ Рішення Київради. *Єврейские вести*. 2001. № 7–8 (219–220). Апрель. С. 2.

⁴⁸ Обсуждение проектов. *Там само*.

⁴⁹ Хорунжая Т. Над Бабым Яром? *Єврейский обозреватель*. 2002. № 10 (29). Май. С. 7.

⁵⁰ План заходів до 60-річчя трагедії Бабиного Яру. «Народ живий». *Єврейские вести*. 2001. № 15–16 (227–228). Август. С. 2.

припав на 1 жовтня, у 2001-му — на 27 вересня).

Але зрештою захід було перенесено на 30 вересня — день загальнодержавного вшанування (29 вересня у 2001 р. припало на суботу). Це дозволило залучити до церемонії президента Леоніда Кучму та мера Києва О. Омельченка. «Єврейські вісті» написали, що «відбулося закладання символічного каменю на місці будівництва Єврейського общинного центру, в якому будуть розташовані Музей Бабиного Яру та Музей єврейської історії і культури»⁵¹. Натомість, Радіо Свобода, наприклад, повідомило, що «було закладено символічний камінь на місці майбутнього музею Бабиного Яру і музею єврейської історії України»⁵². На самому ж каменю було зазначено лише, що «його встановлено... на знак засвідчення спорудження на цьому місці общинно-культурного центру "Спадщина"»⁵³.

У травневому числі за 2002 р. «Єврейські вісті» повідомили про завершення «міжнародного конкурсу на найкращий проєкт будівлі єврейського общинного центру "Спадщина" з музеями Голокосту "Бабин Яр" і єврейської історії України»⁵⁴. На момент публікації скандал навколо «Спадщини» вже набирив обертів.

Скандал цей був пов'язаний з місцем, обраним для розташування общинного центру. «Раптом виявилось», що це Бабин Яр, причому місце, де проводилися розстріли. Слід зазначити, що станом на початок 2002 р. ані історична топографія Бабиного Яру і прилеглого некрополя, ані місця розстрілів, що їх проводили нацисти у 1941–1943 рр., не були точно визначені (першим комплексним документальним дослідженням питання стала збірка «Бабин Яр: людина, влада, історія», видана нами з Тетяною Євстаф'євою у 2004 р. саме у контексті цієї дискусії⁵⁵). До цього не в останню чергу спричинилися замив та засипка Бабиного Яру, прокладання нових вулиць і забудова Сирця у 1950–1960-ті роки. Це дозволяло прихильникам різних будівельних проєктів протягувати їх під прикриттям сумнівних «експертиз». Достатньо нагадати, що за два роки до того у центрі зони розстрілів, через дорогу від ділянки, виділеної для центру «Спадщина», було відкрито станцію метро «Дорогожичі».

Власне конфлікт навколо зведення общинного центру лише побічно торкається нашої теми. Автор у той час опинився у самому епіцентрі подій і докладно

⁵¹ Бабин Яр — Дні пам'яті. *Єврейские вести*. 2001. № 19–20 (231–232). Октябрь. С. 1.

⁵² Етно-політична мозаїка. *Радіо Свобода*. 2001. 5 жовт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/881448.html> (дата звернення: 23.10.2025).

⁵³ Каталог охоронних дощок, пам'ятників і пам'ятних знаків, пов'язаних з історією Бабиного Яру (станом на 1 червня 2017 р.). Упор. В. Нахманович. *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього: матеріали міжнародної наукової конференції, 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ*. Вид. 2-ге, доп. К. 2017. С. 259.

⁵⁴ Конкурс завершений. *Єврейские вести*. 2002. № 9–10. Май. С. 2.

⁵⁵ Бабин Яр: человек, власть, история: Документы и материалы: в 5 кн. Кн. 1: Историческая топография и хронология событий / сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович. Киев : Внешторгиздат, 2004. 597 с.: ил.: карты.

описав їх історію станом на початок 2003 р.⁵⁶ Повністю матеріали дискусії по кінець листопада 2005 р. зібрано Галиною Хараз на спеціальному створеному нею сайті «Бабин Яр — пам'ять і безпам'ятство»⁵⁷. Для нас важливий лише один сюжет. У червні 2002 р. І. Левітас, який до останнього залишався активним прихильником проекту «Спадщина», виступив з розлогою статтею, у якій перекопував, що йдеться, фактично, про «музейний комплекс, в якому лише експозиція займатиме 20–25 % площі, ще стільки ж — дослідницький інститут, архів, запасники, фонотека, кінозал, тематична бібліотека» тощо. «Усе це складатиме музейно-меморіальну частину». Зокрема, «в музеї “Бабин Яр” буде розміщено матеріали про розстріли циган, українських патріотів, військовополонених, киян, людей різних національностей»⁵⁸.

Логічно, що у серпні 2002 р. голова Асоціації єврейських організацій та общин (Вааду) України, колишній радянський правозахисник і політ'язень Йосиф Зісельс виступив з пропозицією компромісу. Він полягав у тому, щоб музейно-дослідницьку частину центру збудувати в Бабиному Яру, а общинно-культурну — деінде⁵⁹. Пропозицію було проігноровано. І не лише тому, що «Джойнт» був упевнений у своїх силах.

Десь у той самий час автор отримав і у вересні опублікував повний опис архітектурного проекту-переможця авторства ізраїльських архітекторів Ульріха та Данієлі Плезнерів. Прикметно, що надав мені його керівник однієї з єврейських організацій, який за положенням мусив публічно підтримувати «Джойнт». За проектом, загальна площа общинного центру мала складати 7,1 тис. кв. м на першому етапі та до 18 тис. кв. м — на другому. На підземному рівні цього комплексу мали розміщуватися Музей Бабиного Яру (75 кв. м), Музей Голокосту (230 кв. м), Музей історії Другої світової війни (200 кв. м), Музеї історії євреїв України (100 кв. м), Музей єврейського мистецтва (210 кв. м) та виставкові зали (55 кв. м). Загалом для п'яти музеїв — 870 кв. м, тобто 12 % площі першої черги проекту та 5 % — другої⁶⁰. Запропонований Й. Зісельсом компроміс не міг бути прийнятий просто тому, що музейна частина складала настільки незначну частку проекту, що заради неї не було сенсу затівати окреме будівництво. Втім, це не завадило І. Левітасу й надалі стверджувати, що «половину площі центру (а це до семи тисяч квадратних метрів) буде віддано під експозиції музеїв»⁶¹.

Долю центру «Спадщина», насправді, було вирішено на початку 2003 р., коли під тиском громадського збурення у підтримці «Джойнту» послідовно відмовили

⁵⁶ Нахманович В. «Єврейская улица» и ее «герои». Групповой портрет в интерьере Бабьего Яра. *Форум націй*. 2003. № 3 (10). Спец. вип.: Бабин Яр. Березень. С. 6–10.

⁵⁷ Бабий Яр — память и беспамятство. URL: <http://babiyar.inf.ua> (дата звернення: 23.10.2025).

⁵⁸ Меморіально-культурному комплексу — быть. *Єврейские вести*. 2002. № 11–12 (247–248). Іюнь. С. 14.

⁵⁹ Обращение. *Хадашот*. 2002. № 4 (90). Август. С. 2.

⁶⁰ Еврейский общинный центр «Наследие». *Хадашот*. 2002. № 5 (91). Сентябрь. С. 4–5.

⁶¹ Объединят церковь и синагога. *Єврейские вести*. 2002. № 19–20 (255–256). Октябрь. С. 8.

Київрада, уряд та Адміністрація Президента ⁶². Проте дискусія тривала ще не один рік. І хоча І. Левітас весь час залишався її активним учасником, його оцінку перспектив джойнтівського проєкту наочно ілюструють видозміни у публікаціях «Єврейських вістей» про збір матеріалів для Всеукраїнського музейного фонду. Як ми пам'ятаємо, вперше оголошення з інформацією про Музейний фонд з'явилося у середині 2000 р. у зв'язку з тим, що «за підтримки Американського розподільчого комітету “Джойнт” в Києві планується створення Єврейського общинного центру, Музею єврейської історії України та Музею Голокосту України “Бабин Яр”». У такій редакції воно незмінно публікувалося і надалі. Але у листопаді 2004 р. згадка про центр «Спадщина» з нього зникла, а про «Джойнт» було згадано лише у зв'язку з тим, що «у співдружності» з ним «Єврейська рада України створила у своєму складі Всеукраїнський музейний фонд». Тобто тепер експонати пропонувалося надсилати просто для поповнення Музейного фонду, а не для створення музеїв ⁶³. Проте, очевидно, ще якісь сподівання залишалися, тому що від наступного числа ⁶⁴ і до липня 2005 р. оголошення знову з'являлося у старій редакції. У липні ж згадка про центр «Спадщина» знову зникає і надалі залишається таке формулювання: «У зв'язку із майбутнім відкриттям музеїв, у співдружності з комітетом “Джойнт”, Єврейська рада України створила у своєму складі Всеукраїнський музейний фонд» ⁶⁵. Про які музеї йшлося, залишалося загадкою. А на початку 2007 р. з оголошення зникли і «Джойнт», і майбутні музеї ⁶⁶.

Створення державного заповідника

Зникнення згадки про центр «Спадщина» у липні 2005 р. збігається з часом написання листа, який І. Левітас того місяця надіслав президенту Віктору Ющенку. У ньому з-посеред інших питань вшанування пам'яті міститься прохання «відкрити, нарешті, в Києві Музей Бабиного Яру, в якому відобразити інтернаціональну трагедію України — повне знищення євреїв, розстріли військовополонених, українських патріотів, циган тощо. Показати українців — праведників, які рятували євреїв, ризикуючи своїм життям і життям своїх сімей. Всі матеріали, які знаходяться в нашому Фонді, ми готові передати майбутньому музею: речі розстріляних в Бабиному Яру, списки загиблих, до 2000 фотографій, спогади врятованих і свідків, аудіо- та відеозаписи, літературу тощо. Нами розроблено концепцію майбутнього музею» ⁶⁷. З аналогічним проханням І. Левітас звертається до пре-

⁶² Нахманович В. «Єврейская улица» и ее «герои». Групповой портрет в интерьере Бабьего Яра. *Форум націй*. 2003. № 3 (10). Спец. вип.: Бабин Яр. Березень. С. 10.

⁶³ Всеукраїнський музейний фонд. *Єврейські вісті*. 2004. № 21–22. Листопад. С. 2.

⁶⁴ Всеукраїнський музейний фонд. *Там само*. 2004. № 23–24. Грудень. С. 2.

⁶⁵ Всеукраїнський музейний фонд. *Там само*. 2005. № 7 (322). Липень. С. 2.

⁶⁶ Всеукраїнський музейний фонд. *Там само*. 2007. № 1 (358). Січень. С. 7.

⁶⁷ 21 липня 2005 р. Президенту України Ющенку В. А. *Там само*. 2005. № 7 (322). Липень. С. 2.

зидента у жовтні, після чергових роковин трагедії⁶⁸.

Питання музею В. Ющенко не вирішив, але восени 2005 р. він зробив інший крок — створив заповідник «Бабин Яр». Передісторія цієї події така. Навесні 2003 р. виник Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру (Громадський комітет «Бабин Яр»). Його було створено представниками української інтелігенції, які до того виступали проти будівництва центру «Спадщина». Безпосередніми ініціаторами були колишній радянський політ'язень, лікар-психіатр Семен Глузман, колишній радянський дисидент, літературознавець, академік НАНУ Іван Дзюба (1931–2022), директор Інституту філософії НАНУ, академік Мирослав Попович (1930–2018) (вони стали співголовами Комітету) та автор цих рядків (який став відповідальним секретарем). Своїми головними завданнями Комітет проголосив:

- створення державного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»;
- спорудження в Бабиному Яру національного меморіалу пам'яті Голокосту та жертв фашизму й тоталітаризму;
- відкриття державного музею Бабиного Яру⁶⁹.

Але першочергову увагу було вирішено приділити відтворенню на документальній основі історії Бабиного Яру. Очевидно, до цього рішення призвели як академічне спрямування засновників Комітету, так і їхній невеликий досвід бюрократичного лобювання. Проте після Помаранчевої революції 2004 р. ситуація певним чином змінилася, влада стала більш відкритою до громадських ініціатив, і членам Комітету вдалося спочатку восени 2005 р. добитися принципового президентського рішення про створення заповідника, а на початку 2007 р. — і відповідної постанови Кабміну⁷⁰.

Отже, у вересні 2005 р. президент Віктор Ющенко видає розпорядження, згідно з яким до 15 жовтня того року слід було «розглянути... питання щодо створення в установленому порядку державного історико-культурного заповідника “Бабин Яр”»⁷¹. Розгляд затягнувся на півтора року. Лише у березні 2007 р. уряд Віктора Януковича видав постанову про створення заповідника. Про музей у цих документах не йшлося⁷². Декілька років заповідник перекидали між

⁶⁸ 24 жовтня 2005 р. Президенту України Ющенку В. А. *Єврейські вісті*. 2005. № 10 (328). Жовтень. С. 3.

⁶⁹ Програмна заява Громадського комітету «Бабин Яр». 2 квітня 2003 р. *Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру*. URL: <https://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/documents/art00003.html> (дата звернення: 23.10.2025).

⁷⁰ Господи, Ти відкриєш уста мої... Йосиф Зісельс у розмовах з Ізою Хруслінською. 2-ге вид. Київ, 2020. С. 237. Й. Зісельс з пам'яті помилково називає дату — 2006 р.

⁷¹ Розпорядження Президента України від 23 вересня 2005 року № 1172/2005-рп «Про заходи щодо реалізації державної політики у сфері міжнародних відносин, релігій і церкви». *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1172/2005-rp/print> (дата звернення: 23.10.2025).

⁷² Постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2007 р. № 308 «Про Державний історико-меморіальний заповідник “Бабин Яр”». *Там само*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/308-2007-p/print> (дата звернення: 23.10.2025).

відомствами. У 2008 р. він перейшов з підпорядкування Міністерства культури до Інституту національної пам'яті⁷³, у 2011 р. повернувся до Мінкультури⁷⁴. У проміжку, на початку 2010 р., заповідник без території та приміщення набув статусу Національного⁷⁵.

Але до практичної роботи з розбудови заповідника ані Комітет «Бабин Яр», ані взагалі українські науковці стосунку вже не мали. У жовтні 2006 р. учасники всеукраїнської конференції «Друга світова війна і доля народів України» обговорили та підтримали представлений мною проєкт Концепції створення державного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр». Доопрацьований за результатами обговорення документ у квітні 2007 р., після ухвалення урядової постанови про створення заповідника, було надіслано президенту В. Ющенку, голові Верховної Ради О. Морозу, прем'єр-міністру В. Януковичу та київському міському голові Л. Черновецькому. У листі, підписаному членами Оргкомітету конференції, зокрема директорами Інституту історії України НАНУ Валерієм Смолієм та Інституту філософії НАНУ Мирославом Поповичем, заступником директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса Олександром Майборо도로 та директором Українського центру вивчення історії Голокосту Анатолієм Подольським, пропонувалося покласти концепцію в основу плану робіт зі створення заповідника⁷⁶.

Основну увагу концепція приділяла переліку територіальних комплексів, історичних пам'яток і споруд, а також пам'ятників і пам'ятних знаків, які мали перейти до складу або під опіку заповідника. Щодо музею було лише зазначено:

«Окремим питанням є визначення місця створення Музею Бабиного Яру. Оскільки практично вся територія заповідника є суцільним похованням, то розташування Музею Бабиного Яру передбачається за межами заповідника. Створення Музею передбачається у наступні етапи:

- 1) Організація тимчасової експозиції у приміщенні колишньої контори єврейського кладовища по вул. Мельникова, 44;
- 2) Передача у власність заповідника одного з наступних об'єктів, на місці яких можливе у подальшому створення повноцінного національного музею:

⁷³ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 червня 2008 р. № 877-р «Про передачу Державного історико-меморіального заповідника "Бабин Яр" до сфери управління Інституту національної пам'яті». *Там само*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2008-p/print> (дата звернення: 23.10.2025).

⁷⁴ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2011 р. № 133-р «Про віднесення національних закладів до сфери управління Міністерства культури». *Там само*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/133-2011-p/print> (дата звернення: 23.10.2025).

⁷⁵ Указ Президента України від 24 лютого 2010 р. № 258/2010 «Про надання державному історико-меморіальному заповіднику "Бабин Яр" статусу національного». *Там само*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/258/2010/print> (дата звернення: 23.10.2025).

⁷⁶ Звернення членів Оргкомітету конференції «Друга світова війна і доля народів України» до керівників держави щодо концепції створення заповідника «Бабин Яр». 10 квітня 2007 р. *Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру*. URL: <https://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/reserve/art00009.html> (дата звернення: 23.10.2025).

- будівля колишнього кінотеатру ім. Гагаріна (знаходиться на території, де було розташовано Сирецький концтабір) — вул. Щусева 5, жилий квартал;
- недобудована споруда басейну — вул. Шамрила (парний бік), Сирецький парк»⁷⁷.

Проте в державі був один визнаний фахівець з питань Бабиного Яру — І. Левітас. Тривалий час він кулуарно опирався створенню заповідника, лише тому, що ініціював його Комітет «Бабин Яр», з яким І. Левітас перебував у конфлікті через протистояння у питанні центру «Спадщина». Але після заснування заповідника він дуже швидко набув статусу головного радника і союзника його керівництва, зокрема в питаннях концепції розвитку та створення музею.

Вадим Рабинович долучається до справи

2006 рік ознаменувався появою ще одного музейного проєкту. У березні відбулася селекторна нарада керівників єврейських організацій, які входили до складу Об'єднаної єврейської общини України та Всеукраїнського єврейського конгресу, двох організацій, очолюваних на той час відомим і скандальним бізнесменом, згодом депутатом від ОПЗЖ, а нині емігрантом Вадимом Рабиновичем. Він поділився планами «створити організацію “Бабин Яр”... побудувати ешиву, де будуть вчитися єврейські діти, синагогу, де вони будуть молитися, і музей тих подій, які там відбулися... Гадаю, це буде найбільшою наукою злочинцям, які творили свою чорну місію в Бабиному Яру, — бачити, як там, на цьому місці сидять єврейські діти і вчать Тору. Комплекс стане своєрідною візитівкою українського єврейства»⁷⁸. Отже, якщо «Джойнт» збирався звести в Бабиному Яру культурний центр, то Рабинович взявся будувати релігійний.

Докладно про плани було оголошено у серпні, на річницю Незалежності України. На заході В. Рабиновичем було запрошено онуків Ф. Д. Рузвельта, В. Черчилля та Й. Сталіна, що мало пов'язати новий проєкт з пам'яттю про Ялтинську конференцію, що визначила новий європейський порядок після Другої світової війни. На урочистому вечері виступив київський бізнесмен Олександр Лойфенфельд, голова новоствореного Фонду пам'яті «Бабин Яр» (назва якого відверто імітувала Фонд «Пам'ять Бабиного Яру» І. Левітаса). Він оголосив, що «для будівництва майбутнього музею у міста викуплено територію колишнього єврейського кладовища, рештки з якого було вивезено наприкінці 50-х — на початку 60-х років, а нині тут розташоване діюче футбольне поле. Усе це відбувається за 70 метрів від пам'ятника “Менора”, встановленого у 1991 р. Для спорудження музею група київських бізнесменів на чолі з... Вадимом Рабиновичем зібрала потрібну суму

⁷⁷ Концепція створення державного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» (проєкт). *Друга світова війна і доля народів України* : Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції. м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. Київ, 2007. С. 410.

⁷⁸ Состоялось селекторное совещание еврейских организаций и общин Украины. *БЕК*. 2006. № 10 (372). Март. С. 1.

коштів і оголосила міжнародний конкурс на його найкращий проєкт»⁷⁹.

Звісно, усе це знову викликало публічний скандал. Не в останню чергу тому, що сама постать В. Рабиновича була занадто контроверсійною, але, насамперед, через те, що впевнене твердження про те, що з кладовища було вивезено усі рештки, було лише припущенням О. Лойфенфельда та його колег. Тобто знову йшлося про будівництво на могилах.

Поневіряння бездомного заповідника

Але допоки Фонд пам'яті «Бабин Яр» проводив конкурс, Фонд «Пам'ять Бабиного Яру» опікувався заповідником. У червні 2009 р. І. Левітас від імені всіх своїх організацій знову звернувся до президента В. Ющенка із закликом до 70-х роковин трагедії вирішити низку нагальних питань, зокрема:

- створити в Києві музей Бабиного Яру, який «можна розташувати в колишній конторі знищеного єврейського кладовища (вул. Мельникова, 44), де зараз знаходиться гуртожиток хокейної команди “Сокіл”»;
- зареєструвати цей будинок як історичну пам'ятку, що «позбавить можливостей знести його і використати його територію під іншу забудову, як відбулось в лютому цього року з будинком по вул. В. Васильківській (Червоноармійській, 35), де в свій час жив видатний єврейський письменник Шолом-Алейхем»⁸⁰.

У жовтні 2009 р. В. Ющенко видав указ про підготовку до відзначення у 2011 р. 70-х роковин трагедії Бабиного Яру. Ним, зокрема, вимагалось:

- від Кабміну — забезпечити фінансування проєктних робіт та будівництва меморіального музею заповідника «Бабин Яр»;
- від КМДА — невідкладно вирішити в установленому порядку питання щодо надання у постійне користування заповіднику «Бабин Яр» земельної ділянки⁸¹.

Проте сподівань на реалізацію президентського указу було небагато. Приблизно в той самий час в Єврейській раді відбулося засідання робочої групи, яка розглянула проєкт концепції розбудови заповідника. Участь у ньому взяли І. Левітас, генеральний директор заповідника Борис Глазунов та низка чиновників з міського управління охорони навколишнього середовища. Вони лише констатували, що «залишається відкритим питання про будівництво Музею Бабиного Яру, його створення гарантує президент Всеукраїнського єврейського конгресу

⁷⁹ Внуки Рузвельта, Черчилля і Сталіна приїхали в Київ, щоб внести свій вклад в створення пам'ятника жертвам фашизму в Баб'єму Яру. *Єврейські вісті*. 2006. № 8 (348). Серпень. № 1.

⁸⁰ 18 червня 2009 р. Президентіві України В. А. Ющенку. *Там само*. 2009. № 4–8 (412–420). Квітень–червень. С. 12.

⁸¹ Указ Президента України від 5 жовтня 2009 р. № 800/2009 «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами трагедії Бабиного Яру». *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800/2009/print> (дата звернення: 23.10.2025).

В. З. Рабинович»⁸². Так чи так, І. Левітас із Б. Глазуновим потроху займалися розробкою концепції майбутнього музею⁸³.

Навесні наступного, 2010 року І. Левітас звертається до чергового київського голови Леоніда Черновецького. Приводом стали оприлюднені плани збудувати готель на місці будівлі контори єврейського кладовища, яка, начебто, перебувала в аварійному стані⁸⁴. У середині червня І. Левітас надсилає Л. Черновецькому нового листа, в якому перераховує конкретні проблеми Бабиного Яру, зокрема будівництво музею та долю будинку на Мельникова, 44. Мер відреагував оперативно. За тиждень відбулася нарада у заступника голови КМДА Віталія Журавського. Як повідомили «Єврейські вісті», на робочій зустрічі В. Журавського з І. Левітасом та В. Рабиновичем «завершилася багаторічна дискусія щодо будівництва Музею “Бабин Яр”». Будівництво Музею повністю взяв на себе В. З. Рабинович, для чого створено відповідний оргкомітет та оголошено конкурс на його кращий проєкт. На конкурс надійшло більше 30 проєктів. Для будівництва Музею виділена ділянка землі (вул. Мельникова, 52–54) біля станції метро “Дорогожичі”. Концепцію Музею розробляє І. М. Левітас, який передасть музею велику кількість матеріалів та експонатів з власного зібрання».

Зі свого боку, Л. Черновецький дав доручення, зокрема:

- підготувати та подати на розгляд Київради проєкт рішення щодо відведення землі заповіднику;
- внести будівлю за адресою вул. Мельникова, 44 до переліку щойно виявлених об’єктів культурної спадщини та підготувати відповідні матеріали для внесення її до Держреєстру нерухомих пам’яток України⁸⁵.

Землю заповіднику восени 2010 р. місто все ж таки виділило, хоча займатися цим довелося особисто прем’єр-міністру Миколі Азарову⁸⁶. Це дивна ділянка, схожа у плані на шибеницю, охоплює два квартали у верхів’ях колишнього Бабиного Яру вздовж вул. Олени Теліги від вул. Дорогожицької до рівня вул. Олега Ольжича та дві алеї, що ведуть від вул. Олени Теліги до пам’ятника «Менора» (зараз це Алея Праведників) та від Менори до вул. Юрія Іллєнка (зараз це Шлях Скорботи)⁸⁷. Така конфігурація не випадкова, адже в такий спосіб поза межами заповідника залишилися ділянки, на яких збирався зводити свій

⁸² Засідання робочої групи. *Єврейські вісті*. 2009. № 10 (428). С. 1.

⁸³ Діяльність Єврейської ради України в 2009 році. *Там само*. 2009. № 12 (430). С. 3.

⁸⁴ 15 березня 2010 р. Главі Київської міської держадміністрації Черновецькому Л. М. *Там само*. 2010. № 3 (436). Березень. С. 3.

⁸⁵ До 70-річчя трагедії Бабиного Яру. *Там само*. 2010. № 6 (444). Червень. С. 3.

⁸⁶ Национальный историко-мемориальный заповедник «Бабин Яр». Заявление. *Там само*. 2011. № 1–2 (458–459). Січень–лютий. С. 4.

⁸⁷ Рішення Київської Міської Ради від 28 жовтня 2010 р. № 204/5016 «Про надання Національному історико-меморіальному заповіднику “Бабин Яр” земельних ділянок для експлуатації та обслуговування заповідника “Бабин Яр” на вул. Дорогожицькій, вул. Мельникова, 44 та на вул. Олени Теліги у Шевченківському районі м. Києва». *Громадський комітет для вшанування пам’яті жертв Бабиного Яру*. URL: <https://www.kby.kiev.ua/komitet/ua/documents/art00058.html> (дата звернення: 23.10.2025).

релігійно-музейний центр фонд В. Рабиновича.

Утім питання будівлі залишалося. У листопаді І. Левітас звертається вже до в.о. очільника КМДА Олександра Попова з проханням скасувати рішення про будівництво готелю на Мельникова, 44, і передати будинок колишньої контори єврейського кладовища чи то єврейській громаді, яка передасть його заповіднику, чи то безпосередньо заповіднику. Дещо дивна пропозиція, але у І. Левітаса виникла ідея розмістити тут, крім офісу заповідника та музею Бабиного Яру, свій фонд «Пам'ять Бабиного Яру»⁸⁸.

Тим часом у червні 2010 р. уряд М. Азарова створив Оргкомітет для проведення наступного року пам'ятних заходів до 70-х роковин трагедії Бабиного Яру. Одним із заступників його голови знову став І. Левітас (як президент Ради національних товариств України). Проте, на відміну від Оргкомітету десятирічної давнини, до його складу було включено також очільників Конгресу національних громад України, фундації ім. О. Ольжича, Асоціації праведників Бабиного Яру, Всеукраїнського товариства російської культури «Русь», Конгресу ромен України, Єврейського форуму України та Громадського комітету «Бабин Яр»⁸⁹.

Наступного року І. Левітас знову продемонстрував міцність своїх позицій у владних кабінетах. У лютому 2011 р. він став єдиним представником громадськості у складі наглядової ради заповідника «Бабин Яр», який очолила віцепрем'єр Раїса Богатирьова⁹⁰. Втім, ані Оргкомітет, ані наглядова рада жодних практичних питань із приміщенням для музею так і не вирішили, хіба що голова Оргкомітету Анатолій Толстоухов вчергове обговорив з І. Левітасом питання передання заповіднику будинку на Мельникова, 44⁹¹.

Здається, усі чекали на музей від В. Рабиновича. Настільки, що за рік до подій, у вересні 2010 р., І. Левітас оприлюднив проєкт програми Днів пам'яті, яка передбачала закладання Музею Бабиного Яру⁹².

Проте одночасно він подав власний проєкт концепції розбудови заповідника, в якому знову наголошує на необхідності створення музею в будинку на Мельникова, 44. «Цей будинок, — пише він, — як символ трагедії, повинен стати Музеєм Бабиного Яру. Його площа — два поверхи + цоколь — дає можливість це зробити.

⁸⁸ 1 листопада 2010 р. В.о. Глави Київської міської державної адміністрації Попову О. П. *Єврейські вісті*. 2010. № 11 (454). Листопад. С. 6.

⁸⁹ Постанова Кабінету Міністрів України від 23 червня 2010 р. № 491 «Про підготовку та проведення заходів до 70-х роковин трагедії Бабиного Яру». *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/491-2010-p/print> (дата звернення: 23.10.2025).

⁹⁰ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 лютого 2011 р. № 123-р «Про затвердження складу наглядових рад національних заповідників» (додаток 16). *Там само*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123-2011-p/print> (дата звернення: 23.10.2025).

⁹¹ Зустріч у Кабінеті Міністрів. *Єврейські вісті*. 2010. № 11 (454). Листопад. С. 6.

⁹² Дні пам'яті жертв Бабиного Яру. 15 вересня — 5 жовтня 2011 р. (проєкт). *Там само*. 2010. № 9 (450). Вересень. С. 12.

На відміну від модних зараз великих фешенебельних музеїв Голокосту (Вашингтон, Нью-Йорк та інш.), в яких не відчувається скорботи, Музей Бабиного Яру повинен бути скромним і таким, що діє гнітюче на психіку відвідувачів: це трагедія і горе».

А далі він виносить вирок усім приватним проектам: «Треба облишити пусті балачки про будівництво будинку і шукати місце для нього. Він повинен бути на місці самої трагедії. При необхідності його розширення можна буде зробити до нього необхідні добудови»⁹³.

Натомість у 2011 р. до проблем Бабиного Яру підключилася Верховна Рада. У липні, за два місяці до роковин, вона ухвалила постанову, якою одночасно рекомендувала Кабміну:

- передати заповіднику «Бабин Яр» будинок по вул. Мельникова, 44, де має бути розташована його дирекція та влаштована тематична фотовиставка, та
- забезпечити фінансування генерального проекту розвитку заповідника, до якого внести науково-просвітницький центр «Спадщина»⁹⁴.

Постанову було пролобійовано через фракцію комуністів однією з невеликих єврейських організацій, яка продовжувала мріяти про реалізацію вже давно скасованого на той момент проекту центру «Спадщина». Практичних наслідків вона так само не мала.

Злива проектів

Але це було неважливо, адже ще у червні В. Рабинович в одному із інтерв'ю накреслив сяючі перспективи:

«...3 жовтня поточного року (29 і 30 вересня у 2011 р. припали на свято Рош а-Шана (юдейський Новий рік), а 1 і 2 жовтня — на суботу та неділю, відповідно, юдейський та християнський вихідні. — *В. Н.*)... о 12:00, президент України Віктор Янукович разом з керівниками благодійної фундації «Бабин Яр» покладе камінь до фундаменту нарешті вже затвердженого проекту меморіального комплексу... За затвердженням проектом усю площу — близько 2 гектарів — буде покрито величезним талесом (юдейським молитовним покривалом. — *В. Н.*), а всередині нього буде музей, займатися яким буде Ілля Левітас, який багато років віддавав цій темі та має вже на сьогодні величезну експозицію приблизно у 3 тисячі метрів! Поруч на 4 гектарах ми плануємо висадити 32 тисячі дерев, на кожному буде табличка з іменем людини, розстріляної у Бабиному Яру. На сьогодні точно встановлено імена саме такої кількості розстріляних у цьому місці. У центрі буде

⁹³ Концепція розбудови національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» (проект). *Єврейські вісті*. 2010. № 9 (450). Вересень.

⁹⁴ Постанова Верховної Ради України від 5 липня 2011 р. № 3560-VI «Про 70-річчя трагедії Бабиного Яру». *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3560-17/print> (дата звернення: 23.10.2025).

величезне меморіальне дерево в пам'ять тих тисяч і тисяч людей, імена яких поки встановити не вдалося... Вартість проекту — близько 50 мільйонів доларів. Взяти участь у фінансуванні цього проекту виявили бажання, здається, всі відомі мені єврейські меценати і філантропи»⁹⁵. Це була якась сакральна цифра: 50 млн доларів десять років тому зібрав «Джойнт» на центр «Спадщина».

Камінь 3 жовтня урочисто заклали. Керував церемонією новий президент Об'єднаної єврейської общини України Ігор Коломойський. На камені було написано: «У сумну 70-ту річницю розстрілів у Бабиному Яру на цьому місці був закладений перший камінь у будівництво меморіально-музейного комплексу «Бабин Яр»»⁹⁶. Він ще багато років лежав на футбольному полі неподалік від Менори... Бо В. Рабиновича з колегами перший проект не задовольнив.

Творча робота тривала. Аж от у червні 2013 р. черговий фронтмен Фонду пам'яті «Бабин Яр», голова Всесвітнього форуму російськомовного єврейства та Київської єврейської релігійної громади Олександр Левін презентував учасникам з'їзду Ради опікунів Єврейської агенції «Сохнут» макет дизайну меморіалу авторства київського архітектора Віталія Васягіна. Головною його особливістю мав стати інтерактивний павільйон, який планували обладнати всередині пагорба, поряд із футбольним полем. У павільйоні голлівудські фахівці зі спецефектів мали створити атмосферу осені 1941 р. «У залі стоятиме гавкіт вівчарок, будуть лунати команди фашистських конвоїрів, з боків із відвідувачем будуть йти на розстріл приречені євреї, цигани, радянські полонені — все, як це було 1941 року», — розповідав журналістам О. Левін.

Перед входом у павільйон планували спорудити фонтан, у якому плаватимуть ліхтарики у вигляді поминальних свічок. Фонтан мала перетинати доріжка, в центрі якої планували зробити майданчик у формі зірки Давида. Там мало бути зведено єврейський общинний центр. «Комплекс, частиною якого стане і общинний центр, буде яскравим символом відродження. У тому самому місці, де євреїв намагалися стерти з лиця землі, діти вивчатимуть Тору», — заявив Левін. Аргументація ледь не дослівно повторювала тези «Джойнта» щодо центру «Спадщина». Хіба що там не планували вивчати Тору. Будівництво меморіалу мало розпочатися вже 2013 р., а завершитися — 2015-го⁹⁷.

А тим часом 2012 р. до створення музею долучилася Лариса Скорик, відомий архітектор і голова товариства «Україна — Ізраїль», яка вже брала участь

⁹⁵ Україна взялась за Бабий Яр. *MIGnews.com*. 2011. 19 июня. Зараз цього матеріалу на сайті MIGnews немає. Цит. за передруком на сайті «Всеизраильская ассоциация "Уцелевшие в концлагерях и гетто"». URL: <https://www.nitsolim.org/R/OrgR/DeclarationsR/Declar17.htm> (дата звернення: 23.10.2025).

⁹⁶ Каталог охоронних дощок, пам'ятників і пам'ятних знаків, пов'язаних з історією Бабиного Яру (станом на 1 червня 2017 р.) / упор. В. Нахманович. *Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього* : Матеріали міжнародної наукової конференції, 24–25 жовтня 2011 р., м. Київ. Вид. 2-ге, доп. Київ, 2017. С. 272.

⁹⁷ Берг Р. В Бабыем Яру построят музей. *Jewish.ru*. 2013. 27 июня. URL: <https://jewish.ru/ru/events/russia/8961> (дата звернення: 23.10.2025).

у конкурсі на проєкт центру «Спадщина». Свій музей вона запроєктувала на ділянці Бабиного Яру на розі вулиці Олени Теліги і сучасної Алеї Праведників. Протягом 2012 р. проєкт схвалили Рада з питань охорони культурної спадщини при Мінкультури та міське Управління з питань містобудування та архітектури⁹⁸. Надалі до вдосконалення проєкту долучився І. Левітас, тож коли його на початку 2013 р. представили міністру культури Леоніду Новохатьку, він мав такий вигляд:

«Комплекс включає Музей у вигляді деформованої шестикутної зірки, гай Праведників, Стіну скорботи з прізвищами розстріляних, Алею Праведників, каплицю пам'яті розстріляних священнослужителів та киян, каплицю-музей розстріляних учасників опору, лапідарій, оглядовий майданчик, пам'ятник розстріляним ромам, Площу злагоди». (Площа злагоди — цей була стара ідея І. Левітаса. На ній мали стояти церква, мечеть і синагога, як на Поклінній горі у Москві⁹⁹). Плани, як завжди, були оптимістичні. «Була висловлена необхідність розділити будівництво комплексу на дві черги, які мають бути завершені не пізніше 2016 р., коли Україна відзначатиме 75-річчя трагедії»¹⁰⁰. У червні було зареєстровано Благодійний фонд спорудження меморіалу «Бабин Яр». Очолила його Л. Скорик, а засновниками стали, крім І. Левітаса та Б. Глазунова, депутати-регіонали Ганна Герман і Ян Табачник, академік Петро Толочко, голова Українського фонду культури Борис Олійник та інші¹⁰¹. Годі й казати, що на цьому проєкт заглух.

А почався 2013 рік листом І. Левітаса до чергового президента України. Цього разу — В. Януковича. Він нагадав про розмову, яку вони мали влітку минулого року, та проблеми, підняті у ній. Одна з них, нагадував І. Левітас, «це передача будинку № 44 по вул. Мельникова, який стоїть на території колишнього зруйнованого єврейського кладовища і примикає безпосередньо до території Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр». Зазначений будинок треба передати цьому ж Заповіднику, який досі не має свого приміщення. Будинок № 44 по вул. Мельникова стоїть порожнім вже третій рік». З Адміністрації Президента лист переслали до Мінкультури¹⁰². У Мінкультури І. Левітаса прийняли влітку. Обговорювали багато питань, у т.ч. і передання заповіднику будинку на Мельникова. «Усі обговорювані проблеми взято в розробку співробітниками Міністерства культури»¹⁰³. У серпні І. Левітас зустрівся в КМДА з О. Поповим. Питання — те саме. «Згідно домовленості починається розробка заходів для

⁹⁸ Скорик Лариса Павлівна. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Скорик_Лариса_Павлівна (дата звернення: 23.10.2025).

⁹⁹ Левітас І. О меморіальному комплексі «Бабин Яр». *Єврейские вести*. 2003. № 15–16 (275–276). Август. С. 9.

¹⁰⁰ Мороз О. Обговорення проєкту. *Єврейські вісті*. 2013. № 2 (506). Лютий. С. 4.

¹⁰¹ Новий фонд. *Там само*. 2013. № 7(516). Липень. С. 2; БФ «Фонд спорудження меморіалу «Бабин Яр» // YouControl. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/38728774 (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁰² 9 січня 2013 р. Президенту України В.Ф. Януковичу. *Там само*. 2013. № 1 (504). Січень. С. 6.

¹⁰³ Встреча в Министерстве культуры Украины. *Там само*. 2013. № 7 (516). Липень. С. 3.

втілення в життя зазначених пропозицій»¹⁰⁴. До Євромайдану залишалося три місяці...

Справжнє ставлення І. Левітаса у цей час до перспектив створення чи-то державного, чи-то приватного музею Бабиного Яру добре характеризують оголошення в «Єврейських вістях» про виставки в приміщенні на вул. Німанській, 7, де від квітня 1991 р. розташовувалися всі його організації¹⁰⁵. Вперше про них «Єврейські вісті» написали навесні 2004 р. Замітка, що повідомляла про відкриття постійної виставки «Шолом-Алейхем та Україна» (до 145-річчя з дня народження письменника), також інформувала, що в будівлі Єврейської ради, у Всеукраїнському музейному фонді, постійно працюють тематичні музейні експозиції: «Єврейський народ у Великій Вітчизняній війні», «Бабин Яр» тощо¹⁰⁶.

У довідці про Фонд «Пам'ять Бабиного Яру», складеній І. Левітасом у 2005 р., зазначалося, що при фонді діє Музей Бабиного Яру, експозиція якого «складається з невеликої кількості експонатів, але ці експонати унікальні. Серед них — речі розстріляних, зібрані І. М. Левітасом, тоді учнем 7 класу, безпосередньо у Бабиному Яру навесні 1946 р.: окуляри, ручки, олівці, приладдя для гоління, закладки, мундштуки, ножиці, шпильки, гудзики, монети тощо. В експозиції є рідкісні речі, з-посеред яких книжка віршів С. Маршака і листи дітей своїй мамі на фронт, маслянка 1809 р., побутові ваги 1883 р., піаніно 1904 р., футляр з платівками 1914 р., збірка віршів 1916 р. тощо. Доповнюють експозицію численні фотографії загиблих, врятованих та їх рятівників, книжки, присвячені Бабиному Яру»¹⁰⁷. Але публічно цей музей І. Левітас не рекламував.

Натомість від вересня 2009 р. в «Єврейських вістях» кожного числа починає з'являтися оголошення про те, що «в Єврейській раді України працюють постійні виставки “Бабин Яр”, “Євреї в Великій Вітчизняній війні”, “Героїзм і Холокост”, відкриті щоденно, крім суботи та неділі, з 10:00 до 17:00»¹⁰⁸. А в грудні оголошення набуло свого остаточного вигляду: «В Єврейській раді України працює музей “Героїзм і Холокост”. Експозиції “Єврейський народ у Великій Вітчизняній війні”, “Бабин Яр”. Експонати музейного фонду»¹⁰⁹.

Назва музею була очевидною заочною полемікою з назвою ізраїльського Яд Вашем — Національного меморіалу Катастрофи та Героїзму. Свою позицію І. Левітас чітко окреслив на з'їзді Єврейської ради України у грудні 2004 р. «Якщо ми хочемо зберегти в майбутніх поколіннях пам'ять про Голокост, — проголосив він, — необхідно шукати нові методи роботи з молоддю... Певен, час припинити плакати, час припинити казати про те, що євреї — багатостраждальний народ,

¹⁰⁴ Зустріч в Київській міській держадміністрації. *Там само*. 2013. № 8 (519). Серпень. С. 4.

¹⁰⁵ Діяльність Єврейської ради України за період 1988–1995 рр. *Єврейські вісті*. 2013. № 8 (518). С. 12.

¹⁰⁶ Открыта новая экспозиция. *Там само*. 2004. № 9–10 (293–294). Травень. С. 5.

¹⁰⁷ Фонд «Память Бабьего Яра». С. 566.

¹⁰⁸ В Єврейській раді України. *Там само*. 2009. № 9 (426). С. 3.

¹⁰⁹ Єврейська рада України. *Там само*. 2009. № 12 (430). С. 4.

який весь час б'ють. Допоки ми не створимо образ народу-герою, народу, якій вміє опиратися, воювати, ми ніколи не викличемо відгуку в душах молодих людей»¹¹⁰. А у 2010 р. в одному з інтерв'ю він висловився вже геть відверто: «Я не втомлююся повторювати, що головну увагу ми маємо приділяти героїзму євреїв у роки Великої Вітчизняної війни. Перекоаний, що тема героїзму євреїв має стати ледь не провідною в експозиції майбутнього музею у Бабиному Яру»¹¹¹.

Але головне, що поява відтоді цього оголошення у кожному числі «Єврейських вістей» засвідчила зневіру І. Левітаса у спробах створити повноцінний музей Бабиного Яру. Тому як такий він розглядав свій власний музей. І не помилився. До того, як приміщення на вул. Німанській, 7 у серпні 2019 р. було закрито і повернуто місту через борги за оренду і комунальні послуги¹¹², музей «Героїзм і Голокост» залишався єдиним постійним музеєм Бабиного Яру в Києві.

ЧАСТИНА 3. 2014 — ПОЧАТОК 2022 р.

На шляху до 75-х роковин трагедії

Ситуація починає бурхливо, хоча і дуже контраверсійно, розвиватися після Революції Гідності та початку російської агресії проти України. У серпні 2014 р. помер Ілля Левітас¹¹³. Це стало знаковою подією, яка символізувала завершення 25-річної доби його практичного повного домінування як офіційно визнаного хранителя пам'яті Бабиного Яру. Невдовзі почалося змагання нових акторів.

У серпні 2015 р. президент Петро Порошенко видає указ «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру». За ним Кабміну доручалося опрацювати «питання щодо створення музею історії Бабиного Яру та його розміщення». А поки що уряд мав забезпечити створення за участю НАН України у Національному музеї історії України у Другій світовій війні «експозиції про одну з найтрагічніших сторінок Голокосту — масове вбивство євреїв 29–30 вересня 1941 року у Бабиному Яру, інші злочини, скоєні нацистами під час окупації Києва у роки Другої світової війни»¹¹⁴.

Цим наказом також створювався Оргкомітет, співголовами якого було призначено прем'єр-міністра та главу президентської Адміністрації. Персональний склад Оргкомітету було визначено у листопаді. З урахуванням персональних змін, які відбувалися протягом наступного року, до Оргкомітету увійшли чотири головні рабини України (від різних релігійних об'єднань), 15 керівників різних єврейських організацій (у т.ч. трьох міжнародних), 11 керівників неєврейських

¹¹⁰ Поговорим о будущем.... *Єврейські вісті*. 2005. № 1 (309). Січень. С. 3.

¹¹¹ Больше говорит о героизме. *Там само*. 2010. № 7 (446). Липень. С. 1.

¹¹² Інформація М. Гутора.

¹¹³ Левітас Ілля Михайлович. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Левітас_Ілля_Михайлович (дата звернення: 23.10.2025).

¹¹⁴ Указ Президента України від 12 серпня 2015 р. № 471/2015 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру». *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/471/2015/print> (дата звернення: 23.10.2025).

організацій, вісім народних депутатів та громадських діячів. Двома з чотирьох заступників співголів Оргкомітету стали співпрезидент Асоціації єврейських організацій та общин (Вааду) України бізнесмен Андрій Адамовський та співголова Громадського комітету «Бабин Яр» Мирослав Попович ¹¹⁵.

Наприкінці 2015 р. прем'єр-міністр Арсеній Яценюк затверджує план заходів до 75-х роковин трагедії Бабиного Яру. Він передбачав передання заповіднику у першому кварталі наступного року:

- невеличкої споруди за телецентром (будинку садівника) на вул. Мельникова, 48б, для розміщення охорони та технічного персоналу адміністрації та
- контори колишнього єврейського кладовища на вул. Мельникова, 44, для створення Меморіального музею пам'яті жертв трагедії Бабиного Яру.

При цьому вже в січні 2016 р. мав бути розроблений і затверджений план заходів щодо розвитку заповідника, що передбачав би, зокрема, проведення міжнародного конкурсу проєктів його перспективного розвитку та створення вказаного музею.

Важлива деталь. Розпорядження прем'єра також передбачало створення на вересень тематичної експозиції у Національному музеї історії України у Другій світовій війні. Але присвячено її мало бути «масовому вбивству громадян єврейської та ромської національностей у Бабиному Яру, іншим злочинам, скоєним нацистами під час окупації м. Києва у роки Другої світової війни» ¹¹⁶. Отже, якщо президентський указ зосереджував увагу лише на Голокості, розпорядження прем'єра ставило на один щабель з ним геноцид ромів. У цьому контексті треба згадати ще один документ — постанову Верховної Ради про пам'ятні дати у 2016 р. Одним зі встановлених нею Днів скорботи і пам'яті стало «75 років від знищення гітлерівцями євреїв Києва (29–30.09.1941) — початку масових розстрілів у Бабиному Яру ромів, військовополонених, членів ОУН в часи нацистської окупації» ¹¹⁷. Тут ми бачимо візію вже чотирьох основних категорій жертв Бабиного Яру.

Проте найважливішим стратегічним питанням залишалося створення музею. Автор був членом Оргкомітету і теж пам'ятає, як на першому засіданні глава президентської Адміністрації Борис Ложкін декларував зведення біля Бабиного Яру

¹¹⁵ Указ Президента України «Про Організаційний комітет з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру» від 5 листопада 2015 р. № 625/2015 (із змінами, внесеними згідно з Указами Президента № 289/2016 від 02.07.2016, № 337/2016 від 20.08.2016). *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/625/2015/print> (дата звернення: 23.10.2025).

¹¹⁶ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 р. № 1410-р «Про затвердження плану заходів у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру». *Там само*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1410-2015-p/print> (дата звернення: 23.10.2025).

¹¹⁷ Постанова Верховної Ради України від 2 лютого 2016 р. № 971-VIII «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2016 році». *Там само*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/971-19/print> (дата звернення: 23.10.2025).

до 75-х роковин «українського Яд Вашем»¹¹⁸. Натомість зрештою усі зусилля двох прем'єрів (А. Яценюка і В. Гройсмана), які по черзі ставали співголовами Оргкомітету, звелися до того, аби добитися передання заповіднику злочасного будинку колишньої контори єврейського кладовища. Причому все це відбувалося у театральному режимі, з дзвінками міністру юстиції та голові Держмайна прямо під час засідань.

«Ворог» опирався з усіх сил. Історія перетворилася на справжній детектив. Як ми пам'ятаємо, будинок на Мельникова, 44 належав Київській міській раді профспілок. Ще у 2014 р. київська прокуратура звернулася до міського Господарського суду з вимогою передати його Держмайну. Суд не поспішав, але 22 травня 2015 р. все ж таки виніс відповідне рішення. Профспілки тим часом не барилися. Оскільки негативне рішення стало невідворотним, вони 17 квітня 2015 р. «продали» будинок такому собі ТОВ «Деміс груп», яке за 10 днів перепродало його ТОВ «Матей». Схема стандартна, як на українській реалії. Тяганина тривала. У грудні 2015 р. Держмайно подало позов про визнання усіх цих договорів купівлі-продажу недійсними.

Тим часом, протягом листопада–грудня Оргкомітет ухвалює рішення:

- зареєструвати права на будівлю за Держмайном;
- передати її заповіднику;
- визначити кошторис її реконструкції під музей;
- профінансувати реконструкцію коштом резервного фонду Держбюджету.

Втім уся ця програма зупинилася на першому пункті, адже Мінюст відмовлявся проводити реєстрацію без відповідної ухвали суду, який лише наприкінці січня 2016 р. прийняв до розгляду позов Держмайна. З березня Оргкомітет ухвалює доручення Мінюсту провести реєстрацію, спираючись на старе рішення суду від 22 травня 2015 р. Паралельно міністру культури В'ячеславу Кириленку (віцепрем'єру та одному із заступників співголів Оргкомітету) доручили підготувати проєкт урядового рішення про передання будинку в державну власність. 6 квітня 2016 р. розгляд судових апеляцій завершується на користь держави, але ані Мінюст, ані Мінкультури не поспішають¹¹⁹. Нарешті 8 червня вже Володимир Гройсман (який 14 квітня змінив А. Яценюка на посаді прем'єр-міністра та, відповідно, співголови Оргкомітету) підписує урядове розпорядження про передання будинку Мінкультури з подальшим закріпленням її за заповідником¹²⁰. Ще за

¹¹⁸ Сирук М. Бабин Яр та постколоніальний підхід. Інтерв'ю з А. Подольським. *День*. 2017. № 142. 15 серп. URL: <https://day.kyiv.ua/article/cuspilstvo/babyn-yar-ta-postkolonialnyy-pidkhd> (дата звернення: 23.10.2025).

¹¹⁹ Інформація про стан виконання плану заходів з підготовки та проведення у вересні 2016 р. 75-х роковин трагедії Бабиного Яру. *Матеріали до засідання Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру 11 травня 2016 р.* Архів автора.

¹²⁰ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 червня 2016 р. № 427-р «Про передачу будівлі у м. Києві до сфери управління Міністерства культури». *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/427-2016-p/print> (дата звернення: 23.10.2025).

місяць комісія підписала акт прийому-передачі будівлі. А у середині вересня Оргкомітет констатував, що «приміщення по вул. Мельникова, 44, знаходиться в незадовільному стані. Необхідні кошти на проектування, капітальний ремонт з внутрішнім переплануванням під Меморіальний музей пам'яті жертв Бабиного Яру та створення відповідної експозиції»¹²¹. До роковин залишалося два тижні.

Досвід українських музеїв

У цій ситуації головні музейно-виставкові проекти було реалізовано в Музеї історії України у Другій світовій війні та Музеї історії Києва. Обидва вони не вперше зверталися до цієї тематики.

Розділ «Бабин Яр» з'явився в оновленій експозиції Музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років (таку назву він мав до липня 2015 р.) у 1995 р. Крім розповіді про розстріл євреїв Києва у 1941 р. та історій жертв і рятівників (зокрема родини Глаголевих), було приділено також увагу намаганням приховати злочин. З боку нацистської Німеччини це була так звана Акція 1005 — спалення трупів жертв. У залі стояла кісткодробарка з Янівського концтабору у Львові, на якій перемелювали ексгумовані рештки. З боку СРСР ішлося про приховування нацистського злочину, що ілюструвала друкарська машинка Анатолія Кузнецова та розповідь про історію виходу його роману-документа «Бабин Яр». Розділ, присвячений Бабиному Яру, з'явився також 2019 р. на виставці «Україна. Незакінчена війна», що стала спробою переосмислити експозицію відповідно до нової назви, а отже і філософії Музею.

2001 р. у Музеї війни відбулася фотодокументальна виставка «Бабин Яр. Біль нашої пам'яті. Історія та уроки трагедії», проведена спільно з фондом «Пам'ять Бабиного Яру». 2006 року Музей долучився до створення в Українському домі художньо-документальної виставки «Засторога в майбутнє», про яку йтиметься нижче (провідною установою був Музей історії Києва)¹²².

2011 року Музей провів виставку «Праведники Бабиного Яру. Гуманістичний подвиг українців». Близько 1500 документів і музейних експонатів з фондів Музею війни та Музею історії України, архівів СБУ та Служби зовнішньої розвідки, Гете-Інституту та особистої колекції І. Левітаса розповідали про гітлерівський «новий порядок» на теренах України, про геноцид єврейського народу та акцентували героїку Праведників Бабиного Яру. Серед численних унікальних документів – оригінальні малюнки художника Ю. Павловича, що показували Київ за часи нацистської окупації, та нові надходження з родинних архівів колишніх

¹²¹ Інформація про стан виконання плану заходів з підготовки та проведення у вересні 2016 р. 75-х роковин трагедії Бабиного Яру. *Матеріали до виїзного засідання Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру у Національному історико-меморіальному заповіднику «Бабин Яр» 13 вересня 2016 р.* Архів автора.

¹²² Автор глибоко вдячний Людмилі Рибченко, старшій науковій співробітниці (1999–2006), завідувачці дослідного відділу (2007–2015) та заступниці директора (2015–2023) Музею війни за надану інформацію про історію звернень музею до тематики Бабиного Яру.

військовослужбовців Вермахту, які надав бельгійський дослідник М. Богарт.

Матеріали ключового розділу «Праведники Бабиного Яру» демонстрували, що, незважаючи на погрози та репресії, в Україні залишилися люди, які зберегли цінності моралі та готовність до порятунку інших. Серед тих, хто рятував євреїв, — українці, росіяни, поляки, татари, вірмени, німці, французи, молдавани, кримські татари, італійці. На виставці було представлено портретну галерею з 283 світлин Праведників Бабиного Яру, а також фото і документальні матеріали рятівників-киян¹²³. Ще раз до цієї теми Музей війни звернувся 2018 р. на виставці «Праведний шлях. Українці-Рятівники». На ній було не лише розказано історії порятунку, а й відбулася спроба простежити «український» феномен рятівництва через родинні історії рятівників — до війни й після¹²⁴. Усі зазначені виставки створювалися в обов'язковій співпраці з І. Левітасом. Натомість він передав до Музею війни частину зібраних ним матеріалів. На її основі у вересні 2016 р. була створена цифрова колекція «Бабин Яр», до якої увійшло 104 експонати¹²⁵.

26 вересня 2016 р., до 75-х роковин трагедії, музей відкрив виставку «Смертельний шлях»¹²⁶. Оскільки І. Левітаса на той час уже не було, то підготовка цього заходу відбулася за підтримки Українського центру вивчення історії Голокосту А. Подольського.

Понад 500 експонатів було поділено між трьома розділами: «Коли руйнується світ», «Розстріляний звук» і «Смерть крокує землею». Перші два — в увідному залі, були названі за однойменними мистецькими творами художників Володимира Мельниченка і Ади Рибачук. На символічному шляху скорботи — речі розстріляних, а також типові предмети, які могли б бути у приречених: мольберти, швейні машинки, заготовки для взуття, одяг, інструменти — усе, що могло знадобитися для майбутнього життя в Палестині, у що вірили жертви. У художньому образі смертельного шляху використано справжню бруківку з вулиці Мельникова, якою йшли євреї на смерть до Бабиного Яру.

У центрі композиції другого розділу «Розстріляний звук» — піаніно. Цей музичний інструмент свого часу належав 32-літній киянці Єлизаветі Бріскман-Репніній, на яку чекала смерть у Бабиному Яру у вересні 1941 р.

«Смерть крокує землею» — документальний розділ, зосереджений в окремому виставковому залі. Це німий зал. Простір тут насичений промовистими символами: від живих лілій, як символу чистоти людських помислів, до порожніх

¹²³ АНОНС: Виставка «Праведники Бабиного Яру. Гуманістичний подвиг українців». *Історична правда*. 2011. 27 вересня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2011/09/27/56815> (дата звернення: 23.10.2025).

¹²⁴ Праведний шлях: українці-рятівники. *Музей війни / War Museum*. Youtube-канал. 2018. 18 жовт. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HARglrjtEE> (дата звернення: 23.10.2025).

¹²⁵ Україна. Київ. Бабин Яр. *Національний музей історії України у Другій світовій війні*. Цифрові колекції. URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/collections/view/2> (дата звернення: 23.10.2025).

¹²⁶ 75-річчя трагедії в Бабиному Яру. Виставка «Смертельний шлях». *Espresso. TV*. Youtube-канал. 2016, 26 вер. URL: https://www.youtube.com/watch?v=ld3YAsSOO_M (дата звернення: 23.10.2025).

стілців, огорнених чорним серпанковим смутком, на які вже ніколи не сядуть люди, ніби дерев'яні колоди або витратний матеріал, пішли в горнило тоталітарної ідеології.

Як антагоністи у своєму моральному виборі постали музейні комплекси осіб, які вступили у колаборацію з нацистами, а також тих, хто, усупереч існуванню побутового антисемітизму, культури доносів та майже повній гарантії смертної кари за переховування євреїв, рятували або намагалися врятувати євреїв ¹²⁷.

Зі свого боку, Музей історії Києва вперше висвітлив тему Бабиного Яру 1991 р. ¹²⁸ Виставку «Бабин Яр» (пам'яті киян, які загинули в Бабиному Яру) до 50-х роковин трагедії було створено у співпраці з Центром «Бабин Яр» О. Шлаєна ¹²⁹. Основна частина виставки складалася з двох масивів, які перемежались у просторі експозиції:

- документів, що характеризували різні складові репресивної політики нацистської Німеччини на окупованих українських територіях, насамперед у Києві;
 - фотографій та особистих речей євреїв, розстріляних у Бабиному Яру.
- Заклучний розділ також складався з двох частин, які розповідали про:
- розслідування злочинів нацистів та судові процеси над ними;
 - вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру аж до пам'ятного мітингу 1989 р. ¹³⁰

Після цього Музей Києва тривалий час не звертався до цієї тематики, допоки 31 грудня 2000 р. у його складі не було створено відділ «Бабин Яр». Зроблено це було відповідно до домовленостей про відкриття музею Бабиного Яру в будівлі колишньої синагоги Баришпольського. Іронія долі полягала в тому, що І. Левітас на той час вже повністю поринув у проєкт «Спадщина» і готувався повернути будівлю місту. Проте відділ у музеї проіснував до 1 квітня 2008 р., коли його було закрито у зв'язку зі створенням державного заповідника «Бабин Яр». Весь цей час відділ очолювала Тетяна Євстаф'єва, яка і після того не полишала теми.

У 2001 р., до 60-х роковин вона зробила виставку «29 вересня 1941 р. — київська Голгофа». Певну кількість матеріалів для виставки надав фонд «Пам'ять

¹²⁷ Горобець В. Виставковий проєкт «Смертельний шлях» (Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, м. Київ, вул. Лаврська, 27). *Військово-історичний меридіан*. Вип. 3 (13). Київ, 2016. С. 102–104. URL: https://vim.gov.ua/pages/_journal_files/10.10.2016/pdf/full.pdf (дата звернення: 23.10.2025).

¹²⁸ Автор глибоко вдячний Тетяні Євстаф'євій, завідувачці відділів «Бабин Яр» (2000–2008), «Київ періоду 1917–1953 рр.» та «Київ періоду 1917–1991 рр.» (2008–2012) Музею Києва. Надані нею документи та інформація дали змогу докладно відтворити історію залучення музею до тематики Бабиного Яру.

¹²⁹ Тематический план выставки «Бабин Яр» (памяти киевлян, которые погибли в Бабыном Яру) / сост. зам. предс. Сов. общ. ист.-просв. Центра «Бабин Яр» Вернигора Н. И., зав. науч.-метод. отд. Музея истории г. Киева Удин-Некрасов В. А. Киев, 1991. *Архів Музею історії м. Києва*. Оп. 1. Спр. 376. Арк. 52.

¹³⁰ Тематико-експозиційний план виставки «Бабин Яр» (пам'яті киян, які загинули в Бабиному Яру). *Там само*. Арк. 102–121.

Бабиного Яру» І. Левітаса. Попри таке, здавалося би, вузьке формулювання, виставка відкривалася нарисом історії становлення нацистського режиму в Німеччині у 1933–1939 рр. та нацистської агресії в Західній Європі у 1940–1941 рр. (напад на Польщу згадано не було). Наступну тему було присвячено життю довоєнного Києва, зокрема євреїв і циган. Далі розповідь переходила до подій початку Великої Вітчизняної війни, німецького терору на окупованих територіях, насамперед антиєврейських заходів, та оборони та захоплення Києва.

Центральні теми виставки були пов'язані з розстрілами у Бабиному Яру євреїв, радянських військовополонених, заручників, учасників комуністичного підпілля, діячів ОУН (було згадано О. Телігу та О. Ольжича), футболістів київського «Динамо» та в'язнів Сирецького концтабору. Завершувався розділ історією розслідувань нацистських злочинів.

Останній розділ був присвячений пам'яті. Розповідалося про Праведників Бабиного Яру, історію створення пам'ятників (проекти О. Власова 1945 р., Й. Каракіса і З. Толкачова 1965 р.), репрезентацію трагедії в мистецтві, художній та науковій літературі. Велике враження на відвідувачів справляла композиція «Покинута кімната», яку потім неодноразово відтворювали на інших виставках¹³¹.

У 2006 р., вже в Українському домі, Музей Києва спільно з Музеем історії Великої Вітчизняної війни, Фондом «Пам'ять Бабиного Яру» та єрусалимським Яд Вашем створив виставку «Засторога у майбутнє». Ось як описував її прес-реліз: «Головною метою виставки є розповідь мовою музейних експонатів про реальну подію, що мала місце в Києві восени 1941 року. Проте розповідь розгорнута на фоні нацистських злочинів в Україні, складовою частиною яких був Голокост... Документальні фото, газети та інші матеріали показують, що т. зв. "Шлях до Бабиного Яру" був позначений злочинами гітлерівців у європейських країнах, містах і селах Західної України. В цьому сенсі політика і практика геноциду як більш широке явище асоціюється з загальною, наднаціональною гуманітарною катастрофою, а Голокост — з національною трагедією єврейської спільноти не лише в Україні, а й загалом у Європі».

Цікавими були деякі художні рішення: «Нікого не залишать байдужими свідчення очевидців та учасників подій, а також покажчики з назвами вулиць, якими проліг останній шлях нещасних... Надзвичайно емоційними є серія малюнків про події в окупованому Києві двох абсолютно різних людей — 70-річного науковця, художника Юрія Павловича та Георгія Малакова, кому в 1941 році виповнилося лише 13 років, майбутнього професійного художника... Тематико-емоційним акцентом залу є фото жінки, що схилилася у скорботі, та елементи єврейської національної символіки, зокрема менори...».

Інша зала була присвячена Праведникам Бабиного Яру. В експозиції було представлено перелік 554 праведників, їхні портрети та комплекси матеріалів.

¹³¹ Тематико-експозиційний план виставки «29 вересня — київська Голгофа» / авт.-укл. Т. Євстаф'єва. Київ, 2001. 18 с. *Архів Музею історії м. Києва*.

«Емоційно-художнім акцентом залу є стилізований білий янгол, що символізує єдність душ врятованих і рятувальників, а філософською ідеєю — твердження, що для людини завжди існує проблема життєвого вибору, зокрема в рамках дилеми — рефлекс самозбереження чи гуманістичні засади»¹³².

У вересні 2011 р. Музей спільно з очолюваним Леонідом Фінбергом Центром досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства створює виставку «Пам'ять Яру». Її метою, насамперед, було показати, як суспільство увічнювало трагедію Бабиного Яру, висвітлити ставлення влади та суспільства до пам'яті про Бабин Яр у контексті історії України 1940–1990-х років. Історія увічнення пам'яті жертв Бабиного Яру мала демонструвати протистояння громадян, які прагнули зберегти пам'ять про трагічні події, і держави, яка прагнула ці події приховати.

На виставці було представлено перші ескізні проекти пам'ятника до трагедії Бабиного Яру – архітектора Олександра Власова (1945), ескізний проект меморіалу, створеного скульптором Адою Рибачук і архітектором Володимиром Мельниченком, під назвою «Коли руйнується світ» та проект архітектора і художника Бориса Лекаря (1965).

26 і 29 вересня 1966 р. відбулися несанкціоновані мітинги пам'яті жертв Бабиного Яру, в яких узяли участь і виступили активісти єврейського руху, а також письменники Віктор Некрасов, Іван Дзюба, Борис Антоненко-Давидович. Експонувалися унікальні кадри цих заходів, зроблені співробітниками «Укркінохроніки» оператором Едуардом Тімліним та режисером Рафаїлом Нахмановичем; демонструвалися фотокартки покладання вінків до умовних могил своїх рідних, що починаючи з другої половини 1960-х років організовували єврейські та неєврейські активісти з усієї країни, які приїздили до Києва, щоб вшанувати пам'ять загиблих у Бабиному Ярі. Вперше подавалися документи з архівів СБУ та Київської області про реакцію влади на ці події. На виставці було представлено книжки, документи, автори яких не могли мовчати, не могли змиритися з політикою влади¹³³.

Нарешті, 15 вересня 2016 р. автор цієї статті відкрив у Музеї Києва виставку «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії»¹³⁴. Вона стала спробою втілити у музейному просторі ідею, висловлену мною за п'ять років до того: «Історія Яру не завершилася ані 30 вересня 1941 р., ані 6 листопада 1943 р. Вона триває донині і включає все, що відбувалося у повоєнний час, відбувається зараз і відбуватиметься ще невизначений термін». Тобто замість традиційного поділу — довоєнна історія

¹³² Пресреліз художньо-документальної виставки «Засторога у майбутнє». Архів автора.

¹³³ Виставка «Пам'ять Яру». Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства. 2011. 23 вер. URL: https://www.judaicacenter.kyiv.ua/exhibition_memory_of_the_yar/#more-3478 (дата звернення: 23.10.2025).

¹³⁴ Мультимедійний інтерактивний проект «Бабин Яр: пам'ять на тлі історії». Віртуальна виставка. URL: <https://memory.kby.kiev.ua> (дата звернення: 23.10.2025); Бабин Яр: пам'ять на тлі історії. Альбом-каталог мультимедійної виставки до 75-річчя трагедії Бабиного Яру / упор. В. Нахманович. Київ : Laurus, 2017. 252 с.: іл. (укр. та англ. мовами).

Києва, історія трагедії Бабиного Яру, пам'ять про трагедію — автор запропонував розглядати усе це як єдину довгу незакінчену історію Бабиного Яру, як місця та символу. Символу загальної історії України¹³⁵.

Такий підхід визначив структуру виставки. Вона складалася з двох смислових та візуальних шарів:

- історії Бабиного Яру від часів поступового виникнення навколо нього багатоконфесійного некрополя у XIX ст., через добу Голокосту і нацистського терору щодо різних груп населення і військовополонених, радянського знищення яру і Куренівської катастрофи 1961 р., боротьби за пам'ять між громадськістю і владою, до сьогоденного змагання між різними суспільними групами за право увічнити тут «власну» пам'ять;
- проєктів меморіального парку, що мав охоплювати територію Бабиного Яру, прилеглих кладовищ (наявних і зруйнованих), інші пам'ятні об'єкти навколо них, зокрема інтеграцію в єдиний меморіальний простір наявних пам'ятників, пам'ятних споруд і знаків. Цю частину представляли сім найкращих проєктів, поданих на міжнародний архітектурний конкурс ідей створення меморіального парку «Бабин Яр — Дорогожицький некрополь», проведений у 2015–2016 рр. «Українсько-єврейською зустріччю» (UJE), канадською благодійною ініціативою, очолюваною та фінансованою Джеймсом Темертеєм, бізнесменом та меценатом українського походження¹³⁶.

Російські олігархи виходять на сцену

Але найгучнішою подією 75-х роковин стало проголошення 29 вересня 2016 р. про створення Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» (МЦГБЯ). Ініціаторами проєкту стали російські олігархи Павло Фукс, Михайло Фрідман та Герман Хан, до яких долучився український олігарх Віктор Пінчук¹³⁷. Ці люди стали фундаторами та спонсорами МЦГБЯ, а обличчям — колишній радянський відмовник та в'язень сумління Натан Щаранський, який обійняв посаду голови наглядової ради. Проєкт беззаперечно підтримав мер Києва Віталій Кличко, а його брат Володимир увійшов до складу наглядової ради фонду¹³⁸. На заході у Музеї Т. Шевченка, де було проголошено про створення МЦГБЯ, виступив

¹³⁵ Нахманович В.Р. Бабин Яр. Історія. Сучасність. Майбутнє? (Роздуми до 70-річчя київської масакри 29–30 вересня 1941 р.). УІЖ. 2011. № 6. С. 120.

¹³⁶ Babyn Yar Dorohozhychi Necropolis. URL: <https://konkurs.kby.kiev.ua> (дата звернення: 23.10.2025).

¹³⁷ Віктор Пінчук приєднався до ініціативи створення Меморіального центру пам'яті Голокосту в Бабиному Яру. Фонд Віктора Пінчука. URL: <https://pinchukfund.org/ua/projects/16495/news/20174> (дата звернення: 23.10.2025).

¹³⁸ Президент України Петро Порошенко виступив з ініціативою створення в Бабиному Яру Меморіального центру пам'яті Голокосту. Babyn Yar. Новини. 2016. 29 вер. URL: <https://babynyar.org/ua/news/301/prezident-ukraini-petro-porosenko-vistupiv-z-initsiatyvoju-stvorennia-v-babinomu-aru-memorialnogo-centru-pamati-golokostu> (дата звернення: 23.10.2025).

президент П. Порошенко із заявою про необхідність створення Меморіалу жертвам Голокосту в Бабиному Яру, що відтоді розглядалося як беззаперечна підтримка ним МЦГБЯ ¹³⁹. Лише у березні 2021 р., у розпал гучного конфлікту навколо МЦГБЯ, пресслужба П. Порошенка пояснила, що, насправді, він ніколи не підтримував цей проєкт, а виступав за створення державного меморіалу ¹⁴⁰. Втім до кінця президентської каденції П. Порошенка широка громадськість і навіть члени уряду були упевнені, що МЦГБЯ підтримують одночасно чинний президент і мер столиці.

Першу серйозну помилку фундатори МЦГБЯ зробили ще до оголошення про його створення. Вони вирішили будувати свій Центр на ділянках, що орендував фонд В. Рабиновича, тобто на колишньому єврейському кладовищі. Це не дивно, адже саме В. Рабинович наприкінці 2015 р. запросив П. Фукса до участі у власному проєкті, який на той час все ніяк не міг зрушити з місця. Помилка П. Фукса полягала в тому, що він вважав головною перепорою саму особистість В. Рабиновича, а не місце будівництва. Отже, викупивши у В. Рабиновича його фонд разом із правами оренди, він уважав, що проблему розв'язано. Взагалі загальною ознакою конфліктів навколо проєктів центру «Спадщина», Фонду пам'яті «Бабин Яр» та МЦГБЯ було перебільшення з обох боків особистісного фактора. Прихильники будівництва демонізували, насамперед, Й. Зісельса ¹⁴¹, а противники — по черзі В. Рабиновича, російських олігархів (насамперед, М. Фрідмана) та режисера Іллю Хржановського (зазначимо, що жоден з них не відмовлявся від накинutoї опонентами провідної ролі) ¹⁴². Напевно, це закономірно, зважаючи на загальну персоніфікацію українського суспільно-політичного життя.

Помилку з ділянкою можна було ще списати на самовпевненість ініціаторів проєкту (як до того їхніх попередників), у яких, начебто, «все було схвачено». Один лише заявлений бюджет становив 100 млн доларів ¹⁴³ — як у «Джойнта» та В. Рабиновича разом. Натомість змістовна концепція МЦГБЯ помилкою не була. Звісно, вона відображала, насамперед, погляд на історію та пам'ять про Бабин Яр фундаторів-замовників проєкту. Так, ці люди не просто народилися в

¹³⁹ Меморіал «Бабин Яр» стане символом об'єднання націй — Президент. *Укрінформ*. 2016. 29 вер. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2092172-memorial-babin-ar-stane-simvolom-obednanna-nacij-prezident.html> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁴⁰ Порошенко відповів, який проєкт меморіалу підтримує у Бабиному Яру. *Радіо Свобода*. 2021. 12 бер. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/31147098.html> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁴¹ Див., напр.: Величко Л. Гроші на пам'ять. Як будівництво меморіалу в Бабиному Яру перетворилося на проблему національного масштабу. *Lira.net*. URL: https://project.liga.net/projects/memorial_babyn_yar_investigation (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁴² Критику такого підходу див., напр.: Духніч О. Бабин Яр має стати частиною української національної пам'яті. *Історична правда*. 2021. 29 липня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2021/07/29/159919> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁴³ Фукс: Якщо ми зосередимося на політиці, то меморіал у Бабиному Яру навряд коли-небудь побудують. *Гордон*. 2017. 27 лип. URL: <https://gordonua.com/ukr/publications/-fuksh-jakshcho-mi-zoseredimosja-na-polititsi-to-memorial-u-babinomu-jaru-navrjad-chi-koli-nebud-pobudujut-199758.html> (дата звернення: 23.10.2025).

СРСР, а винесли звітди усі свої шкільні знання та суспільні упередження, які чудово збереглися в російському та українському пострадянському просторі. Але ж до співпраці з ними зголосилися багато відомих громадських діячів та науковців з України та усього світу. Причому серед них було багато українців, які народилися вже після розпаду радянської імперії. Найпростіше вважати їх за звичайних заробітчан. Звісно, і таких не бракувало. Проте зводити все до грошей — це мавпувати тих прихильників МЦГБЯ, які всі протести пояснювали заздрістю тих, кого, мовляв, не запросили до участі.

На нашу думку, йдеться, насамперед, про ідейне протистояння концептуальних поглядів на меморіалізацію історії Бабиного Яру, тож саме так ми і будемо її розглядати. Перед нами не стоїть завдання прослідкувати та проаналізувати усю дискусію, що чотири роки точилася навколо проекту МЦГБЯ і припинилася лише з початком широкомасштабної війни. Зацікавлені можуть ознайомитися з основними публікаціями у тематичних розділах на сайті Інституту історії України НАНУ ¹⁴⁴, «Історичній правді» ¹⁴⁵ та «Критиці» ¹⁴⁶. Нам ідеться лише про основні віхи розвитку проекту МЦГБЯ у контексті створення його музейної складової.

Наприкінці 2016 р. представники МЦГБЯ почали перемовини з українськими науковцями з метою залучення їх до проекту. Тоді став відомий перший стислий меморандум з описом місії МЦГБЯ. Першу його версію опубліковано не було, але автор та його колеги читали її під час перемовин із тодішнім генеральним директором МЦГБЯ, відомим польським політиком Мареком Сівецем. Як реакція на початкову інформацію про плани фундаторів проекту з'явилося звернення українських істориків до своїх колег, які взяли участь у першій фаховій нараді, організованій МЦГБЯ на початку лютого 2017 р. ¹⁴⁷ У відкритому листі, підписаному 16 істориками, фахівцями з історії Другої світової війни, Голокосту, геноциду ромів, єврейської історії, міжнародних відносин, висловлювалися такі застереження:

- неприйнятність побудови меморіального центру в самому Бабиному Яру або на території прилеглих кладовищ;
- штучність виокремлення т.зв. «Голокосту від куль» на теренах колишнього СРСР від загальної історії Голокосту в Європі;
- небезпека відродження в такий спосіб єдиного радянського цивілізаційного простору на рівні історичної пам'яті;

¹⁴⁴ Проект «Бабин Яр». Інститут історії України НАН України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=PRJ&P21DBN=PRJ&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=prj_all&C21COM=S&S21CNR=200&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=IDP=&S21STR=0000034 (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁴⁵ Тема «Бабин Яр». Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/tags/babin-jar> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁴⁶ Спеціальна тема «Комеморація Бабиного Яру». Критика. URL: <https://krytyka.com/ua/featured-topics/komemoratsiya-babynoho-yaru> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁴⁷ Перше зібрання експертів Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» відбулося в Києві. Історична правда. 2017. 13 лют. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2017/02/13/149532> (дата звернення: 23.10.2025).

- хибність прагнення поєднати історію Бабиного Яру лише з історією Голокосту, ігноруючи інші його жертви часів нацистської окупації та повоєнну історію.

Основною пропозицією авторів листа було створення двох музеїв — Бабиного Яру і Голокосту, «що розкривали би різні аспекти та різні контексти трагічної історії ХХ ст.»¹⁴⁸

Зазначені пункти відтоді залишаються ключовими точками протистояння щодо шляхів меморіалізації Бабиного Яру (згодом додалася ще проблема оцінки ролі неєврейського населення). Як з'ясувалося, саме вони і не підлягали змінам, адже це були засади, на яких наполягали фундатори проєкту. Зокрема, це особисто підтверджували автору М. Сівець та І. Хржановський.

Тривалий час посадові особи МЦГБЯ обмежувалися заявами, які зводилися до того, що нічого ще остаточно не вирішено, йде робота над концепцією, йдуть перемовини з зацікавленими сторонами тощо¹⁴⁹. Влітку 2017 р. вони навіть провели зустріч, на яку запросили опонентів, але проходила вона де-факто *of records*, що стало причиною відмови від участі майже всіх, хто не підтримував МЦГБЯ. Й. Зісельс, який був на ній присутній, потім був дуже заскочений інформацією, що «винятково позитивно відгукнувся про проєкт»¹⁵⁰.

Взагалі ставлення МЦГБЯ до публічності та, зокрема, до взаємодії з українським урядом яскраво прокоментував очільник його наукової ради, нідерландський історик Карел Беркгоф. 2017 року, напередодні чергових роковин трагедії він дав інтерв'ю. На запитання, чому Український інститут національної пам'яті не залучений до обговорення концепції, він відповів, що «пан В'ятрович (Володимир В'ятрович, тодішній очільник УІНП. — В. Н.) може брати участь в обговоренні проєкту... Загалом не розумію, чого хоче пан В'ятрович. Щоб його особисто запросили?». А коли його спитали, чи буде Центр представляти концепцію меморіалу українському уряду, він сказав: «Проєкт... має тісні зв'язки з мером Києва Віталієм Кличком, керівником заповідника «Бабин Яр» Борисом

¹⁴⁸ Музей «Бабин Яр». Відкритий лист-застереження українських істориків. *Історична правда*. 2017. 28 бер. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/03/28/149652> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁴⁹ Див., напр.: Офіційна відповідь директора Меморіалу «Бабин Яр» на Лист істориків. *Там само*. 2017. 30 бер. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/03/30/149659> (дата звернення: 23.10.2025); Директор центру «Бабин Яр»: «Перед нами не стоїть завдання зламати ситуацію через коліно». *Там само*. 2017. 18 квіт. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/04/18/149697> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁵⁰ Перше публічне слухання щодо концепції БУНМС. *Babyn Yar*. Новини. 2017. 5 лип. URL: <https://babynyar.org/ua/news/253/perse-publicne-sluhanna-sodo-konsepicii-byhms> (дата звернення: 23.10.2025); Йосиф Зісельс: Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр» — проєкт патерналістський. *Історична правда*. 2017. 13 лип. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/07/13/150044> (дата звернення: 23.10.2025).

Глазуновим. Не бачу потреби ще більше щось робити»¹⁵¹.

Але наприкінці серпня з'явилася стаття (російською мовою) старшого радника з історичних питань, а згодом члена наукової ради МЦГБЯ, харківського дослідника Голокосту в Україні Олександра Круглова. У ній гранично відверто було висловлено деякі із засадничих пунктів проєкту:

- «в Україні (і не лише в Україні) є багато місць, в яких разом із убитими євреями поховані і не євреї (комуністи, партизани, підпільники, цигани, військовополонені), яких під час “єврейських акцій” приєднували до євреїв. Однак на пам'ятниках на цих могилах — лише єврейська символіка, і ніхто не має наміру ці пам'ятники міняти. Це — єврейські поховання, а не поховання “радянських людей — жертв фашизму”»;
- «навіщо взагалі створювати Музей історії Бабиного Яру, ... якщо існує Музей історії Києва? Навіщо штучно відокремлювати історію Бабиного Яру від історії міста?.. Створення такого музею неминуче призведе до того, що Голокост... перетвориться на один з епізодів цієї історії, тоді як Бабин Яр у всьому світі вважається одним із символів саме Голокосту, а не разом і Куренівської трагедії, про яку навряд чи хтось у світі знає»;
- «потребує ретельної перевірки та дослідження твердження, що у самому Яру вбивали не лише євреїв... Безперечно, таке припущення має всі права на існування. Але де саме розстрілювали? Принаймні не там, де вбивали євреїв»¹⁵².

Нарешті, у листопаді 2017 р. все ж таки відбувся справді публічний захід — обговорення т. зв. «Базового історичного наративу» МЦГБЯ в КНУ ім. Т. Шевченка¹⁵³. Було висловлено багато зауважень як до наративу, так і до самого проєкту. Автор, зі свого боку, тоді ж виклав власні принципи застереження, зокрема:

- відсутність зв'язку між пам'яттю про Голокост та нагальними викликами, що стоять перед Україною під час російської агресії, яка на той час тривала вже три роки;
- відсутність пояснень причин Голокосту як складової нацистської політики та наслідку нацистської ідеології, а не просто «змови» антисемітів усієї Європи;

¹⁵¹ Фаріон І. «Меморіал Голокосту “Бабин Яр” позитивно впливатиме на імідж України. Хоча там будуть неприємні речі для неї...» *Високий замок*. 2017. 28 вер. URL: <https://wz.lviv.ua/far-and-near/207572-memorial-holokostu-babyn-yar-pozytvno-vplyvatyme-na-imidzh-ukrainy-khochha-tam-budut-nepriyemni-rechi-dlia-nei> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁵² Круглов О. Пришестя Месії, або Про ситуацію навколо створення Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр». *Історична правда*. 2017. 28 серп. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/08/28/150179> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁵³ The first public hearing of the BYHMC basic historical narrative. *Babyn Yar Holocaust Memorial Center*. Youtube-канал. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=aMsLsryLEp8> (дата звернення: 23.10.2025).

- акцентування уваги на Голокості саме «радянських євреїв» через тлумачення терміна «Східна Європа» як західної частини колишнього СРСР;
- надмірний наголос на участі в Голокості місцевого неєврейського населення за одночасного ігнорування антисемітизму в лавах радянських партизанів ¹⁵⁴.

За рік, у грудні 2018 р., у Комітеті Верховної Ради з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин МЦГБЯ презентував другий варіант «Історичного нарративу» ¹⁵⁵. Він досі розміщений на сайті МЦГБЯ, тобто розглядається як чинний ¹⁵⁶. Тому варті уваги ще два аспекти нарративу (посилання на сторінки PDF-версії):

- Росія (тобто тодішня РРФСР) — єдиний регіон, де не йдеться про колаборацію місцевого населення чи збройних формувань у Голокості (крім Північного Кавказу, де згадано про участь «Кавказького» відділу айнзац-групи D, «сформованого із радянських військовополонених кавказького та кримськотатарського походження», та «місцевих допоміжних загонів» «у кавказьких селах») (с. 145–154);
- усіх жертв Бабиного Яру, за винятком євреїв, було розстріляно не в Бабиному Яру (с. 90–93).

Можна стверджувати, що всі побоювання, висловлені українськими істориками у відкритому листі, повністю ствердилися. Але це був лише початок.

У грудні 2018 р. МЦГБЯ оголосив архітектурний конкурс проєктів дизайну центру із загальною площею близько 20 тис. кв. метрів ¹⁵⁷. 6 вересня 2019 р. було обрано найкращий проєкт, авторства австрійської команди ¹⁵⁸. Але саме тоді всередині МЦГБЯ розпочалися карколомні зміни. Бо М. Фрідману стало нудно.

У тому ж самому вересні, коли було підбито підсумки архітектурного конкурсу, російський кінорежисер Ілля Хржановський, відомий насамперед контраверсійним кінопроєктом «Дай», яке він і досі знімає від 2006 р., презентував свою

¹⁵⁴ Нахманович В. Концепція Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр»: невігластво чи наукове шахрайство?. *Історична правда*. 2017. 1 груд. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2017/12/1/151541> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁵⁵ У Верховній Раді презентували проєкт Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр». *Babyn Yar*. Новини. 2018. 12 груд. URL: <https://babynyar.org/ua/news/132/u-verhovnij-radi-prezentuvali-konceptsiu-memorialnogo-centru-golokostu-babin-ar> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁵⁶ Базовий історичний нарратив меморіального центру Голокосту «Бабин Яр». *Там само*. URL: <https://babynyar.org/ua/historical-narrative> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁵⁷ Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр» оголосив архітектурний конкурс. *Історична правда*. 2018. 20 груд. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2018/12/20/153442> (дата звернення: 23.10.2025). Детальніше див. матеріали на сайті конкурсу: Babyn Yar Holocaust Memorial Cnter in Kyiv. International 2-stage design competition. URL: https://phase1.de/projects_byhmc-competition_home_f.htm (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁵⁸ Обрано кращий архітектурний проєкт Меморіального центру Голокосту в Києві. *Історична правда*. 2019. 10 вер. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2019/09/10/156202> (дата звернення: 23.10.2025).

концепцію майбутнього музею Голокосту ¹⁵⁹. Повний текст та ілюстрації до презентації згодом опублікувала «Історична правда». Ось декілька цитат із неї (усі виділення оригінального тексту):

- «**Зіштовхнути** відвідувача зі **справжнім собою** в запропонованих обставинах».
- «**Забезпечити багатшарові** переживання та **незабутні** зустрічі».
- «**Відвідувач**, який вирушить у цю подорож... буде розглядати себе ніби крізь збільшувальне скло, **гіперреальність**, що долає межі реальності, проявлятися в обличчі іншого».
- «Соціальні та **психологічні експерименти**, де етична дилема — центральний елемент».
- «Волонтери та відвідувачі працюватимуть і житимуть на території Меморіалу. Від них вимагатиметься пильно дотримуватися всіх елементів одягу, зачісок і навіть буденного способу життя у довоєнному Києві».
- «Одягаючи апарат віртуальної реальності, ви стаєте героєм трагедії, що носить маску, і переживаєте катастрофічну подію з точки зору учасника».
- «Ми запропонуємо **рольові маршрути у віртуальній реальності**, що ставитимуть відвідувачів у роль жертв, колаборантів, нацистів та в'язнів війни, що мусили, серед іншого, спалювати трупи».
- «У поєднанні із віртуальною реальністю, технологія глибокої підробки допоможе нам **створити зв'язок між відвідувачем і рольовим маршрутом**, так що відвідувач зможе **упізнати себе** у тому, що він переживатиме у віртуальній реальності».
- «Ми пропонуватимемо відвідувачам ті типи їжі, які були доступні різним групам протягом Другої світової війни в Україні: наприклад, в'язням, німцям та колаборантам».

Презентація передбачала відкриття тимчасового музею у вересні 2021 р. ¹⁶⁰ Нагадаємо, що від початку МЦГБЯ планував до того часу збудувати повноцінний музей. Але І. Хржановський не любив поспішати...

Важливо зазначити. І. Хржановському геть не йшлося про зміну історичної концепції проекту. Від нього очікували та він сам пропонував лише нові художні способи втілення її в життя. На цьому, зокрема, наголошував в одному з інтерв'ю Н. Щаранський ¹⁶¹. У листопаді 2019 р. було повністю змінено команду МЦГБЯ,

¹⁵⁹ Беркгоф К. З етичних міркувань більше не можу публічно підтримувати проект Меморіалу «Бабин Яр». *Главком*. 2020. 23 квіт. URL: <https://glavcom.ua/columns/KarelBerkhoff/gollandskiy-istorik-karel-berkgof-z-etichnih-mirkuvan-bilshe-ne-mozhu-publichno-pidtrimuvati-proekt-memorialu-babin-yar-675364.html> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁶⁰ Бабин Яр. Музей жажів режисера Хржановського. *Історична правда*. 2020. 27 квіт. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/04/27/157398> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁶¹ Бабин Яр передбачає «значний емоційний компонент», а не рольову гру. *Babyn Yar*. Новини. 2020. 23 лип. URL: <https://babynyar.org/ua/news/1744/babin-ar-peredbacae-znacsniy-emocijnij-komponent-a-ne-rolovu-gru> (дата звернення: 23.10.2025).

причому І. Хржановський, який став чільною персоною, посів місце художнього керівника і головного режисера Центру. Як зазначив М. Фрідман, який, власне, і привів І. Хржановського: «Зараз починається новий етап, більш творчий і більш креативний, зі створення власного креативного контенту. Ми вирішили, що нам потрібні люди, які будуть сфокусовані саме на цьому»¹⁶².

Нові актори

Але на той час вже існувала серйозна альтернатива МЦГБЯ. До честі пострайдованої влади, по 75-х роковинах справа не завершилася. Вже 2 листопада 2016 р. відбулося засідання Оргкомітету, на якому, зокрема, було доручено Мінкультури разом із Мінфіном та КМДА забезпечити подальше виконання завдань щодо:

- проектування та проведення ремонтно-реставраційних робіт на будівлі контори колишнього єврейського кладовища на вул. Мельникова, 44, та створення у складі заповідника Меморіального музею пам'яті жертв трагедії Бабиного Яру;
- відведення заповіднику земельної ділянки на вул. Мельникова, 44, для створення Меморіального музею пам'яті жертв трагедії Бабиного Яру¹⁶³.

А за два тижні вже Верховна Рада схвалила рекомендації парламентських слухань до 75-х роковин трагедії Бабиного Яру, зокрема:

- Мінкультури — забезпечити створення та відкриття меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру на вул. Мельникова, 44;
- КМДА — ухвалити рішення про передання заповіднику земельної ділянки за цією адресою¹⁶⁴.

На жаль, на наступний крок довелося чекати ще рік. Лише 20 жовтня 2017 р. президент П. Порошенко ухвалює указ про перспективний розвиток заповідника «Бабин Яр». Ним було створено спеціальний Оргкомітет, на основі пропозицій якого Кабмін мав протягом трьох місяців розробити і затвердити план, який мав, зокрема, передбачати:

- «створення музею історії Бабиного Яру, а також інших об'єктів з увічнення пам'яті жертв Голокосту та вшанування пам'яті жертв інших злочинів, скоєних нацистами під час окупації міста Києва, інших населених пунктів України щодо мирних жителів, військовополонених, учасників українського

¹⁶² Яковлева М. Михайло Фрідман заявив про зміну команди Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» вартістю \$100 млн. *The Page*. 2019. 18 лист. URL: <https://thepage.ua/ua/news/mihajlo-fridman-zayaviv-pro-zminu-komandi-memorialnogo-centru-golokostu-babin-yar-vartistyu-dollar100-mln> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁶³ Протокольне рішення Організаційного комітету з підготовки та проведення заходів у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру 2 листопада 2016 р. Архів автора.

¹⁶⁴ Постанова Верховної Ради України від 16 листопада 2016 р. № 1744-VIII «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: "75-ті роковини трагедії Бабиного Яру: уроки історії та сучасність"». *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1744-19/print> (дата звернення: 23.10.2025).

визвольного руху», а також

- «координацію за участю Організаційного комітету заходів щодо увічнення пам'яті жертв трагедії Бабиного Яру, що реалізуються відповідними ініціативними групами»¹⁶⁵.

Ініціативних груп, справді, було багато. Насамперед, МЦГБЯ. Далі, «Українсько-єврейська зустріч», чий проєкт створення меморіального парку «Бабин Яр — Дорогожицький некрополь» очікував на втілення. Нарешті, до створення музею історії Бабиного Яру, крім заповідника, прагнули долучитися щонайменше дві громадські організації.

Перша — це зареєстроване у вересні 2016 р. Благодійне товариство «Друзі Меморіального музею пам'яті жертв трагедії Бабиного Яру»¹⁶⁶. Цю групу очолював відомий київський будівельник Володимир Пінчук, а фінансував переважно О. Лойфенфельд. Наприкінці 2015 р. В. Пінчук розробив концепцію, яка передбачала створення Музею історії Бабиного Яру у підземному просторі під поверхнею вул. Мельникова, поруч з будинком контори єврейського кладовища (у самій конторі він пропонував розгорнути тимчасову експозицію). Загальна площа цієї споруди мала дорівнювати 20–22 тис. кв. метрів. Експозиція (дві зони загальною площею 10–12 кв. м) мала охоплювати історію місцевості від Княжої доби аж до історії створення самого музею. Події часів нацистської окупації мали розкривати три (з 15) теми:

- Німецька окупація, масові розстріли 1941–1942 рр., паплюження захоронень;
- Супротив, підпілля;
- Сирецкий концтабір, заховання слідів розстрілів, повстання бранців.

Прикметно, що окремий простір (500–550 кв. м) мав займати Зал пам'яті жертв Куренівської трагедії¹⁶⁷, в ліквідації наслідків якої брав участь сам В. Пінчук.

За рік його плани дещо скоротилися в реальний бік. Тепер він пропонував лише реставрацію будівлі на Мельникова, 44 та зведення навколо неї нового виставкового простору (3,5–4 тис. кв. метрів), із тим, щоб історична будівля стала його основним експонатом¹⁶⁸. Протягом 2016–2019 рр. на замовлення та за участі В. Пінчука було розроблено декілька архітектурних проєктів музею. Загальна історична концепція не змінилася, тобто передбачала демонстрацію усієї історії місцевості та долі усіх жертв Бабиного Яру¹⁶⁹.

¹⁶⁵ Указ Президента України від 20 жовтня 2017 р. № 331/2017 «Про додаткові заходи щодо перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника "Бабин Яр"». *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331/2017/ed20171020/print> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁶⁶ БТ «Друзі Музею "Бабин Яр"». *Youcontrol*. URL: https://youcontrol.com.ua/catalog/company_details/40804424 (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁶⁷ Пінчук В. Концепція та план створення Музею історії Бабиного Яру. Архів автора.

¹⁶⁸ [Пінчук В.] Музей Бабыного Яра в Киеве (современное видение). Архів автора.

¹⁶⁹ Останній архітектурний проєкт див.: Пропозиція по розширенню експозиційних площ Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру по вул. Мельникова, 44. Альбом. Київ : Благодійне товариство «Друзі Меморіального музею пам'яті жертв трагедії Бабиного Яру». 2019. Архів автора.

Крім розробки проєктів, «друзі музею» зробили і практичну справу. Після того, як колишню контору кладовища було передано заповіднику, О. Лойфенфельд профінансував, а В. Пінчук організував ремонт двох зал у цій будівлі. Надалі заповідник проводив там виставки ¹⁷⁰.

Ще однією організацією був Міжнародний Меморіальний благодійний фонд «Бабин Яр», заснований навесні 2016 р. Ваадам України (співпрезиденти — А. Адамовський і Й. Зісельс) та Всеукраїнською єврейською радою (новий президент — бізнесмен Олександр Сусленський) ¹⁷¹. До 75-х роковин Фонд провів дві виставки.

Одна — «По обидва боки Бабиного Яру», підготовлена Центром досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НаУКМА, проходила з 26 вересня до 1 листопада 2016 р. в A-Gallery (на території ТРЦ «ART Mall»). У фотографіях, фрагментах кінохронік і текстах було представлено історію єврейської громади Києва до початку Другої світової війни, трагедію Бабиного Яру та боротьбу суспільства за збереження пам'яті про жертв геноциду.

Першу частину виставки було присвячено єврейському релігійному та світському життю початку століття, образам ремісників та митців, які жили у 1920–1930-ті роки, різноманітним подіям, що відбувалися до Другої світової. Далі йшлося про вбивства нацистами в Бабиному Яру євреїв, ромів, активістів українського підпілля, душевнохворих, радянських військовополонених...

Заклучна частина виставки демонструвала радянські антисемітські процеси 1940–1950-х років; боротьбу суспільства, перш за все інтелігенції, за збереження пам'яті про Бабин Яр у роки «відлиги».

Завдяки мультимедійним можливостям галереї, відвідувачі побачили одночасно тисячі унікальних кадрів, сюжетів та документів. Окрім аудіотексту про згадані події, супровід виставки складався із творів Дмитра Шостаковича та Дмитра Клебанова ¹⁷².

Друга виставка — «Бабин Яр: історія та долі», підготовлена Інститутом юдаїки, очолюваним Юлією Смілянською, проходила у Галереї сучасного мистецтва М17. Ось як описували її в анонсі: «Виставка занурює відвідувачів у трагічну атмосферу осінніх днів 1941 року — днів, коли нацисти почали знищення київського єврейства».

Подорожуючи інсталяційними просторами виставки, відвідувачі спостерігають, як у мирне життя довоєнного Києва вривається гул літаків і розриви бомб.

¹⁷⁰ Френкель М. Борис Глазунов: «Мы делаем все, что можем». *Еврейский обозреватель*. 2020. № 12 (336). Декабрь. URL: <https://jew-observer.com/goryachaya-tema/boris-glazunov-my-delaem-vse-chto-mozhem> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁷¹ Міжнародний Меморіальний благодійний фонд «Бабин Яр». ММБФ «Бабин Яр». URL: http://babiay.org.ua/?page_id=474 (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁷² Підготовка мультимедійної виставки «По обидва боки Бабиного Яру». *Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства*. 2016. 9 груд. URL: <https://www.judaicacenter.kyiv.ua/babyn-yar-exhibit-2016> (дата звернення: 23.10.2025).

Як розривається простір на три трагічні дороги — фронт, евакуація, окупація. Як йдуть з міста його останні захисники, як 19 вересня 1941 року вступають в Київ німецькі війська, як 24 вересня вибухає Хрещатик...

Разом з киянами 1941 року відвідувачі виставки читають оголошення, розклеєні по місту. Вони розуміють, що на збори єврейським сім'ям залишається одна ніч, і переживають разом з тими, хто 75 років тому намагався відібрати найнеобхідніше для довгої дороги — невідомо куди і невідомо на скільки.

А потім починається скорботний шлях — від бруківки міста на землю Бабиного Яру. Та під землю Бабиного Яру. Вугілля, попіл, перемішаний з піском... Невже це все, що залишилося від тих 33 771 людей, розстріляних 29–30 вересня? Або від тих п'яти тисяч, кого розстріляли у наступні два дні? І тих, кого розстрілювали в Бабиному Яру наступні два роки? Євреїв, ромів, хворих і лікарів Кирилівської психіатричної лікарні, військовополонених, членів ОУН... Відповідь на це можуть дати тільки ті, хто живе сьогодні.

Простір пам'яті дозволяє кожному відвідувачу заглянути в очі убитим. Вимовити їхні імена. Покласти на землю каштан — їх багато лежало на київській землі у вересні 1941, вони розкидані по київським вулицям й зараз...

Тексти, документи, особисті історії тих, хто пережив трагедію, спогади, розповіді Праведників народів світу, які представлені в другій, інформаційній частині виставки, розташований на другому поверсі галереї, — ще одна спроба замислитися над уроками трагедії Бабиного Яру...»¹⁷³.

На початку 2017 р. Й. Зісельс запропонував міністру культури Євгену Нищуку провести конкурс концепцій майбутнього музею в конторі єврейського кладовища, причому переможець мав отримати право реалізації своєї концепції «під ключ». Серед майбутніх учасників конкурсу Й. Зісельс бачив, крім власного фонду, Об'єднану єврейську общину України, Єврейський фонд України, Український єврейський комітет¹⁷⁴, тобто винятково єврейські громадські організації.

Конкурс оголошений не був, тож Й. Зісельс з партнерами продовжували роботу самотужки. Щодо концепції, то у великому інтерв'ю у червні 2017 р. він наголошував: «Важливо те, що це музей — державний з деякою громадською участю, і в ньому, я сподіваюся, буде відображено державну точку зору на Бабин Яр та різні групи жертв Бабиного Яру. Звичайно, передусім це єврейські жертви, яких близько сімдесяти тисяч, але водночас, я думаю, державний погляд врахує і те, що в Бабиному Яру було розстріляно й інші групи населення.

¹⁷³ Виставка «Бабин Яр: історія та долі», присвячена 75-м роковинам трагедії Бабиного Яру, відкриється у Києві 26 вересня. *Асоціація єврейських організацій та общин (Ваад) України*. 2016. Вересень. URL: <https://www.vaadua.org/news/vistavka-babin-yar-istoriya-ta-doli-prisvyachena-75-m-rokovinam-tragediyi-babinogo-yaru> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁷⁴ Иосиф Зисельс: Для создания музея Бабьего Яра я предложил министру культуры Украины идею конкурса концепций. *Там само*. Новини. 2017. Січень. URL: <https://vaadua.org/news/iosif-zisels-dlya-sozdaniya-muzeya-babego-yara-ya-predlozhit-ministru-kultury-ukrainy-ideyu> (дата звернення: 23.10.2025).

Це мешканці України, військовополонені, і хворі з психіатричної лікарні, яка розташована на Сирці, і українські націоналісти, які теж там були розстріляні, і роми — три табори, якщо я не помиляюся, православні священники, які намагалися захищати євреїв тощо. Природно, в експозиції передбачається передісторія, тобто розвиток цієї території з XIX століття: як вона забудовувалася, як створювалися цвинтарі на цій території»¹⁷⁵.

Отже, змістовне бачення майбутнього музею у В. Пінчука та Й. Зісельса збіглося¹⁷⁶. Питання полягало лише в тому, хто саме буде займатися його створенням.

У серпні 2017 р. Меморіальний фонд підписав загальний меморандум про співпрацю з Мінкультури та заповідником і взявся шукати гроші на створення проєкту музею. З цим виявилися проблеми. Зокрема, Б. Глазунов згодом згадував, що у тому ж 2017 р. «відбулося засідання у Міністерстві культури, куди Зісельс залучив американських фахівців, які робили Музей толерантності у Москві. Було сказано, що фонд готовий профінансувати роботу цих фахівців щодо розробки концепції музею, а за результатами їхньої роботи проєктна організація зробить архітектурний проєкт. Ми дали американцям усі вихідні матеріали. У серпні вони мали представити концепцію, за якою у вересні архітектори зробили б проєкт реконструкції будівлі. Але через те, що фонд не профінансував роботу американців, вони концепцію не підготували»¹⁷⁷.

Державний проєкт починається

На цьому тлі ініціативу виявила українська наукова спільнота. 2 жовтня 2017 р. Інститут історії України НАНУ звернувся з листами до глави Адміністрації президента Ігоря Райніна та гуманітарного віцепрем'єра Павла Розенка з пропозицією взяти на себе розробку концепції облаштування меморіальної території Бабиного Яру, подальший науковий супровід створення експозицій та підтримку діяльності майбутніх музеїв. При цьому вже в цьому листі було чітко зазначено, що йдеться про цілісний меморіальний комплекс у складі двох музеїв — історії Голокосту та історії Бабиного Яру — та меморіального парку «Бабин Яр — Дорогожицький некрополь»¹⁷⁸.

¹⁷⁵ Іосиф Зісельс. Отношение к Холокосту — это проверка на европейскость. О проєктах мемориализации пространства Бабьего Яра. *Там само*. 2017. Червень. URL: <https://vaadua.org/http%3A/vaadua.org/news/iosif-zisels-o-proektah-memorializacii-prostranstva-babego-yara> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁷⁶ Див. також: Погляд на створення Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру. Б. м. вид. : Міжнародний меморіальний благодійний фонд «Бабин Яр». Б. р. вид. 23 с.

¹⁷⁷ Лазебник Л. Борис Глазунов: «Бабьему Яру необходим музей». *Еврейский обозреватель*. 2018. № 10 (310). Октябрь. URL: <https://jew-observer.com/goryachaya-tema/boris-glazunov-babemu-yaru-neobhodim-muzej> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁷⁸ Листи заступника директора Інституту історії України НАНУ Г. Боряка Віце-прем'єр-міністру України Павлу Розенку та Главі Адміністрації Президента України Ігорю Райніну. 2 жовтня 2017 р. Архів автора.

25 жовтня (за декілька днів після підписання президентського указу) в Адміністрації президента відбувається нарада з питань реалізації президентського указу. Головували на ньому Павло Розенко та Ростислав Павленко, заступник глави Адміністрації з гуманітарних питань. Ключовим рішенням стала принципова згода на пропозицію Інституту історії¹⁷⁹. Головною умовою було залучення до роботи представників усіх зацікавлених організацій.

15 листопада при Інституті історії було створено Робочу групу з розробки концепції меморіалізації Бабиного Яру, до якої увійшло 15 фахівців з історії Другої світової війни, Голокосту, Бабиного Яру та історичної пам'яті. Вони представляли, крім самого Інституту, Український інститут національної пам'яті, заповідник «Бабин Яр», КНУ ім. Т. Шевченка, Університет ім. Б. Гринченка, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, Музей історії України у Другій світовій війні, Музей історії Києва, а також недержавні установи: Український центр вивчення історії Голокосту, МЦГБЯ, Громадський комітет «Бабин Яр», Ваад України, Фундацію ім. О. Ольжича. Очолив робочу групу заступник директора Інституту історії Геннадій Боряк, його заступниками стали заввідділу історії Другої світової війни Інституту Олександр Лисенко, директор Українського центру вивчення історії Голокосту А. Подольський та автор цієї статті¹⁸⁰. У той самий день було підписано договір між Інститутом історії та заповідником про розробку концепції Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру¹⁸¹.

Її було завершено на початку квітня 2018 р. При розробці структури експозиції робоча група виходила із того, що під неї відведено лише 370 кв. метрів у чотирьох поверхах. Було вирішено «будувати експозицію як цілісну розповідь, що має органічний початок і закінчення, тобто створювати не загальнохронологічну предметну експозицію, а концептуальну тематичну виставку. Цілісності їй даватиме не подієва, а символічна єдність історії Бабиного Яру. Початок цієї виставки-розповіді має відразу вводити відвідувача до основної проблематики Музею, знайомити його з подіями, які, власне, і перетворили Бабин Яр на історичний символ — розстрілами й похованнями часів нацистської окупації, зокрема з найгучнішою подією — масовою стратою євреїв Києва 29–30 вересня 1941 р. У такий спосіб перед відвідувачем начебто одразу постає питання: “Як це стало можливим?”, відповідь на яке він шукатиме в подальшій розповіді про історію цього місця на широкому історичному тлі. А ось наприкінці експозиції він має знайти відповідь ще на два питання, котрі мають відразу виникнути в нього: “Як цьому запобігти?”, “Як про це не забути?”. Відповіді — у розповіді про тих,

¹⁷⁹ Протокольне рішення наради щодо питань перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр». 25 жовтня 2017 р. Архів автора.

¹⁸⁰ Наказ про створення Робочої групи з розробки концепції меморіалізації Бабиного Яру. 15 листопада 2017 р. *Інститут історії України НАН України*. URL: <http://history.org.ua/uk/post/42668> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁸¹ Договір про співпрацю між НІМЗ «Бабин Яр» та Інститутом історії України НАНУ. 15 листопада 2017 р. Архів автора.

хто рятував переслідуваних під час нацистського терору й боровся за їх пам'ять у радянський час.

Така побудова експозиції сприятиме вирішенню проблеми емоційного впливу на відвідувача. Спочатку він потрапляє в поле цілковитого відчаю, що розташоване в підземному поверсі. Його зустрічають голоси всіх жертв Бабиного Яру, починаючи від померлих від Голодомору та закінчуючи загиблими під час Куренівської катастрофи. Він разом з євреями йде Києвом до місця страти 29 вересня 1941 р. й повністю занурюється в людські трагедії. Пройшовши через історію Бабиного Яру, яку відвідувачеві розповідатимуть на другому і третьому експозиційних поверхах (першому та другому поверхах будівлі Музею), він підніметься у простір надії — під самих дах, на четвертий експозиційний поверх (мансарду Музею). Тут його зустрінуть люди, що зберегли особисту гідність за всіх обставин, протистояли тоталітарним режимам не зброєю, а духом. Вони надихатимуть відвідувача на роздуми про власну позицію та поведінку вже в наші непрості часи. Наскрізними теми, котрі мають зв'язувати всю експозицію, це, з одного боку, історія місцевості як топографічного простору, що даватиме фізичну єдність розповіді, та обличчя дітей або всіх жертв Бабиного Яру, що даватиме єдність символічну»¹⁸².

Про хід робіт зі створення музею Б. Глазунов розповів у жовтні 2018 р. «На 2017 р. на проєкт реставрації будівлі та облаштування музею до бюджету Мінкультури було закладено 27,5 млн гривень. Проте, не маючи проєкту та висновків державної експертизи, жодного будівництва вести не можна... І тому проводити торік роботи було просто нереально... Але, отримавши фінансування, ми зуміли минулого року створити архітектурний проєкт музею, ескізний дизайн-проєкт експозиції та його концепцію... Після відкриття фінансування на капітальні витрати ми наприкінці травня цього року подали проєкт на державну експертизу та у серпні отримали позитивний висновок. Оголосили тендер, і до 18 вересня мали визначити підрядника. Проте якась фірма оскаржила публічно оприлюднені умови тендеру в Антимонопольному комітеті...»¹⁸³.

Допоки будівельні роботи гальмували, тривала розробка концептуальних документів. У липні 2018 р. прем'єр В. Гройсман затверджує План заходів з перспективного розвитку заповідника, причому звітувати про його виконання Кабміну слід було щоквартально. План, зокрема, передбачав створення протягом 2018–2019 рр. музею історії Бабиного Яру, у т.ч.:

¹⁸² Концепція Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру / авт. кол.: Боряк Г. (голова), Гриневич В., Гутор М., Кашеварова Н., Кот С., Крупина В., Левітас Ф., Лисенко О. (заст. голови), Нахманович В. (заст. голови), Пастушенко Т. (секретар), Патриляк І., Подольський А. (заст. голови), Сімперович В., Тяглий М., Яременко В. Київ, 2018. С. 17–18. *Інститут історії України НАН України*. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013830> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁸³ Лазебник Л. Борис Глазунов: «Бабьему Яру необходим музей». *Еврейский обозреватель*. 2018. № 10 (310). Октябрь. URL: <https://jew-observer.com/goryachaya-tema/boris-glazunov-babemu-yaru-neobhodim-muzej> (дата звернення: 23.10.2025).

- затвердження Концепції комплексного розвитку Бабиного Яру з розширенням меж заповідника та концепції музею історії Бабиного Яру;
- виготовлення проектно-кошторисної документації та проведення ремонтно-реставраційних робіт на будівлі на вул. Мельникова, 44;
- розроблення та затвердження тематико-експозиційного плану музею історії Бабиного Яру та створення його експозиції.

Відповідальним за цю роботу було призначено Мінкультури. Одночасно Мінкультури, УІНП та КМДА за участі президентського Оргкомітету мали координувати «заходи щодо увічнення пам'яті жертв трагедії Бабиного Яру, що здійснюються відповідними ініціативними групами»¹⁸⁴. Останній пункт, як і в президентському указі, мав на увазі тримання під державним контролем різноманітних приватних проєктів, насамперед МЦГБЯ.

Відповідно до цього розпорядження наприкінці листопада 2018 р. було укладено новий договір між заповідником та Інститутом історії щодо розробки Концепції комплексного розвитку Бабиного Яру¹⁸⁵. До складу робочої групи були залучено ще трьох фахівців, зокрема юриста та архітектора. Документ було завершено наприкінці січня 2019 р.

Концепція пропонувала розглядати меморіальний простір Бабиного Яру як єдиний меморіальний комплекс, що охоплюватиме:

- меморіальний парк «Бабин Яр — Дорогожицький некрополь», який створить естетичний та емоційний простір, що об'єднає встановлені до цього часу пам'ятники й має стати природним продовженням експозицій двох музеїв: Меморіального музею Бабиного Яру та Українського музею Голокосту, так би мовити, експозицією просто неба;
- Український музей Голокосту, який повинен інтегрувати Бабин Яр до загальноєвропейської трагедії нацистського геноциду єврейського народу з акцентованою увагою до подій на українських землях, має представити українську візію історії Голокосту та українську історичну пам'ять про нього;
- Меморіальний музей Бабиного Яру, який має забезпечити музейними засобами всебічне й системне висвітлення численних трагедій та всієї тривалої історії Бабиного Яру, їхнє місце в пам'яті окремих людей, спільнот та українського суспільства;
- пам'ятні місця, пам'ятники, пам'ятні знаки, пов'язані з історією Бабиного Яру, що залишаться поза межами меморіального парку.

При цьому Український музей Голокосту та Меморіальний музей Бабиного

¹⁸⁴ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 липня 2018 р. № 542-р «Про затвердження плану заходів з перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»». *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/542-2018-p/print> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁸⁵ Договір між НІМЗ «Бабин Яр» та Інститутом історії України НАНУ. 27 листопада 2018 р. Архів автора.

Яру мають становити єдиний архітектурний комплекс. Концепція пропонувала декілька можливих ділянок для його розміщення поблизу Бабиного Яру, але гарантовано за межами поховань. Точкою фізичного, тематичного та емоційного перетину двох музеїв мала стати розповідь про розстріли євреїв Києва 29–30 вересня 1941 р. Заплановане створення «Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру» в історичній споруді контори колишнього єврейського кладовища на вул. Мельникова, 44, зважаючи на вкрай обмежені експозиційні площі, розглядалося як пілотний проект, до зведення повноцінного музейного комплексу. Місце розстрілів 1941–1943 рр. мало стати центром ландшафтного планування майбутнього меморіального парку та смисловим стрижнем усього меморіального комплексу¹⁸⁶.

Концепція меморіального парку не стосується теми цієї статті. Концепція Меморіального музею Бабиного Яру змістовно відповідала вищевикладеній концепції музею в конторі єврейського кладовища. Щодо Українського музею Голокосту, пропонувалося використати такі рішення.

Тематико-хронологічна структура експозиції мала складатися з трьох великих блоків — «Передісторія Голокосту», «Історія Голокосту», «Наслідки Голокосту». Передісторія Голокосту поділяється на історію ідеологій і політичну історію. Історія Голокосту має три смислові «концентричні кола» наративу — «Переслідування євреїв Третім Райхом», «Доля євреїв поза межами нацистського панування», «Голокост у контексті історії модерного тоталітаризму та геноцидів». Останнє коло пропонувало розглядати Голокост як символ усіх геноцидів кінця XIX — початку XXI ст. Нарешті, наслідки Голокосту є єдиним блоком, що розкриватиме ідеологічні й політичні зміни в повоєнному світі.

Ця тематико-хронологічна структура мала наскрізний розподіл на чотири національні /цивілізаційні лінії — історія Заходу, історія Німеччини, історія євреїв, історія України. Такий розподіл мав забезпечити розгляд усієї історії Голокосту з різних перспектив — із перспективи цивілізації, у межах якої Голокост визрів і відбувся; із перспективи держави та народу, які Голокост здійснили; із перспективи народу, що став його жертвою; із перспективи країни, що стала одним з епіцентрів Голокосту. Зважаючи на те, що до кінця XX ст. Україна не мала власної державності, її історія розглядатиметься також у контексті історії Росії / СРСР, Австро-Угорщини та східноєвропейських держав, до складу яких у різні часи входили українські землі.

¹⁸⁶ Концепція комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» / авт. кол.: Г. Боряк (голова), В. Гриневич, М. Гутор, Н. Кашеварова, С. Кот, В. Крупина, Ф. Левітас, О. Лисенко (заст. голови), В. Нахманович (заст. голови), Т. Пастушенко (секретар), І. Патриляк, А. Подольський (заст. голови), І. Пошивайло, О. Сабецька, В. Сімперович, М. Тяглий, А. Шуляр, В. Яременко. К. 2019. С. 10–11. Інститут історії України НАН України. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014254> (дата звернення: 23.10.2025).

Загальною наскрізною темою, що підкреслює провідну проблему, пов'язану з символікою та сучасним значенням Голокосту, та має об'єднувати всю експозицію, стала тема «Голокост і моральний вибір». У різних аспектах вона виникатиме в кожному розділі та на прикладах конкретних долі демонструватиме складність становища й особистого вибору людини за часів соціальних катастроф ¹⁸⁷.

6 лютого відбулася презентація Концепції в Укрінформі за участі міністра культури Є. Нищука ¹⁸⁸. Далі мали відбутися рецензування та доопрацювання документа.

Державно-олігархічний альянс

Але влітку 2019 р. в Україні відбулися радикальні політичні зміни, які незабаром безпосередньо вплинули на розвиток подій навколо Бабиного Яру. Якщо президент П. Порошенко таємно підтримував державний проєкт меморіалу, то президент В. Зеленський відкрито підтримував приватний. Уперше він зробив це на відеоконференції з членами наглядової ради МЦГБЯ наприкінці липня 2020 р. ¹⁸⁹ Було вирішено створити робочий комітет на чолі з керівником Офісу президента Андрієм Єрмаком, який відтоді буде особисто опікуватися проєктом. Комітет мав координувати питання щодо створення меморіалу, а також займатися підготовкою до 80-х роковин трагедії Бабиного Яру ¹⁹⁰. А в роковини трагедії, 29 вересня, прямо в Бабиному Яру в присутності В. Зеленського міністр культури Олександр Ткаченко від імені уряду та член наглядової ради МЦГБЯ, президент Всесвітнього єврейського конгресу Рональд Лаудер підписали Меморандум про взаєморозуміння та співпрацю ¹⁹¹.

15 грудня 2020 р. В. Зеленський видає указ про відзначення у наступному році 80-х роковин трагедії Бабиного Яру. Насамперед, ним було майже повністю змінено склад Оргкомітету з розвитку заповідника. Зокрема, було виключено

¹⁸⁷ Там само. С. 28–29.

¹⁸⁸ Презентація концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру. *Ukrinform Press Center*. Youtube-канал. 2019. 6 лютого. URL: https://www.youtube.com/watch?v=YuQ_By-MsDU (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁸⁹ Президент обговорив будівництво меморіалу «Бабин Яр» у Києві. *Президент України Володимир Зеленський*. Офіційне інтернет-представництво. Новини. 2020. 29 лип. URL: <http://president.gov.ua/news/prezident-obgovoriv-budivnictvo-memorialu-babin-yar-u-kiyevi-62477> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁹⁰ Президент підтримав створення Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр»: робочу групу очолить Андрій Єрмак. *Babyn Yar*. Новини. 2020. 31 лип. URL: <https://babynyar.org/ua/news/1740/prezident-pidtrimav-stvorennia-memorialnogo-centru-golokostu-babin-ar-robocu-grupu-ocolit-andrij-ermak> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁹¹ З нагоди 79-х роковин трагедії Бабиного Яру у присутності Президента український уряд та Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр» підписали меморандум про взаєморозуміння та співпрацю. *Президент України Володимир Зеленський*. Офіційне інтернет-представництво. Новини. 2020. 29 вер. URL: <https://www.president.gov.ua/news/z-nagodi-79-h-rokovin-tragediyi-babinogo-yaru-u-prisutnosti-64073> (дата звернення: 23.10.2025); Меморандум про взаєморозуміння та принципи співпраці з метою створення на території м. Києва Меморіалу Голокосту «Бабин Яр». *Babyn Yar*. URL: <https://babynyar.org/documents/13/88acbc94534770ddc8231bd66d7c63bb176f98ef0257403c5e8670ce837b0eb.pdf> (дата звернення: 23.10.2025).

очільників усіх громадських організацій, що виступали проти зведення меморіалу за проектом МЦГБЯ, натомість включено усіх його прибічників. А гендиректора МЦГБЯ Максима Яковера було призначено заступником голови Оргкомітету.

Другим пунктом було однозначно підтримано «ініціативу громадськості, благодійників щодо створення в м. Києві (урочище Бабин Яр) Меморіалу Голокосту “Бабин Яр”».

Разом із тим залишена можливість для певного маневру. Кабміну пропонувалося вирішити низку питань з розвитку заповідника, зокрема:

- можливості розширення зон охорони та реалізації на території заповідника та в межах зон його охорони проєктів меморіалізації та музеєфікації;
- завершення облаштування меморіального музею пам'яті жертв трагедії Бабиного Яру у будівлі на вул. Ілленка, 44 у м. Києві;
- створення умов для залучення додаткових джерел фінансування діяльності заповідника, здійснення із залученням благодійних організацій комплексного благоустрою заповідника ¹⁹².

Отже, Офіс Президента вирішив усе ж таки поки що повністю не відмовлятися від важелів впливу на ситуацію в Бабиному Яру. Тим більше, що для цього з'явився потенційний спонсор...

А вже наступного дня Верховна Рада затверджує перелік пам'ятних дат та ювілеїв на наступний рік. З-посеред визначених ним днів пам'яті — «80-ті роковини від початку масових розстрілів, здійснених гітлерівцями у Бабиному Яру (29–30.09.1941, День пам'яті — 29.09.2021). Трагедія стала символом “Голокосту від куль” і символом нацистської політики знищення людей в Україні. Нацисти також вчиняли подібні злочини у Харкові (Дробицький Яр), Дніпропетровську (нині — місто Дніпро), Рівному (урочище Сосонки), Луцьку, Вінниці, Дрогобичі та інших місцях» ¹⁹³. Як ми бачимо, тепер трагедія Бабиного Яру розглядається винятково у контексті Голокосту на теренах України та Радянського Союзу, адже термін «Голокост від куль» був вигаданий о. Патриком Дебуа саме для означення особливого способу знищення на євреїв на теренах колишнього СРСР.

Тим часом І. Хржановський бурхливо працював. У січні 2021 р. він презентував художню концепцію меморіалу, створену великою групою міжнародних експертів та місцевих співробітників МЦГБЯ. Згідно з концепцією, майбутній меморіальний комплекс мав охоплювати:

- Музей трагедії Бабиного Яру 1941–1943 рр.;
- Музей Голокосту в Україні та Східній Європі;

¹⁹² Указ Президента України від 15 грудня 2020 р. № 567/2020 «Про заходи у зв'язку з 80-ми роковинами трагедії Бабиного Яру та додаткові заходи щодо подальшого розвитку Національного історико-меморіального заповідника “Бабин Яр”». *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/567/2020/print> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁹³ Постанова Верховної Ради України від 16 грудня 2020 р. № 1092-IX «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2021 році». *Там само*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1092-20/print> (дата звернення: 23.10.2025).

- Музей історії забуття трагедії Бабиного Яру;
- Музей історії місця та Куренівської трагедії;
- Інсталяцію, присвячену жертвам трагедії;
- Простір для молитви, до складу якого увійдуть синагога, церква, мечеть та неконфесійний простір;
- Освітній та науковий центр, майданчик для дискусій;
- Медіатеку, бібліотеку, архів і колекцію;
- Освітньо-ігровий простір для дітей;
- Центр реабілітації наслідків психологічної травми ¹⁹⁴.

Ця програма вразила не лише членів громадської ради. У середині червня А. Єрмак повідомив: «Ми маємо завдання від Президента, щоб упродовж кількох років весь меморіал був закінчений і почав уже працювати як закінчений комплекс, який включатиме в себе багато місць пам'яті» ¹⁹⁵.

Але щось треба було продемонструвати вже до 80-х роковин. Тому на початку липня з'являється інформація про підтримку громадською радою МЦГБЯ зведення т.зв. «Кургану пам'яті», що мав відтворювати історію трагедії Бабиного Яру за допомогою технології 3D-моделювання. Ширина та довжина будівлі мали сягати 80 метрів, а висота — 15 метрів. Усередині мав бути експозиційний простір. «Форма об'єкта мала нагадувати кургани — традиційні для українських степів давні поховання у формі пагорбу із землі та каміння».

Одночасно було презентовано архітектурне рішення, завдяки якому в будівлі колишньої контори єврейського кладовища мало бути створено Музей історії забуття трагедії в часи СРСР.

«Цього року ми вже представимо першу чергу меморіально-музейного комплексу. Це буде музейний простір історії трагедії масових розстрілів 29–30 вересня 1941 року в Бабиному Яру, — пообіцяв заступник генерального директора Меморіального центру Голокосту “Бабин Яр” Руслан Кавацук. — Ми втілюємо цей проєкт спільно з державою: уряд, президент та Офіс президента є частиною цього процесу» ¹⁹⁶.

Держава вагається

Чутки, що прем'єр-міністр Д. Шмигаль надав доручення Фонду держмайна віддати в оренду МЦГБЯ будинок колишньої контори єврейського кладовища,

¹⁹⁴ У Києві збудують Меморіал Голокосту світового рівня: представлена художня концепція меморіалізації Бабиного Яру. *Babyn Yar*. Новини. 2021. 25 січ. URL: <https://babynyar.org/ua/news/324/ukyievi-zbuduiut-memorial-holokostu-svitovoho-rivnia-predstavlena-khudozhnia-kontseptsii-memorializatsii-babynoho-yaru> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁹⁵ Меморіальний комплекс у Бабиному Яру має запрацювати за кілька років — Єрмак. *Укрінформ*. 2021. 15 черв. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3265272-memorialnij-kompleks-u-babinomu-aru-mae-zapracuvati-za-kilka-rokiv-ermak.html> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁹⁶ Громадська рада підтримала нові об'єкти Меморіального центру Голокосту в Бабиному Яру. *Babyn Yar*. Новини. 2021. 8 лип. URL: <https://babynyar.org/ua/news/374/hromadska-rada-pidtrymala-novi-obiekty-memorialnoho-tsentru-holokostu-v-babynomu-yaru> (дата звернення: 23.10.2025).

з'явилися ще на початку червня 2021 р.¹⁹⁷ Але, разом із тим, 14 липня Д. Шмигаль затверджує план державних пам'ятних заходів до 80-х роковин. Вони не стосуються проєкту МЦГБЯ, який курує безпосередньо Офіс Президента, але включають такі пункти:

- розглянути можливість розширення зон охорони заповідника «Бабин Яр», реалізації на території та в межах зон його охорони проєктів меморіалізації та музеєфікації;
- завершити реставраційні роботи з пристосуванням будинку контори колишнього єврейського кладовища на вул. Ю. Ілленка, 44 для створення Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру та
- опрацювати питання з передання в постійне користування заповіднику ділянки, на якій він розташований.

Першими двома питаннями мали опікуватися Мінкультури та Інститут історії України НАНУ, а також КМДА (перше питання), заповідник і Світовий конгрес українців (друге питання)¹⁹⁸. Очевидно, остаточне рішення щодо будинку на Мельникова, 44 ще не було ухвалено. Лінія на збереження вікна для певної самостійної державної політики пам'яті зберігалася.

Згадка про СКУ була невинна. Станом на літо 2021 р. проєкт державного музею перебував у стані тривалої стагнації. Ще влітку 2020 р. міністр культури О. Ткаченко заявив, що «меморіальний комплекс в Бабиному Яру, побудований державою, відкриють у наступному році»¹⁹⁹. А ось як описував ситуацію у грудні 2020 р. Б. Глазунов:

«Реставраційні роботи з приведення будівлі у відповідність до його цільового призначення проводяться з грудня 2018 року. ...на даний момент... завершено демонтажні роботи; зроблено зміцнення фундаменту будівлі; завершено роботи з облаштування перекриттів між підвалом, першим, другим поверхами та мансардою; завершено роботи з ремонту даху будівлі та покрівельні роботи; виконано ін'єктивний ремонт тріщин; зроблена гідроізоляція фундаментів; облаштовані гранітні приямки та центральний ганок біля входу до Музею. Також на сьогодні проводяться роботи з обладнання ліфтової шахти для встановлення ліфта, продовжуються роботи з облаштування сходових кліток, віконних та дверних отворів. Розпочато роботи з оновлення фасаду та прокладання інженерних комунікацій...

¹⁹⁷ Шмигаль віддав приміщення державного комплексу «Бабин Яр» в оренду приватному російському проєкту. *Історична правда*. 2021. 4 черв. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2021/06/4/159625> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁹⁸ Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 липня 2021 р. № 1010-р «Про затвердження плану заходів, пов'язаних з 80-ми роковинами трагедії Бабиного Яру». *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1010-2021-p/print> (дата звернення: 23.10.2025).

¹⁹⁹ Ткаченко сказав, коли відкриють меморіал в Бабиному Яру. *Укрінформ*. 2020. 23 черв. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/3050073-tkachenko-skazav-koli-vidkriut-memorial-v-babinomu-aru.html> (дата звернення: 23.10.2025).

На продовження ремонтно-реставраційних робіт у серпні цього року з держбюджету було виділено поки що лише 6,5 млн гривень, з них 2,5 млн ми повернули генпідряднику за вже виконані роботи, а на решту коштів розпочали облаштування фасаду будівлі та ліфтової шахти... Наразі Державне казначейство України через дефіцит коштів припинило оплату фінансових зобов'язань за всіма платежами, крім захищених статей. Тому, зважаючи на наші реалії, закінчити роботи зі створення музею до 80-річчя трагедії Бабиного Яру ми явно не встигнемо»²⁰⁰.

За півроку нічого не змінилося, але Світлана Фоменко, заступниця міністра культури того самого 14 липня 2021 р. під час Всеукраїнського форуму «Україна 30. Гуманітарна політика» повідомила, що «у МКІП розраховують, що у рамках заходів із вшанування пам'яті жертв трагедії Бабиного Яру до вересня вдасться “розморозити” реставрацію музею»²⁰¹.

Розрахунок був пов'язаний із тим, що 10 грудня 2020 р. (за п'ять днів до появи президентського указу) Світовий конгрес українців підписав з українським урядом Меморандум про співпрацю, згідно з яким зобов'язався підтримати створення трьох музеїв: Національного музею Голодомору-геноциду, Національного меморіалу Героям Небесної Сотні та Музею Революції Гідності, Національного меморіалу Бабиного Яру²⁰². Проте СКУ йшлося про інше.

Як ми пам'ятаємо, у січні 2019 р. Інститут історії опублікував на своєму сайті та розіслав на рецензування Концепцію комплексної меморіалізації Бабиного Яру. Допомогу Інституту на цьому етапі надав Меморіальний фонд Й. Зісельса, який оплатив англійський переклад та гонорари іноземним рецензентам. Одночасно почалося публічне обговорення. 20 листопада 2019 р. в конференц-залі Президії Національної академії наук пройшли презентація та докладне обговорення концепції з представниками єврейських організацій України, організоване Ваадам України²⁰³. 21 жовтня 2020 р. відбулася зустріч Робочої групи з Ініціативною групою «Першого грудня», учасники якої публічно закликали «консолідувати зусилля громадянського суспільства і посилити тиск на представників української влади

²⁰⁰ Френкель М. Борис Глазунов: «Мы делаем все, что можем». *Еврейский обозреватель*. 2020. № 12 (336). Декабрь. URL: <https://jew-observer.com/goryachaya-tema/boris-glazunov-my-delaem-vse-cto-mozhem> (дата звернення: 23.10.2025).

²⁰¹ МКІП розраховує до вересня «розморозити» реставрацію музею пам'яті жертв Бабиного Яру. *Укрінформ*. 2021. 14 лип. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3280194-mkip-ocikue-doveresna-rozmoroziti-restavraciu-muzeu-pamati-zertv-babinogo-aru.html> (дата звернення: 23.10.2025).

²⁰² СКУ підтверджує підтримку втілення державної концепції меморіалізації Бабиного Яру. *Світовий конгрес українців*. 2021. 6 серп. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/sku-pidtvverdzu%d1%94-pidtrimku-nacziionalnogo-istoriko-memorialnogo-zapovidnika-babin-yar> (дата звернення: 23.10.2025).

²⁰³ Презентація концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру. *Ваад України*. Youtube-канал. 2019. 23 лист. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=3lCh7jgCWJg> (дата звернення: 23.10.2025); Обговорення концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру. *Ваад України*. Youtube-канал. 2019. 21 лист. URL: https://www.youtube.com/watch?v=1yFRlk_2ppo (дата звернення: 23.10.2025).

задля втілення українського державного проєкту в життя»²⁰⁴.

Концепція була вже настільки відома в широких суспільних колах, що коли у квітні 2020 р. українська громадськість, збурена новими планами команди МЦГБЯ після призначення І. Хржановського, виступила зі зверненням до державної та міської влади, вона апелювала саме до цього документа. У заяві, підписаній понад 750 особами, з-посеред яких були десятки чільних представників української інтелігенції, містилися вимоги «сприяти якнайшвидшому завершенню роботи і винесенню на широке громадське обговорення Концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру та... винести доопрацьовану Концепцію на затвердження Кабінету міністрів України». «Саме цей документ, — йшлося далі, — що вже пройшов українське і завершує міжнародне фахове рецензування, має стати основою для реалізації державних заходів із меморіалізації Бабиного Яру»²⁰⁵. У вересні 2020 р. з аналогічним закликм виступили понад 300 євреїв, які жили чи народилися в Україні²⁰⁶.

До осені 2020 р. було отримано 43 рецензії від українських (22) та іноземних (з 10 країн) фахівців²⁰⁷, і на початку 2021 р. було підготовлено другу редакцію Концепції²⁰⁸. 12 квітня її було офіційно направлено до Мінкультури та УІНП, а наступного дня проведено презентацію та обговорення з керівництвом цих установ.

Ще перед тим, наприкінці березня, Концепцію було презентовано керівництву СКУ, від якого вона отримала повну підтримку. Як наслідок, 6 серпня 2021 р. Світовий конгрес українців офіційно оголосив, що «готовий надати понад 20 мільйонів доларів США на підтримку державної концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру, розробленої робочою групою при Інституті історії України Національної академії наук України. Видатний український громадський діяч і філантроп зобов'язався виділити щонайменше 20 мільйонів доларів для підтримки цього проєкту пам'яті. Крім того, СКУ очікує отримати додаткові зобов'язання від

²⁰⁴ Закликаємо консолідувати зусилля задля втілення українського державного проєкту меморіалізації Бабиного Яру. *Ініціативна група «Першого грудня»*. 2020. 22 жовт. URL: <https://1-12.org.ua/2020/10/22/4221> (дата звернення: 23.10.2025).

²⁰⁵ Звернення української культурної та наукової спільноти щодо меморіалізації Бабиного Яру. *Критика*. 2020. Квітень. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/zvernennya-ukrayinskoyi-kulturnoyi-ta-naukovoyi-spilnoty-shchodo-memorializatsiyi-babynoho> (дата звернення: 23.10.2025).

²⁰⁶ Трагедія Бабиного Яру — це частина української історичної пам'яті. *День*. 2020. 3 вер. URL: <https://day.kyiv.ua/article/podrobytsi/trahediya-babynoho-yaru-tse-chastyna-ukrayinskoyi-istorychnoyi-pamyati> (дата звернення: 23.10.2025).

²⁰⁷ Усі рецензії (крім однієї закритої) див.: Бабин Яр. *Інститут історії України НАН України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=PRJ&P21DBN=PRJ&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=prj_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=IDP=&S21STR=0000034 (дата звернення: 23.10.2025).

²⁰⁸ Концепція комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр». Ред. 2-га, випр. та допов. / авт. кол.: Г. Боряк (голова), О. Лисенко, В. Нахманович, А. Подольський (заступники голови), Т. Пастушенко (секретар) [та ін.]. Київ : Інститут історії України. 2021. 200 с.: іл. *Там само*. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015711> (дата звернення: 23.10.2025).

інших благодійників на підтримку цього проекту меморіалізації»²⁰⁹.

Це додало аргументів прихильникам концепції в українській владі. 12 жовтня Український інститут національної пам'яті оголосив про початок електронного обговорення Концепції, яке мало завершитися 10 листопада²¹⁰. А 25 жовтня в Українському кризовому медіацентрі відбулися презентація та обговорення Концепції за участі голови УІНП Антона Дробовича²¹¹. Втім на Банковій плани були інші...

До роковин МЦГБЯ не встиг. На пресконференції 6 жовтня оголосили, що «Курган пам'яті» відкриють до кінця року²¹². Хоча наступного дня на круглому столі лише обговорили архітектурні проекти різних об'єктів: «Кургану», Музею історії забуття трагедії та Ландшафтного горизонтального музею²¹³. Напередодні Нового року з'ясувалося, що «Курган» перейшов до плану на 2022 рік, а Музей забуття — на 2023-й, причому останній мало бути «зведено»²¹⁴. На контору єврейського кладовища з'явилися нові плани. Мінкультури погодило передання її в оренду МЦГБЯ для створення Музею жертв Бабиного Яру²¹⁵.

Нарешті, 14 лютого 2022 р. МЦГБЯ оголосив про старт відкритого конкурсу ідей для розробки майстер-плану території Бабиного Яру — «цілісного бачення Меморіального комплексу, що включає серію музеїв, артінсталяцій, дослідні центри, бібліотеки, архіви й інші об'єкти. А також має концептуально об'єднати всі ці проекти, розташовані на ділянці площею 132 гектари». Переможців мали оголосити у червні²¹⁶. 17 лютого з'явилася інформація, що комплекс має бути

²⁰⁹ SKU підтверджує підтримку втілення державної концепції меморіалізації Бабиного Яру. *Світовий конгрес українців*. 2021. 6 серп. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/sku-pidtvrdzhu%d1%94-pidtrimku-nacjonalnogo-istoriko-memorialnogo-zapovidnika-babin-yar> (дата звернення: 23.10.2025).

²¹⁰ Запрошуємо до участі в електронному обговоренні Концепції комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру. *Український інститут національної пам'яті*. 2021. 12 жовт. URL: <https://uinpr.gov.ua/pres-centr/novyny/zaproschuyemo-do-uchasti-v-elektronnomu-obgovorenni-konceptsiyi-kompleksnogo-rozvytku-memorializaciyi-babynogo-yaru> (дата звернення: 23.10.2025).

²¹¹ Громадське обговорення Концепції комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру. Презентація. *Ukraine Media Center*. Youtube-канал. 2021. 25 жовт. URL: https://www.youtube.com/watch?v=N4MXjTy_6lc (дата звернення: 23.10.2025).

²¹² Відкривається перша черга меморіалу в Бабиному Яру. Наглядова рада Меморіального центру Голокосту звітувала про результати 5 років роботи. *Babyn Yar*. Новини. 2021. 6 жовт. URL: <https://babynyar.org/ua/news/456/vidkryvaetsia-persha-cherha-memorialu-v-babynomu-yaru-nahliadovara-da-memorialnoho-tsentr-u-holokostu-zvituvava-pro-rezultaty-5-rokiv-roboty> (дата звернення: 23.10.2025).

²¹³ Яким буде Бабин Яр. Меморіальний центр Голокосту презентує об'єкти, які з'являться в урочищі. *Там само*. 2021. 5 жовт. URL: <https://babynyar.org/ua/news/454/yakym-bude-babyn-yar-memorialnyi-tsentr-holokostu-prezentuiye-objekty-yaki-ziaviatsia-v-urochyschchi> (дата звернення: 23.10.2025).

²¹⁴ Меморіал «Бабин Яр» представив плани на 2022 рік. *Там само*. 2021. 29 груд. URL: <https://babynyar.org/ua/news/478/memorial-babyn-yar-predstaviv-plany-na-2022-rik> (дата звернення: 23.10.2025).

²¹⁵ У Києві в рамках державно-приватного партнерства буде відкритий Музей жертв Бабиного Яру. *Там само*. 2021. 31 груд. URL: <https://babynyar.org/ua/news/479/u-kyievi-v-ramkakh-derzhavno-privatnoho-partnerstva-bude-vidkrytyi-muzei-zhertv-babynoho-yaru> (дата звернення: 23.10.2025).

²¹⁶ У Києві проводять відкритий конкурс ідей з облаштування території Бабиного Яру. *Там само*. 2022. 14 лют. URL: <https://babynyar.org/ua/news/488/u-kyievi-provodiat-vidkrytyi-arkhitektumyi-konkurs-z-oblashtuvannia-terytorii-babynoho-yaru> (дата звернення: 23.10.2025).

зведений за 10 років у рамках державно-приватного партнерства. Після завершення терміну партнерства усі об'єкти «належатимуть державі й територіальній громаді міста Києва»²¹⁷. Невідомий був термін партнерства. Хоча сама ідея повісити на український бюджет довічне утримання відверто антиукраїнського проєкту була захопливо безсоромною. До початку широкомасштабної війни залишався тиждень...

ЧАСТИНА 4. 2022–2025 рр.

Проблеми російських олігархів

Перша неприємність, яку принесла війна МЦГБЯ, була пов'язана із санкціями. Почалися вони ще попереднього року. У червні 2021 р. РНБО наклав санкції на низку олігархів, зокрема на П. Фукса. Президентський указ про введення санкцій в дію вийшов 24 червня²¹⁸, але П. Фукс не став чекати і напередодні оголосив про призупинення своїх повноважень та про вихід із наглядової ради. «Водночас, — як було сказано у повідомленні, — після вирішення цієї ситуації та відновлення свого чесного імені, Павло Фукс обіцяє повернутися до Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр»»²¹⁹. Але, як невдовзі з'ясувалося, не в одного П. Фукса були проблеми з чесним ім'ям. Після початку широкомасштабного вторгнення під європейські санкції потрапили його колеги по МЦГБЯ М. Фрідман та Г. Хан. Вони також не барилися. М. Фрідман подав заяву про вихід із наглядової ради МЦГБЯ 1 березня²²⁰, а Г. Хан — 16 березня 2022 р.²²¹

З українськими санкціями проти них президент не поспішав. Відповідний указ було підписано лише 19 жовтня 2022 р.²²² Вже наступного дня А. Єрмак провів відеозустріч, як було зазначено в офіційному повідомленні, «з представниками

²¹⁷ Меморіал в Бабиному Яру перейде у державну власність. *Там само*. 2022. 17 лют. URL: <https://babynyar.org/ua/news/490/memorial-v-babynomu-yaru-pereide-u-derzhavnu-vlasnist> (дата звернення: 23.10.2025).

²¹⁸ Указ Президента України від 24 червня 2021 р. № 266/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 червня 2021 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів(санкцій)»». *Президент України Володимир Зеленський*. Офіційне інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2662021-39265> (дата звернення: 23.10.2025).

²¹⁹ Павло Фукс виходить із Наглядової Ради Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр». *Babyn Yar*. Новини. 2021. 23 черв. URL: <https://babynyar.org/ua/news/365/pavlo-fuks-vykhodyt-iz-nahliadovoi-rady-memorialnoho-tsentr-holokostu-babyn-yar> (дата звернення: 23.10.2025).

²²⁰ Михайло Фрідман виходить із Наглядової ради Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр». *Там само*. 2022. 3 бер. URL: <https://babynyar.org/ua/news/497/mykhailo-fridman-vykhodyt-iz-nahliadovoi-rady-memorialnoho-tsentr-holokostu-babyn-yar> (дата звернення: 23.10.2025).

²²¹ Герман Хан виходить з Наглядової ради Меморіалу Голокосту «Бабин Яр». *Там само*. 2022. 16 бер. URL: <https://babynyar.org/ua/news/501/German-Han-vyhodyt-z-Naglyadovoyi-Rady-Memorialu-Holocostu-Babyn-Yar> (дата звернення: 23.10.2025).

²²² Указ Президента України від 19 жовтня 2022 р. № 726/2022 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 жовтня 2022 року «Про застосування та внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»». *Президент України Володимир Зеленський*. Офіційне інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7262022-44481> (дата звернення: 23.10.2025).

провідних єврейських організацій, під час якої наголосив на важливості надання нашій державі сучасних систем протиповітряної оборони, які має Ізраїль». Під час цієї зустрічі він, зокрема, запевнив, «що попри війну Україна не зупиниться у розбудові й підтримці Меморіального центру “Бабин Яр”, хоча бойові дії вносять свої корективи. “Цей меморіал розвиватиметься і справді стане одним із найпотужніших меморіалів у світі”» — сказав він ²²³. А менше ніж за тиждень аналогічну зустріч провів В. Зеленський. Причому, якщо на сайті президента йшлося про зустріч «з представниками світових єврейських спільнот», то на сайті МЦГБЯ зробили наголос на тому, що в ній взяли участь п’ять членів наглядової ради Центру. Єдиною змістовною темою розмови, як випливає з обох повідомлень, було «продовження реалізації проекту будівництва Меморіального центру Голокосту “Бабин Яр”». «Ми не забули й обов’язково маємо реалізувати цей проєкт. Але для цього маємо захистити сьогодні нашу державу», — сказав Володимир Зеленський ²²⁴.

Того самого дня відбулося щорічне засідання наглядової ради МЦГБЯ, учасники якого, зокрема, запевнили одне одного, що, «як тільки військові дії на території України припиняться, Фонд неодмінно повернеться до будівництва двох раніше запланованих об’єктів — проекту “Курган” та Контора єврейського кладовища» ²²⁵.

Влітку 2023 р. з МЦГБЯ пішов І. Хржановський ²²⁶. Але це не завадило Центру винятково місцевими силами провести у січні 2024 р. у Музеї історії Києва виставку «Документи та долі» ²²⁷. Її ключовими меседжами були:

- зрівняння відповідальності за знищення десятків тисяч київських євреїв між німецькою окупаційною владою та місцевою допоміжною «українською» поліцією;

²²³ Андрій Єрмак закликав представників провідних єврейських організацій сприяти наданню Україні сучасних систем ППО. *Там само*. Новини. 2022. 20 жовт. URL: <https://www.president.gov.ua/news/andrij-yermak-zaklikav-predstavnikov-providnih-yevrejskih-or-78589> (дата звернення: 23.10.2025).

²²⁴ Зараз надзвичайно важливо захищати людяність і посилювати співпрацю в демократичному світі — Володимир Зеленський на зустрічі з представниками світових єврейських спільнот. *Там само*. Новини. 2022. 26 жовт. URL: <https://www.president.gov.ua/news/zaraz-nadzvichajno-vazhливо-zahishlatilyudyanist-i-posilyuvu-78725> (дата звернення: 23.10.2025); Члени Наглядової Ради Меморіального центру Голокосту “Бабин Яр” взяли участь в офіційній зустрічі із Володимиром Зеленським. *Babyn Yar*. Новини. 2022. 26 жовт. URL: <https://babynyar.org/ua/news/514/chleny-nahliadovoi-rady-memorialnoho-tsentr-holokostu-babyn-yar-vzialy-uchast-v-ofitsiinii-zustrichi-iz-prezydentom-ukrainy-volodymyrom-zelenskym> (дата звернення: 23.10.2025).

²²⁵ 25 жовтня в Києві відбулася щорічна зустріч Наглядової Ради Меморіального центру Голокосту “Бабин Яр”. *Там само*. 2022. 28 жовт. URL: <https://babynyar.org/ua/news/517/25-zhovtnia-v-kyievi-proishla-shchorichna-nahliadova-rada-memorialnoho-tsentr-holokostu-babyn-yar> (дата звернення: 23.10.2025).

²²⁶ Ilya Khrzhanovskiy. FB-сторінка. 2023. 4 вер. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0Ts6T6WsYdnxKc9WcN6mW4GNRrz1oiLHsAaXNSV58antphdQguPTHDsxtABnCsVb9l&id=100007607220534 (дата звернення: 23.10.2025).

²²⁷ До Міжнародного дня пам’яті жертв Голокосту в Києві відкрилась виставка «Документи та долі». *Babyn Yar*. Новини. 2024. 26 січ. URL: <https://babynyar.org/ua/news/531/documents-and-fates> (дата звернення: 23.10.2025).

- наголос на співучасті у нацистських злочинах місцевого населення, яке начебто «завзято» видавало євреїв;
- ігнорування подвигу рятівників, крім одного безіменного «партизана»;
- згадка про єдину іншу категорію жертв нацистів — радянських активістів: працівників НКВС, членів ВКП(б) та комсомолу.

Отже, МЦГБЯ жодним чином не відмовився від засадничих пунктів своєї програми: звинувачення українців у колаборації та прославлення СРСР, зокрема, як рятівника євреїв ²²⁸. До честі своїх колег, маю зазначити, що виставку було проведено попри майже одноголосний опір Вченої ради Музею Києва.

Заповідник прокидається

Парадоксально, але широкомасштабна війна дала поштовх для потужної виставкової діяльності заповідника «Бабин Яр» ²²⁹. До 2018 р., коли заповідник ненадовго повністю зосередився на проведенні реконструкції будівлі на Мельникова, 44, його співробітниками було проведено близько 25 виставок. Але експонувалися вони переважно в адміністративних приміщеннях заповідника. До 2016 р. це була вул. Басейна 1/2а — офіс Християнсько-демократичної партії України. Партію очолював Віталій Журавський, заступник київського міського голови у 2006–2010 рр. ²³⁰ Саме в нього працював Б. Глазунов, і саме статус В. Журавського став чи не основним аргументом у виборі Б. Глазунова на посаду директора заповідника. Адже на той час щойно створений заповідник, насамперед, потребував виділення землі, і допомога заступника міського голови, який курував гуманітарні питання, була дуже важливою.

Від 2017 р. виставки стали проводити у «Будинку садівника» за Телецентром (вул. Мельникова 48б), переданому заповіднику для розміщення співробітників. Зрозуміло, що і бачили усі ці виставки в основному співробітники. Також за цей час виставки проводили у приміщеннях представництва ООН (2013), бібліотеки ім. О. Довженка на Борщагівці (2013), Архіву-музею літератури і мистецтва у Софійському заповіднику (2015), Університетського коледжу Університету ім. Б. Гринченка (2015), Печерської райдержадміністрації (2016). Тривали вони недовго, а кількість відвідувачів була невеликою. Більш публічними були виставки до 75-х роковин у Національному музеї літератури та Муніципальній галереї

²²⁸ Нахманович В. Пам'ять про Голокост як зброя гібридної війни. *Між науковим дискурсом і «победобесієм»*: (До 80-річчя завершення Другої світової війни). Ч. 3: «Ніколи знову» vs «Можемо повторити!» («Победобесіє»): Історична політика та пам'ять про Другу світову війну. 2-е доп. вид. Київ, 2025. С. 598–599. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELI&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0018722.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0 (дата звернення: 23.10.2025).

²²⁹ Автор глибоко вдячний Михайлові Гутору, старшому науковому співробітнику (2009–2017), завідувачу архівного відділу (від 2017) заповідника за надану інформацію про історію діяльності НІМЗ «Бабин Яр».

²³⁰ Журавський Віталій. *Lira.net*. Досьє. URL: <https://file.liga.net/ua/persons/vitalii-jypravskii> (дата звернення: 23.10.2025).

мистецтв Деснянського району (2016). Нарешті, у 2017–2018 рр. чотири виставки заповідник провів у щойно переданому будинку колишньої контори єврейського кладовища. Ці виставки було присвячено історії Голокосту та трагедії Бабиного Яру, розстріляним дітям і праведникам, історії євреїв України та пам'яті розстріляних українських націоналістів.

У лютому 2021 р. новою директоркою заповідника було призначено Розу Тапанову. Усі розглядали це винятково як спосіб взяття А. Єрмаком заповідника під свій прямий контроль. Адже Р. Тапанова була відома винятково як юрист — фахівець з питання будівництва, нерухомості та фінансів. Натомість працювала вона у «Міжнародній правничій компанії», засновником та співвласником якої до 2019 р. був саме А. Єрмак²³¹. З іншого боку, в той час ходили небезпідставні чутки (підтверджені автору одним із учасників дискусій на вищому рівні) про прагнення МЦГБЯ перебрати прямий контроль над заповідником шляхом номінування туди директором власної людини. Отже, призначення Р. Тапанової стало певним компромісом, що дозволив владі зберегти свій контроль за заповідником, але у той же час без проблем ухвалювати будь-які подальші рішення. Але цим її діяльність не обмежилася.

У 2023 р. Р. Тапановій вдалося домовитися про передання в довгострокове користування одного з корпусів спорткомплексу «Авангард». Там було створено сучасний простір, який отримав назву Виставкового центру «Жива пам'ять» (вул. Юрія Іллєнка, 46а). За два з половиною роки (від серпня 2023 р.) у Центрі було проведено 10 виставок.

Дві з них було присвячено непростим питанням історії Голокосту: «Хтось був сусідом: Вибір, людська поведінка та Голокост» (2024)²³² і «Держава обману: сила нацистської пропаганди» (2025)²³³. Ще одну — «Коли руйнується світ» — створенню 1965 р. проекту меморіалу в Бабиному Яру київськими митцями Адою Рибачук і Володимиром Мельниченком²³⁴.

Дві виставки стосувалися єврейської історії та культури: «Сатанів: загублений світ давнього єврейського цвинтаря» (2024)²³⁵ та «Українсько-єврейське століт-

²³¹ В Національний заповідник «Бабин Яр» призначать нового керівника. *Лівий Берег*. 2021. 16 лют. URL: https://lb.ua/culture/2021/02/16/477862_v_natsionalniy_zapovidnik_babin.html (дата звернення: 23.10.2025).

²³² Виставка «Хтось був сусідом: вибір, людська поведінка та Голокост», представлена Меморіальним музеєм Голокосту в США, відкрилась у виставковому центрі Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр». *НІМЗ «Бабин Яр»*. URL: <https://babyn-yar.gov.ua/events/39> (дата звернення: 23.10.2025).

²³³ В Національному історико-меморіальному заповіднику «Бабин Яр» відкрилась виставка «Держава обману: сила нацистської пропаганди». *Там само*. URL: <https://babyn-yar.gov.ua/events/145> (дата звернення: 23.10.2025).

²³⁴ В центрі «Жива пам'ять» відкрито виставку «Коли руйнується світ», присвячену мистецькому осмисленню трагедії Бабиного Яру. *Там само*. URL: <https://babyn-yar.gov.ua/events/111> (дата звернення: 23.10.2025).

²³⁵ Сатанів: загублений світ давнього єврейського цвинтаря. *Там само*. URL: <https://babyn-yar.gov.ua/events/8> (дата звернення: 23.10.2025).

тя: фотографії та історії 1920–2024» (2025) ²³⁶. Остання також розповідала про життя єврейських громад під час Голокосту. Виставка «Невидимі. Стійкість: минуле і сучасність ромів» (2025) розповідала про ромську ідентичність як форму спротиву — від нацистських переслідувань і геноциду у роки Другої світової війни до сучасного громадського лідерства й участі ромів у захисті України ²³⁷.

Характерною рисою більшості виставок є прагнення прямо чи опосередковано (через подальші обговорення) розкрити аналогії між подіями часів Голокосту та сучасної війни Росії проти України. Цьому був присвячений уже перший проєкт — «Бахмут. Обличчя геноциду 1942/2022» (2023), створений за участі Бахмутського краєзнавчого музею та Української асоціації професійних фотографів. У ньому було проведено прямі паралелі між трагедією 1942 р., під час якої в Бахмуті було знищено понад три тисячі мирних жителів, переважно євреїв, та свідомим руйнуванням міста російськими окупантами у 2022–2023 рр. ²³⁸

Знову до цієї теми заповідник звернувся у виставковому проєкті «По живому» (2024). Живописні твори Матвія Вайсберга «Птах над Біркенау» та «Єврейський цвинтар у Бердичеві» нагадували про горе єврейського народу, а рельєфи Олександра Животкова передавали сучасну трагедію України. Також на виставці було представлено документальні кадри наслідків Голокосту в Україні та відеороботу «Війна», основу на хроніці першого року вторгнення Росії в Україну ²³⁹.

Нарешті, на виставці «Вкрадене дитинство» (2024) документи та речі з архіву І. Левітаса нагадували про єврейських дітей, які стали жертвами Голокосту, а роботи сучасних українських митців Михайла Алексеєнка та Юлії Беляєвої нагадували про долю дітей в Україні під час російської агресії ²⁴⁰.

Окреме місце у цьому ряду посідає виставка «Бабин Яр: Дзеркала смерті», створена автором цієї статті у вересні 2023 р. ²⁴¹ Мені йшлося, насамперед, про реалізацію в нових історичних реаліях підходу, закладеного Концепцією комплексної меморіалізації Бабиного Яру, а саме розгляду Голокосту як архетипу всіх геноцидів. Крім того, були дві нагальні проблеми, які непокоїли мене на той час. По-перше, це наполегливе порівняння сучасного російського режиму з нацистським (включно з використанням терміна «рашизм»), за ігнорування його безпосередньої ідейної та інституційної тяглості з режимом радянським.

²³⁶ Виставка «Українсько-єврейське століття: фотографії та історії 1920–2024». *Там само*. URL: <https://babyn-yar.gov.ua/events/69> (дата звернення: 23.10.2025).

²³⁷ «Невидимі. Стійкість: минуле і сучасність ромів»: у НІМЗ «Бабин Яр» відкрили виставку про ромів. *Там само*. URL: <https://babyn-yar.gov.ua/events/140> (дата звернення: 23.10.2025).

²³⁸ Виставка «Бахмут. Обличчя геноциду 1942/2022». *Там само*. URL: <https://babyn-yar.gov.ua/events/5> (дата звернення: 23.10.2025).

²³⁹ Виставковий проєкт «По живому». *Там само*. URL: <https://babyn-yar.gov.ua/events/21> (дата звернення: 23.10.2025).

²⁴⁰ Виставка «Вкрадене дитинство». *Там само*. URL: <https://babyn-yar.gov.ua/events/16> (дата звернення: 23.10.2025).

²⁴¹ Мультимедійна документальна виставка «Бабин Яр: Дзеркала смерті». *Там само*. URL: <https://babyn-yar.gov.ua/events/20> (дата звернення: 23.10.2025).

По-друге, це питання, яке ми з колегами згодом хотіли обговорити у просторі виставки: «Чи потрібен Бабин Яр після Бучі?». Ця назва викликала багато критики, зрештою, після нападу ХАМАСу на Ізраїль ми відмовилися від проведення заходу, але питання залишилося. Полягало воно не в спробі знівелювати Голокост, а в побоюванні, чи не затьмарить сьогоднішня трагедія у людській пам'яті трагедію, що відбувалася майже сто років тому.

Саме це і зумовило структуру виставки. Вона складалася з семи «станцій» — «Початок», «Втрата свободи», «Втрата віри», «Втрата сили», «Втрата себе», «Втрата життя» та «Завершення?..». Центральний сюжет на кожній локації був пов'язаний зі шляхом до смерті київських євреїв 29 вересня 1941 р. Одночасно перед відвідувачем по черзі розкривалися долі інших жертв Бабиного Яру (ромів, в'язнів Сирецького табору, радянських військовополонених, душевнохворих та українських націоналістів), а також радянського і сучасного російського режимів. Відтак в історії розстрілу євреїв як у дзеркалі відбивалися долі інших жертв тоталітарних режимів минулого і сьогодення ²⁴². Це, з одного боку, актуалізувало трагедію Голокосту, а з іншого, пов'язувало сучасний російський режим із його комуністичними та нацистськими попередниками.

ПІДСУМКИ

Почнемо з періодизації. Чотири хронологічні відтинки характеризують чотири періоди в історії нестворення музею Бабиного Яру:

- 1 період (кінець 1980-х — 1999 р.) — усіма питаннями вшанування пам'яті, зокрема створенням музею, переймаються спочатку двоє, а потім узагалі один єврейський активіст похилого віку. Державні музеї готові проводити виставкові заходи, але влада геть не готова робити будь-які реальні кроки для створення повноцінного музейного закладу;
- 2 період (2000 — 2013 рр.) — поява цілої низки масштабних проєктів, ініційованих, насамперед, фінансово потужними міжнародними або українськими єврейськими організаціями. Водночас геть неприйнятний характер цих проєктів нарешті призводить до пробудження української громадської ініціативи. Проте держава залишається не готовою до будь-яких системних кроків;
- 3 період (2014 — початок 2022 р.) — диверсифікація єврейської громадської ініціативи відбувається одночасно з інтеграцією в процес меморіалізації взагалі та створення музею зокрема української наукової спільноти, громадянського суспільства та міжнародних українських організацій. При цьому, хоча роль фінансово потужних єврейських ініціатив залишається визначальною, важливу роль починає відігравати українська держава, як арбітр та впливовий активний співучасник процесу меморіалізації;

²⁴² Бабин Яр: Дзеркала смерті. Відеоверсія виставки. URL: <https://memory.kby.kiev.ua/exhibition2023> (дата звернення: 23.10.2025).

- 4 період (2022–2025 рр.) — тимчасова пауза в активних діях з боку громадянського суспільства. При цьому діяльність державного заповідника стає основним рушієм процесу розробки візії музейного відображення трагедії Бабиного Яру.

Неважко побачити, що ці періоди збігаються із загальною періодизацією новітньої історії України:

- 1 період — від останнього етапу боротьби за незалежність (кінець 1980-х) до апогею неорадянської системи у незалежній Україні (1999 — переобрання Л. Кучми на другий президентський термін);
- 2 період — від початку боротьби за демократизацію (2000 — акція «Україна без Кучми») до Революції Гідності (2013);
- 3 період — від початку російсько-української війни (2014) до широкомасштабного вторгнення (початок 2022);
- 4 період — від початку широкомасштабної війни (2022) до сьогодні (2025).

Можна констатувати, що, як і завжди, історія Бабиного Яру вчергове відбиває загальну історію України ²⁴³.

Які ще узагальнювальні висновки ми можемо зробити щодо процесу нестворення Музею Бабиного Яру? По-перше, в незалежній Україні, практично, склався консенсус з одного важливого питання. Загальновідомо, що радянський наратив жертвами Бабиного Яру волів бачити абстрактних «мирних радянських громадян і військовополонених». Натомість в Україні вже з кінця 1980-х років центральне місце посіла саме єврейська трагедія Бабиного Яру, а роковини початку масових розстрілів — 29 вересня — стали відзначати на громадському та державному рівнях, фактично, як день пам'яті жертв Голокосту. Разом із тим досі немає згоди щодо таких важливих питань пам'яті Бабиного Яру:

1. Контекст єврейської трагедії

- історія масового знищення євреїв у Бабиному Яру як самодостатній наратив;
- складова історії радянських євреїв під час Великої Вітчизняної війни (саме так, а не Другої світової);
- складова історії Голокосту в Україні, СРСР чи Європі;
- складова історії євреїв України;
- складова загальної трагедії Бабиного Яру, тобто історії вбивства усіх категорій його жертв.

2. Компаративні погляди на Голокост

- Голокост як одна зі складових загальної історії геноцидів ХХ ст.;
- Голокост як символ усіх геноцидів;
- порівняння Голокосту із сучасними російськими злочинами у контексті широкомасштабної російсько-української війни;

²⁴³ Нахманович В. Р. Бабин Яр. Історія. Сучасність. Майбутнє? (Роздуми до 70-річчя київської масакри 29–30 вересня 1941 р.). УІЖ. 2011. № 6. С. 120–121.

- порівняння Голокосту одночасно з радянськими та сучасними російськими злочинами.

При цьому розширення контексту у певний момент призводить до усвідомлення складності висвітлення всіх сюжетів у рамках одного музею і появи проєктів, які пропонують створення низки музейних установ.

3. Основна роль українців: жертви, кати (співучасники), праведники чи сторонні спостерігачі

4. Трактовка до- та, головне, повоєнної історії Бабиного Яру як:

- історії місця;
- передісторії та історії пам'яті;
- частини історії як такої, тобто не передісторія «події» і не рефлексія «справжньої» історії, а її органічні початок і продовження.

5. Оцінка історичної ролі СРСР, що значною мірою пов'язано з відповіддю на попереднє питання.

Крім того, існує ще низка питань практичного характеру. По-перше, хто створює музей?

Консенсус щодо центрального місця єврейської трагедії у пам'яті Бабиного Яру має своїм наслідком визнання пріоритету єврейської ініціативи в його меморіалізації. Насправді, логіка цього зв'язку є значною мірою хибною, але тут спричинилася низка факторів:

- загальна невизначеність національної політики пам'яті, на противагу якій єврейське прагнення до гідного вшанування пам'яті про трагедію Бабиного Яру залишалось незмінним і зрозумілим;
- прагнення відновити справедливість після радянської доби, коли автентичну єврейську ініціативу у цьому питанні послідовно придушували та дискредитували;
- сприйняття єврейської трагедії Голокосту як «чужої», якій «ми» маємо співчувати, але як її вшановувати, безумовно, краще знають «вони» — «жертви»;
- меркантильне прагнення перекласти фінансову відповідальність за створення меморіалу на «зацікавлену сторону».

При цьому легітимними стейкхолдерами меморіалізації для української влади та українського суспільства могли виступати як українські або іноземні єврейські громадські організації, так і окремі єврейські активісти, або просто громадські діячі чи бізнесмени єврейського походження. А позаяк у такому широкому колі ніколи не вдавалося досягти згоди, у практичному плані майже завжди йшлося про конкуренцію проєктів, дуже різних за своєю концепцією. Зокрема, це стосувалося і питання організаційної форми і наповнення майбутнього музею. Він мав бути:

- чи то єврейською громадською організацією, концепцію якого визначали би єврейські активісти,
- чи то державним закладом, концепцію якого тим не менш визначали би єврейські організації,

- чи то державним закладом, концепцію якого мала би розробляти українська академічна спільнота.

Але навіть останній підхід мав би отримати публічну «єврейську» легітимацію в тій чи іншій формі. Треба зазначити, що такий підхід має свою позитивну рису загальнополітичного характеру, зважаючи на чутливість пам'яті про Голокост і схильність використовувати її для пропагандистських спекуляцій²⁴⁴. Отже, коли йдеться про концепцію майбутнього Музею Бабиного Яру, ніколи не йдеться про конкуренцію між «єврейською» та «українською» візіями. Швидше вже можна казати про суперечку між різними «єврейськими» візіями. Насправді ж, на практиці стикаються у різному співвідношенні ексклюзивно єврейська, (пост)радянська, проросійська та українська загальнонаціональна візії, причому етнічне походження їх носіїв має другорядне значення.

Друге питання, що прямо впливає на майбутню концепцію, — для кого створюється музей, тобто хто є його основною цільовою аудиторією?

Якщо це «музей для українських євреїв», то він насамперед зосереджуватиметься на єврейській трагедії Бабиного Яру, історії Голокосту та євреїв в Україні.

Якщо це «музей для іноземних гостей», офіційних делегацій та єврейських туристів, то він апелюватиме до сучасних західних стандартів пам'яті про Голокост, насамперед до першочергової відповідальності місцевого неєврейського населення за співпрацю з нацистами та байдужість до долі євреїв.

Якщо ж це «музей для всіх українців» (у громадянському, а не етнічному сенсі), то він наголошуватиме на спільній історії та спільних (чи, бодай, аналогічних) трагедіях, зосереджуватиме увагу на подвигу рятівників.

Нарешті, де має розміщуватися музей? Значна частка проєктів передбачала зведення його або на теренах Бабиного Яру, або на зруйнованому за радянських часів єврейському цвинтарі поруч з ним.

Здавалося б, будівництво (хай би й меморіальне) прямо на місцях поховань є етичною та релігійною проблемою. Але, насправді, існують два аргументи, які цю проблему, на жаль, переважають. Це символічне «право» євреїв на цей простір смерті та пам'яті у поєднанні з абсолютно атеїстичною свідомістю (чи то пострадянською, чи то сучасною західною) абсолютної більшості ініціаторів меморіальних, зокрема музейних, проєктів. Разом із тим, заклик до поваги до поховань стає вагомим аргументом для тих, хто опирається певним проєктам не лише за цим, а й за змістовними мотивами.

²⁴⁴ Докладніше про це див., напр.: Нахманович В. Пам'ять про Голокост як зброя гібридної війни. *Між науковим дискурсом і «победобесієм»: (До 80-річчя завершення Другої світової війни)*. Ч. 3: «Ніколи знову» vs «Можемо повторити!» («Победобесіє»): Історична політика та пам'ять про Другу світову війну. Київ, 2025. С. 568–581. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21CO M=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0018722.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0 (дата звернення: 23.10.2025).

Альтернативою є вибір місця для майбутнього музею або на вільних від поховань ділянках поблизу Бабиного Яру чи цвинтаря, або взагалі в інших районах Києва.

Усвідомлення цих проблем дає змогу окреслити передумови створення національного (державного) музею Бабиного Яру:

- завершення формування політичної (громадянської) нації на основі спільних суспільних цінностей та спільної візії майбутнього;
- формування української загальнонаціональної пам'яті на рівні політичної нації;
- подолання національного комплексу меншовартості;
- самостійне формування української національної пам'яті, незалежно від зовнішнього тиску;
- усвідомлення історії усіх подій, що відбувалися на теренах України, зокрема Голокосту, інших трагедій народів України, як частини української історії.

Разом із тим, безумовно, залишається можливість створення єврейського об'єктного Музею Бабиного Яру. Для цього, насамперед, потрібні:

- зміна парадигми самосвідомості євреїв України: від (пост)советських до українських;
- зміна парадигми міжнаціональних відносин у пам'яті єврейської спільноти
- співчуття та лояльність до України, українців та української історії;
- вибір ділянки для створення музею далеко поза межами Бабиного Яру та прилеглих кладовищ — загальнонаціонального меморіального простору.

Зараз в Україні триває боротьба за збереження незалежності та демократії. Але це також боротьба за можливість створити нарешті музей Бабиного Яру.

Vitaliy Nakhmanovych,
Leading Researcher
Museum of Kyiv History
Kyiv
vrn@kby.kiev.ua

BETWEEN BLASPHEMY, INDIFFERENCE, AND RUSSIAN PROPAGANDA: THE HISTORY OF THE NON-ESTABLISHMENT OF THE BABYN YAR MUSEUM

The article is dedicated to a critical analysis of the history of the non-establishment of the Babyn Yar Museum in Kyiv during the period from the late 1980s until the time of the full-scale Russian aggression (2025).

The goal of the study is to identify the primary reasons for the long-term stagnation regarding the issue of Babyn Yar memorialization, particularly the creation of the museum. The author puts forward and proves the central thesis that the main obstacle is the unwillingness of the Ukrainian authorities and Ukrainian society to assume responsibility for resolving this issue. This very «vacuum of responsibility» creates favorable conditions for the intervention of actors who possess significant financial resources but lack an understanding of the Ukrainian historical and ethical context.

Methodology: The work is based on the principles of positivist research using chronological and thematic approaches. The author, as a direct participant in the events, traces the entire spectrum of conceptual, architectural, and political approaches to creating the memorial space.

Results: The article documents the key stages of the struggle: the first attempts at institutionalization, the creation of the National Reserve, and the development of the state concept for Babyn Yar memorialization. It analyzes the conflicts caused by large private projects that threatened the integrity of the burial sites and promoted visions contrary to Ukrainian national memory. Particular attention is paid to the continuous bureaucratic red tape regarding the premises for the museum, which has lasted for over two decades.

Conclusions/Significance: The study systematizes the situation and proves that the multi-vector conflict surrounding the content and location of the museum is not resolved and will inevitably resume after the war ends. Therefore, the analysis of its history is critically socially significant for developing a balanced state memory policy.

Keywords: Babyn Yar, Holocaust, National Historical and Memorial Preserve «Babyn Yar», Babyn Yar Museum, national memory, Russian-Ukrainian War.

НАЗИВАЙТЕ РЕЧІ СВОЇМИ ІМЕНАМИ (RES SUIS PROPRIIS NOMINIBUS APPELLARE)

У статті досліджено питання щодо необхідності і можливостей перейменування об'єкта, який є пам'яткою національного значення, зокрема «Московської» брами Києво-Печерської цитаделі, що розташована на території Національного музею історії України в Другій світовій війні.

Ключові слова: П'ятницька брама, Московська брама, Києво-Печерська фортеця, Цитадель, Національний музей історії України у Другій світовій війні.

Дві тисячі двадцять п'ятий — четвертий рік широкомасштабної війни і дванадцятий із моменту вторгнення армії Російської Федерації на територію незалежної держави і безпрецедентного опору Збройних сил України ворогові, який кількісно переважає. Ці події, сучасниками яких стали представники щонайменше трьох поколінь українців, стали своєрідною точкою біфуркації, коли суспільство, опинившись на історичному роздоріжжі, вимушено не просто обирати свій шлях між кількома напрямками в майбутнє, а серйозно переосмислювати власне минуле.

Необхідність вибору лише одного варіанта існування держави з кількох можливих (розпад, трансформація, окупація) вимагає від громадськості виокремити низку причин, які призвели до нинішнього становища України. Однією з них стала неспроможність протистояти або підтримка російської імперської політики — системних дій, які в різні історичні періоди, зокрема від московського царства до сучасної Російської Федерації, були скеровані на підкорення, експлуатацію та асиміляцію українського народу.

Процес звільнення від імперського впливу, або «деколонізація України», стихійно активізувався в період Революції Гідності й російсько-української війни (2014 р.) та посилювався після широкомасштабного російського вторгнення в Україну (2022 р.). 21 березня 2023 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів», який президент України підписав 21 квітня 2023 р. Закон набув чинності 27 липня 2023 р.¹

На підставі цього Закону заборонено пропагувати російську імперську політику, надавати назви, які глорифікують, увічнюють, пропагують або містять символіку російської імперської політики та сучасної РФ як держави-агресора, географічним об'єктам, юридичним особам і об'єктам права власності, а також

¹ Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімів: Закон України від 21 березня 2023 року № 3005-ІХ: станом на 04 серп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3005-20#Text> (дата звернення: 04.08.2025).

використовувати символіку російської імперської політики у публічному просторі, крім прописаних у законі винятків.

До символіки російської імперської політики, крім державних символів російських державних утворень, пам'ятних знаків радянським керівникам і певним подіям та зображень гасел і цитат відповідного змісту, належать назви російських міст та інших географічних, історичних і культурних об'єктів Російської Федерації, на честь яких найменовані топоніми, установи, організації, підприємства.

Упродовж одного року від моменту вступу в дію деколонізаційного закону в Україні було перейменовано понад 25 тисяч об'єктів топоніміки². Жорсткі дискусії серед населення щодо необхідності й слушності таких дій, які відбувались до початку широкомасштабної війни, припинились майже одразу після обстрілів і ракетних ударів рашистів по столиці та інших населених пунктах України.

Нині на мапі Києва вже немає таких найменувань, як «вулиця Кутузова», «вулиця Московська», «площа Ленінградська», «бульвар Дружби народів» тощо. Водночас в історичному центрі столиці, на території всесвітньовідомого меморіального комплексу, залишається об'єкт, названий «на честь» столиці ворожої держави, що викликає неясність і суперечні думки, — «Московська брама», також відома під назвою «Верхня московська брама». Від 1981 р. й донині вона є початком екскурсійного маршруту територією Національного музею історії України у Другій світовій війні (далі — Музей війни) й нерухомим об'єктом у складі фондів останнього. У реєстрі музейних цінностей зазначено ще один старовинний нерухомий артефакт — тунель у земляному валу колишньої Києво-Печерської фортеці, більш відомий під назвою «Нижня московська брама».

Перейменувати такі об'єкти, як інші київські топоніми (вулиці, площі, парки), не можна, оскільки вони є **пам'ятками історії та архітектури національного значення**, для яких запроваджено спеціальний режим захисту, що передбачає особливий порядок використання та управління об'єктами культурної спадщини, відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини». Згадуваний деколонізаційний закон також акцентує увагу, що заборона на наявність російської імперської символіки, зокрема назв російських міст, не поширюється на об'єкти всесвітньої спадщини та національні музейні фонди.

Верхня московська брама, яку офіційно задокументовано під назвою «Московська брама фортеці», й нижня московська брама, поійменована як «Тунель у валах фортеці», були внесені до «Переліку об'єктів культурної спадщини Національного значення», що розміщені в Печерському районі м. Київ, у 1963 р.

² Понад 25 тисяч об'єктів топонімії перейменовано — перші офіційні дані щодо реалізації деколонізаційного закону. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/ponad-25-tysyach-obyektiv-toponimiyi-pereymenovano-pershi-oficiyni-dani-shchodo-realizatsiyi-dekolonizatsiyogo-zakonu> (дата звернення: 04.08.2025).

за № 9 і у 1979 р. за № 867/2³. Від 2016 р. обидві пам'ятки були передані на баланс Музею війни і стали не лише об'єктом показу, а й повноцінним виставковим простором.

Якщо питання щодо перейменування нижньої брами можна не порушувати, оскільки за нормативно-правовими актами її назва не несе на собі символіки ворожої країни, то з верхньою брамою воно залишається відкритим.

Чи були в історії випадки перейменування видатних пам'яток? Література та Інтернет містять приклади перейменування в різні часи саме топонімів, а не артефактів. Пам'ятки історії, архітектури та культури переносили, відновлювали, іноді вони руйнувались або зникали, однак їх не перейменовували.

Водночас можна навести приклад перейменування т. зв. Арки дружби народів — об'єкта культурної спадщини від 1984 р.⁴, яка з 14 травня 2022 р. має назву «Арка свободи українського народу». Згідно з фаховим висновком Експертної комісії Українського інституту національної пам'яті з питань визначення належності об'єктів до символіки російської імперської політики, цей монумент є *«втіленням міфу про так зване возз'єднання двох “братніх” народів, що не відповідає історичним реаліям», він «репрезентував виключно радянські ідеологеми та конотації, відтак становить загрозу національній безпеці України»*⁵. На підставі цього висновку Міністерство культури та інформаційної політики своїм наказом визнало, що *«колишній об'єкт культурної спадщини — Монумент на ознаменування возз'єднання України з Росією, розташований у м. Києві у Хрещатому парку, не підлягає занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України»*. У результаті з'явилася можливість не лише перейменувати монумент, а й позбавити його статусу пам'ятки історії і демонтувати⁶.

За жодних обставин така процедура не є прийнятною для перейменування пам'ятки національного значення, а саме однієї з брам київської Цитаделі, яка була і залишається символом військової могутності міста Києва у XVIII–XIX ст. і водночас є сучасним виставковим простором, де представлені факти

³ Про впорядкування справи обліку та охорони пам'ятників архітектури на території Української РСР: Постанова Ради Міністрів УРСР від 24.08.1963 № 970. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF#Text> (дата звернення 24.07.2025); Про доповнення списку пам'яток містобудування і архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави: Постанова Ради Міністрів УРСР від 06.09.1979 р. № 442. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-79-%D0%BF#Text> (дата звернення 24.07.2025).

⁴ Рішення виконавчого комітету Київської міської ради народних депутатів від 30.07.1984 № 693. *Дзеркало тижня*. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/kolishnja-arka-druzhbi-narodiv-bilshe-ne-pamjatka-istoriji-teper-jiji-mozhna-znesti.html> (дата звернення 24.07.2025).

⁵ Фаховий висновок щодо належності встановленої на території Хрещатого парку міста Києва Арки дружби народів (Арки Свободи українського народу) до символіки російської імперської політики. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/dekomunizaciya-ta-reabilitaciya/podolannya-naslidkiv-rusyfikaciyi-ta-totalitaryzmu-v-ukrayini/fahovi-vysnovky/arka-druzhby-narodiv-u-kyievi>.

⁶ Колишня Арка дружби народів більше не пам'ятка історії. Тепер її можна знести. *Дзеркало тижня*. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/kolishnja-arka-druzhbi-narodiv-bilshe-ne-pamjatka-istoriji-teper-jiji-mozhna-znesti.html>.

скоєння злочинів Московії проти українців у сучасній російсько-українській війні. Відповідно цей історичний об'єкт не можна вважати таким, що публічно глорифікує або виправдовує російську імперську політику, заперечує злочини (репресивні заходи) проти українського народу тощо. Єдиним «недоліком» цієї пам'ятки є його назва, але, як зазначено в роботі «Хіба ж вони “московські”, наші брами?», вона не автентична, а штучно нав'язана, з метою знецінення і знищення слави та могутності стародавньої столиці — міста Києва ⁷.

Двозначний висновок, який може скластися після роздумів над порушеним питанням щодо слушності перейменування цієї історичної пам'ятки XVIII ст.: це неможливо або краще не чіпати цю тему взагалі.

Проте саме для цього об'єкта колишньої фортеці існує такий специфічний варіант перейменування, як відновлення попередньої назви, яку було змінено в певний час його функціонування.

Брами Києво-Печерської цитаделі мають набагато довшу історію існування, ніж назва, якою нині вони поійменовані. Перше ім'я цих пам'яток — «**П'ятницькі**» — відповідало місцевій традиції найменувань і несло в собі збереження звичаїв, світоглядних уявлень та історичної пам'яті про минуле України, зокрема міста Києва. Брами, як обов'язкові частини загальної фортифікаційної системи на Печерську, було зведено не пізніше 1695 р., тобто набагато раніше, ніж у документах і літературі з'явилась назва «московські» (друга половина XVIII ст.).

На одному з давніх планів Києва за 1695 р. ⁸ добре промальовано Києво-Печерське укріплення з трьома в'їздами (брамами) крізь вали: Київські — відкривали шлях від Верхнього міста; через Васильківські — потрапляли зі сторони м. Васильків («із заходу»); подвійні П'ятницькі (П'ятничні) — слугували для тих, хто заходив з «південного» боку, оминаючи Дніпрові кручі ⁹.

Саме дерев'яна П'ятницька брама із вежею, яка зазнала не лише реконструювання та перебудови, а й зміни власної назви на «московську», є відправною точкою історії укріпленого проїзду Києво-Печерської фортеці.

Як і всі київські фортечні ворота того часу, П'ятницькі склалися з двох дерев'яних триповерхових веж із брамами. На першому ярусі дерев'яної, прямокутної за планом вежі, також іменованої П'ятницькою, було облаштовано браму у формі арки. Приміщення другого ярусу призначалися для стрільби з вогнепальної зброї. Третій поверх — оглядовий майданчик із шатровим дахом для вартових ¹⁰.

⁷ Пшенична Т. О. Хіба ж вони «московські», наші брами?! Фортеця — Цитадель — Музей : історичний нарис. Київ : 75Ц, 2025. 104 с. : іл.

⁸ План Києва 1695 р. Алфєрова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. Киев : Наукова думка, 1982. С. 7–28.

⁹ Роспись Киеву 1682 года. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. Киев, 1874. III ч. С. 102.

¹⁰ Историческая справка памятника архитектуры XVIII века Московские ворота Киево-Печерской крепости. *Державний архів м. Києва* (далі — ДАК). Ф. Р-6. Оп. 6. Спр. 306. С. 6. Оригінал. Машинопис; Алфєрова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. С. 64.

Відразу за брамою пролягав рів із перекинутим через нього дерев'яним мостом, який складався з нерухомих і підйомних частин. Цей міст захищала друга дерев'яна вежа, яку, можливо, називали «нижньою», бо стояла дещо нижче від першої — перед в'їздом із боку місцевості Звіринець.

Така характерна особливість П'ятницького проїзду, а саме наявність двох брам, зберігалась упродовж усього часу їхнього існування. Нинішня відмінність полягає лише у тому, що веж над брамами немає.

Від П'ятницьких воріт ішли дві дороги: одна до Видубицького монастиря, а друга — до р. Дніпро: «через П'ятницькі ворота їздять на Звіринець та до Неводницького перевозу, що на річці Дніпро, і до Видубицького монастиря»¹¹. Інформування про цей шлях у кожному описі міста (т. зв. розписах) від другої половини XVII ст. підкреслювало його значення для містян, зокрема мешканців Печерська. Фактично, це був єдиний шлях із печерської гори до названих місць.

У другій половині XVIII ст. відбулося переобладнання брам із дерев'яних на цегляні: верхньої — у 1765 р., а нижньої — у 1779 р.¹² З усіх трьох в'їздів до Печерської фортеці П'ятницькі ворота стали цегляними найпізніше (після Київських і Васильківських).

Твердження про те, що дерев'яна П'ятницька брама існувала на одному місці, а цегляна Московська — на іншому, малоімовірно, оскільки складний рельєф місцевості з боку р. Дніпро, а також незмінний упродовж кількохсот років напрям дороги крізь ворота до фортеці, не могли змінити місце розташування порталів у земляних валах. Тож, найвірогідніше, обидва проходи, як крізь «верхню», так і «нижню» частини, пролягали по первинних позиціях.

Не підтримували думки щодо різної локації дерев'яних і цегляних воріт південного проїзду науковець Марія Кадомська і архітектор Ірина Малакова, які в 1976 і 1978 рр. проводили технічне обстеження верхньої та нижньої брам¹³. Після дослідження стану споруд, вивчення низки планів, мап та історичних документів експертки зазначили, що «дерев'яні П'ятницькі ворота стояли на тому самому місці, де нині можна бачити цегляні Московські». Зауважили, втім, що «фундаменти не оглянуті, оскільки для цього потрібно закладання шурфів»¹⁴.

Якщо локацію Верхньої брами (як дерев'яної, так і цегляної) фахівцями було доведено на підставі аналізу архівних матеріалів, то питання розміщення цегляної

¹¹ Роспись Киеву 1682 года. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. Киев, 1874. III ч. С. 102.

¹² Малакова І., Юрченко В. Верхня Московська брама. Нижня Московська брама. Звід пам'яток історії та культури України. Київ, 1999. Кн. 1. Ч. 1. С. 437.

¹³ Предварительные работы по памятнику Московские нижние ворота. 1976 г. ДАК. Ф. Р-6. Оп. 6. Спр. 297. С. 7.

¹⁴ Историческая справка памятника архитектуры XVIII века Московские ворота Киево-Печерской крепости. ДАК. Ф. Р-6. Оп. 6. Спр. 306. С. 11–12; Предварительные работы по памятнику Московские нижние ворота. 1976 г. Там само. Спр. 297. С. 3.

Нижньої брами відносно дерев'яної П'ятницької (нижньої) залишалося тривалий час невіршеним.

Наприкінці 2024 р. під час проведення обстеження тунелю в земляному валу (або нижньої брами) були зроблені шурфи для огляду його опор. У результаті під цегляними фундаментами було відкрито залишки колод, які залягали на глибині 80 см від підлоги. Ці дерев'яні частини, що розташовані по всьому периметру цегляних основ брами, порівняно добре збереглися. Проте у місцях, де вони прогнили, утворилися порожнини, що певним чином і вплинуло на загальний стан усієї споруди. Ураховуючи глибину розміщення брусів і те, що відомо, коли було створено цегляну браму, можна стверджувати, що вік дерев'яних конструкцій становить не менш ніж 245–250 років. Ці знахідки є вкрай важливим підтвердженням і доказом того, що на місці цегляного тунелю — нижньої брами — існувала більш рання — дерев'яна П'ятницька (нижня) брама ¹⁵.

Зазначимо, що описувані в статті пам'ятки мають ще одну назву — «південні», яка фактично з'явилася паралельно з назвою «московські». Варто зробити коментар щодо відповідності орієнтації цих воріт «на південь» реальному курсові дороги через фортечний проїзд. Вислів «на південь» означав напрям руху від колишнього центру — м. Москва — до віддалених південних міст і сіл, зокрема й до Києва. Відповідно всі в'їзні ворота в населених пунктах на цьому шляху могли називати «південними». Водночас із боку міста Київ, від його середмістя, цей курс аж ніяк не пролягав «на південь», бо вів у протилежний бік. Дорогу від Печерської гори до р. Дніпро й лівобережних земель можна було назвати, наприклад, «до Чернігова», «до Дніпра» або просто «на північ». Проте сталося інакше: назва «південні» (а згодом і «московські») стала фактично другим ім'ям не лише двох П'ятницьких брам, а й цілого фортечного проїзду крізь них, надовго закріпивши цей орієнтир в історії міста й підручниках.

Малоймовірно, щоб використання найменування «південні» замість «московські» стало певним компромісом у питанні перейменування брам, оскільки це не відповідатиме основній меті дослідження історії цих пам'яток — відновленню історичної справедливості й поверненню забутих символів та означень.

Наразі не вдалося віднайти документ щодо офіційного перейменування двох брам «південного» проїзду Печерської фортеці. Припускаємо, що разом із перебудовою дерев'яних воріт на цегляні відбулися й зміни їхніх назв. Проте варто наголосити, що в 1868 р., тобто через майже 80 років після найменування брам «московськими» в «Географічному описі міста Києва» (1784 р.), український історик і письменник Микола Закревський, описуючи розміщення старої

¹⁵ За результатами обстеження основи тримальних будівельних конструкцій пам'ятки архітектури національного значення «Тунель у валах фортеці» (охоронний № 867) (Московської (нижньої) брами) на території Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс за адресою: м. Київ, вул. Лаврська 25 : Технічний звіт. Том 2 : Сектор контролю за утриманням будівель і споруд та геологічним станом ґрунтів НМІУДСВ МК.

П'ятницької церкви, співвідносив її локацію з наявними в його часи орієнтирами так: «...вона розміщена була за нинішнім комендантським будинком і комісаріатом, у старій Печерській фортеці, неподалік фортечних (південних) воріт, що вели до колишнього Неводницького перевозу»¹⁶. Учений використовує слово «південні», а не «московські», і через це можна припустити, що в середовищі киян у другій половині XIX ст. була прийнятнішою перша, вже звична їм, назва, а не нав'язана ззовні друга.

Поняття «перейменування» означає будь-яку зміну й може мати як позитивні, так і негативні наслідки, тоді як «повернення назви» є законною та обґрунтованою дією щодо пам'ятки або іншого об'єкта, якому повертають початкове ім'я.

Автентичне найменування надавали певному об'єкту чи місту за тими правилами і традиціями, які існували на території їхнього створення та існування. Відомо, що місто Київ отримало власну назву від імені свого легендарного засновника — князя Кия, Печерська гора — від наявності створених на ній печер, П'ятницька брама — від дерев'яного храму на честь св. великомучениці Параскеви П'ятниці, спорудженого неподалік воріт. Ця церква *«стояла на торгу на Печерській горі, поруч із дерев'яними церквами: Преподобного Отця Феодосія Печерського й Воскресіння Господнього»* (дві останні церкви існують донині)¹⁷.

Церква Св. великомучениці Параскеви П'ятниці мала особливе значення та високий статус серед киян. Певним чином це підтверджує духовний заповіт Митрополита Гедеона (світське ім'я Григорій Святополк-Четвертинський; помер 6 квітня 1690 р. в Києві), згідно з яким владика заповідав парафіям *«...въ Мѣстечку Печерскомъ до чотырохъ [церков]: до Спаса, до Воскресенія, до Преп. Ѳеодосія и до Святыхъ Пятницъ по 50 злотыхъ»*¹⁸.

Незважаючи на зникнення з мапи м. Київ давньої церкви, спогад про неї залишався в назві одного з трьох в'їздів до Києво-Печерської фортеці — П'ятницької брами.

Відомо, що зміна первинного найменування будь-чого відбувалась, зазвичай, із приходом нової влади, яка намагалась затвердити (узаконити) власний образ на новій території силою або своїми мітками, або двома варіантами одночасно, знищуючи при цьому місцеві звичаї та уподобання. Так діяла і московська влада.

Час минає. В Україні вже давно діє процес повернення історичних назв населеним пунктам, вулицям та іншим топонімам для збереження їхньої історії, автентичності й значущості. Можливо, настав час розглянути більш складні завдання щодо відновлення національної історичної пам'яті: повернути справжні

¹⁶ Закревскій Н. Описание Киева в 2-х тт. Москва, 1868. Т. 2. С. 572.

¹⁷ Древнѣйшій планъ города Киева 1638 года. Киевъ, 1896. Репринт. 1 атл. табл. 1; Роспись Киеву 1682 года. Сборникъ матеріалов для исторической топографіи Киева и его окрестностей. Киевъ, 1874. Ч. III. С. 102.

¹⁸ Закревскій Н. Описание Киева в 2-х тт. Т. 2. С. 572.

імена давнім пам'ятним об'єктам, зберігаючи при цьому їхній статус і захист з боку держави?

Відповідь на це запитання потребуватиме не лише обговорення, переосмислення та «швидкої» реакції щодо втілення змін, а й взяття на себе крайньої відповідальності з боку ініціаторів й можновладців перед історією власної держави та наступними поколіннями.

Прикладами можуть слугувати історії найменувань двох держав — Греції та «Грузії».

Всесвітньовідому сучасну назву такій стародавній країні, як Греція, дали римляни у добу їхнього панування на окупованих землях (період після 146 р. до н. е.). Латинським терміном «Греція» (Graecia) римляни називали землі Балканського півострова і сусідніх островів (земель, які входили до сфери впливу римлян), а «греками» — місцеве населення (від імені невеликого дорійського племені, з яким вперше зіткнулись латиняни). Самі ж греки називали себе «еллінами», а свою країну — «Елладу». Тобто назву «Греція» було насильно закріплено римською владою в мовах інших народів, а назва «Еллада» залишалася самоназвою для греків, яка зберігається донині тільки в легендах, описах пам'яток культури і підручниках із давньої історії.

На відміну від греків, населення «Грузії» впевнено повертає свою історичну назву — Сакартвело. Акцентуючи увагу на тому, що термін «Грузія» є русифікованим, офіційний Тбілісі майже п'ятнадцять років переконує своїх міжнародних партнерів відмовитися від нього. Від 2021 р. країна Литва почала використовувати назву «Сакартвело». У проекті постанови про запровадження в Україні історичної назви Грузії Сакартвело також зазначено: *«Грузією цю державу іменують у Росії, Грузія — це імперська назва»*¹⁹. Нехай повільно, але рішуче мешканці «країни картвелів» повертають свою самоідентифікацію.

Чи здатні українці на такі самі вагомні кроки щодо повернення першоджерельних назв власним історичним пам'яткам? Щоденні події останніх років доводять, що українській нації притаманні як гостинність й працелюбство, так і волелюбство й непереборне бажання повертати й зберігати все своє — унікальне, рідкісне, особливе.

¹⁹ «Сакартвело», а не «Грузія»: у Верховній Раді зареєстрували проект відповідної постанови. *Суспільне. Культура*. URL: <https://susplne.media/culture/490195-sakartvelo-a-ne-gruzia-u-verhovnij-radi-zareestruvali-proekt-vidpovidnoi-postanovi/> (дата звернення 17.08.2025); Проект Постанови про використання в Україні історичної назви країни Грузія — Сакартвело. Законопроекти. Верховна Рада України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41971> (дата звернення 16.09.2025).

Tetyana Pshenychna,

Senior Researcher

National Museum Stories of Ukraine in the Second World War

Kyiv

tatarat333@gmail.com

CALL THINGS BY THEIR PROPER NAMES (RES SUI PROPRIIS NOMINIBUS APPELLARE)

The article examines the issues of the necessity and possibilities of renaming an object that is a monument of national importance, in particular the "Moscow" Gate of the Kyiv-Pechersk Citadel, located on the territory of the National Museum of the History of Ukraine in World War II.

Keywords: Pyatnytsia Gate, Moscow Gate, Kyiv-Pechersk Fortress, Citadel, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War.

ВИКЛИКИ ВОЄННОГО ЧАСУ ТА ІСТОРИЧНА БІОГРАФІСТИКА В МУЗЕЙНОМУ ПРОСТОРІ: ВИСТАВКОВИЙ ПРОЄКТ «РОВЕСНИКИ. 1891»

Реалії війни, у яких живе нині Україна і зокрема її столиця, ставлять людей, що звикли до інтелектуального світосприйняття, перед питанням використання і переосмислення сукупності секторів культурного спектра, з якого виростає наша локальна історія. Особливо помітно це дається взнаки щодо досліджень пізньомодерної історії Центральної України. В цьому сенсі на варті документальної правди завжди стоїть історична біографістика, особливо якщо її вдається використовувати як інструмент порівняння та аналізу не лише долі людей, а й суспільних процесів, що на них вплинули. 1 серпня 2025 р. у стінах Літературно-меморіального музею М. Булгакова розпочав роботу виставковий проєкт «Ровесники. 1891», що має на меті продемонструвати складність і переплетеність людських долі на прикладі дванадцяти видатних особистостей, народжених на українській землі в один рік — 1891. Залежність від місця народження, умов виховання, життєвих обставин, етнічної, соціальної належності робить усіх цих людей надзвичайно різними. Спільні історичні обставини зближують їх. Кожен із героїв виставки зробив значний внесок в історію та культуру нинішньої України.

Ключові слова: війна, Визвольні змагання українського народу, історична біографістика, музейні виставки, філософія історії.

Реалії війни, у яких живе нині Україна і зокрема її столиця, ставлять людей, що звикли до інтелектуального світосприйняття, перед питанням використання і переосмислення сукупності секторів культурного спектра, з якого виростає наша локальна історія. Передовсім це стосується дослідників, тематика студій яких має таку специфіку, що її вивчення неможливе без звернення до джерел, більшість із яких мають походження з нинішньої країни-агресора. Особливо помітно це дається взнаки щодо досліджень пізньомодерної історії Центральної України. Те саме стосується культурного спадку у сфері живопису, музики, театального мистецтва. По суті перед нами пролягають два шляхи. Перший — відкидання всього того, що видається «неправильним» або є незручним через те, що вивчення теми вимагає надто широкої освіченості та надто високої здатності мислити і робити логічні висновки. Другий — глибокий аналіз нашої історії та культури, ретельне вивчення причиново-наслідкових, міжлюдських і міждисциплінарних зв'язків, що приводить врешті до висновку: ми не маємо права відмовлятися від жодного видатного явища, яке породила Українська земля, незалежно від культурних контекстів виникнення того чи іншого явища, або діяльності тієї чи іншої людини.

Будь-яка спроба спрощеного підходу до цього питання, машинального ділення на чорне і біле врешті-решт призведе до вихолощення історичної науки, переписування історії як такої і в підсумку повного знищення істинно національної

пам'яті і заміщення її симулякром, що його пропонує нам «єдино правильна» «лінія партії». Оскільки подібне людству вже довелося пережити не раз у формі різного роду диктатур, вочевидь, нині вже має бути ясно, що такий автоматизований шлях є хибним і згубним.

Тому особливо тішить, що на тлі численних заідеологізованих публікацій, метою яких є створити єдино правильну, пласку і ялову парадигму трактування історії¹, виникають серйозні дослідження, як-от монографія Фабіана Бауманна, присвячена родині Шульгіних², яка, зокрема, доводить, що лише всебічне вивчення історичних процесів і людських доль у них може дати нам шлях правильної самоідентифікації та прищепити суспільству здатність приймати себе, свою історію, своїх членів, своїх найяскравіших співвітчизників — уповні.

У цьому сенсі на варті документальної правди завжди стоїть історична біографістика, особливо якщо її вдається використовувати як інструмент порівняння та аналізу не лише доль людей, а й суспільних процесів, що на них вплинули.

Чи замислюємося ми, як дивно склалися долі декотрих наших однолітків? Хтось досягнув вершин у своїй справі власним трудом, а хтось — підступом. Хтось взагалі їх не досягнув. Але найголовніше те, хто як проявив і знайшов себе в екстремальних ситуаціях. А їх на долю нашого покоління випало, випадає і випадатиме чимало. наших однолітків, ба навіть знайомих і колишніх приятелів, розкидало по різні боки політичних барикад, по різні боки державного кордону, а нерідко — по різні боки фронту. Нам здається, що наш досвід унікальний, але це не так. Подібне переживало не одне покоління, і виняткова подібність української та світової історії до історії сторічної давнини — тому доказ.

1 серпня 2025 р. у стінах Літературно-меморіального музею М. Булгакова розпочав роботу виставковий проєкт «Ровесники. 1891», що має на меті продемонструвати складність і переплетеність людських доль на прикладі дванадцяти видатних особистостей, народжених на українській землі в один рік — 1891. Залежність від місця народження, умов виховання, життєвих обставин, етнічної, соціальної належності робить усіх цих людей надзвичайно різними. Спільні історичні обставини зближують їх. Кожен із героїв виставки зробив значний внесок в історію та культуру нинішньої України (рис. 1).

Досить простий експозиційний задум із часом перетворився на великий проєкт, що охоплює велику кількість додаткових музейних активностей (лекцій, концертів, майстер-класів, освітніх атракцій), виявився невичерпним джерелом для нових історичних асоціацій, викликав велику кількість схвальних відгуків і пропозицій від партнерів музею і відвідувачів. Тому згодом стало зрозуміло, що

¹ Пор.: Позняков В. Булгаков, Пушкін, Чайковський, Глінка та море радянської символіки. Що зараз з деколонізацією в Києві та які основні проблеми? *УП Життя*. 2025. 5 вересня. URL: <https://lifepravda.com.ua/culture/chas-dekolonizuvati-kijiv-310153> (дата звернення: 20.09.2025).

² Бауманн Ф. Розділена династія. Родина історія російського й українського націоналізмів. Київ: Локальна історія, 2025.

ідея має право на подальше розроблення та майбутнє розширення.

Публікація має дві мети. Перша — збереження інформаційного блоку виставки як опори для подальших наукових розвідок і нової виставкової роботи. Друга — спричинення до формулювання у свідомості широкого загалу глядачів, зокрема науковців та активної молоді, філософії абстрактного ретроспективного мислення, вкрай необхідної для розуміння причиново-наслідкових історичних зв'язків. Це послужить інструментом самоідентифікації глядача та переведення руйнівних процесів, запущених у суспільстві загарбницькою війною, розв'язаною Росією проти України, у процеси побудови нової, цілісної історичної свідомості.

Структура експозиції

Експозиція складається з трьох основних блоків: текстова частина, експонатура і цитати, здебільшого наведені на цокольні частині вітрин. Усі ці три блоки пов'язані за сенсами і, ніби луна, перегукуються між собою, що сприяє додатковому переосмисленню сплетіння та розходження долі людей, які жили на одній землі в один час і чий шлях то перетиналися, то розходилися. А часом перетиналися долі тих, що навіть не зустрічалися одне з одним.

Слід зазначити, що за можливості фото героїв виставки добирали так, щоб усі вони належали приблизно до одного періоду — 1914–1920 рр. Виняток становлять три особи — Ф. Буяльський, Ю. Добриловський і В. Яновський. Фото Ф. Буяльського взято навмисно з періоду після повернення його із заслання, оскільки яскраво відображає його внутрішній стан того періоду, натомість знімки Ю. Добриловського і В. Яновського — єдині, які вдалося виявити (рис. 2).

Хрест, що встановлений в урочищі Сандармох (Карелія) у пам'ять про загиблих українців, нагадує нам про тяжкий і часто мученицький шлях багатьох представників описаного покоління. Їхня смерть проклала нам путь до свободи. Але це зовсім не означає, що ми маємо відкидати і зневажати тих, кому пощастило тоді вижити. Адже серед них чимало наших прямих предків. Виживання у тоталітарній державі не дорівнює зраді честі. Ніхто не в праві судити іншого.

Червоні смужки, що проходять між частинами тексту, присвяченими кожному із наших героїв, «проливаються» у вітрини, «витікають» на підлогу і перетинаються на ній, є символом долі людей, які народилися в один рік на одній землі, в одній країні, щоб пройти свій довгий або короткий шлях і померти в різних країнах, хоча нерідко на тій самій землі.

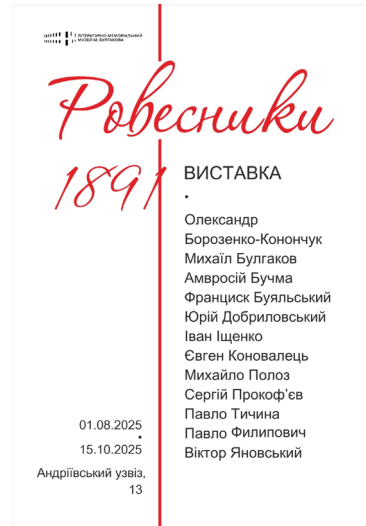

Рис. 1. Афіша виставкового проєкту «Ровесники. 1891».

Київ, 2025 р.

Дизайнер — Н. Соколькоук

Рис. 2. Загальний вигляд виставки «Рівесники. 1891».
Дизайнер: Н. Сокольчук.
Фото: Г. Путова

Значним сенсовим доповненням до експозиції є «стрічка часу» — графічна схема, що ілюструє хронологію подій в Україні і в світі від року народження героїв виставки до року смерті останнього з них.

Усі ці люди належать до одного покоління, про яке Михайл Булгаков писав, що для нього «легендарні часи урвалися, і раптово, і грізно настала історія»³.

Як нерівний пульс, в етикетажі та експлікації виставки виринають червоні слова, які позначають ключові поняття, імена, акценти — те, на що варто звернути увагу, над чим треба замислитися. Червоний — колір життя. А також колір вогню, колір крові, колір тривоги. Колір, призначений для привернення уваги.

Герої

Героями виставки стали особи, які народилися на території України у 1891 р. і, яких, окрім цього, об'єднує ще одна риса: незважаючи на різне походження, всі вони були представниками інтелігенції.

Олександр Борозенко-Конончук (†1918) — фельдшер, член українського фельдшерського руху, співробітник Всеукраїнської спілки лікарських помічників, крутянин, розстріляний більшовиками разом з іншими 27 полоненими українськими вояками 29 або 30 січня 1918 р. Є наймолодшим серед героїв виставки, на момент загибелі мав 26 із половиною років, і відомості про нього обмежуються короткими посмертними інформаційними публікаціями, з яких дослідникам вдалося сформувати біографічний блок⁴. Єдиним експонатом тут слугує листівка початку XX ст. із зображенням краєвиду на церкву Св. Миколая на Аскольдовій могилі та на кладовище, яке згодом знищить комуністична влада. Із землею зрівняють і могилу героїв-крутян, яку нині відновлено.

³ Пор.: Булгаков М. Киев-город. *Булгаков М. Собрание сочинений в пяти томах.* Москва : Художественная литература, 1989. Т. 2. С. 307.

⁴ Розкрито таємницю крутянина Олександра Борозенка-Конончука. УІНП. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/rozkrito-taemnitsyu-krutyanyina-oleksandra-borozenko-kononchuka> (дата звернення: 20.09.2025).

Рис. 3. Фрагмент експозиції «Ровесники. 1891».

Лист М. Булгакова до уряду СРСР від 28 березня 1930 р. і посмертна маска письменника (1940 р.).
Фото: Г. Путова

Михайло Булгаков (†1940) — людина, чий рік народження став відправною точкою для віднайдення ключа проєкту, лікар і письменник, тут представлений передовсім як трагічна фігура, як людина, що вимушена була шукати способу існування та реалізації творчих потреб в умовах тоталітарного режиму. Саме тому як експонати, що ілюструють його життєвий шлях, тут вибрано лист М. А. Булгакова до уряду СРСР від 28 березня 1930 р. і посмертну маску письменника (1940 р.). Намагання Булгакова стати зрозумілим радянській владі і неспроможність віднайти у ній «гуманність» призвели до загострення важкої спадкової хвороби і смерті (рис. 3).

Амвросій Бучма (†1957) — видатний український актор і режисер. У поданій біографії зацентовано увагу на внутрішньому конфлікті, який довелося пережити митцю на шляху від «Березоля» і тісної дружби та співпраці з Л. Курбасом до посади депутата Київської міської ради. Представлені експонати — посвідчення депутата Київської міської ради А. Бучми (1948 р.) і авторучка, що належала митцеві (1954 р.). Посвідчення відіграє роль символу вдалої соціальної кар'єри геніального актора, який зробив її ціною компромісів і особистих трагедій. Ручка є простим робочим інструментом. Бучма ні на кого не писав доносів.

Франциск Буяльський (†1962) — римо-католицький священник, який служив

вікарієм у київській парафії Св. Олександра, будучи призначеним туди в розпал Української революції, у 1918 р. Репресований у 1927 р., потрапив до Польщі в рамках обміну військовополоненими у 1932 р. Фото о. Франциска, представлене на експозиції, передала до Києва його племінниця І. Буяльська (1927–2023). Представлені експонати — католицький молитовник «*Boże, zbaw Polskę!*» («Боже, спаси Польщу!»), виданий у Києві в період відродження польської державності. Служив декільком поколінням парафіян приходу Св. Олександра, в т. ч. в період роботи там о. Ф. Буяльського (1917 р.); образок і медальйон із зображенням Матері Божої Ченстоховської (перша чверть XX ст.). Корогву з цією іконою несли представники польської громади під час першої демократичної демонстрації в Києві у 1917 р. Предмети є свідками і символами незламності католиків, які зазнавали систематичних репресій у СРСР від початку і до кінця існування цієї держави.

Юрій Добриловський (†1955) — військовий лікар, що протягом 1918–1919 рр. служив у різних підрозділах Дієвої армії УНР, 1922 р. емігрував до Чехословаччини і продовжив там свою професійну та громадську діяльність. Його життєвий шлях більш вивчений, ніж О. Борозенка-Конончука, але, тим не менше, відомості про нього також достатньо скупі, основним джерелом є дослідження Ярослава Тинченка⁵. Представлені експонати — марка Української поштової служби в Чехословаччині «Собор Святої Софії» (1930-ті рр.) і стетоскоп (перша чверть XX ст.). Предмети символізують емігрантський шлях Ю. Добриловського, який привів його до Праги, і його професію, якої він не зрікся.

Іван Іщенко (†1975) — хірург, військовий, видатний учений із надзвичайно широким колом наукових інтересів, автор понад 70 наукових праць. Медичний геній і професійна незамінність допомогли йому не лише вижити в умовах тоталітарного суспільства, не зрікаючись і не приховуючи своїх зв'язків із «ворогами народу», а й зробити блискучу наукову кар'єру. І. Іщенко є героєм виставки, який прожив найдовше життя — 84 роки. На виставці вперше опубліковано фото І. Іщенка з його особової справи з Київського університету Св. Володимира⁶. Представлені предмети — хірургічний скальпель (початок XX ст.), петличні знаки медичної служби радянської армії (середина XX ст.), орден Леніна (муляж початку XXI ст.). Будучи видатним лікарем, І. Іщенко зробив успішну військово-медичну кар'єру в СРСР. Маючи найвищі державні нагороди, він, тим не менше, передусім лишався хірургом і вченим. Головною його метою був порятунок людського життя — там, куди його послала доля (рис. 4).

Євген Коновалець (†1938) — видатний український політичний і військовий діяч, творець формування Січових Стрільців Української військової організації (УВО) та Організації українських націоналістів (ОУН). Доля пов'язала його з Києвом не

⁵ Я. Тинченко. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921). Книга 1. CoolLib. URL: <https://coollib.com/b/178327/read#t7> (дата звернення: 24.09.2025)

⁶ Державний архів міста Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 17680. Арк. 11.

надовго, але в дуже яскравий спосіб, у період постання молодії української держави (1918–1919 рр.). Представлені предмети — коробка з-під цукерок (Західна Європа, друга чверть XX ст.) і стрічки з вінків, принесених на похорон Є. Коновальця (1938 р.). Теракт, у результаті якого загинув Є. Коновалець, здійснив відомий радянський чекіст П. Судоплатов, який дуже пишався тим, як вдало спланував вбивство, увійшовши в довіру до Коновальця як представник, буцімто, українського підпілля СРСР і вручивши йому коробку цукерок «від друзів». При перевертанні коробки здетонувала вмонтована в неї вибухівка.

Михайло Полоз (†1937) — росіянин за походженням (справжнє прізвище — Полозов), один із найяскравіших українських національних діячів лівих переконань. Людина з карколомною долею, гідною сюжету авантюрного роману, М. Полоз устиг за життя стати військовим льотчиком, зробити політичну кар'єру, взяти участь у складі української делегації у ключових для України Берестейських мирних переговорах 1918 р., створенні УСРР і СРСР, розвитку економіки та авіації молодії Української республіки. Неодноразово був на межі загибелі й був убитий разом з іншими представниками Розстріляного відродження в урочищі Сандармох. Представлений предмет — довідник «УСРР в цифрах» (1936 р.). Книжка, що вийшла за рік до загибелі М. Полоза, є, зокрема, ілюстрацією його партійної та економічної діяльності. Статистичні дані економіки УСРР існували окремо від реалій тодішнього життя і не мали жодного впливу на справедливості оцінки діяльності членів партапарату. Якість роботи не захищала від репресій.

Сергій Прокоф'єв (†1953) — найвідоміший композитор зі світовим іменем, народжений в Україні. За збігом історичних обставин із початком російсько-української війни його ім'я почало асоціюватися з Донецьким аеропортом, що став символом української незламності. Життя митця — переплетення блиску і трагедії, причиною якої стало його рішення переїхати до СРСР після довготривалого, успішного перебування за кордоном. Представлені на виставці предмети лаконічно символізують ці два періоди його життя. Це партитури кантат «Семеро їх», Ор. 30 (1917–1918 рр.) і «Здравиця», Ор. 85 (1939 р.), а також дамська рукавичка (перша третина XX ст.). «Семеро їх» написано на текст К. Бальмонта

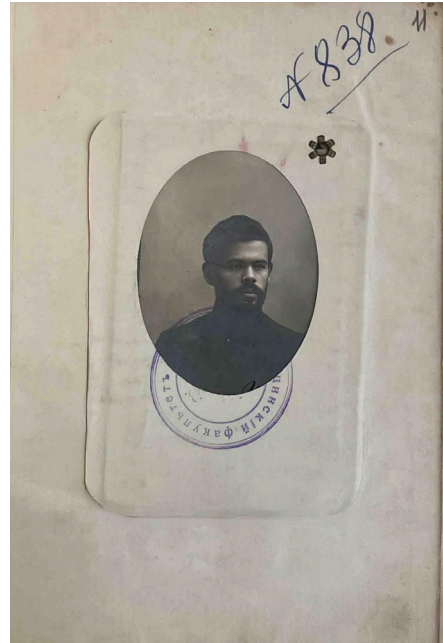

Рис. 4. Іван Іщенко. Фото з особової справи медичного факультету Київського університету Св. Володимира (бл. 1913 р.)

Рис. 5. Сергій Прокоф'єв. «Здравиця». Перша сторінка партитури (1939 р.). Видання 1947 р., що вийшло за рік до початку репресій проти композитора

(1910 р.). Суть твору — заляття страшних демонів, які у молодого Прокоф'єва асоціюються з темними руйнівними силами, що вирвалися на волю в результаті революції. «Здравицю» створено до 60-річчя Сталіна, твір містить численні зашифровані сенси, серед яких уважні музиканти і слухачі можуть відчитати істинне ставлення автора до режиму і його головного творця. Перший шлюб композитора з каталонською співачкою К. Кодіна визнали недійсним у СРСР. Тож новий шлюб із літераторкою М. Мендельсон було укладено без скасування попереднього — прецедент, який у юриспруденції отримав назву «казус Прокоф'єва». Першу дружину композитора було заарештовано і заслано до таборів незадовго після початку ідеологічних репресій проти нього. Дві кантати

— немов два життєві береги Прокоф'єва. Його доля проходила між абсолютним відкиданням руйнівних революційних процесів і спробою інтегрування до радянського суспільства. Рукавичка символізує жінок — ту больову точку, натиснувши на яку, тоталітарна влада зуміла маніпулювати генієм (рис. 5).

Павло Тичина (†1967) — людина, яка є, поза сумнівом, однією з найбільших величин української літератури. Митець зробив блискучу літературну та політичну кар'єру у соціалістичній Україні, й водночас йому довелося пройти трагічний шлях від молодого модерного патріотичного українського літератора до «професійного» співця системи. Представлені експонати ілюструють ці перетворення. На репродукції монументального панно вчителя П. Тичини М. Жука «Біле і чорне» (1912–1914 рр.) в образах чорного і білого ангелів зображено відповідно П. Тичину, закоханого і замріяного юнака, і його перше кохання — П. Коновал. Оригінал панно зберігається у приватній колекції одесита Тараса Максим'юка, який не раз демонстрував твір у різних містах України, розповідаючи історію його створення⁷. Другий експонат — збірка поезій П. Тичини «Чуття єдиної родини» із сучасними критичними маргіналіями невідомого власника (1938 р.). Зміст дарчого напису і зауважень дає змогу припустити, що автор був літературним редактором або іншим спеціалістом, що знався на літературі, і мешкав у Житомирі. Маргіналії є гостро критичними та уїдливіми. Це стосується як змісту, так і форми

⁷ Кудlach В. Про спадок Михайла Жука. *День*. 2014. № 229. URL: <https://day.kyiv.ua/article/cuspilstvo/pro-spadok-mykhayla-zhuka> (дата звернення: 24.09.2025).

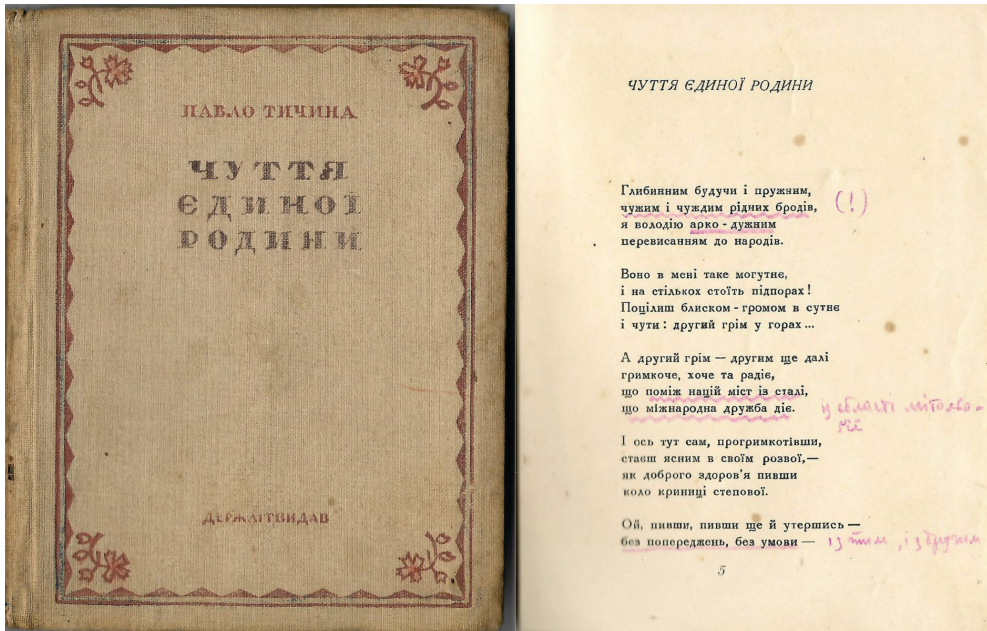

Рис. 6. Павло Тичина. Збірка поезій «Чуття великої родини» (1938 р.)
із сучасними критичними маргіналіями невідомого автора

віршів. П. Тичина, намагаючись зректися своєї природи, забути про свої творчі, політичні, патріотичні переконання, пристосовуючись до потреб комуністичної диктатури, створив чимало поезій, що повністю суперечили його ранній творчості. Лірику він продовжував писати протягом усього життя. Зламаний радянською владою, оспівуючи її, він, однак, не перестав бути ні людиною, ні генієм (рис. 6).

Павло Филипович (†1937) — поет, критик, літературознавець, представник літературної течії неокласиків, академічний учений європейського рівня, член ВУАН, спеціаліст з історії української літератури. П. Филипович, як і Віктор Яновський, розповідь про якого у виставці розташована поруч, є прикладом людини, знищеної радянською владою через те, що вона не відповідала системі. Він не займався політикою, проте для радянського суспільства став політично небезпечною фігурою. Представлені предмети — листівка із зображенням Колегії Павла Ґалаґана (початок XX ст.) і начерк П. Филиповича «Шевченко і декабристи» (1926 р.) з дарчим написом автора поету, перекладачу й літературознавцю Василеві Гіппіусу. Виросши з громади Колегії Павла Ґалаґана, П. Филипович недаремно врешті-решт звернувся до українського слова і став дбати про його розвиток. Він присвятив свою діяльність, зокрема, вивченню надзвичайно тісних зв'язків української і російської літератур XIX ст. Генеза цих зв'язків, взаємодія двох культур були важливі для нього не лише як для дослідника, а і як для

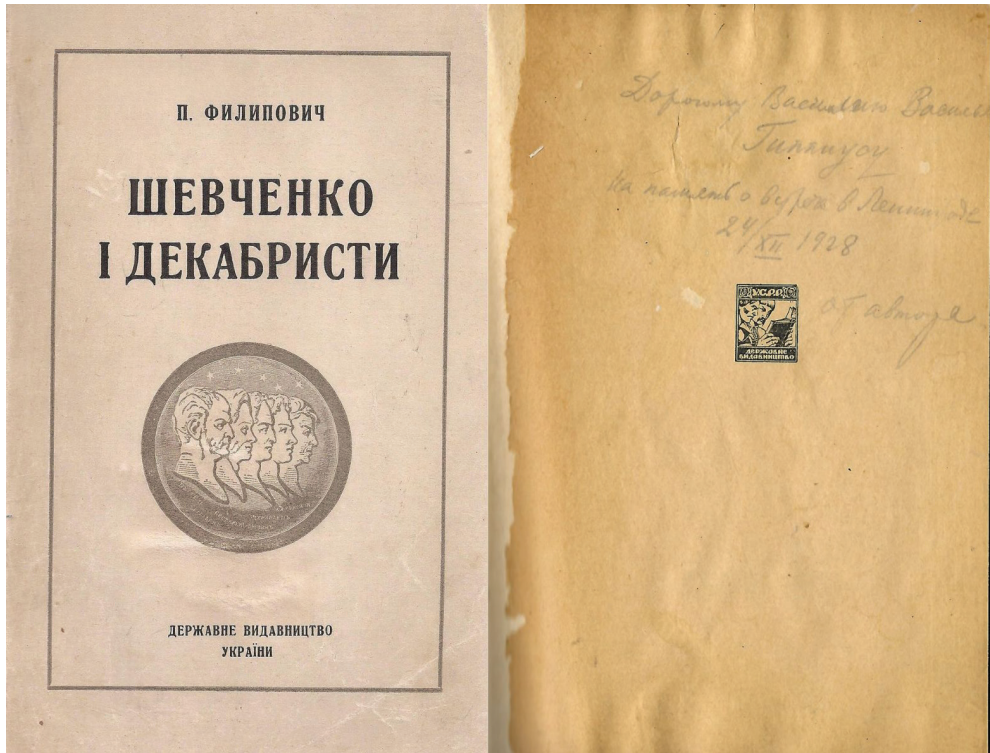

Рис. 7. Павло Филипович. Начерк «Шевченко і декабристи» (1926 р.).
Дарчий напис автора В. Гіппіусу

особистості, що пізнавала себе. Вийшовши з цілком русифікованого середовища, він став українським неокласиком (рис. 7).

Віктор Яновський († між 1939 і 1942) — старший син видатного вченого-фтизіатра Ф. Яновського, юрист-міжнародник, учений, член ВУАН. Його доля — буквальна ілюстрація процесу нищення академічних інституцій із вивчення права в 1930-х рр. у СРСР. Право як предмет стало непотрібне тоталітарній державі, правників трактували як ворогів народу. Скупі відомості про долю цього блискучого вченого зайвий раз демонструють те, як старанно стирали пам'ять про власний спадок зі свідомості радянських людей. Представлені предмети водночас є заключним акордом виставки. Це фото Феофіла і Анни Яновських із дітьми Віктором, Михаїлом та Анною (до 1925 р.) і гвинтівковий патрон (перша половина XX ст.). Патрон, що покладений поруч із фотографією сім'ї, символізує долю покоління, про яке йдеться в усій виставці. Нерозстріляний набій є символом вироку, який якщо і не наздогнав жертву, то лише тому, що вона встигла залишити територію СРСР або «вчасно» померти; проголошує знищення свободи особистості як основного способу впливу на неї.

Персоналії виставки можна умовно поділити на декілька груп за певними ознаками. Кожен з них може належати до декількох категорій.

1. Особи, народжені у Києві або значна частина життя яких була пов'язана з Києвом: О. Бороzenко-Конончук, М. Булгаков, А. Бучма, І. Іщенко, П. Тичина, М. Полоз, П. Филипович, В. Яновський — 8.
 2. Особи, народжені в Україні, що були більш відомими у світі порівняно з іншими героями виставки (згідно з відомостями міжнародного проєкту — інтерактивної мапи *Notable people*⁸): М. Булгаков, С. Прокоф'єв, П. Тичина — 3.
 3. Особи, що були учасниками збройних конфліктів періоду Першої світової війни, Перших визвольних змагань українського народу 1918–1921 рр. та інших воєнно-революційних подій на території колишньої Російської імперії: О. Бороzenко-Конончук, М. Булгаков, А. Бучма, Ю. Добриловський, І. Іщенко, Є. Коновалець, М. Полоз, П. Тичина — 8.
 4. Випускники Київського університету Св. Володимира: М. Булгаков, Ю. Добриловський, І. Іщенко, П. Филипович, В. Яновський — 5.
 5. Медики: О. Бороzenко-Конончук, М. Булгаков, Ю. Добриловський, І. Іщенко — 4.
 6. Представники мистецтва, гуманітарних і соціальних наук, духовенства: М. Булгаков, А. Бучма, Ф. Буяльський, С. Прокоф'єв, П. Тичина, П. Филипович, В. Яновський — 6.
 7. Військові та політики: Ю. Добриловський, І. Іщенко, Є. Коновалець, М. Полоз — 4.
 8. Особи, що виїхали з кордон до 1937 р. (початок Великого терору) і не повернулися: Ф. Буяльський, Ю. Добриловський — 2.
 9. Особи, що виїхали за кордон до 1937 р. і повернулися: С. Прокоф'єв — 1.
 10. Особи, репресовані в 1920—1930-х рр.: Ф. Буяльський, М. Полоз, П. Филипович, В. Яновський — 4.
 11. Особи, що залишилися в СРСР і померли або загинули до 1956 р. (XX з'їзд ЦК ВКП(б) і розвінчання культу особи І. Сталіна): М. Булгаков, Ю. Добриловський, М. Полоз, С. Прокоф'єв, П. Филипович, В. Яновський — 6.
 12. Особи, що залишилися в СРСР і померли після 1956 р.: А. Бучма, І. Іщенко, П. Тичина — 3.
 13. Лауреати Сталінських премій: А. Бучма, С. Прокоф'єв, П. Тичина — 3.
- Кожна з перелічених категорій, накладаючись одна на одну, дає глибшу й

⁸ Видатні люди. *Notable People*. URL: https://tjukanovt.github.io/notable-people?fbclid=IwY2xjawNBA4lleHRuA2FibQlXMAbicmlkETfvc1NZZjBlckZ4RGdZYWc5AR6L7px7FpJxUgJ2EJncM422coC73DIW2GcwADnMecDxldN2b2OWFf-ScQRT9w_aem_v1ES15EkJsU8Gjj4nPwP2Q. NB! Згідно з наведеним дослідженням, найвідомішою у світі особою, народженою у Києві, є М. А. Булгаков (1891–1940).

розлогішу картину історичних обставин життя героїв виставки, середовищ, із яких вони вийшли, у яких формувалися і творцями яких були самі, виборів, що поставали перед ними, дає можливість зрозуміти ті чи ті їхні дії та рішення.

Пряма мова

Якщо прямої мови героїв немає, за них говорять інші. Наприклад, у частині експозиції, присвяченій Є. Коновальцю, наведено цитату з листа Українських Січових Стрільців від 11 листопада 1915 р. до Загальної Української Ради; у секторі Павла Тичини подано тексти В. Стуса; у частині про о. Франциска Буяльського можна прочитати фрагмент спогадів його племінниці І. Буяльської; короткий життєпис Сергія Прокоф'єва ілюструють, зокрема, слова С. Ріхтера; біографію М. Полоза доповнено рядками В. Еллана-Блакитного тощо.

Символічними у цьому сенсі є цитати, подані у частині, присвяченій Олександрю Борозенку-Конончуку. Тут бачимо фрагменти з віршів про події під Крутами, складених двома геніальними українськими поетами: П. Тичиною і Є. Маланюком. Їхній настрій різний, бо їх створено в різних умовах і в різний час. Молодий Тичина пише про «тридцять мучнів-українців» по свіжих слідах, безпосередньо після похорону загиблих крутян. Натомість Маланюк відзивається до Крут з еміграції, наголошуючи у своєму вірші «Молитва» на тому, що багато з тих, хто його оточує в екзилі, «скинув і любов, і злість, бо не під силу було нести», хто намагався «сховатись за Мазепу й Крути». Подібну гіркоту не раз нині переживають вимушені українські емігранти, дивлячись на своїх співвітчизників, які за кордоном іноді стараються відгородитися від горя, що переживає Україна. Вірш створено у 1933 р. — саме тоді, коли Павло Тичина вже писав зовсім іншу поезію, зразок якої представлений на виставці у збірці «Чуття єдиної родини», що вийшла п'ятьма роками пізніше від Маланюкової «Молитви»: «Герб радянський: Серп і Молот — зелен-золот пишний край!». Чому ж люди, що жили однією ідеєю, через 20 років стали настільки різними? Відповідь проста: Маланюк писав свій твір, уже десять років перебуваючи в еміграції, де не мав потреби «перефарбовуватися» задля виживання, натомість Тичина, як і багато його сучасників-митців і представників гуманітарних галузей (серед яких є і герої нашої виставки — Михайл Булгаков, Амвросій Бучма, Сергій Прокоф'єв, Михайло Полоз, Віктор Яновський), опинився у пастці, що закрилася назавжди. Ці люди мали виживати в умовах тоталітарного режиму, намагаючись принести користь суспільству і при цьому максимально уникаючи компромісів із власним сумлінням. Таке смертельно небезпечне завдання кожен із них вирішував по-своєму. Для більшості це протистояння із монстром системи виявилось не під силу.

На виставці представлено експонати з фондів Музею історії міста Києва, зокрема Літературно-меморіального музею М. Булгакова, Музею Однієї Вулиці, приватних колекцій. Неоціненну допомогу при створенні експозиції надали Національний музей медицини України, Державний архів м. Києва і особисто в. о.

директора Іван Кісіль, професор КМAM ім. Р. М. Глієра Артем Ляхович, директор Музею Однієї Вулиці Дмитро Шльонський, головний редактор Національного видавництва дитячої літератури «Веселка» Ірина Бойко.

Обставини війни неодмінно спричиняють сплеск суспільного максималізму, внаслідок якого у багатьох виникає бажання очистити власну історію від «незручних» і недостатньо ідеологічно вивірених епізодів, викреслити пам'ять про людей, які не вписуються у сучасний політичний дискурс. Але якщо ми озирнемося навколо після подібної «чистки», то з подивом зрозуміємо, що ми залишилися в пустелі. Тому що життя — це не чорно-біле полотно. Абсолютно все видатне, яскраве, всесвітньо значуще або значуще тільки для нас — потрібно зберігати для наступних поколінь. І як кожен із представлених персонажів є цінним для України, так цінною і важливою є кожна сторінка нашої історії, незалежно від того, подобається вона нам, чи ні.

Hanna Putova,

Leading Researcher at Mikhail Bulgakov Literary and Memorial Museum

Kyiv

gannaputova@gmail.com

CHALLENGES OF WARTIME AND HISTORICAL BIOGRAPHY IN THE MUSEUM SPACE: EXHIBITION PROJECT "PEERS. 1891"

The realities of war that Ukraine, and its capital in particular, is currently experiencing, pose the question of using and rethinking the totality of sectors of the cultural spectrum, from which our local history grows, to people accustomed to the intellectual worldview. This is especially noticeable in the study of the late modern history of Central Ukraine. In this sense, a historical biography always stands guard over documentary truth, especially when it can be used as a tool for comparing and analyzing not only the fates of people, but also the social processes that influenced them. On August 1, 2025, the exhibition project "Peers of 1891" began its work within the walls of the M. Bulgakov Literary and Memorial Museum, which aims to demonstrate the complexity and intertwining of human destinies using the example of twelve outstanding personalities born in the Ukrainian land in the same year – 1891. Dependence on the place of birth, upbringing, life circumstances, ethnicity, social affiliation makes all these people extremely different. Common historical circumstances bring them together. Each of the heroes of the exhibition has made a significant contribution to the history and culture of today's Ukraine.

Keywords: war, The First Ukrainian War of Independence, historical biography, museum exhibitions, philosophy of history.

АНАЛІЗ МУЗЕЙНОЇ КОЛЕКЦІЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2022–2025 рр.

Статтю присвячено аналізу музейної колекції, сформованої у Музеї історії міста Києва в умовах повномасштабного російсько-українського вторгнення 2022–2025 років. Розглянуто різні сегменти фондозбірні: матеріали зі сховищ, друковані оголошення й афіші, сліди руйнувань цивільної інфраструктури, артефакти противника, мистецькі твори і зразки культурного спротиву, свідчення міжнародної солідарності й практики вшанування загиблих. Колекція засвідчує трансформацію ролі музею — від збереження минулого до фіксації та репрезентації сучасної війни, стаючи багатовимірним джерелом для досліджень, доказовою базою воєнних злочинів та основою національної пам'яті. Водночас підкреслено, що війна триває, і процес комплектування колекції не завершено.

Ключові слова: Музей історії міста Києва, російсько-українська війна, воєнні артефакти, міжнародна солідарність, комеморація, документування війни.

Повномасштабна російсько-українська війна, розпочата 24 лютого 2022 р., стала не лише найбільшим викликом для українського суспільства й державності, а й випробуванням для музейної справи. Умови воєнного стану змусили українські музеї переосмислити свої завдання — від традиційного збереження пам'яток минулого до фіксації та документування подій сучасності, які ще тривають.

У фондах Музею історії міста Києва упродовж 2022–2025 рр. сформувалася унікальна колекція, яка відображає різні виміри війни: оборону столиці, життя у сховищах, культурні практики спротиву, міжнародну підтримку та меморіалізацію загиблих. Аналіз матеріалів дає можливість розглянути, яким чином музейні зібрання стають важливим джерелом вивчення воєнного досвіду та формування історичної пам'яті.

Матеріали

Перші музейні предмети було зібрано вже на початку березня 2022 р. Після демонтажу експозиції та евакуації артефактів науковий персонал музею перейшов на дистанційний режим роботи, зосередившись на систематичній фіксації воєнних подій і збиранні матеріальних джерел, що могли слугувати для подальшого наукового дослідження. Діяльність відбувалася у контексті активної оборони Києва: російські війська просувалися до північних околиць міста, бойові дії точилися в населених пунктах Буча, Ірпінь, Гостомель і Ворзель. Хронологічну документацію і опис подій здійснив провідний науковий співробітник музею Віталій Нахманович, застосовуючи методи оперативного музейного запису та архівної фіксації, що забезпечували наукову достовірність зібраного матеріалу.

Щоденні обстріли житлових кварталів і об'єктів критичної інфраструктури формували нову екстремальну реальність, у якій виживання було можливе лише за умов перебування у захисних спорудах. Науковець Микола Біляшівський перебував у бомбосховищі Інституту металофізики НАН України (бульвар Академіка Вернадського, 36), де систематично збирав матеріальні свідчення, сформувавши унікальну колекцію артефактів, що фіксують події воєнного часу.

Очевидно, найменш очікуваною у цьому зібранні виглядає радянська література з цивільної оборони, що з 1980-х зберігалася в укритті ¹. За свідченнями очевидців, ці матеріали викликали у них змішані почуття. З одного боку, вони демонстрували системну підготовку Радянського Союзу до можливого конфлікту з «імперіалістичними державами», а з іншого — сприяли усвідомленню того, що прагнення киян жити у вільній та незалежній країні сприймалося агресором як прояв «імперіалізму», що зробило їх об'єктом військової атаки.

Люди в бомбосховищах активно організовували своє повсякдення, підтримували колективну дисципліну й піклувалися про безпеку. Колекція містить рукописні інструкції: «Зачиняйте, будь ласка, двері» ², «Бачиш пусту пляшку — на-бери води!!!» ³ або «Шановні! Від керівництва інституту поступило розпорядження — сортувати сміття, оскільки воно розлітається територією...» ⁴ тощо. Заслугує на увагу оголошення зі списком необхідних ліків для дітей і дорослих (фервекс, ефералган, бісопролол, кетанов, парацетамол) ⁵. Його текст доповнювався різними почерками і свідчить про спільну спробу сформувати мінімальний медичний запас, необхідний у разі небезпеки.

Перебуваючи у сховищі, мешканці намагалися організувати не лише побутові умови, а й культурне життя; саморобна афіша свідчить про проведення концерту та прагнення підтримувати соціальну й культурну активність у екстремальних умовах: «Увага! 21 березня о 19:30 виступ групи “ЕС”» ⁶.

Аналіз дитячих малюнків, створених у сховищі в перші дні повномасштабного вторгнення, виявляє широкий спектр емоцій і відчуттів маленьких киян — від патріотичних мотивів із зображеннями прапорів, сердець у синьо-жовтих кольорах, гасел на підтримку армії, образів миру й любові (сонце, квіти, птахи) до мотивів болю і тривоги (поранені серця, сльози, абстрактні «візуальні крики») ⁷.

На щастя, доля мешканців укриття Інституту металофізики НАН України склалася не настільки трагічно, як в інших місцях. Увесь світ облетіла історія мешканців села Ягідне на Чернігівщині, які протягом багатьох днів перебували у підвалі місцевої школи, що стало символом страждання та нелюдських умов виживання.

¹ Фонди Музею історії міста Києва (далі — Фонди МІК). КН-85197–85197, Кн-13323–13326.

² Там само. НД-12653/1.

³ Там само. НД-12653/6.

⁴ Там само. НД-12653/2.

⁵ Там само. НД-12653/3.

⁶ Там само. НД-12653/8.

⁷ Там само. НД-12652/1-36.

Рис. 1–2. Матеріали з колекції російсько-української війни, представлені на виставці «На сторожі Святої Софії». Фото Я. Науменко. 2024 р.

Подібними були й трагедії жителів Гостомеля, де укриття також перетворилося на пастку. Ці історії стали частиною меморіалізації сучасної війни: зокрема, експонати з Ягідного увійшли до колекції Національного музею історії України, а з Гостомеля — Національного музею історії України у Другій світовій війні. Вони були представлені у виставкових проєктах, що експонувалися у 2022 р. Колекцію матеріалів, зібраних у київському сховищі, частково представляли у мультимедійному проєкті «На сторожі Святої Софії», де вона розповідала про досвід життя киян під час оборони столиці: від тривоги й страху до надії та віри в перемогу.

Слід зазначити, що напередодні вторгнення в Україні державних превентивних заходів майже не було. Незалежно від цього у суспільстві вже сформувався мобілізаційний настрій. Це стало наслідком подій першої фази війни — Антитерористичної операції (АТО, 2014–2018) та Операції об'єднаних сил (ООС, з 2018 р.), які тривали в Криму, Донецькій і Луганській областях.

Важливим артефактом, що ілюструє цей стан, є номер газети «Україна молода» № 8 (5879) від 24 лютого 2022 р., який зберігається у фондах⁸. Він вийшов напередодні ранкового вторгнення і на першій сторінці містить фото бійців Київської територіальної оборони під час навчань із заголовком «Тил під прикриттям». Цей випуск має подвійну цінність: як свідчення стану українських медіа в момент перелому та як документ, що зафіксував суспільний настрій — поєднання тривоги й упевненості у власних силах.

Зразки інформаційних і комунікаційних практик

Унікальним джерелом для аналізу та репрезентації повсякденного життя киян у перші пів року боротьби є ще одна колекція, зібрана Миколою Біляшівським: друковані плакати, афіші та об'яви, що розміщувалися на об'єктах комунальної інфраструктури Києва.

⁸ Фонди МІК. КН-85199, Г-51301.

Рис. 3. Матеріали з колекції російсько-української війни, представлені на виставці «На сторожі Святої Софії». Фото: Д. Голубчик. 2024 р.

Чотири яскраві плакати зі спотвореним зображенням російського президента і неформальними гаслами — «Програвай, гі*но»⁹, «Чувак, нікому не потрібен твій...»¹⁰, «Необґрунтовані претензії на домінування. Це смішно. Дрібна тиранія не в тренді»¹¹, «Контакт з реальністю»¹² — є зразками соціальної мистецької акції, ініційованої письменником Андрієм Мероником і засновницею агенції @creative.beast Наталею. Її метою було руйнування культу сили та демонстрація так званої великої Росії. Тексти й візуальні образи висміювали дії російського тирана, перетворюючи його на об'єкт іронії та приниження.

Прикладом стихійного інформаційного спротиву є й саморобні агітаційні плакати, написані російською мовою: «Россия всем врет!!!», «Нас не спасают, это российские войска атакуют украинцев!»¹³. Такі звернення були адресовані білоруським та російським громадянам і засвідчують прагнення українців донести правду до рядових росіян, протистояти офіційній пропаганді РФ.

Десятки оголошень з вулиць Києва відображають різнорівневі практики комунікації, які в критичній ситуації зайняли своє місце в публічному просторі громади, — від офіційних пам'яток державних структур (Державна служба з надзвичайних ситуацій (далі — ДСНС), Офіс Президента, Збройні сили України (далі

⁹ Там само. НД-12654/1.

¹⁰ Там само. НД-12654/2.

¹¹ Там само. НД-12654/14.

¹² Там само. НД-12654/3.

¹³ Там само. НД-12653/9.

Рис. 4. Матеріали Джімі Прайса.
Фото: В. Давиденко. 2024 р.

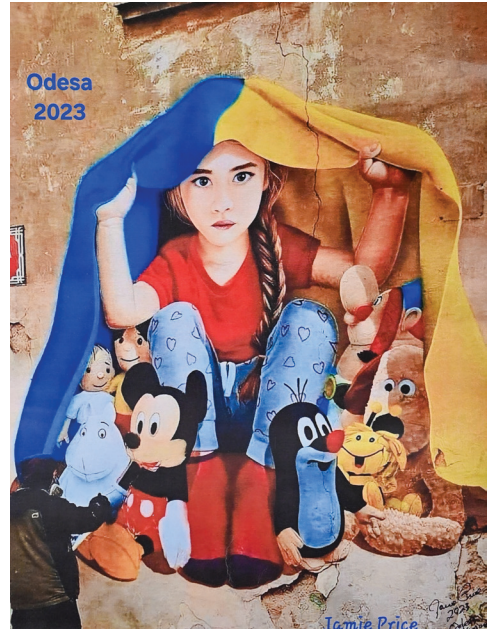

Рис. 5. Постер Джімі Прайса на підтримку
України. 2023 р.

— ЗСУ)) до ініціатив місцевих спільнот і приватного бізнесу. Зміст цих матеріалів охоплює широкий спектр: інструкції з безпеки під час обстрілів стрілецькою зброєю¹⁴, артилерією і системами залпового вогню¹⁵; звернення щодо дотримання режиму світломаскування¹⁶; попередження про покарання мародерів¹⁷; заклики до взаємодопомоги¹⁸; інформація про гуманітарну підтримку (роздавання гарячих обідів, надання ліків, допомога літнім людям)¹⁹; а також комерційні оголошення, адаптовані до умов війни (знижки на заміну пошкоджених вікон і дверей, повідомлення про відновлення роботи підприємств, пропозиції безкоштовних або пільгових послуг для військових і переселенців)²⁰.

Суто «київським» феноменом можна вважати оголошення на дверях сховища з іронічним підтекстом: «Екскурсія — 500 грн. Просто поспостеріть — 500 грн. Всі зібрані кошти одразу переводяться на рахунок ЗСУ. Скрін про оплату висилається. Перебування в бомбосховищі — безкоштовно. При собі обов'язково мати паспорт»²¹. У перший рік війни Київ став місцем численних візитів іноземних делегацій, журналістів, волонтерів і правозахисників, які прагнули на власні очі

¹⁴ Фонди МІК. НД-12654/17.

¹⁵ Там само. НД-12654/18-19.

¹⁶ Там само. НД-12654/37, 44.

¹⁷ Там само. НД-12654/40, 49.

¹⁸ Там само. НД-12654/33, 35, 36.

¹⁹ Там само. НД-12654/20, 29.

²⁰ Там само. НД-12654/34, 38, 39, 41.

²¹ Там само. НД-12654/50.

оцінити реальний стан російської «спеціальної воєнної операції». На тлі регулярних заяв європейських урядів про «занепокоєння», мешканці укріплень намагалися трансформувати ці візити у практичний результат, використовуючи їх як інструмент фандрайзингу для оперативної підтримки Збройних сил України.

Отже, оголошення, афіші, плакати першого періоду вторгнення репрезентують не лише прагнення інформувати чи організовувати життя громади, а й особливу атмосферу взаємодопомоги та креативного спротиву, що стали невід'ємною рисою київського досвіду в умовах повномасштабної війни.

Сліди ворожих ударів

Київ одразу опинився під масованими ворожими ударами. З перших днів столиця зазнала численних обстрілів ракетами та артилерією. Найбільше було пошкоджено житлові масиви на північних і західних околицях міста — Оболонь, Виноградар, Поділ, райони на виїзді до передмістя столиці, міста Буча й Ірпін.

У колекції музею зберігаються предмети, вилучені зі зруйнованих багатоповерхових житлових будинків, шкіл і дитячих садків Києва. Ці артефакти є матеріальними доказами ударів російських військ по цивільній інфраструктурі, що не мала жодного військового значення. Особливо виразне емоційне враження справляють обгорілі та вкриті кіптявою іграшки, порцелянові статуєтки, книжки та інші особисті речі родини Охріменків із будинку в провулку Естонському, 7 (масив Нивки), пошкодженого 23 березня 2022 р. внаслідок російського ракетного обстрілу. Важливо, що під час роботи на місці трагедії науковиця Ганна Андріяка дотрималася правил документування та фіксації пошкоджень. Предмети супроводжуються аудіо- та відеосвідченнями, а на фото задокументовано їхнє положення під час виявлення ²².

Артефакти противника

Наприкінці березня 2022 р. російські війська, які намагалися штурмувати столицю України, почали відступати з Київщини. Під тиском Збройних сил України противник залишив позиції у передмісті, зокрема в Бучі, Ірпені, Гостомелі, Макарові та інших населених пунктах, які понад місяць перебували під окупацією.

Науковці під керівництвом Анатолія Збанацького виїжджали на власному транспорті до зон бойових дій і доставили до музею перші військові артефакти противника, серед яких речі, одяг, елементи амуніції та оснащення російської армії. Під час цих експедицій було зафіксовано фотографічні матеріали зразків техніки противника, знищеної українськими військами, зокрема на Житомирській трасі поблизу Ірпеня та у селі Дмитрівка Бучанського району. Рештки цих бойових машин піхоти тепер зберігаються у музейній колекції ²³.

Найбільше предметів російської армії у червні 2024 р. передали до музею

²² Там само. НД-12631/1-2, 12646.

²³ Там само. НД-12667.

офіцери Центру досліджень воєнної історії Збройних сил України. Цей науковий підрозділ було створено у складі ЗСУ 2023 року. Його основними завданнями було документування сучасної війни. За рік існування Центр підготував 11 випусків «Воєнно-історичних описів російсько-української війни», документальну збірку, монографію тощо.

Важливими напрямками його діяльності були збирання колекції артефактів та організація тематичних виставок. Із шести реалізованих Центром проєктів два відбулися в Музеї історії міста Києва: «Під заступництвом Святої Покрови» (2024) і «На захисті міста» (2024). Ще для однієї виставки «War stories. Ukraine up close» / «Воєнні історії. Україна поруч», що відбулася у Національному військовому музеї Нідерландів (2024–2025), музей надавав експонати.

До фондів фахівці Центру передали 56 одиниць музейних предметів. Серед засобів індивідуального захисту та амуніції, вилучених на полях боїв у Київській області, є шоломи, бронежилети різних модифікацій, військова форма, рюкзаки, спальний мішок та індивідуальна аптечка. Ці предмети демонструють, що на початку повномасштабного вторгнення російська армія використовувала як радянські зразки спорядження, так і новітні комплекти серії «Ратник». Сліди пошкоджень на обмундируванні та захисному спорядженні, а також персональні написи на окремих речах працівники фондів детально вивчили й зафіксували. Вони є прямими свідченнями безпосередньої участі росіян у бойових діях і можуть слугувати доказами у судових процесах.

Важливим матеріальним доказом є також державний номерний знак військового транспортного засобу ЗС РФ «1775 KB 21 RUS»²⁴. Код «21» відповідає Чуваській Республіці, що дає можливість простежити географію походження окремих підрозділів, задіяних у війні проти України. Такі знахідки мають значення для ідентифікації маршрутів переміщення техніки та встановлення її належності.

Особливий пласт становлять артефакти з виразним ідеологічним навантаженням. До них належать: прапор РФ, польова інформаційна дошка (банер для бойових листків) із написом «Стенная печать» і гербами міністерства оборони РФ і морської піхоти²⁵, що відображає практику використання елементів пропаганди безпосередньо у військових підрозділах. Серед речей загиблого військовослужбовця було знайдено гвардійську («георгіївську») стрічку²⁶. З 2014 року цей символ набув значення російського імперського реваншизму, а з 2017 р. його використання офіційно заборонене в Україні як маркер агресії РФ.

Серед зразків російського озброєння в музейній колекції особливу увагу привертають рештки перших модифікацій дронів-камікадзе «Герань-1»²⁷

²⁴ Фонди МІК. НД-12621.

²⁵ Там само. КН-85495, ПСМ-1085.

²⁶ Там само. КН-85494, ТП-223.

²⁷ Там само. НД-12623.

і «Герань-2»²⁸, що є відповідниками іранських безпілотників Shahed-131 і Shahed-136. Їхні уламки також мають важливе доказове значення, оскільки підтверджують використання Російською Федерацією іранської зброї під час масованих атак проти цивільної інфраструктури Києва. На одному з уламків наклеєно пропагандистську карикатуру із зображенням українського президента²⁹. Це свідчить про використання ворогом елементів психологічної війни, спрямованих на деморалізацію української сторони.

Окремої уваги заслуговують пускові пристрої ручних протитанкових гранатометів РШГ-2 «Аглень-2». Зберігся напис, зроблений чорним маркером: «На случай важных переговоров»³⁰. Цей саркастичний напис є показовим свідченням агресивних мілітаристських планів російської армії з перших днів її вторгнення на територію незалежної України.

Отже, колекція засобів індивідуального захисту, амуніції, зброї та артефактів з ідеологічним навантаженням не лише ілюструє матеріальний вимір війни, а й дає змогу відстежити ідеологічні практики російських військових, які поєднують застосування застарілих радянських зразків із сучасними й активно використовують символіку й агітацію для пропагандистського впливу.

Крім суто «київських» матеріалів, Центр досліджень воєнної історії Збройних сил України передав до музею й артефакти, знайдені на блокпості «Москва» у Харківській області. Серед них — книжка Ніколая Модестова «Москва бандитская» (Москва: Центрополиграф, 1996)³¹, а також топографічні карти Генерального штабу РФ «Червоный шахтер. Харківська область, УРСР» і «Кобеляки. Полтавська область, УРСР»³². Ці предмети промовисто ілюструють поєднання воєнних, культурних та ідеологічних вимірів російської агресії. Доповнює цю групу експонатів пошкоджений унаслідок російського ракетного удару 23 липня 2023 р. свічник зі Спасо-Преображенського кафедрального собору в Одесі³³.

Мистецькі свідчення і культурний спротив України

Будь-яка колекція артефактів війни формується з матеріалів обох сторін, що воюють. Проте комплектування фондів музею предметами, пов'язаними з воїнами Збройних сил України, суттєво ускладнює воєнний стан. Обмеження стосуються як збереження «інформаційної тиші», так і правил оприлюднення особистих даних військовослужбовців, відомостей про стратегічні події та факти, що мають військове значення.

Попри це, у музейних зібраннях поряд із зразками уніформи, шевронами та патріотичною символікою зберігаються також матеріали, що відображають

²⁸ Там само. НД-12602/1-3.

²⁹ Там само. НД-12602/2.

³⁰ Там само. НД-12620.

³¹ Там само. НД-12627.

³² Там само. КН-85448–85449, Дк-17944–17945.

³³ Там само. НД-12628.

внутрішній світ захисників. Зокрема, у графічних роботах Тимофія Осипова знаходимо образи зруйнованого літака «Мрія»³⁴ та понівеченого селища Бородянка³⁵, які стали символами трагедії та незламності. Живопис Вікторії Ермоленко, навпаки, передає спокій і гармонію осінньої природи, створюючи контраст її щоденного воєнного повсякдення³⁶. Портрет лейтенанта ЗСУ Вікторії Дворецької у військовій формі, виконаний Ігорем Макогоном, персоналізує досвід жінок-захисниць³⁷.

Особливої ваги надає факт, що до лав захисників країни стали 14 нинішніх співробітників³⁸. Один із них загинув, ще одного вважають таким, що зник безвісті. Саме завдяки таким особистим зв'язкам до фондів надходять унікальні надбання, які ще очікують на ґрунтовну атрибуцію та введення до наукового й музейного обігу.

Зокрема, серед нещодавніх надходжень до фондозбірні — український прапор³⁹, підписаний бійцями 4-ї бригади оперативного призначення імені Героя України сержанта Сергія Михальчука «Рубіж», яка дислокувалася поблизу Гостомеля, а в лютому — березні 2022 р. брала безпосередню участь у захисті столиці та Гостомельського летовища. Особливо цінним артефактом є видання «Герої України», в якому засвідчено історії живих та полеглих бійців Національної гвардії України, що, ризикуючи власним життям, захищали Київ і Україну.

Недавно до музею передали особисті речі бойової медицини 3-ї окремої штурмової бригади ЗСУ Вікторії Ермоленко (позивний «Бона»)⁴⁰, родинна історія якої є свідченням запеклої боротьби за нашу незалежність, адже всі три доньки «Бони» також нині перебувають на службі в лавах ЗСУ.

Міжнародна солідарність

Цей пласт колекції перегукується із діяльністю закордонних друзів України. Джими Прайс, громадянин США, у 2022–2023 роках п'ять разів приїздив до України з волонтерською допомогою постраждалим⁴¹. Він був у Бучі та інших щойно звільнених населених пунктах Київщини. Колишній військовий, у своїх стрімах на сторінці у Facebook він наголошував: «Те, до чого нас готували все життя під час холодної війни, сьогодні виборює одна смілива країна — Україна»⁴².

Усвідомлюючи масштаб трагедії, Джими розумів, що наша країна потребує не лише зброї, а й людської підтримки. Кожного разу повертаючись додому до Чарльстона, він організовував благодійні вечори: розповідав американській

³⁴ Фонди МІК. КН-85427, Гр-7140.

³⁵ Там само. КН-85428, Гр-7141.

³⁶ Там само. КН-85997, Ж-1878.

³⁷ Там само. КН-85995, Ж-1877.

³⁸ Додаток 1 до статті: «Список співробітників Музею історії міста Києва та його філій, які брали участь у бойових діях у складі ЗСУ та ТрО у 2022–2025 рр.».

³⁹ Фонди МІК. Акт приймання-передавання на постійне зберігання № 86 від 29.09.2025 р.

⁴⁰ Там само. Акт приймання-передавання на постійне зберігання № 87 від 30.09.2025 р.

⁴¹ Там само. Акт приймання-передавання на постійне зберігання № 85 від 25.09.2025 р.

⁴² Jamie Price. Facebook. URL: <https://www.facebook.com/jamiekehoeactor>.

публіці про побачене, ділився історіями конкретних людей, які справляли глибоке враження. Зібрані донати він перетворював на гуманітарні вантажі й знову привозив їх до України.

Про смерть американського волонтера стало відомо у вересні 2024 року. Під час огляду особистих речей з'ясувалося, що, вирушаючи востаннє до Києва, Джимі знав про невиліковну хворобу й близьку смерть. Він узяв із собою родинні фото та сімейні реліквії, які прагнув побачити востаннє. Цим вчинком він висловив глибоку солідарність із Україною: настільки розділяв її біль і трагедію, що вирішив провести останні дні поруч із тими, кого щиро любив.

У нашої пам'яті Джимі залишиться як приклад відданості та підтримки України, віри в її перемогу. Його діяльність втілює особливу форму міжнародної солідарності, коли приватна ініціатива та особистий вибір окремої людини стають не менш важливими за міжнародну дипломатію чи державну допомогу. До музейного зібрання передано фотографії, відео Джимі Прайса, його нотатки, книжки, а також сувеніри, які він отримував від українських військових і мирних жителів.

Практики вшанування загиблих

Під час війни у більшості випадків саме смерть на полі бою персоніфікує її учасників. Пам'ять про загиблих захисників, їхні історії, приклади боротьби й звияти стають головним моральним стрижнем України, яка вже три з половиною роки протистоїть російській агресії.

У Києві після початку повномасштабного вторгнення сформувалася ціла низка практик вшанування полеглих. Це офіційні поховання на Алеї героїв Лук'янівського та Берковецького кладовищ, стіни з портретами загиблих біля Михайлівського Золотоверхого собору (з 2014 року), поховання на Аскольдовій могилі. Важливою віхою стало проведення 29 серпня 2025 р. перших почесних поховань на Національному військовому меморіальному кладовищі в Гатненській громаді Фастівського району Київської області.

Проте в Києві найпомітнішим символічним місцем пам'яті є пагорб із прапорами на Майдані Незалежності. Там у землю встромлені невеликі синьо-жовті прапорці, кожен із яких символізує загиблого воїна. Ця стихійна ініціатива виникла у 2022 р. і без жодного офіційного регламенту переросла в цілий пагорб прапорів. Він створює відчуття масштабу трагедії, яку складно досягнути через абстрактні цифри.

Попри очевидний «перехідний» характер, цей народний символ скорботи став важливою частиною культури пам'яті, своєрідним візуальним літописом російсько-української війни. Саме тому особливого значення набуває передання до Музею історії міста Києва перших зошитів, у яких у 2022–2023 роках активісти фіксували імена полеглих, на честь яких встановлювали прапорці. Саморобну «Книгу Пам'яті на Майдані» складали на вулиці, під сонцем, дощем і снігом. Чорнила в них частково розмиті, аркуші містять записи різними ручками, у різний

спосіб, проте значення цього рукописного мартирологу як складника «народного меморіалу» неможливо переоцінити ⁴³.

Висновки

Отже, колекція музейних предметів російсько-української війни, сформована у Музеї історії міста Києва в умовах повномасштабного вторгнення, засвідчує зміну ролі музею: від інституції, що зберігає минуле, до активного учасника сучасних подій. Зібрані матеріали відображають не лише фактичний перебіг бойових дій і повсякдення мешканців столиці, а й культурні та символічні практики спротиву, міжнародну солідарність і нові форми комеморації. Ці предмети становлять багатопланове джерело для подальших досліджень, можуть бути використані як доказова база воєнних злочинів. Вони також формують основу для майбутньої національної пам'яті про війну.

Водночас слід наголосити, що боротьба триває, а процес комплектування колекції не завершено. Наявні лакуни стосуються, зокрема, матеріалів, пов'язаних із досвідом військовослужбовців Збройних сил України, життям цивільного населення під ракетно-дроновими атаками, документуванням жіночого та дитячого досвіду війни, а також досвіду повернення до цивільного життя ветеранів, воїнів-інвалідів; реєвакації киян тощо. Подальше цілеспрямоване комплектування різних сегментів колекції забезпечить більш повне й репрезентативне відображення воєнного досвіду у фондовому зібранні Музею історії міста Києва.

⁴³ Фонди МІК. Акт приймання-передавання на постійне зберігання № 76 від 04.11.2025 р.

Liudmila Rybchenko,

PhD in History

Chief Collection Conservator Kyiv History Museum

Kyiv

ludmilaryb4enko@gmail.com

ANALYSIS OF THE MUSEUM COLLECTION ON THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR 2022-2025

The article is devoted to the analysis of the museum collection formed at the Museum of the History of Kyiv during the full-scale Russian–Ukrainian war of 2022–2025. Various segments of the holdings are examined: materials from bomb shelters, printed announcements and posters, traces of the destruction of civilian infrastructure, enemy artifacts, artistic works and examples of cultural resistance, testimonies of international solidarity, and practices of commemorating the fallen. The collection demonstrates the transformation of the museum's role – from preserving the past to documenting and representing the ongoing war – thus becoming a multidimensional source for research, a body of evidence of war crimes, and a foundation of national memory. At the same time, it is emphasized that the war is still ongoing, and the process of completing the collection remains unfinished.

Keywords: Museum of Kyiv History; Russian–Ukrainian war; war artifacts; international solidarity; commemoration; war documentation.

ВИСТАВКА «ЗАЛІЗНИЦЯ ТА ДАЧНЕ ЖИТТЯ: ПОДОРОЖ У МИНУЛЕ ДАРНИЦІ» ЯК ПРИКЛАД МУЗЕЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ

У статті розглянуто роль музеїв у сучасних умовах війни, які не тільки забезпечують збереження культурної спадщини, а й виконують важливі комунікаційні та освітні функції. Особливу увагу приділено аналізу виставки «Залізниця та дачне життя: подорож у минуле Дарниці», що комплексно відтворює історію Лівобережжя Києва кінця XIX — початку XX століття. Експозиція поєднує три ключові напрями: розвиток лівого берега Дніпра протягом століть, будівництво залізничної інфраструктури, дачної культури та військової підготовки, демонструючи взаємозв'язок між ними. Супровідні заходи — квести для школярів, лекції та пішохідна екскурсія — підсилили вплив виставки, зробивши її інтерактивною і доступною для різних аудиторій. У результаті музей у час війни постає як простір культурної стійкості, який об'єднує місцеву громаду.

Ключові слова: музей у часи війни, Дарниця, залізниця, дачне життя, виставка, культурна спадщина, історична пам'ять.

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну в 2022 р. зруйнувало наш звичний порядок, позбавило мільйони українців дому, змінило уявлення про безпеку та плани на майбутнє. Музеї в часи війни постали перед новими викликами: збереження колекцій, будівлі, колективу співробітників, і разом з тим продовження своєї діяльності з урахуванням заходів безпеки. Крім того, музеї мають виконувати свою пряму функцію — документувати події, що відбуваються, фіксувати розповіді учасників подій тощо.

Згідно з даними Міністерства культури та стратегічних комунікацій України, станом на 25 травня 2025 р. загальна чисельність пошкоджених пам'яток культурної спадщини в Україні становить 1482 об'єкти, з них 129 — це музеї та галереї у 18 областях України на території 130 територіальних громад¹. За ініціативи України ЮНЕСКО ухвалила поправку до рішення Комітету всесвітньої спадщини, що дає можливість створювати довгострокові стратегії реагування на загрози культурній спадщині в умовах воєнних дій². Для України це рішення має низку переваг, адже дозволяє: планувати евакуацію музейних колекцій, створювати стратегії захисту пам'яток культури в зонах можливих конфліктів, посилити систему документування та охорони. Було зафіксовано, що війна в Україні становить

¹ Міністерство культури та інформаційної політики України. Пам'ятки культурної спадщини та 2302 об'єкти культурної інфраструктури постраждали в Україні через російську агресію. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/1482-pamyatky-kulturnoyi-spadshhyny-ta-2302-obyekty-kulturnoyi-infrastruktury-postrazhdaly-v-ukrayini-cherez-rosijsku-agresiyu/>.

² UNESCO World Heritage Centre. Decision 47 COM 7 "State of conservation of World Heritage properties". URL: <https://whc.unesco.org/en/decisions/8667>.

загрозу для світової спадщини, що допомагає залучати допомогу міжнародних фондів; передбачено програму зі сканування та оцифрування колекцій; також поправка дає змогу будувати програми для відбудови зруйнованих пам'яток.

Стаття має на меті розкрити роль музеїв у сучасних умовах війни, спираючись на досвід роботи Музею окупації Києва, філії Музею історії міста Києва. Особливу увагу приділено виставці «Залізниця та дачне життя: подорож у минуле Дарниці», яку було відкрито у квітні 2025 р. Виставка стала культурною подією для місцевої громади, адже цього року Дарницький район святкував 90-річчя з дня заснування. Мета цього проекту — відкрити невідомі сторінки історії лівого берега та провести місток між минулим і сучасністю, показати тяглість історії, адже, якщо розглянути історію створення Дарниці, чинники, які вплинули на її формування, то можна провести паралелі з сучасністю.

Музей окупації Києва, філія Музею історії міста Києва, — єдиний муніципальний музей, який розташований на лівому березі міста. І це певним чином зобов'язує колектив музею досліджувати історію цієї частини Києва, що має багато цікавих сторінок, знайомити з нею місцевих жителів.

У сучасних умовах війни зріс інтерес до історії, люди намагаються ідентифікувати себе згідно з вимогами часу, шукають відповіді на запитання «хто ми?», адже радянська ідеологія досі впливає на людей старшого покоління. Крім того, після повномасштабного вторгнення в Дарниці поселилося багато людей із прифронтових або окупованих територій, які відірвалися від свого звичного середовища, але намагаються стати частиною місцевої громади.

У часи війни суттєво змінилися стиль життя і звичний уклад не тільки музеїв, а й школярів та учнівської молоді: потрібно зважати на довготривалі повітряні тривоги під час навчального процесу, неможливість перетнути мости, небезпеку, наявність укриття. Вчителі та викладачі шукають найбільш оптимальний вихід із цієї ситуації, зокрема проводять позашкільні заходи неподалік навчального закладу. Музей окупації Києва також всіляко намагається враховувати ці чинники і пропонує екскурсії, музейні заняття, виставки та інші заходи для школярів та дорослих з урахуванням заходів безпеки.

Дарниця — один із найбільших районів Києва, що має давню і багатогарову історію. Довгий час територія Лівобережжя Києва входила до складу інших губерній, і це наклало відбиток на розвиток цієї місцевості. «За Дніпром, навпроти Києва», — так писали про цю малозаселену територію літописці у княжі часи³. Згодом поблизу переправ виникли села, хутори та слобідки, які жили своїм життям, але тяжили до міста, де можна було збути свою продукцію і заховатися в разі небезпеки. Така ситуація зберігалася довго, однак внутрішня політика Російської імперії та її військова доктрина докорінно змінили життя Лівобережжя.

³ Гузенко М. Г., Дорошек В. М. Дарниця: роки, події, люди. Книга перша. Київ : Світогляд, 2014.

Поштовхом для активного розвитку Дарниці стала військова реформа в Російській імперії 1860-х років. Тільки-но закінчилася Кримська війна 1853–1856 років, у якій Росія отримала поразку, країна пристосовувалася до нових умов і водночас готувалася до ймовірних воєнних конфліктів. Причинами поразки в Кримській війні стали технологічне відставання і погана логістика, а саме — неможливість швидкого перекидання військ і постачання продовольства. В результаті Росія суттєво понизила свої позиції на міжнародній арені й позбулася права мати військовий флот на Чорному морі. Це змусило імперську владу задуматися, як змінити цю ситуацію і усвідомити, що без розгалуженої системи залізничного сполучення виграти наступну війну неможливо, адже весь світ вже був модернізованим, на відміну від Російської імперії. У цей час Київ перетворюється на потужний економічний центр, у якому вирує ділове та адміністративне життя, відкриваються торгові біржі. Нове транспортне сполучення потрібне було всім: армії для передислокації військ, виробникам зерна для доставлення в чорноморські порти, і загалом економіці, яка після скасування кріпосного права почала розвиватися швидкими темпами. Будівництво залізниць стимулювало розвиток тих територій, де їх прокладали, що було неабияк важливо. Це стосувалося і Лівобережжя.

Унаслідок військової реформи було створено вісім округів, і територія лівого берега відійшла до Харківського військового округу. Ще одним пунктом мілітаризації цієї місцевості було спорудження Артилерійського полігону Київського військового округу — указ про це цар Олександр II підписав 1868 р. Полігон розміщувався вздовж Броварського шосе, з 1880 р. тут розташовувався навчальний табір Київського піхотного училища, де проходили вишкіл юнкери. В цей час в Російській імперії було запроваджено загальну військову повинність і на полігоні мали готувати новобранців-артилеристів для проходження служби в частинах округу. Артилерійський полігон згодився вже під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр., коли на його території з'явилися шпиталь і склади. За ініціативи військових у 1907–1911 рр. було прокладено бруковану дорогу від залізничної станції Дарниця до Артилерійського полігону. Слід сказати, що за радянської влади полігон теж активно використовували аж до середини минулого століття, і в цьому немає нічого дивного, адже Радянський Союз продовжив імперську завойовницьку політику.

Розглядаючи процес зміни Лівобережжя в другій половині XIX ст. в контексті військової політики Росії, слід згадати і будівництво мостів через Дніпро, які не лише об'єднали обидва береги Дніпра, а й дали стимул для більш активного освоєння Лівобережжя.

Зокрема, будівництво Ланцюгового мосту в 1848–1853 рр. і залізничного мосту Струве в 1868–1870 рр. сприяло виникненню Передмостової слобідки, яка згодом розрослася до великого поселення з населенням 10 тисяч осіб. Під час Кримської війни в 1854 р. поблизу Ланцюгового мосту побудували фортифікаційні

споруди — «Передмостове укріплення», що мали захищати міст як важливий стратегічний об'єкт. У них розташовувався військовий гарнізон і артилерійська батарея. Варто додати, що ця війна і підготовка до майбутньої сприяли тому, що військові топографи склали мапи київського Лівобережжя, коли провели геодезичну зйомку Чернігівської губернії. Тепер ці мапи є чудовим джерелом дослідження для науковців, і ми маємо уявлення, як виглядала ця місцевість в ті часи.

Перші об'єкти залізничної інфраструктури на Лівобережжі побудувало акціонерне товариство Курсько-Київської залізниці. Спочатку це був іноземний приватний капітал, який убачав у таких проєктах перспективу для торгівлі та промисловості. Одноколіїну залізницю і київський залізничний вокзал почали будувати в 1867 р. Такі роботи потребували багато робочої сили. На будівництві було задіяно близько 30 тисяч людей. Після скасування кріпосного права селяни заробляли на життя в основному за рахунок сільського господарства та ремісництва, частину прибутків отримували від використання заливних луків. Сіно та сільськогосподарську продукцію продавали на ринках Києва. Будівництво залізниць та інфраструктури сприяло процесу міграції селян, які опановували нові професії, згодом селилися на цій території, з часом змінюючи її. Такий процес можна буде спостерігати ще не раз протягом XX століття.

Отже, залізниця виконувала не лише транспортну, а й соціальну функцію, оскільки об'єднувала території і створювала нові професії.

Побудували залізничний міст, ввели в експлуатацію станцію Бровари, біля села Кухмістерська Слобідка звели пристань — усе це докорінно змінило обличчя Лівобережжя.

Серцем Дарниці є Дарницький залізничний вокзал, початок якому поклав роз'їзд № 12, побудований на перетині доріг Київ — Бориспіль — Переяслав навпроти урочища Дарниця в 1868 р. Обслуговували його два чергові, стрілочники та сигналісти — це були нові професії, які теж певним чином символізували модернізацію Дарниці. Крім того, працівники залізниці зводили житло поблизу вокзалу, освоюючи цю територію; поруч для керівництва станції будували окремі будинки. Згодом цю місцевість почали називати Старою Дарницею. Уже за часів Радянського Союзу поселення з робітниками стане основою селища ДВРЗ.

Офіційно днем народження станції вважають 1 грудня 1901 р., коли було відкрито рух на Полтаву. Знову ж таки, ініціаторами залізничної гілки Київ — Полтава були військові, які прокладали цю залізницю суто для воєнних потреб імперії. Вони хотіли покращити управління військами Київського військового округу, що дислокувалися в інших губерніях імперії, і мати краще матеріальне забезпечення військ на західному кордоні в разі війни. Нова залізнична гілка мала стати частиною лінії Лозова — Ковель.

Роль Дарницької станції слід розглядати у ширшому контексті, адже в часи Першої і Другої світових війн вона була великим транспортним вузлом. На

початку XX століття царський уряд переглянув свої плани щодо можливої війни з Австро-Угорщиною та Німеччиною і вирішив із Дарницької станції зробити центр тилового забезпечення для Південно-Західного фронту у випадку війни з Австро-Угорщиною. Згідно з новими планами залізниця мала працювати на повну потужність і цілодобово забезпечувати безперебійне проходження ешелонів на захід. Тому почалася масштабна розбудова інфраструктури: було споруджено Головні механічні майстерні служби тяги, цехи для ремонту вагонів і паровозів, платформи для ешелонів, додаткові колії, шляхопровід, склад для зберігання мазуту. Вантажний парк із платформою побудували зі сторони урочища Ліски. Всі будівлі станції сполучалися між собою окремою гілкою. Крім того, біля Дарницького вокзалу розташувалося Головне інтендантське управління для забезпечення армії в умовах війни продовольством, 46 складів для зберігання військового майна, інженерного спорядження. У Старій Дарниці звели їдальню для залізничників, яка в умовах воєнного часу мала забезпечувати гарячим харчуванням військовослужбовців. Нова бійня, станція підйому води, окремий санітарний поїзд — усе це свідчить про те, що Російська імперія швидкими темпами готувалася до війни і Лівобережжя, зокрема Дарниця, мало велике значення в планах російського командування.

Отже, мілітарна політика імперії наприкінці XIX ст. змінила не лише економіку регіону, його ландшафт, а й повсякденне життя людей. Дарниця з околиці поступово виросла в потужний транспортний вузол і інтегрувалася в життя великого міста. Всі ці процеси сприяли тому, що тут виникло дачне поселення, яке значно вплинуло на розвиток місцевості й дало можливість військовим і цивільним об'єктам мирно співіснувати.

У Києві наприкінці XIX — на початку XX століття розпочався дачний бум, околиці міста забудовували дачними поселеннями, куди кияни з сім'ями переїжджали на весняно-літній період. Коли стало відомо про нове масштабне будівництво на лівому березі, в ділових колах Києва виникла ідея побудувати в Дарниці дачне поселення. Підприємці оцінили перспективність розвитку цієї території, її швидкий розвиток, і вже в 1896 р. за згоди чиновників Києво-Подільського управління державного майна відбулися перші торги за право оренди земельних ділянок під будівництво дач. 43 власники отримали в оренду 80 ділянок і вже за три місяці поруч з залізницею розпочалося будівництво дачних будинків, яке за рік виросло в селище з назвою Нова Дарниця ⁴. Стара Дарниця залишилася по той бік залізничної колії. У 1901 році в Новій Дарниці проживали 917 жителів, а в Старій Дарниці — 141 мешканець ⁵.

У 1896 році було відкрито пасажирське залізничне сполучення з Києвом, яким користувалися дачники. Згодом міністерство землеробства та державних

⁴ Лемеха С. Освячений Дніпром. Вінниця : Консоль, 2019.

⁵ Мануїлова-Ящук Н. Г. Улюблена Дарниця. Оглядаючись на XX століття... Київ : Інтерсервіс, 2019.

маєтностей дало згоду на подальшу розбудову дачного селища. Передбачали спорудити парк навпроти залізничного вокзалу, а для забудови виділили 54 ділянки в Новій Дарниці і 26 з боку Старої Дарниці. У дачному селищі були церква, поштове відділення, аптека, базарна площа, парки; вулиці мали газове освітлення. У 1907 році було створено Товариство з благоустрою, яке всіляко опікувалося справами дачного селища. У книжці М. Волинського було зазначено: «Одним з молодих, але перспективних дачних курортів є Дарниця, розташована в Броварському сосновому лісі, на відстані 10 верст від Києва по Московсько-Києво-Воронезькій залізниці... Загальна кількість дачних ділянок 100, хоча, за необхідності, можуть бути нарізані нові дачні ділянки. Суха місцевість, піщаний ґрунт, який швидко вбирає в себе вологу, прекрасний великий ліс, — такі позитивні риси Дарниці як дачної місцевості»⁶. До 1917 року в Дарниці вже проживали 5010 мешканців⁷.

Виставку «Залізниця та дачне життя: подорож у минуле Дарниці» було створено з метою показати розвиток Дарниці кінця XIX — початку XX століття і продемонструвати тяглість історичних процесів, зв'язок минулого з сучасністю, зміни району через зміни ландшафту, забудови та повсякденне життя дарничан. Основна концепція полягає в тому, щоб продемонструвати, як військові плани імперії змінили Лівобережжя, сформували економічну та транспортну структуру району, проаналізувати розвиток цієї території до появи залізниці та дачного поселення.

На виставці зібрано предмети з фондів Музею історії міста Києва, історичні фото, архівні документи Микільського лісництва, копії мап XVIII–XX ст. Все це допомагає створити цілісну картину життя Дарниці протягом століть.

Експозицію виставки поділено на три основні блоки:

1. Розвиток лівобережних земель, шляхи сполучення.
2. Залізниця.
3. Дачне життя.

Блок «Розвиток лівобережних земель, шляхи сполучення» містить мапи і світлини, які демонструють розвиток Лівобережжя до появи залізниці. Предмети побуту розповідають про промисли жителів Лівобережжя і про шлях прочан через лівий берег до Києва. Сполучалися обидва береги до появи залізниці переправами, поромами, мостами і мототрамваем. Тому на виставці представлені фото Ланцюгового мосту імені Євгенії Бош, мототрамваю та причалу на лівому березі.

Блок «Залізниця» охоплює предмети, якими користувалися працівники залізничної станції у той проміжок часу. Це інструменти, сигнальні ліхтарі, компостери, квитки, розклад потягів через станцію Дарниця.

⁶ Волинський М. Т. Дачник. Дачні місцевості поблизу Києва. Київ : Типографія Київського Губернського Правління, видавництво Присутственных мест, 1909.

⁷ Лемеха С. Освячений Дніпром. Вінниця : Консоль, 2019.

Блок «Дачне життя» ілюструє побут мешканців дачних поселень. Тут представлені меблі, посуд, фото вулиць і околиць дачного поселення Нова Дарниця. У виставковій залі відтворено інтер'єр кімнати кінця XIX — початку XX ст. Важливе місце займають сімейні світлини дачників того часу. Це створює образ Дарниці як місця поєднання відпочинку та мистецького життя місцевих жителів, адже дачники музикували, співали, мали свій театр на одній із вулиць. Особливу увагу привертають копії документів Микільського лісництва з Центрального державного історичного архіву України та роздруківка афіш, публікацій, рекламних оголошень з книжки «Дачник» за 1909 рік.

Доповнює експозицію інформаційний бокс із копіями мап, світлин, архівних документів, які розширюють уявлення про виставку «Залізниця та дачне життя: подорож у минуле Дарниці». На згадку кожен відвідувач може взяти в подарунок рецепти приготування морозива, варення та інших смаколиків із книжки «Дачник» за 1909 рік. Слід сказати, що виставка не обмежилася лише експозицією. Для її популяризації наукові співробітники філії провели низку заходів. Для школярів було організовано квест «Щоденник старого дачника», який дає можливість в ігровій формі зануритися в атмосферу дарницьких дач і пізнати особливості роботи залізниці. Для студентів та учнівської молоді проводили лекції, зокрема лекцію авторки книжки «Улюблена Дарниця. Оглядаючись на XX століття» Ніни Григорівни Мануїлової-Ящук. Історія київських дач, рецепти київського варення — тема лекції мистецтвознавиці Ганни Гречки, яку вона провела в стінах музею. Окремим важливим компонентом стала пішохідна екскурсія «Дарниця крізь століття», завдяки якій удалося пов'язати виставковий зал із міським простором, оскільки закінчувалася екскурсія оглядом виставки.

Виставка «Залізниця та дачне життя: подорож у минуле Дарниці» стала важливим кроком у дослідженні та популяризації історії Лівобережного Києва. Її концепція дала можливість показати, як формувався міський простір і змінювалося повсякденне життя мешканців через економічні, транспортні та соціальні чинники. В експозиції зроблено акцент на значенні залізничної інфраструктури як рушійної сили й наголошено на тому, що військова політика Російської імперії стояла на чолі всіх цих змін. Показано, як будівництво Дарницької станції та пов'язаних із нею підприємств сприяло зростанню промисловості, розвитку робітничих професій і залученню мігрантів із навколишніх сіл. Водночас третій блок виставки — «Дачне життя» — продемонстрував, що Дарниця була не лише транспортним вузлом, а й осередком відпочинку та дозвілля киян.

Дослідження ролі музеїв в умовах війни на прикладі виставки «Залізниця та дачне життя: подорож у минуле Дарниці» показує здатність музею адаптуватися до нових умов, зберігаючи при цьому свою основну функцію — збереження та популяризації культурної спадщини. Адже, незважаючи на важкі часи, музеї готові до викликів, освоюють нові форми комунікації, створюють проекти й об'єднують довкола себе громаду. Квести, лекції, пішохідні екскурсії дозволили

привернути більше уваги до виставки, зробити її інтерактивною, розкрити інші дотичні теми, збільшити кількість відвідувачів і охопити майже всі верстви населення завдяки супровідним заходам. На прикладі виставки можна побачити, як поєднання традиційної ролі музею з соціальною діяльністю допомагає музейним інституціям бути активним учасником життя місцевої громади, району навіть у складних умовах війни.

Kseniia Strilnyk,
Head of the Branch "Kyiv Occupation Museum"
Museum of Kyiv History
Kyiv
strilnykk@gmail.com

THE EXHIBITION "RAILWAY AND SUMMER LIFE: A JOURNEY INTO THE PAST OF DARNYTSIA" AS AN EXAMPLE OF MUSEUM ACTIVITY IN TIMES OF WAR

The article examines the role of museums in the contemporary context of war, emphasizing that they not only safeguard cultural heritage but also perform vital communicative and educational functions. Special attention is given to the analysis of the exhibition "Railway and Summer Life: A Journey into the Past of Darnytsia", which comprehensively reconstructs the history of Kyiv's Left Bank in the late 19th and early 20th centuries. The exposition integrates three key areas: the long-term development of the Left Bank of the Dnipro, the construction of railway infrastructure, the rise of summerhouse culture, and military training, thereby highlighting the interconnections between them. Accompanying events—quests for schoolchildren, lectures, and walking tours—strengthened the exhibition's impact, making it interactive and accessible to diverse audiences. As a result, the museum in wartime emerges as a space of cultural resilience that unites the local community.

Keywords: museum in times of war, Darnytsia, railway, summer life, exhibition, cultural heritage, historical memory.

МУЗЕЙ ЯК ПРОСТІР СПРОТИВУ: ПРАКТИЧНІ КЕЙСИ НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА

Стаття аналізує трансформацію ролі музеїв у контексті збройної агресії та сучасних воєнних викликів. Особливу увагу приділено діяльності Музею історії міста Києва, який реалізував низку виставкових і освітніх проєктів, спрямованих на документування воєнного досвіду, вшанування жертв агресії, деконструкцію російських імперських міфів і репрезентацію тяглості українських державотворчих та культурних традицій. У статті проаналізовано кейси, що поєднують експозиційні практики, публічні дискусії, цифрові ініціативи та інтернаціональні виставкові проєкти, які засвідчують нові стратегії роботи музеїв у кризових умовах.

Ключові слова: музей, гібридна війна, спротив, контрнарратив.

Збройна агресія торкається не лише політичного та економічного виміру, соціального буття країни, а й культурного простору. Культурні інституції опиняються перед низкою викликів: збереженням колекцій і матеріальної спадщини, захистом будівель від руйнувань, пошуком нових форматів роботи в умовах небезпеки та обмежених ресурсів. Водночас перед ними постає завдання — осмислювати сучасність, бути простором діалогу й пам'яті, давати відповіді на суспільні запити і зберігати тяглість культурного розвитку навіть у критичних умовах. Музеї стали не лише охоронцями спадщини, а й активними учасниками інформаційної боротьби. Виступили простором, де документується досвід громади, формуються наративи пам'яті й протидії пропаганді.

«Музей як простір спротиву» — концепт, що поєднує культурну пам'ять, ідентичність і публічну історію, а також постає важливим аналітичним інструментом у сучасному гуманітарному дискурсі. Він дає можливість розглядати музей не лише як інституцію збереження культурної спадщини, а й як активного учасника суспільних процесів, зокрема у кризових та воєнних умовах.

Музей уособлює **культурну пам'ять**, адже саме він забезпечує фіксацію, збереження та репрезентацію артефактів, що становлять матеріальне й нематеріальне свідчення історичного досвіду. У цьому контексті музейна діяльність набуває особливої ваги як засіб протидії спробам викривлення, присвоєння чи знищення культурної спадщини ¹.

¹ Колективна пам'ять в Україні — хто, як та навіщо з нею працює? URL: <https://suspipline.media/culture/523061-kolektivna-pamat-v-ukraini-hto-ak-ta-naviso-z-neu-pracue/> (дата звернення: 10.09.2025); Методичні рекомендації для місцевих громад щодо збереження і вшанування пам'яті учасників, жертв і подій російсько-української війни. URL: <https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya/metodychni-rekomendaciyi-dlya-miscevyh-gromad-shchodo-zberezhennya-i-vshanuvannya-pamyati-uchasnykiv-zhertv-i-podiy-rosiysko-ukrayinskoji-viyny> (дата звернення: 10.09.2025).

Музей сприяє утвердженню **ідентичності**. Експозиційні та освітні практики стають чинниками формування й укріплення національної самосвідомості, забезпечують тяглість традицій, актуалізують культурні коди та цінності. В умовах війни музей трансформується у простір колективної стійкості та символічної консолідації суспільства.

Музей виконує функції, пов'язані з **історією у публічному просторі**, виступаючи медіатором між академічним знанням і широкою аудиторією. Через виставкові проекти, публічні дискусії та комеморативні практики музей формує поле для суспільного осмислення минулого і сучасності, створює можливості для діалогу та вироблення колективної пам'яті ².

Отже, «музей як простір спротиву» слід розглядати як інституцію, що поєднує охоронну, освітню та комунікативну функції і водночас стає активним суб'єктом культурного та інформаційного опору. У цьому вимірі музей не лише зберігає минуле, а й формує суспільні орієнтири на майбутнє.

У сучасному інформаційному просторі набуває актуальності поняття **контр-наративу**. Під цим терміном розуміють дискурсивну стратегію, що протистоять агресивній пропаганді, відновлює історичну правду та підсилює суб'єктність суспільства. Як зазначає Ян Ассман, пам'ять завжди є не лише індивідуальною, а й культурною категорією, яка визначає рамки ідентичності спільнот ³. У цьому сенсі контрнарратив спрямований не лише на спростування ворожих інтерпретацій, а й на конструювання альтернативних моделей пам'яті та ідентичності ⁴.

У цьому процесі важливу роль відіграють музейні практики. Музей, завдяки своїй інституційній довірі та здатності працювати з матеріальними й нематеріальними свідченнями, є ефективним інструментом трансляції контрнарративу. Експозиційна діяльність дозволяє репрезентувати історію у формах, що протистоять імперським чи маніпулятивним інтерпретаціям. Освітні програми й публічні заходи створюють умови для критичного осмислення минулого та формування громадянської свідомості. Комунікаційна стратегія музею у цифровому середовищі забезпечує поширення достовірної інформації та підтримує міжнародний діалог про культуру й історію ⁵.

Музейні інституції у воєнних умовах постають не лише хранителями спадщини, а й активними агентами культурного та інформаційного опору, формуючи наративи, які підсилюють національну ідентичність і консолідують суспільство у протистоянні зовнішній агресії.

² POLICY NOTE: Мова комеморації та рекомендації до політики пам'яті. URL: <https://drive.google.com/file/d/1sXn77nOVwpXR8ZtoqIOnEiFXSpQVAsSE/view> (дата звернення: 14.09.2025).

³ Assmann Jan. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge UK, etc. : Cambridge University Press, 2011. Pp. 111–124.

⁴ Erl A. *The Invention of Cultural Memory: A Short History of Memory Studies. Memory in Culture. Palgrave Macmillan Memory Studies*. London : Palgrave Macmillan, 2011. Pp. 13–37.

⁵ Лебідь Т. П. Електронна культура: досягнення та вектори розвитку. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2023. № 4. С. 22–32.

Із початком широкомасштабного вторгнення Росії Музей історії міста Києва, подібно до більшості культурних інституцій, став на шлях перетворення на активного суб'єкта культурного та інформаційного спротиву, що підтверджується низкою практичних кейсів.

Музей реалізував ряд виставкових проєктів, спрямованих на деконструкцію російських імперських міфів, формування позитивного образу української культури та стійкості громади.

Наймасштабніший із них — мультимедійний виставковий проєкт *«На сторожі Святої Софії»*⁶, який, за задумом куратора проєкту В. Р. Нахмановича, репрезентує сучасну війну за Незалежність України як кульмінацію тривалого історичного протистояння двох цивілізаційних моделей — української та російської, основаних на принципово відмінних системах цінностей. Експозиція спрямована на формування візуально-емоційного та інтелектуального досвіду, що спонукає глядачів до критичного осмислення воєнної дійсності як у контексті сьогодення, так і в ширшій історичній перспективі.

Концептуально виставка побудована на протиставленнях глобального характеру, які символічно окреслюють ключовий меседж проєкту: світло і темрява, миротворче державотворення і імперська експансіоністська ідеологія, захист рідної землі і агресивні загарбницькі кампанії, героїзм і деградація воєнних злочинів, гуманізм і варварська жорстокість.

Тематична структура виставки формує цілісне уявлення про ключові цивілізаційні орієнтири сучасної України та водночас демонструє глибину історичних протиставлень, що зумовлюють нинішню війну.

Репрезентація засадничих принципів і структурних основ становлення «Української цивілізації» актуалізує ідею тягlostі державотворчих і культурних процесів, показуючи сучасну Україну як спадкоємицю Київської Русі та європейського цивілізаційного кола. У цьому контексті виставка виконує функцію зміцнення національної ідентичності, наголошуючи на традиціях свободи, самоврядування та гуманістичних цінностях, що є базисом для опору агресії та процесів післявоєнної відбудови.

Натомість «Російська цивілізація» виступає важливим інструментом деконструкції міфологем, поширених російською пропагандою. Він дає змогу простежити історичну тягlostі авторитарних і репресивних практик, що від Золотої Орди через імперський та радянський періоди трансформувалися у сучасну агресивну політику Росії. Це не лише розкриває природу нинішнього конфлікту, а й окреслює глибинні причини загрози, яка походить від російської державності як системного феномена.

⁶ Презентація виставки «На сторожі Святої Софії»: в Музеї історії міста Києва. URL: https://kyivcity.gov.ua/photo/prezentatsiya_vistavki_na_storozhi_svyato_sofi_v_muze_istori_mista_kiyeva_foto_kmda_lyubov_golubyatnikova/ (дата звернення: 13.09.2025).

Своєю чергою демонстрація подій «Оборони Києва» переносить акцент у площину колективної пам'яті та свідчення. Він засвідчує ціну свободи, героїзм захисників і водночас травматичний досвід цивільного населення. Тому виставка стає не лише історичною реконструкцією, а й елементом суспільного опрацювання війни, сприяючи формуванню культури пам'яті, що є необхідною передумовою відновлення та консолідації українського суспільства.

У сукупності ці наративи мають стратегічне значення для сьогодення, оскільки поєднують історичну тяглість, критичну деконструкцію колоніального минулого та безпосереднє свідчення сучасної боротьби, утворюючи цілісний культурний дискурс спротиву та самоутвердження України.

Виставковий проект «На захисті міста»⁷ набуває особливого значення у сучасному суспільно-політичному контексті, оскільки інтегрує історичний досвід оборони Києва упродовж тисячоліття і актуалізує його в умовах нинішньої війни.

Перш за все, представлення п'яти збірних образів захисників, що символізують різні епохи — від Київської Русі, Великого князівства Литовського й Козацької держави до Української Народної Республіки та сучасної незалежної України, — формує тяглу історичну перспективу. Це підкреслює ідею спадкоємності боротьби за державність і територіальну цілісність, що слугує важливим чинником зміцнення національної ідентичності.

Ретроспективне висвітлення воєнних подій дає можливість співвіднести минуле із сучасним, розглядаючи нинішній спротив російській агресії як частину тривалого цивілізаційного конфлікту. Такий підхід не лише допомагає осмислити закономірності воєнних викликів, а й стимулює формування стратегій колективної стійкості.

Демонстрація унікальних зразків зброї із музейних фондів різних історичних періодів виконує не лише експозиційну, а й символічну функцію. Вона візуалізує зв'язок поколінь оборонців та матеріалізує пам'ять про минулі жертви й подвиги, що формує основу для рефлексії над ціною свободи сьогодні.

Виставка стає не лише історико-культурною репрезентацією, а й дієвим інструментом формування суспільної свідомості в умовах війни. Вона сприяє переосмисленню воєнного досвіду крізь призму історичної тяглості та інтеграції цього досвіду у сучасний дискурс опору й відбудови.

Ретроспективна виставка «Всесвіт Любові»⁸, присвячена життю та творчості художниці й шістдесятниці Любові Панченко, має надзвичайно вагоме значення у сучасному українському культурному та суспільному контексті.

Проект виконує функцію відновлення культурної пам'яті. Постать Панченко, яка

⁷ «На захисті міста»: Музей історії міста Києва презентував проект до другої річниці звільнення Київщини від російських окупантів. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/na_zakhisti_mista_muzei_istorii_mista_kiyeva_prezentuvav_proyekt_do_drugo_richnitsi_zvilnennya_kivschiini/ (дата звернення: 15.09.2025).

⁸ «Всесвіт Любові»: в Музеї історії міста Києва відкрилась ретроспективна виставка мисткині-шістдесятниці Любові Панченко. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/vsesvit_lyubovi_v_muze_istorii_mista_kiyeva_vidkrilas_retrospektivna_vistavka_mistkini-shistdesyatnitsi_lyubovi_panchenko_foto/ (дата звернення: 15.09.2025).

тривалий час залишалася на маргінесі офіційного мистецького канону, повертається у національний дискурс через масштабну ретроспективу. Це сприяє заповненню «білих плям» в історії українського мистецтва другої половини XX століття та утвердженню імені мисткині як символу духовного опору радянській системі.

Актуалізується цінність шістдесятницького руху як феномену, що сформував унікальну модель культурного спротиву тоталітарному режимові. Творчість Панченко віддзеркалює ідеали свободи, самобутності та національної гідності, а її особистий життєвий вибір — носіння українського одягу, принципове використання рідної мови — підкреслює значення щоденної культурної практики як форми громадянської позиції.

Символізм проекту набуває особливої ваги в умовах сучасної війни. Загибель мисткині внаслідок російської окупації Бучі у 2022 р. надає їй постаті нових вимірів: вона постає не лише як творча особистість, а й як жертва військової агресії Росії, що актуалізує паралелі між минулим колоніальним досвідом і сучасною агресією. У цьому сенсі виставка перетворюється на меморіальний простір, де індивідуальна доля зливається з колективною історією народу.

Отже, «Всесвіт Любові» має значення не лише як перша ретроспектива видатної мисткині, а й як культурно-політичний жест, що інтегрує індивідуальний творчий спадок у ширший дискурс боротьби за українську суб'єктність. Виставка сприяє переосмисленню ролі мистецтва як форми духовного опору, механізму збереження пам'яті та каталізатора сучасних ідентифікаційних процесів в Україні.

На окрему увагу заслуговує багаторічний проект «Український авангард. Еволюція. Поповнення колекції»⁹ як інституційний задум у сучасному культурному контексті та важливий етап у процесі дослідження й репрезентації авангардного мистецтва в Україні.

На тлі нинішніх культурно-історичних обставин проект набуває особливої ваги. В умовах війни та загроз національній культурній спадщині створення цілісного музейного зібрання постає не лише як науково-мистецьке завдання, а й як стратегія культурної безпеки та формування національної ідентичності. Український авангард, який у різні періоди свого існування зазнавав тиску, ідеологічного переслідування та викривлення, сьогодні повертається у широкий науковий і суспільний обіг як невід'ємний складник європейського та світового модернізму¹⁰.

Виставкова ініціатива «Український авангард. Еволюція. Поповнення колекції» стала стратегічним кроком у напрямі створення в Україні спеціалізованого Музею авангарду, здатного не лише репрезентувати мистецьку спадщину, а й формувати нові культурні смисли. Він поєднує локальні ініціативи зі світовими тенденціями

⁹ У Музеї історії міста Києва презентували проект «Український авангард. Еволюція. Поповнення колекції 3.0», покликаний відновити історичну справедливість і повернути столиці статус осередку світового авангарду. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/u_muze_istori_mista_kiyeva_prezentovali_proyekt_ukrainskiy_avangard_evolyutsiya_popovnennya_kolektsi_30_poklikaniy_vidnoviti_istorichnu_spravedlivist_i_povernuti_stolitsi_status_oseredku_svitovogo_avangardu_foto/ (дата звернення: 15.09.2025).

¹⁰ Горбачов Д. Український авангард 1910–1930-х років. Київ : Мистецтво, 1996.

музейної справи, зміцнює міжнародну присутність українського мистецтва та сприяє упосиленню культурної стійкості в умовах сучасних викликів.

Проект виконує надзвичайно важливу культурну та наукову місію — повернення в національний і світовий обіг імен українських митців, чия творчість було привласнено в межах радянського та російського наративів. У цьому сенсі він сприяє деміфологізації і деконструкції російського культурного міфу, який протягом десятиліть намагався представити український авангард як периферійний складник «російського мистецтва»¹¹.

Розгортання подібних виставкових і дослідницьких ініціатив дає можливість відновити історичну справедливість, показати авангард як самобутнє українське явище, що має власні корені, традиції та логіку розвитку. Одночасно це сприяє формуванню нового культурного наративу, у якому українські митці постають як повноцінні творці європейського модернізму, чий внесок визначально вплинув на глобальний художній процес.

Музей історії міста Києва став майданчиком для низки виставок, присвячених сучасній війні. Ці проекти виконують комплексну функцію у формуванні культурного та соціального дискурсу. Вони спрямовані на систематичне документування повсякденного життя під час воєнного конфлікту, фіксацію воєнних злочинів агресора і трансляцію достовірної інформації, що протидіє дезінформаційним наративам. Крім того, такі проекти виконують функцію консервації досвіду та конструювання колективної пам'яті, сприяючи зміцненню національної самосвідомості, посиленню суспільної стійкості та символічної консолідації громади. Виставкові ініціативи також акцентують увагу на героїчному образі захисника, що дає можливість репрезентувати індивідуальну та колективну мужність як важливий компонент сучасної національної ідентичності.

Серед таких проектів варто згадати «Архетип українського героя»¹², що репрезентує узагальнений образ сучасного українського воїна, який поєднує риси мужності, самопожертви та національної відданості. Виставка формує стійкий символічний наратив, що зміцнює уявлення про українську національну ідентичність і сприяє культурній консолідації у часи війни. Виставку «ΩΜΟΦΩΡΙΟ. Військо під захистом Богородиці»¹³ присвячено вшануванню Божої Матері як Покровительки українського війська, традиція якого сягає давніх часів і відображає духовне підґрунтя військової культури України.

¹¹ Про концепцію та колекцію майбутнього Музею авангарду у Києві. URL: <https://antikvar.ua/strong-135-ukrayinskyj-avangard-evolyutsiya-strong/> (дата звернення: 16.09.2025).

¹² Архетип українського героя. URL: <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=1023031149866706&id=100064794903970&set=a.622704543232704> (дата звернення: 17.09.2025).

¹³ Військо під захистом Богородиці: у Музеї історії Києва відкрили особливу виставку. URL: <https://vechimiy.kyiv.ua/news/103304/> (дата звернення: 17.09.2025).

Виставковий проєкт за зовнішнього кураторства «Серце наЗОВні. Квітуха Незламність»¹⁴ має на меті показати силу та красу українських жінок — матерів і дружин, які виховували та підтримували Героїв на їхньому шляху, а нині беруть і примножують пам'ять про їхню мужність. За ініціативи цієї ж громадської організації було реалізовано виставку «Серце наЗОВні. Палітра Пам'яті»¹⁵, концептуальним завданням якої стало вшанування пам'яті та осмислення подвигу сучасних українських героїв. У межах експозиції представлено твори, створені рідними загиблих, які через художню практику здійснили трансформацію особистого досвіду втрати у мистецькі форми. Такий процес можна розглядати як специфічний різновид арттерапевтичної практики, що поєднує індивідуальний акт подолання травми з колективною культурною пам'яттю.

«In memoriam. Реальність крізь мистецтво»¹⁶ — це погляд на війну в Україні крізь призму культурної спадщини Західного світу. Французька художниця Фанні Лешевальє поєднує світлина українських воєнних реалій із класичними творами.

Автором проєкту «Defining Futures: Люди, команди і технології для мінної безпеки України»¹⁷ є фотограф Джайлз Дьюлі, Уповноважений ООН із прав людей з інвалідністю в контексті війни і розбудови миру. Мета експозиції полягає у підвищенні рівня обізнаності щодо протимінної діяльності і підтримці постраждалих від мінно-вибухових інцидентів через мультидисциплінарну експозицію, що презентує колекцію професійних та особистих досвідів. Представлені на виставці наративи охоплюють спектр учасників процесу — від професійних піротехніків і медичних фахівців до ветеранів і технологічних інноваторів, забезпечуючи трансляцію практичного досвіду та формування колективної соціальної пам'яті про наслідки мінно-вибухової загрози.

Проєкти «Маріуполь: 86 днів оборони»¹⁸, реалізований спільно з Big City Lab і Національним музеєм історії України за підтримки Mariupol Reborn / Маріуполь Реборн, «Маріуполь фільтрація #НаЖиво»¹⁹, підготовлений за сприяння

¹⁴ Виставковий проєкт «Серце наЗОВні. Квітуха Незламність». URL: <https://kyivhistorymuseum.org.ua/uk/exhibition/%D0%B2%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%94%D0%BA%D1%82-%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%86%D0%B5-%D0%BD%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%96-%D0%BA%D0%B2/> (дата звернення: 18.09.2025).

¹⁵ «Серце назовні. Палітра пам'яті»: у Києві представили артпроєкт на честь полеглих Захисників і Захисниць. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/sertse_nazovni_palitra_pamyati_u_kiyevi_predstavili_artproyekt_na_chest_poleglikh_zakhisnikov_i_zakhisnits/ (дата звернення: 17.09.2025).

¹⁶ «In memoriam. Реальність крізь мистецтво»: в Києві відкрилась виставка французької художниці Фанні Лешевальє. URL: https://kyivcity.gov.ua/news/In_memoriam_realnist_kriz_mistetstvo_v_kiyevi_vidkrilas_vistavka_frantsuzko_khudozhnitsi_fanni_leshevalye/ (дата звернення: 17.09.2025).

¹⁷ У Києві відкрили виставку, присвячену мінній безпеці. URL: <https://tykyiv.com/en/news/u-kiievi-vidkrili-vistavku-prisviachenu-minnij-bezpeci/> (дата звернення: 17.09.2025).

¹⁸ Поденна хроніка боротьби: у Музеї Києва презентували літопис оборони Маріуполя. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/95257/> (дата звернення: 17.09.2025).

¹⁹ У Києві представили документальну виставку «Маріуполь. Фільтрація. #НаЖиво».

URL: <https://kyiv24.news/news/u-kyievi-predstavly-dokumentalnu-vystavku-mariupol-filtracziya-nazhyvo> (дата звернення: 17.09.2025).

Маріупольського краєзнавчого музею та департаменту культурно-громадського розвитку Маріупольської міської ради Донецької області, «МАРІУПОЛЬ. ДЕ ТИ?...»²⁰ є суспільно значущими ініціативами, присвяченими відображенню історії та сучасного досвіду міста, яке стало символом української стійкості, боротьби та незламності.

Мистецький проєкт «В сталевих грозах» ініціювали й реалізували бійці Третьої окремої штурмової бригади ЗСУ. Експозиція поєднує архівні світлини періоду українських визвольних змагань XX століття з сучасними фотографіями українських воїнів, створеними у військових підрозділах на Бахмутському напрямку. Із методологічного погляду, проєкт репрезентує синтез історичної та сучасної візуальної пам'яті, спрямований на формування у глядача усвідомлення тягlosti національної боротьби за державну незалежність та цивілізаційні цінності. Представлення минулого поряд із сучасними воєнними реаліями дає можливість підкреслити неперервність української героїчної традиції і створює інтегративний наратив, у якому колективна пам'ять, ідентичність та сучасний опір розглядаються як взаємопов'язані культурні та соціальні явища.

Виставка «Я і війна»²¹ представляє добірку колажів, створених резидентками майстерні CUTOOUT COLLAGE STUDIO та учасниками спільноти CUTOOUTLOVERS. Як і виставка «Щоб пам'ятати», цей проєкт виконує функцію соціокультурної репрезентації пам'яті про війну, сприяючи консолідації громадянського суспільства навколо ідентичності, солідарності та усвідомлення історичної відповідальності. Обидві експозиції підкреслюють значення мистецтва як інструмента документування, осмислення та трансформації травматичного досвіду, а також як засобу передання знання та емоцій наступним поколінням, забезпечуючи трансляцію важливих соціальних і культурних меседжів у публічний простір.

У межах виставкових проєктів Музею історії міста Києва реалізується низка освітніх програм, лекцій і дискусійних платформ, спрямованих на розвиток критичного мислення, формування вміння розпізнавати пропаганду та працювати з історичними джерелами. Зокрема, проведено лекційний цикл, присвячений військовій проблематиці в контексті різних історичних епох, серед яких:

- Досвід ведення оборонних боїв на Київщині у лютому — березні 2022 р. (Іван Патриляк);
- Київ козацький часів Богдана Хмельницького (співорганізатори — Печерська сотня Клубу історичної реконструкції);
- Перші захисники Києва: військо руських князів X століття (Артем Папакін);
- Китаїв як південний форпост давньоруської столиці (Іван Зоценко);

²⁰ Музей Києва представляє мобільну виставку «МАРІУПОЛЬ. ДЕ ТИ?». URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/73556/> (дата звернення: 19.09.2025).

²¹ Я і війна: у столичному музеї показують зворушливі колажі. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/79108/> (дата звернення: 19.09.2025).

- Матеріальна культура та військове спорядження козаків часів Б. Хмельницького (співорганізатори — Печерська сотня Клубу історичної реконструкції).

Освітній блок доповнювався тематичними лекціями з гастрономічної історії, зокрема: «Гастрономія страху: як війна проковтнула наші харчові звички» (Алла Петренко-Лисак) і «Імперія борщу: українська кухня і гастрополітика в СРСР» (Марія Банько), що дозволило проаналізувати взаємозв'язок культурних практик і політичних наративів. Порушували питання етнічних мотивів у радянській моді 1950–1980-х років. Лектор Мирослав Мельник розглянув, як радянська влада використовувала українську народну культуру для формування патріотизму в межах України та демонстрації «досягнень соціалізму» за кордоном.

У рамках виставки «На сторожі Святої Софії» відбувалися дискусії, присвячені актуальним питанням української історії та сучасності. Обговорювали фундаментальні відмінності українського та російського світів; передумови та причини сучасної війни за Незалежність України; протистояння за історичну спадщину та право на її інтерпретацію²². До участі в дискусіях були залучені представники Українського інституту національної пам'яті, народні депутати України, науковці Інституту історії України НАНУ та інших академічних установ, викладачі провідних університетів, співробітники національних музеїв і меморіальних комплексів, а також активними учасниками були студенти кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Було проведено круглі столи, зокрема «Мова — зброя Перемоги»²³ (організатори — відділення української філології та мистецтвознавства Київської МАН спільно з Департаментом освіти та науки міста Києва), які своєю чергою виконують інтегративну функцію, об'єднуючи академічні та громадські інституції у формуванні критично освіченого суспільства та підтримці національної ідентичності.

Опановано музеєм і цифрові ініціативи, які формують нові канали комунікації з суспільством, забезпечуючи вільний доступ до культурної спадщини незалежно від географічного розташування користувачів. Віртуальні експозиції та цифрові архіви долають фізичні межі музейного простору, відкриваючи можливості для ознайомлення з колекціями у віддаленому форматі.

«Хроніки оборони Києва»²⁴ — це збірка матеріалів, що створюють щоденну хронологію битви за Київ від 24 лютого до 10 квітня 2022 р. Ресурс містить близько шести тисяч новинних повідомлень, офіційних та експертних зведень і

²² Віднайдення України: публічна наукова дискусія у просторі виставки «На сторожі Святої Софії». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3935838-vidnajdenna-ukraini-publicna-naukova-diskusija-u-prostori-vistavki-na-storozhi-svatoi-sofii.html> (дата звернення: 19.09.2025).

²³ Мова — зброя Перемоги. URL: <https://kman.kyiv.ua/ua/novyny/Mova-zbroya-Peremohi> (дата звернення: 19.09.2025).

²⁴ Хроніки оборони Києва. URL: <https://chronicles.defense.kyiv.ua/about/> (дата звернення: 19.09.2025).

мап, особистих історій, документальних фото й відео, які всебічно репрезентують події на фронтах, у тилу, на окупованих і звільнених територіях. Це систематизовані за хронологією та жанрами матеріали, вже оприлюднені на електронних ресурсах, насамперед українських. Це перша масштабна документальна публікація, яка створить ґрунт для подальшої роботи дослідників і журналістів, надасть можливість відновити та впорядкувати свої уявлення про історію війни і оборони Києва всім, хто пережив ці події або просто цікавиться ними.

«Бабин Яр. Віртуальний спогад»²⁵ — інтерактивна виставка із застосуванням VR-технологій. Цей проєкт несе людям універсальні знання про зло вчорашнє, щоби надихнути їх зупинити зло сьогоднішнє.

Проєкт «*Made in Kyiv*» Археологія повсякдення»²⁶ присвячено середньовічному місту. Виокремлено атрибути середньовічного міста, що є характеристикою його самотності та маркером, за яким місто є впізнаваним на міжнародній арені.

Технології оцифрування та онлайн-платформи сприяють інтеграції українського музейного наративу у глобальний культурний простір, роблячи його доступним для інтернаціональної академічної та зацікавленої публіки. Цифровізація музейної діяльності забезпечує інклюзивність, даючи можливість брати участь у культурному досвіді людям з обмеженими можливостями й тим, хто не має змоги відвідати музей фізично. Електронні ресурси підсилюють освітню функцію музеїв, створюючи умови для використання їхніх матеріалів у науково-дослідницьких і навчальних процесах. Цифрові проєкти сприяють збереженню та репрезентації музейних фондів, формуючи стійкі практики пам'яті в умовах воєнних загроз та глобальних викликів.

На окрему увагу заслуговує міжнародна співпраця музеїв Києва, яка сприяє поширенню українського наративу та інтеграції Києва у європейський культурний контекст. Зокрема, проєкт «ПЛОЩА — СЕРЦЕ СТОЛИЦІ»²⁷, реалізований у місті Крістіансанд (Норвегія) за сприяння Музею Агдери та Посольства України в Норвегії, дозволив представити столичну культурну спадщину на міжнародній платформі, створюючи умови для міжкультурного діалогу та підвищення видимості української культурної ідентичності.

Виставковий проєкт «KYIV FOREVER»²⁸, який одночасно проходив у Музеї Києва та центральному парку Варошаза в Будапешті, демонструє можливість транснаціональної презентації музейних колекцій та культурного наративу,

²⁵ Мультимедійна документальна експозиція присвячена 82-м роковинам трагедії Бабиного яру. URL: <https://memory.kby.kiev.ua/exhibition2023/> (дата звернення: 19.09.2025).

²⁶ Археологія повсякдення. URL: <https://madeinkyiv.kyivhistorymuseum.org.ua/> (дата звернення: 19.09.2025).

²⁷ Площа — серце столиці. URL: https://www.instagram.com/p/C5x_p_8NFm/ (дата звернення: 19.09.2025).

²⁸ У Музеї історії Києва показують ностальгійні пейзажі столиці. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/83288/> (дата звернення: 19.09.2025).

забезпечуючи широке охоплення аудиторії та зміцнення культурних зв'язків України з європейськими містами.

Крім того, участь наукових співробітників Музею Києва у численних міжнародних наукових конференціях сприяє актуалізації української історико-культурної проблематики у глобальному науковому дискурсі, формує платформи для обміну досвідом і розроблення спільних дослідницьких проєктів.

У сучасних умовах військових загроз та інформаційної війни такі міжнародні ініціативи мають стратегічне значення: вони не лише популяризують українську культуру, а й підсилюють культурну дипломатію, зміцнюють імідж Києва як європейської столиці та сприяють формуванню стійких практик колективної пам'яті.

Отже, Музей історії міста Києва демонструє, що культурні інституції здатні виконувати роль ефективного інструменту протидії пропаганді та формування достовірного історичного наративу. Практичні кейси музею засвідчують, як інтеграція збереження культурної спадщини, документування сучасних подій та міжнародної комунікації допомагає формувати комплексний підхід до музейної діяльності.

Комплексна діяльність музею підтверджує, що музеї здатні виступати активними агентами культурного спротиву, впливаючи не лише на інтерпретацію історичних подій, а й на суспільне сприйняття сучасності. Розроблені практики та набуті знання ще далекі від ідеалу, однак мають потенціал для трансферу та адаптації серед культурних і наукових інституцій, забезпечуючи ефективну взаємодію між історичною наукою, музейною практикою та глобальною комунікацією.

Alina Sushko,

PhD in History,
Deputy Director General for Research Work
Kyiv History Museum
Kyiv
alina_sushko@ukr.net

MUSEUM AS A SPACE OF RESISTANCE: THE CASE OF THE MUSEUM OF KYIV HISTORY PRACTICE

The article discusses the transformation of museums' mission in the context of military aggression and the ongoing challenges of the full-scale war in Ukraine. It focuses on the activities of the Museum of Kyiv History, which has implemented a number of exhibitions and educational projects designed to document the wartime experience, to honour the victims of the war, to deconstruct russian imperial narratives, and represent the continuity of Ukrainian state-building and cultural practices. The research comprises specific cases of integration of the display practices (the exhibition) with public discussions, digital initiatives, and international exhibition projects, thus revealing new strategies for museums operating in turbulent and challenging times.

Keywords: museum, hybrid war, resistance, counter-narrative.

Галина Фесенко,
науковий співробітник
Інституту культурних студій Австрійської академії наук
Відень
Galyna.Fesenko@oeaw.ac.at
доктор філософських наук, професор,
професор кафедри соціально-гуманітарних наук
Харківського національного університету
міського господарства ім. О. М. Бекетова
Харків
Galyna.Fesenko@kname.edu.ua

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ТРАВМАТИЧНОГО МИНУЛОГО У ВИСТАВКОВОМУ ПРОСТОРІ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «БАБИН ЯР»

Розглянуто виставкові ініціативи Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», які мобілізують травматичне минуле, щоб розповісти про злочини російської агресії проти України, що триває. Трагедію Бабиного Яру представлено не як ізольовану подію Голокосту, а як своєрідну призму, через яку здійснено спробу конструювати складну мультиперспективу простору тоталітарного насильства (нацизму, радянського комунізму і рашизму / російського фашизму). Особливу увагу приділено кураторським виборам у виставковому просторі, інтерпретованим крізь призму інклюзивного вшанування жертв. Цей музеологічний підхід, який розміщує Бабин Яр у широких часових рамках екстремального насильства, протиставляється усталеним моделям пам'яті про Голокост, зокрема східноєвропейській моделі, яка підкреслює чутливість як до нацистського, так і до радянського тоталітаризму. Виставку «Бабин Яр: Дзеркала смерті» розглянуто в контексті пошуку складного балансу між національними рамками і транснаціональним музейним наративом.

Ключові слова: культура пам'яті, тоталітарне насильство, музейна виставка, інклюзивне вшанування, Голокост, Друга світова війна, Бабин Яр.

Музеї є впливовими носіями культурної пам'яті про Другу світову війну; спільною тенденцією є орієнтація на моральний імператив поваги прав людини, оснований на «універсалізації Голокосту» з метою запобігання новим звірствам і людським стражданням ¹. Меморіальний музей Голокосту США (United States Holocaust Memorial Museum, USHMM) вважають певним зразком для наслідування у створенні меморіальних форм увічнення історій про геноцид і злочини проти людяності. Музей було відкрито у 1993 р., а робота над його створенням тривала з 1978 р., коли за ініціативою тодішнього президента США Джиммі Картера було створено Президентську комісію з питань Голокосту (пізніше — Комісія з питань пам'яті жертв Голокосту). Як відомо, ця ініціатива зумовила широкі дебати щодо концепції музею, поштовхом до яких стало замовлення проєкту національного меморіалу «шести мільйонам убитих під час Голокосту». Представники різних нееврейських груп жертв нацизму згодом

¹ Globalized Memorial Museums: Exhibiting Atrocities in the Era of Claims for Moral Universals. OEAW. URL: <https://www.oeaw.ac.at/projects/gmm> (date of access: 18.09.2025).

вимагали аналогічного статусу жертви та внесення до концепції музею. Тому визначення Голокосту розширили (у 1979 р.), додавши «одинадцять мільйонів невинних жертв, з яких шість мільйонів були євреями». На противагу цьому, Елі Візель, який на той час головував у Комісії з питань пам'яті жертв Голокосту, наголосив на унікальній і винятковій меті нацистського режиму — знищення всіх євреїв; пізніше підсумувавши це часто цитованою фразою: «Не всі жертви були євреями, але всі євреї були жертвами»². Наразі USHMM використовує термін «Голокост» як синонім знищення євреїв нацистами; систематичне, організоване державою, переслідування та вбивство шести мільйонів європейських євреїв нацистським німецьким режимом і його союзниками та колаборантами. Також зазначено, що окрім скоєння Голокосту, нацистська Німеччина також переслідувала та вбивала мільйони інших жертв, інші групи людей, яких вважала ворогами або загрозою, — цивільних осіб (неєвреїв), звинувачених у непокорі, опорі або партизанській діяльності, душевнохворих, ромів, радянських військовополонених та ін.³

Експерти зазначають, що нині зберігається певна суперечність між ідентичністю Голокосту як унікальної, катастрофічної події проти єврейського (Шоа) та його подальшим використанням як універсальної моделі для розуміння страждань інших⁴. Пам'ять про Голокост стала вирішальною для побудови міжнародного консенсусу щодо прав людини.

Меморіальні музеї Голокосту покликані як інформувати громадськість про конкретну історичну подію, пов'язану з масовими стражданнями, так і її увічнювати⁵. За Міжнародною хартією меморіальних музеїв⁶, меморіальні музеї несуть відповідальність за захист гідності жертв від усіх форм експлуатації і за забезпечення, окрім традиційних уроків історії, того, щоб інтерпретація історичних подій спонукала до критичних міркувань про минуле⁷. Меморіальні музеї є новими за змістом, у тому розумінні, що їхня зосередженість на найбільшчому в минулому відображає зусилля, спрямовані на критичну взаємодію з минулим насильством; вони також нагадують відвідувачам, що, попри етнічні та національні відмінності, прагнення справедливості, свободи, гідності та поваги є центральними для людського буття.

² Ronald Reagan Administration: Statement on Awarding the Congressional Gold Medal to Elie Wiesel (April 19, 1985). Jewish Virtual Library. URL: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/president-reagan-statement-on-awarding-the-congressional-gold-medal-to-elie-wiesel-april-1985> (date of access: 18.09.2025).

³ Introduction to the Holocaust. United States Holocaust Memorial Museum. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/introduction-to-the-holocaust> (date of access: 18.09.2025).

⁴ Levy D., Sznajder N. *Memory and the Holocaust in the Global Age*. Philadelphia : Temple University Press, 2006. Pp. 46–47.

⁵ Williams P. Memorial Museums and the Objectification of Suffering. *The Routledge Companion to Museum Ethics. Redefining Ethics for the Twenty-First Century Museum* / ed. J. Marstine. London and New York : Routledge, 2011. Pp. 220–236.

⁶ International Memorial Museums Charter. International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA). URL: <https://holocaustremembrance.com/resources/international-memorial-museums-charter> (date of access: 18.09.2025).

⁷ Rothberg M. *The Implicated Subject. Beyond Victims and Perpetrators*. Stanford : Stanford University Press, 2019.

Голокост також є центральним у політиці ЄС щодо культури пам'яті про Другу світову війну. Для Європи в цілому Голокост транслюється також як символ небезпеки агресивного націоналізму та ксенофобії, неприйняття демократичних цінностей і порушень прав людини. (Західно)європейські меморіальні моделі вшанування пам'яті жертв нацизму заохочують відвідувачів меморіалів до гуманістичного сприйняття геноцидів і масових звірств. Інформація, яку передають виставки, має викликати співчуття до жертв — до конкретних осіб та груп, яких переслідував нацистський режим. З 2004 року визнання Голокосту у спільній європейській історії стало неформальною умовою для вступу до ЄС.

Хоча у Європі пам'ять про Голокост стала негативним основоположним міфом, існують відмінності та конкуруюча політика пам'яті між «заходом» і «сходом» Європи. Голокост відбувся переважно у східноєвропейських країнах, знищували переважно східноєвропейських євреїв; масштаби людських страждань і людських втрат (неєврейських) під час Другої світової війни (а також до та після неї) тут також часто оцінюють як набагато більші, ніж у західноєвропейських країнах. Не всі ці страждання та втрати, особливо від рук радянської влади та місцевих комуністів, визнані на Заході⁸. Цей «розкол пам'яті» між «сходом» і «заходом» спонукав представників посткомуністичних держав вимагати засудження комуністичних злочинів так само, як і Голокосту⁹. Через те, що у країнах Центрально-Східної Європи до агресорів зараховують не лише Німеччину, а й Радянський Союз, у музеях так само представлено і злочини радянського режиму, часто в контексті конкуруючих наративів жертви¹⁰. Наприклад, наратив музею Другої світової війни у Гданську, за словами куратора постійної експозиції Павела Махцевича, репрезентує східно-центральну перспективу польського досвіду війни від двох тоталітарних режимів, нацистського та радянського¹¹.

Для України, яка отримала офіційний статус кандидата на членство в ЄС у червні 2022 р., «європеїзація пам'яті» музейного дискурсу про Другу світову війну та Голокост стала особливо важливою. Українські дослідники й суспільство розмірковують над різноманітними меморіальними дискурсами, дещо подібними до східноєвропейської перспективи «конкуренції жертв» нацизму та комунізму у

⁸ Kucia M. The Europeanization of Holocaust Memory and Eastern Europe. *East European Politics and Societies and Cultures*. 2016. Vol. 30 (1). P. 114.

⁹ Radonić L. World War II and the Holocaust in Post-Communist Memorial Museums. *War and Remembrance: World War II and the Holocaust in the Memory Politics of Post-Socialist Europe*. Paderborn : Brill Schöningh, 2023. Pp. 205–224.

¹⁰ Jaeger S. The Second World War in the Twenty-First-Century Museum: From Narrative, Memory, and Experience to Experientiality. Berlin, Boston : De Gruyter, 2020. Pp. 185. URL: <https://doi.org/10.1515/9783110664416> (date of access: 18.09.2025).

¹¹ Machciewicz P. The war that never ends: The Museum of the Second World War in Gdańsk. Berlin, Boston : De Gruyter Oldenbourg, 2019. Pp. 98–99. URL: <https://doi.org/10.1515/9783110659092> (date of access: 18.09.2025).

Східній Європі¹². Крім того, українські дебати охоплюють проблематичне питання «співвідповідальності радянського режиму за Голокост», оскільки Сталін знав, що першими жертвами нацистської окупації будуть євреї, втім радянська пропаганда замовчувала злочини нацистів проти євреїв (з 1939 до 1941 р.), і нічого не було зроблено для їх евакуації¹³.

Сукупні втрати України у Другій світовій війні, за оцінками Українського інституту національної пам'яті, — 19 % усього довоєнного населення (8–10 млн осіб, з них 5 млн цивільних і 3–4 млн військових); кожна четверта жертва Голокосту (1,5 млн) походила з українських теренів¹⁴. Сумним символом політики геноциду нацистської Німеччини є місце масових розстрілів у Києві — Бабин Яр. Меморіальний музей Голокосту США (United States Holocaust Memorial Museum, USHMM) зазначає, що це місце є одним із найбільших масових розстрілів євреїв в окупованій Німеччиною Європі (стався 29–30 вересня 1941 р.). «Німці продовжували вчиняти масові вбивства на цьому місці аж до «звільнення Києва радянськими військами» (в англomовній версії відповідного тексту — «до того, як радянська влада повернула контроль над Києвом») у 1943 р. У цей період німці розстрілювали євреїв, а також ромів, «мирних українців» (в англomовній версії — українських цивільних) і радянських військовополонених. У післявоєнні десятиліття Бабин Яр символізував боротьбу за пам'ять про Другу світову війну та Голокост у Радянському Союзі¹⁵. Водночас українські науковці наголошують, що німці не розстрілювали «мирних українців», так само, як і «радянських громадян»; вони розстрілювали «інші групи, які були об'єктом нацистських переслідувань за расовими, політичними та іншими мотивами: ромів, українських націоналістів, комуністів, радянських військовополонених, душевнохворих, цивільних заручників, українських і радянських підпільників, в'язнів Сирецького концтабору»¹⁶. Також зазначено, що у повоєнні десятиліття, точніше у 1960–1980-ті роки, Бабин Яр символізував боротьбу між радянською офіційною пам'яттю про жертв Великої

¹² Подольський А. Ю. Українські академічні студії з історії Голокосту: нові теоретичні тенденції і політичні підтексти. *Розвиток і взаємодія єврейських громад на європейському просторі* : монографія. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 453.

¹³ Історик Анатолій Подольський: Сталінська диктатура також відповідальна за Голокост, який вчинили нацисти. *РБК-Україна*. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/doslidnik-istoriyi-golokostu-anatoliy-podolskiy-1737909053.html> (дата звернення: 18.09.2025).

¹⁴ Друга світова війна. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/muzeynykam/vizualnyysuprovod-ekspozyciyi/infografiky/druga-svitova-viyina> (дата звернення: 18.09.2025).

¹⁵ Mass shootings at Babyn Yar (Babi Yar). *United States Holocaust Memorial Museum*. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/kyiv-and-babi-yar> (date of access: 18.09.2025).

¹⁶ Концепція комплексного розвитку (меморіалізації) Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр». Ред. 2-га, випр. та допов. / авт. кол.: Г. Боряк, О. Лисенко, В. Нахманович, А. Подольський, Т. Пастушенко [та ін.]. НАН України. Інститут історії України; Міністерство культури та інформаційної політики України; Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр». Київ : Інститут історії України, 2021. С.13. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015711> (дата звернення: 18.09.2025).

Вітчизняної війни і стихійною народною пам'яттю про жертви Голокосту. До того ж, у повоєнні радянські часи Бабин Яр виявився місцем техногенної Куренівської катастрофи 1961 р., що, за деякими даними, забрала життя до 1,5 тис. людей.

В Україні було реалізовано декілька проектів із меморіалізації Голокосту, ініційованих та здійснених єврейськими громадами (у Дніпрі, Вінниці, Одесі, Харкові, Кривому Розі та інших містах). У Києві було створено Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр» (НІМЗ «Бабин Яр»), однак тривали багаторічні громадські дебати навколо концепції музею. Особливо гостро дебати розгорнулись між концепцією музею, розробленою робочою групою при Інституті історії України НАН України, та іншою, приватною ініціативою, за участю міжнародних експертів і російських інвесторів. Українські «дослідники Голокосту та музейні експерти називають низку причин цієї ситуації: від політики радянського забуття до сучасних російських впливів, навіть під час тривалої російської агресії в Україні; “російський проект” зазнав широкої суспільної критики через повне ігнорування неєврейських жертв Бабиного Яру, прагнення перекласти на українців відповідальність за Голокост та прославляння СРСР, зокрема, як рятівника євреїв»¹⁷.

Під час російсько-української війни НІМЗ «Бабин Яр» забезпечує експозиційний простір (у виставковому центрі «Жива пам'ять») для тимчасових виставок, що пропонують відвідувачам порівняльну перспективу Голокосту зі злочинами радянського та російського режимів. Виставка «Бахмут — обличчя геноциду 1942/2022 років. Ретроспектива трагедії Другої світової війни та наших днів», створена у співпраці з Бахмутським краєзнавчим музеєм та Українською асоціацією професійних фотографів, мала на меті «провести паралелі між трагедією Голокосту 1942 року, під час якої в Бахмуті було вбито нацистами близько 3000 місцевих мешканців, переважно євреїв, та навмисним знищенням міста російськими окупантами у 2022–2023 роках»¹⁸. Бахмутський краєзнавчий музей надав документи та фото зі своїх фондів, що дають змогу оцінити масштаб злочину нацистів у 1942 р. (ці документи були внесені до доказової бази злочинів, скоєних нацистами, на Нюрнберзькому процесі), а також спогади свідків подій 1941–1943 рр. А сучасні зображення зруйнованого Бахмута, розміщені в секції «Обличчя Геноциду 2022–2023» (рис. 1), надані українськими фотографами-документалістами (зафіксовано, як руйнували інфраструктуру міста, що довелося пережити місцевим мешканцям). У центрі виставкової зали — аудіовізуальна інсталяція, чорне «озеро сліз» за загиблими, як метафора спільної туги за жертвами, а з іншого — нагадування, що живі мають пам'ятати (коли відвідувачі підходять до «озера сліз», то бачать відображення інших, хто стоїть поряд). Ця виставка спонукає до розмислів

¹⁷ Нахманович В. Пам'ять про Голокост як зброя гібридної війни. *Уроки Голокосту: Інформаційно-педагогічний бюлетень Українського центру вивчення історії Голокосту*. 2024. № 1 (77). С. 11. URL: [https://holocaust.kyiv.ua/Files/bul2007/buleten_1\(77\).pdf](https://holocaust.kyiv.ua/Files/bul2007/buleten_1(77).pdf) (дата звернення: 18.09.2025).

¹⁸ «Бахмут. Обличчя геноциду 1942/2022». *Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»*. URL: <https://babynar.gov.ua/events/5/> (дата звернення: 18.09.2025).

Рис. 1. Виставка «Бахмут — обличчя геноциду 1942/2022 років».

НІМЗ «Бабин Яр», серпень 2023 р. Фото: вебсайт НІМЗ «Бабин Яр».

URL: https://public.babynyar.work/bakhmut-exhibition_01.webp (дата звернення: 18.09.2025)

про музейні практики, що резонують з іконографією Голокосту, а також про те, чи виправданим є порівняння російських воєнних злочинів із нацистськими через «музейну мову Другої світової війни», і загалом про перспективи трансформації європейського ландшафту пам'яті про війну.

29 вересня 2023 р. у виставковому центрі «Жива пам'ять» було відкрито мультимедійну документальну експозицію, присвячену 82-м роковинам трагедії Бабиного Яру «Бабин Яр: Дзеркала смерті» (автор концепції і куратор — Віталій Нахманович, науковий співробітник Музею історії Києва). Виставку створено у партнерстві трьох інституцій: НІМЗ «Бабин Яр», Музею історії міста Києва та Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру. У вступному кураторському тексті окреслено перспективу міркувань: «Бабин Яр, всесвітній символ Голокосту. Чи не чекає на нього доля великих трагедій минулого, які припали пилом забуття під тиском небувалих злочинів XX сторіччя? Чи він здатен набути нових вимірів у світі, що стрімко скочується до нової глобальної війни?»¹⁹.

Виставку організовано так, що відвідувачам пропонують ніби йти шляхом, яким ішли у свій останній путь київські євреї 29 вересня 1941 р., і на кожному кроці цієї «дороги смерті» зазирнути у численні «дзеркала», в яких відбиваються долі жертв Голодомору 1932–1933 рр., депортованих радянським режимом кримських татар (у 1944 р.) і розстріляних нацистським режимом ромів, в'язнів радянського

¹⁹ Бабин Яр: Дзеркала смерті. Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр». URL: <https://memory.kby.kiev.ua/exhibition2023/> (дата звернення: 18.09.2025).

Рис. 2. Виставка «Бабин Яр: Дзеркала смерті». НІМЗ «Бабин Яр», 29 вересня 2023 р.

Фото: НІМЗ «Бабин Яр»: Фотогалерея.

URL: <https://memory.kby.kiev.ua/exhibition2023/images/dist/gallery/s1-1-1.jpg>
(дата звернення: 18.09.2025)

ГУЛАГу, Сирецького концентраційного табору у Києві (1942–1943) і російсько-го «концтабору» у селі Ягідне Чернігівської області (березень 2022 р.), в'язнів радянських таборів (Катинь, Старобільськ 1940 р.), Дарницького нацистського концентраційного табору у Києві, де утримували радянських військовополонених (1941–1943), і російської фільтраційної в'язниці в Оленівці (Донецька область), де утримували і вбили 211 полонених українських військових після захоплення російськими окупантами Маріуполя у травні 2022 р. (рис. 2).

У кураторському тексті висвітлено універсальний моральний контекст страждань: «Жертви тоталітарних режимів проходять фатальним шляхом від втрати свободи до втрати життя», і поставлено історіософські запитання: «Чи приречена Україна довіку відбиватися у цих дзеркалах, чи ми здатні поставити крапку на цьому шляху скорботи?». Віталій Нахманович промовляє у тексті: «Ми певні, що Бабин Яр має нести людям універсальне знання про зло вчорашнє, аби надихнути їх зупинити зло сьогоднішнє»²⁰. На офіційному сайті НІМЗ «Бабин Яр» і Громадського комітету «Бабин Яр» розміщено відеOVERSІЮ цієї виставки; тут кураторський текст промовляє диктор (Михайло Войчук) на фоні кінохроніки, де

²⁰ Бабин Яр: Дзеркала смерті. НІМЗ «Бабин Яр». URL: <https://memory.kby.kiev.ua/exhibition2023/>
(дата звернення: 18.09.2025).

тисячі кияни прийшли до монумента у Бабиному Яру, щоб вшанувати загиблих; така відеорозповідь має додаткову емоційну силу для глядача.

Виставка розширює просторову репрезентацію трагічної історії Бабиного Яру, проблематизуючи травматичну спадщину України у своєрідний спосіб — переосмислення зв'язку між пам'яттю про місця злочинів (чотирьох геноцидів і «проміжних» злочинів тоталітаризмів) шляхом використання метафори «дзеркала». «Дзеркала смерті» на виставці — це декілька десятків інформаційних банерів, на яких представлені документальні свідчення про трагедії, що відбулися на теренах України протягом XX століття і за час повномасштабного вторгнення російської армії в Україну. Виставка артикулює травматичне минуле, щоб створити для відвідувачів простір для роздумів як про геноциди і воєнні злочини, скоєні радянським і нацистським тоталітарними режимами, так і про жертв російської агресії в Україні, що триває. Віталій Нахманович актуалізує бачення Голокосту, що з «унікальної події» перетворюється на універсальний символ усіх геноцидів, яких лише в Україні протягом минулого сторіччя було чотири, а зараз на наших очах розпочинається п'ятий»²¹.

Естетика експозиційних рішень — сіро-чорні відтінки у лаконічній виставковій залі, де розміщено банери (на кожному текст і фото, які десь рівнозначні за презентацією). Відвідувачам пропонують символічний маршрут «дороги смерті», позначений на підлозі широкою темно-червоною смужкою. А наратив виставки розпочинається банером, що демонструє фотокопію документа німецької окупаційної влади — оголошення для усіх євреїв Києва «зібратися на понеділок 29 вересня 1941 р. ...» і текстом-коментарем: «Із цього документа почався зворотній відлік життя десятків тисяч євреїв, які залишилися в місті. І з цього документа розпочалася трагічна історія Бабиного Яру». В мультимедійній версії цієї виставки текст-коментар супроводжується, крім означеного документа, галереєю фотографій київських євреїв. На одній із них зафіксовано, як рухаються «дорогою смерті», а на інших — світлини з родинних фотоальбомів до Голокосту (фото-репортаж із виставки — Антон Кулаковський, Анатолій Подольський). Такий виставковий підхід до фотографії широко використовують у меморіальних музеях із метою гуманізувати жертв, надати контекст їхньому життю до злочинів, зберегти їхні унікальні історії, а також представити ці історії як докази злочину. Ці світлини сприяють встановленню емоційного зв'язку й дають змогу відвідувачам (глядачам) активно взаємодіяти з минулим через сприйняття втраченого життя.

У наративній побудові виставки чітко артикульовано транснаціональний вимір пам'яті про Голокост через інформаційні-стенди, що встановлені на символічному шляху: «Втрата Свободи», «Втрата Віри», «Втрата Сили», «Втрата Себе», «Втрата Життя». Стенд «Втрата Життя» складається з кураторського тексту й фото німецького військового фотографа Йоганнеса Гьоле, зробленого в Бабиному Яру

²¹ Нахманович В. Пам'ять про Голокост як зброя гібридної війни. С. 14.

Рис. 3. Виставка «Бабин Яр: Дзеркала смерті». Секція «Втрата життя».
 НІМЗ «Бабин Яр», 29 вересня 2023 р. Фото: НІМЗ «Бабин Яр»: Фотогалерея.
 URL: <https://memory.kby.kiev.ua/exhibition2023/images/dist/gallery/s3-1-3.jpg>
 (дата звернення: 18.09.2025)

за кілька днів після масового вбивства, у жовтні 1941 р.: радянські військовополонені під охороною есесівців засипають землею трупи розстріляних євреїв. Текст оповідає про «механіку вбивств»: «На дні яру євреїв чекало декілька розстрільних загонів. Один стріляв, двоє набивали магазини, решта розосереджували жертв. Людей примушували лягати долілиць на скривавлені трупи вже розстріляних...» (рис. 3). Естетика цієї символічної «дороги» змінюється: початкова темно-червона доріжка поступово розширюється і в кінці «шляху» перетворюється на суцільне «море крові», яке виявляється через тріщини в землі та відтворює обриси Бабиного Яру; тут дизайн виставки резонує з темою «кривавих земель» Тімоті Снайдера. Відвідувачі виставки ділилися враженнями: «Усвідомлюєш, скільки пережила моя країна, люди, які тут жили, це просто страшно...»²².

Варто зазначити, що в музеєзнавстві розгорнуто дискусії про експозиційні прийоми в демонстрації шокуючих фактів. Якщо експонати жахають відвідувачів, то чи дозволить це їм осмислити повною мірою факти, що представлені в експозиції? І навіть якщо вони зможуть сприйняти музейну інформацію, існує небезпека

²² У Бабиному Яру до роковин трагедії відкрили виставку «Дзеркала смерті». Київ24/Телеканал Київ. 29 вересня 2023 р. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=MyLacCLBiXs> (дата звернення: 18.09.2025).

того, що у підсумку у них залишається лише відчуття жаху, а не сприйняття головних уроків Голокосту ²³. Якщо музей має педагогічну мету, навчання молоді, то слід брати до уваги можливість адаптації експозиції до різних аудиторій відвідувачів.

На виставці «Бабин Яр: Дзеркала смерті», принаймні в мультимедійній версії, зазначено пересторогу, що відео містить документальні кадри (ексгумація жертв тоталітарних режимів), неприйнятні для дитячого перегляду. Відвідувачам демонструють відеодокази злочинів: «Ексгумація жертв нацистського режиму. Бабин Яр. Листопад 1943», «Ексгумація жертв радянського режиму. Вінниця. Червень 1943 р.», «Ексгумація жертв російського режиму. Ізюм. Вересень 2022 р.» (рис. 4). Переглядаючи ці кадри, відвідувачі «забирають із собою враження», пов'язані зі смертю мільйонів жертв. Враховуючи сучасний контекст російської агресії, коли шокуючі зображення російських воєнних злочинів широко представлені в українському публічному просторі, «заподіяння» відвідувачам терапевтично модельованої травми через ознайомлення з текстовими та візуальними матеріалами звірств на цій виставці є, скоріше, прийнятним. Тут фотографії минулих насильств використовуються не як прості ілюстрації, а як докази злочинів, які, можливо, витісняються у пам'яті українців через сучасні видовища жаклих подій і страждань. Агресивна війна, розв'язана Росією проти України, вже призвела до багатьох втрат, які ще довго залишатимуться в пам'яті наступних поколінь українців. І водночас, імовірно, сучасні зображення загиблих цивільних і зруйнованих будинків можуть розпалювати ненависть до ворога, про що писала Сюзен Зонтаг ²⁴. Куратор виставки «Бабин Яр: Дзеркала смерті» урівноважив демонстрацію шокуючих фотографій, розмістивши тексти-коментарі на кожному банері, щоб пояснити масові злочини.

Рис. 4. Виставка «Бабин Яр: Дзеркала смерті». Відеосекція «Ексгумації жертв тоталітарних режимів». НІМЗ «Бабин Яр», 29 вересня 2023 р.

Фото: НІМЗ «Бабин Яр»: Фотогалерея.

URL: <https://memory.kby.kiev.ua/exhibition2023/images/dist/gallery/s1-3-4.jpg>
(дата звернення: 18.09.2025)

²³ Radonić L. Displaying violence in memorial museums — reflections on the use of photographs. Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 2023. Vol. 34 (1). P. 66. URL: <https://doi.org/10.25365/oezg-2023-34-1-4> (date of access: 18.09.2025).

²⁴ Sontag S. Regarding the pain of others. New York : Picador Farrar, Straus and Giroux, 2003. Pp. 70–71.

Виставку присвячено пам'яті усіх жертв Бабиного Яру, і розповідає вона не лише про вбитих євреїв, а й про ромів і радянських військовополонених, душевнохворих і українських націоналістів. Куратор виставки, Віталій Нахманович, присвятив українським націоналістам як групі жертв Бабиного Яру окремий стенд, і таким рішенням окреслює українську специфіку пам'ятання про Голокост. Такий музейний наратив не «вписується» в загальноприйняті «західні» візії історії Голокосту, де українцям відводиться роль «співучасників Голокосту». «Українські націоналісти» на окремому стенді представлені емпатично, у кураторському тексті зазначено, що наприкінці 1941 р. нацисти розпочали проти них репресії; до тюрми потрапили близько 200 членів і прихильників ОУН (м), більшість із яких було страчено, серед них — поетеса Олену Телігу разом із чоловіком Михайлом. Загалом у Києві під час нацистської окупації загинув 621 член ОУН (м), десятки активістів ОУН (б). Текст доповнюється довоєнною індивідуальною світлиною родини Теліг. На стенді «Втрата себе», де розповідається про масові розстріли 29 вересня 1941 р. у Бабиному Яру, наведено такий факт: цього дня начальнику слідчого відділу допоміжної поліції, члену ОУН (м) Роману Біді-Гордону вдалося врятувати єврейську родину; «сам він буде розстріляний у Бабиному Яру взимку того ж року». У певному сенсі, ці стенди підсвічують «невидиму» для західної історіографії групу жертв Бабиного Яру.

Український фокус пам'ятання про Бабин Яр дає розуміння того, як Україна реагує на процес європеїзації пам'яті про Голокост і Другу світову війну. Бабин Яр представлено не як ізольовану подію Голокосту, а через нього здійснено спробу конструювання складної мультиперспективи простору тоталітарного насильства. Тимчасом як східноєвропейська модель пам'яті про Голокост чутлива до теми радянського і нацистського тоталітаризмів, виставку «Бабин Яр: Дзеркала смерті» можна розглядати як відправну точку для розмислів про модель пам'яті, що охоплює більший часовий цикл екстремального насильства, а також можливого порівняння музейними засобами злочинів, скоєних трьома режимами: нацизмом, комунізмом і рашизмом (російським фашизмом).

Подяка. Дослідження підготовлено в рамках проекту «Ukrainian Memorial Museums: Exhibiting the Holocaust and war crimes in the context of an ongoing war and European memory culture», що отримав фінансування через проєкт MSCA4Ukraine, який фінансує Європейський Союз. Однак висловлені погляди та думки належать лише автору і не обов'язково відображають погляди Європейського Союзу, Європейського виконавчого агентства з досліджень чи Консорціуму MSCA4Ukraine. Ні Європейський Союз, ні Європейське виконавче агентство з досліджень, ні Консорціум MSCA4Ukraine в цілому, ні будь-які окремі установи-члени Консорціуму MSCA4Ukraine не несуть за них відповідальності.

Galyna Fesenko,
Researcher
at the Institute for Cultural Studies of the Austrian Academy of Sciences
Vienna
Galyna.Fesenko@oeaw.ac.at
D.Sc., Professor,
Professor at the Department of Social and Human Sciences
O. M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv
Kharkiv
Galyna.Fesenko@kname.edu.ua

REPRESENTING A TRAUMATIC PAST IN THE EXHIBITION SPACE OF THE NATIONAL HISTORICAL AND MEMORIAL RESERVE "BABYN YAR"

The exhibition initiatives of the National Historical and Memorial Reserve "Babyn Yar", which mobilize the traumatic past for narratives about the crimes of the ongoing Russian aggression against Ukraine, are reviewed. The tragedy of Babyn Yar is presented not as an isolated event of the Holocaust, but as a kind of prism through which an attempt is made to create a complex multi-perspective view of the space of totalitarian violence (Nazism, Soviet communism, and Rashism/Russian fascism). The special focus is on curatorial choices in the exhibition space, interpreted through the lens of inclusive commemoration of victims. This museological approach, which situates Babyn Yar within a broad temporal framework of extreme violence, is contrasted with established models of Holocaust remembrance, particularly the Eastern European model that emphasizes sensitivity to both Nazi and Soviet totalitarianism. The exhibition 'Babyn Yar: Mirrors of Death' is viewed in the context of the search for a complex balance between national frameworks and transnational museum narratives.

Keywords: cultural memory, totalitarian violence, museum exhibition, inclusive commemoration, Holocaust, World War II, Babyn Yar.

КУЛЬТУРНА ДИПЛОМАТІЯ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анна Корчева,
старша наукова співробітниця
філії «Музей української діаспори»
Музею історії міста Києва
Київ
annakorcheva1@gmail.com

УЧАСТЬ ТЕТЯНИ МИХАЙЛІВСЬКОЇ-ЦИМБАЛ У ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ АРГЕНТИНИ 1920–1940-х РОКІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВУ ВІКТОРА ЦИМБАЛА З КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ)

Стаття досліджує участь Тетяни Михайлівської-Цимбал у громадсько-культурному житті української діаспори Аргентини 1920–1940-х рр. на основі архіву Віктора Цимбала, що зберігається в колекції Музею української діаспори. У дослідженні проаналізовано вибрані документи, листи, протоколи, афіші та світлини, що відображають її діяльність у сфері освіти, театру, жіночого руху та благодійності. Розглянуто участь Михайлівської-Цимбал у заснуванні «Просвіти», створенні «Рідної школи» у Валентин-Альсіні, у драматичному гуртку та в організаціях, зокрема «Союзі Українок». Показано її роль у діяльності Українського Допомогового Комітету та співпрацю з Аргентинським Червоним Хрестом. Стаття доводить, що Михайлівська-Цимбал була однією з ключових постатей другої хвилі еміграції, яка сприяла збереженню ідентичності та консолідації громади. Архів відкриває перспективи для дослідження соціальної історії діаспори, транснаціональних зв'язків і матеріальної культури.

Ключові слова: Тетяна Михайлівська-Цимбал, українська діаспора, друга хвиля еміграції, українці в Аргентині.

Громадсько-культурна діяльність української еміграції в Аргентині є невіддільною частиною ширшої історії української діаспори у XX столітті. У центрі цієї діяльності перебували не лише інституції та відомі лідери, а й окремі особистості, чия щоденна праця підтримувала культурні ініціативи й сприяла збереженню національної ідентичності. Однією з таких постатей була Тетяна Михайлівська-Цимбал, чия участь у культурному житті українців Аргентини у 1920–1940 роках простежується в численних артефактах, що нині зберігаються в колекції Музею української діаспори. Мета цієї статті — показати внесок Михайлівської-Цимбал у формування українських культурних інституцій у Буенос-Айресі на основі аналізу вибраних протоколів, листів, фото та інших документів.

Наприкінці 2024 р. Музею української діаспори було подаровано цілісний архів Віктора Цимбала — українського карикатуриста і маляра, військового УНР, представника другої хвилі еміграції, який більшу частину життя провів в еміграції в Аргентині та США. Серед архіву — велика кількість документів і світлин, що розкривають життя й діяльність Віктора Цимбала та його дружини Тетяни Михайлівської-Цимбал. Так само як і Віктор, Тетяна була активно залучена до громадського життя української діаспори. Значна частина артефактів охоплює

1923–37 р.

З Європи до Аргентини я з чоловіком прибули 25 травня 1923 року в м. Буенос-Айрес. Не знайшовши роботи в Б.Айресі, ми переїхали до промислового містечка, за 65 кіл. від Б.А., Беріссо. В ті часи ^{в Аргентині/}не чути було щоб хтось вимовляв слово Україна. Як мені прийшлося заповнювати документи при вступі до фабрики на роботу, то виникла проблема якої я національності. Перебрали всі держави світу, що починаються на літеру У і ніхто не знав України. Зрештою, зістановилися на "Австраліяна" /Австралійка/, так на фабриці я фігурувала.

Рис. 1. Фрагмент біографічного машинопису Тетяни Михайлівської-Цимбал.
Колекція Музею української діаспори

період перебування подружжя в Аргентині — саме їх буде проаналізовано в цій статті.

Як зазначають дослідники, українська еміграція до Аргентини почалась у 1890-х роках ¹. Дослідники Сергій Ціпка і Оксана Сапеляк наводять конкретну дату початку еміграції — 1897 рік ²³. Тетяна Михайлівська-Цимбал емігрувала до Аргентини в період Другої хвилі еміграції з України. Вона народилася 20 березня 1900 р. в Брацлаві (сучасна Вінничина). У 1917–1921 роках брала участь в українських національно-визвольних змаганнях як розвідниця та зв'язкова. Після поразки України в національно-визвольних змаганнях восени 1920 р. ⁴ Тетяна Михайлівська-Цимбал емігрувала до Румунії разом із чоловіком Іваном Уховим, полковником УНР. За інформацією з мемуарів Тетяни Михайлівської-Цимбал, вони прибули до Аргентини 9 липня 1923 р. ⁵ Там подружжя оселилося у Буенос-Айресі, а невдовзі переїхало за 60 км звідти, до містечка Беріссо.

У біографічних машинописах Тетяни Михайлівської-Цимбал, що зберігаються в колекції Музею української діаспори (рис. 1), знаходимо цікаву інформацію, яка не увійшла до її мемуарів «Спогади (моє життя на еміграції)» (1984). Наприклад, у машинописі зафіксовано такі свідчення: «В ті часи в Аргентині не чути було щоб хтось вимовляв слово Україна. Як мені прийшлося заповнювати документи при вступі до фабрики на роботу, то виникла проблема якої я національності. Перебрали всі держави світу, що починаються на літеру У і ніхто не знав України. Зрештою зістановилися на "Австраліяна"/ Австралійка, так на фабриці я і фігурувала». Надання довільної національності («австралійка») свідчить, що в щоденному

¹ Данилишин М. Українці в Аргентині. Буенос-Айрес : Imprenta Dorrego, 1979. С. 78.

² Сапеляк О. Українська спільнота в Аргентині: історико-етнологічний аспект. Львів : Червона Калина, 2008. С. 13.

³ Ціпка С. Українці в Аргентині (1897–1950): творення громади. Київ : Дуліби, 2015. С. 10.

⁴ Михайлівська-Цимбал Т. Спогади (моє життя на еміграції). Буенос-Айрес : Видавництво Юліяна Середяка, 1984. С. 9.

⁵ Там само. С. 16.

Рис. 2. Тетяна Михайлівська-Цимбал з учнями «Рідної школи» у Валентин-Альсіна, Аргентина. 1920–1930-ті. *Колекція Музею української діаспори*

житті українці стикалися з неможливістю офіційно назватися тими, ким вони себе вважали. Цей фрагмент наочно ілюструє проблему «невидимості» українців у Аргентині й те, як такі епізоди підживлювали зусилля культурно-просвітницької діяльності: потреба бути «видимими» ставала мотивацією для створення гуртків, шкіл, культурних інституцій.

У серпні 1923 р.⁶ (згідно з іншими джерелами — восени) Тетяна Михайлівська-Цимбал, її перший чоловік Іван Ухив і декілька інших емігрантів-військових українських визвольних змагань заснували перше українське товариство у аргентинському містечку Беріссо під назвою «Молода Громада». У лютому 1924 р. воно отримало статус «Просвіти» (прийняло статут Львівської «Просвіти»). Товариство **«Просвіта»** — одна з найстаріших організацій української діаспори в Аргентині⁷, філії якої можна було знайти в різних містах країни. Того ж року, незалежно від організації в Беріссо, у Буенос-Айресі з'явилося ще одне товариство з такою самою назвою⁸.

У 1928 році Михайлівська-Цимбал і Ухив розлучилися, а Тетяна того ж року зустріла Віктора Цимбала, свого майбутнього другого чоловіка⁹. Віктор прибув

⁶ Михайлівська-Цимбал Т. Спогади (моє життя на еміграції). С. 22.

⁷ Кардаш П., Кот С. Українці в світі. Київ — Мельбурн : Видавництво «Фортуна», 1995.

⁸ Данилишин М. Українці в Аргентині. С. 102.

⁹ Михайлівська-Цимбал Т. Спогади (моє життя на еміграції). С. 37.

до Буенос-Айреса восени 1928 р.¹⁰ Він був вояком українських визвольних змагань і випускником Празької художньо-промислової школи, а в Аргентині почав заробляти на життя виконанням графічних рекламних замовлень.

У другій половині 1920-х — на початку 1930-х рр. Тетяна Михайлівська-Цимбал активно долучалася до життя української діаспори, зокрема брала участь у діяльності товариства «Просвіта». Однією з її значних громадських ініціатив стало відкриття **«Рідної школи»** у Валентин-Альсіна, відповідне рішення було ухвалено спільно з Віктором Цимбалом¹¹. На той час Віктор забезпечував фінансування: орендував приміщення і оплачував обіди для дітей, а Тетяна працювала вчителькою¹². Фото Тетяни з учнями того періоду зберігаються в колекції Музею української діаспори (рис. 2).

Дослідник української діаспори в Аргентині Сергій Ціпко пише: «Серед завдань «Просвіти» чи не найбільшим було поширення освіти...»¹³. Саме для здійснення цієї освітньої місії та опікування «Рідними школами» в Аргентині у вересні 1932 р. в товаристві «Просвіта» було створено Шкільну секцію¹⁴. Із протоколу засідання Шкільної секції товариства «Просвіта» в Аргентині від 12 березня 1934 р. (рис. 3) дізнаємося, що дата заснування Шкільної секції — 25 вересня 1932 р. Тетяна долучилася до секції у 1934 році.

Іншою цікавою частиною наведеного вище Протоколу є текст «Правильника» (статуту), спеціально сформульованого для Шкільної секції як частини товариства «Просвіта». У ньому визначено основні завдання: поширення української ідентичності серед дітей емігрантів, створення нових шкіл і відділів, активна пропаганда української освіти через пресу й серед представників громади, обов'язкове залучення українських родин до навчання дітей у «Рідних школах», розроблення внутрішніх регламентів відповідно до потреб часу, регулярне інспектування шкільних відділів та створення системи нагляду за якістю навчального процесу.

Наступний документ (рис. 4) є продовженням протоколу і «Правильника» Шкільної секції товариства «Просвіта» в Аргентині від 1934 року. У ньому визначено практичні засади діяльності українських шкіл для дітей емігрантів. Фонди призначалися насамперед на оплату вчителів і утримання школи. Мінімальна платня становила 70 песо на місяць під час навчання і 35 під час канікул, максимум — до 120 песо залежно від фондів. Щороку мали укладати навчальну програму, заняття тривали по шість годин на день, а також обов'язково проводили дві дитячі вистави. Учитель у всіх шкільних справах підпорядковувався секції.

Окремо прописано діяльність Батьківського комітету, що складався з трьох осіб і виконував дорадчі функції, а також забезпечував участь батьків у шкільних

¹⁰ Горинь Б. Туга Віктора Цимбала. Київ : Пульсари, 2005. С. 118.

¹¹ Там само. С. 129.

¹² Там само.

¹³ Ціпко С. Українці в Аргентині. С. 138.

¹⁴ Горинь Б. Туга Віктора Цимбала. С. 129.

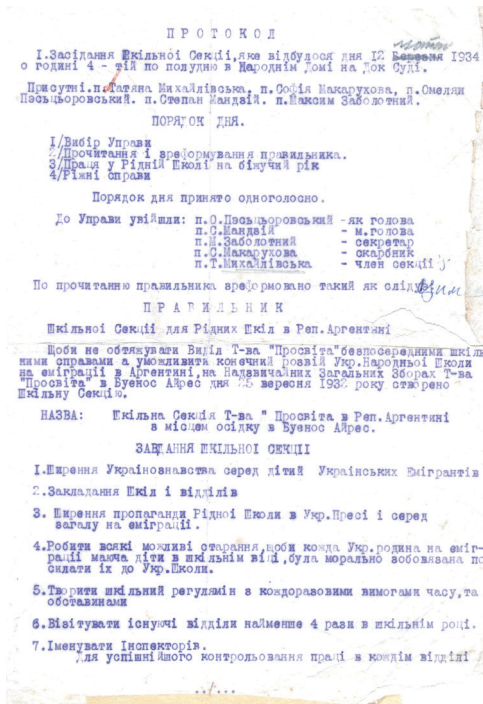

Рис. 3. Протокол засідання Шкільної секції товариства «Просвіта» в Аргентині.
12 березня 1934 р.
Колекція Музею української діаспори

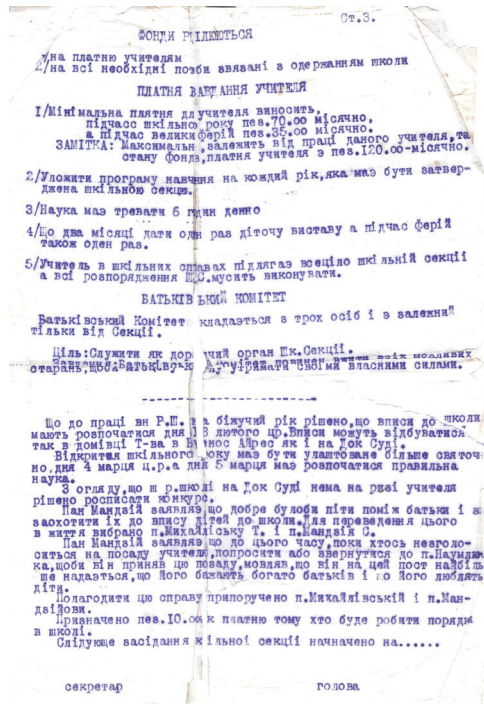

Рис. 4. Документ засідання Шкільної секції товариства «Просвіта» в Аргентині.
12 березня 1934 р.
Колекція Музею української діаспори

справах. Вирішено, що запис дітей до школи починався з 1 лютого, відкриття навчального року супроводжувалося урочистим святом 4 березня, а з 5 березня розпочиналися заняття. Через відсутність учителя в українській школі Док-Суді планувалося провести конкурс. Також, згідно з протоколом, було ухвалено виплату в розмірі 10 песо особі, відповідальній за порядок у школі.

Ще до того, як Тетяна Михайлівська-Цимбал і Віктор Цимбал заснували «Рідну школу» у Валентин-Альсіні, у передмістях Буенос-Айреса, Док-Суді та Беріссо, уже діяли відповідні школи¹⁵. Відомо, що в Док-Суді на початку 1930-х відкрили першу щоденну українську школу¹⁶. В «Рідній школі» в Док-Суді один день на тиждень вчителювала Михайлівська-Цимбал¹⁷.

Проаналізовані документи, пов'язані з діяльністю Михайлівської-Цимбал в українських школах в Аргентині, а також Шкільної секції аргентинського товариства

¹⁵ Горинь Б. Туга Віктора Цимбала. С. 129.

¹⁶ Там само. С. 128.

¹⁷ Михайлівська-Цимбал Т. Спогади (моє життя на еміграції). С. 37.

Рис. 5. Нестор Величковський на сцені під час вистави драматичної секції організації «Просвіта». Аргентина. 1936 р.

Колекція Музею української діаспори

Рис. 6. Тетяна Михайлівська-Цимбал в театральному образі вельможної пані Кочубей. Валентин-Альсіна. Аргентина. 1940 р.

Колекція Музею української діаспори

«Просвіта», демонструють прагнення української громади Аргентини до чіткої організації шкільництва, контролю якості навчання та залучення батьків, що було ключовим засобом збереження мови й культури на еміграції.

Іншою цікавою ініціативою української організації «Просвіти» в Аргентині був **драматичний гурток**. У колекції Музею української діаспори зберігається кілька пов'язаних із ним артефактів.

Відомо, що Михайлівська-Цимбал режисувала постановки драматичного гуртка «Просвіти» у Валентин-Альсіні¹⁸. А в Буенос-Айресі, до якого Михайлівська-Цимбал переїхала з першим чоловіком Іваном Уховим у 1924 р., здебільшого брала участь у виставах як акторка¹⁹. Ухів активно долучався до роботи драматичного гуртка. Так само, як і пізніше Віктор Цимбал, який часто докладався до вистав як режисер і актор, а також розробляв декорації та костюми для сценічних постановок²⁰. Участь у виставах брали й Нестор та Слава Величковські: Нестор — ветеран Українських січових стрільців (УСС), член Української військової організації (УВО) та відомий український гуморист в Аргентині, Слава — активна громадська діячка²¹. Серед фотоартефактів архіву Віктора Цимбала колекції Музею української діаспори знаходимо кілька світлин акторів у сценічних образах. На першому фото — Нестор Величковський

¹⁸ Горинь Б. Туга Віктора Цимбала. С. 131.

¹⁹ Михайлівська-Цимбал Т. Спогади (моє життя на еміграції). С. 28.

²⁰ Горинь Б. Туга Віктора Цимбала. С. 123.

²¹ Подобед П. Наші в Аргентині. *Героїка*. 25 Вересня 2016. URL: <https://web.archive.org/web/20220322171327/http://geroika.org.ua/nashi-v-arhentyini/> (дата звернення: 15.09.2025)

Рис. 7. Афіша оперети
«Наталка Полтавка». Аргентина.
17 листопада 1934 р.
Колекція Музею української діаспори

під час вистави 1936 р.²², декорації до якої малював Віктор Цимбал (рис. 5). На другому фото 1940 року зображена Тетяна Михайлівська-Цимбал у театральному образі вельможної пані Кочубей (рис. 6).

Крім того, в архіві Віктора Цимбала з колекції Музею української діаспори збережено декілька афіш вистав драматичного гуртка, підпорядкованого «Просвіті», у Валентин-Альсіні. Проаналізуємо афішу театральної вистави «Наталка Полтавка» (рис. 7), що відбулася 17 листопада 1934 р. в містечку Валентин-Альсіна. Для постановки було обрано оперету «Наталка Полтавка» Івана Котляревського з музикою Миколи Лисенка, культовий твір українського театру. Захід поєднував виставу з танцювальним вечором. У візуальному оформленні афіші використано орнаментальний мотив і малюнок української хати як символи «своєї» культури в чужому середовищі.

Отже, діяльність драматичного гуртка «Просвіти» в Аргентині постає важливим прикладом культурної самоорганізації української еміграції, що сприяла не лише збереженню національної ідентичності, а й утвердженню українського театрального мистецтва в новому соціокультурному контексті. Артефакти з архіву Віктора Цимбала, зокрема фотографії та афіші, фіксують не лише факт театральної діяльності, а й прагнення відтворити у візуальній і сценічній формах символи української культури — як у виборі класичного репертуару («Наталка Полтавка»), так і в застосуванні етнографічних мотивів у декораціях та графічному оформленні. У такий спосіб театральні ініціативи української громади в Аргентині стали простором творення «української присутності» на чужині, де мистецтво поєднувалося із громадською діяльністю, а культурна пам'ять — із новими практиками репрезентації.

Важливою частиною громадської діяльності Тетяни Михайлівської-Цимбал було залучення до діяльності жіночих організацій. У 1933 році²³ Михайлівська-Цимбал стала однією з засновниць **«Союзу Українок»** в Аргентині²⁴. Водночас відомо про діяльність жіночих секцій у складі різних українських товариств у

²² Михайлівська-Цимбал Т. Спогади (моє життя на еміграції). С. 78.

²³ Ціпко С. Українці в Аргентині. С. 113.

²⁴ Михайлівська-Цимбал Т. Спогади (моє життя на еміграції). С. 58.

Аргентині²⁵. Управа «Просвіти», де діяли власні жіночі секції, сприйняла новий «Союз Українок» як конкурентний проєкт, що відбиратиме активні сили, необхідні для проведення імпрез і збирання коштів. Це спричинило тиск на організацію і навіть вимогу її ліквідувати. Засновниці, хоча й погодилися на компроміс (спільні заходи та передання доходів до каси «Просвіти»), усе ж зберегли власну автономність²⁶. У 1946 році «Союз Українок» фактично припинив діяльність через створення Українського Допомогового Комітету, однак організацію офіційно не ліквідували (залишались касова й протокольна книги та кошти в банку). Членкині «Союзу Українок» почали співпрацю з Українським Допомоговим Комітетом, передавши частину коштів зі своєї каси, — вони вважали за потрібне долучитися до роботи Комітету, основним завданням якого була допомога українцям у Ді-Пі таборах.

Тетяна Михайлівська-Цимбал описує у своїх мемуарах «Спогади (моє життя на еміграції)» (1984) конфлікт, що стосується проблеми спадкоємності та легітимності української жіночої організації в Аргентині «Союз Українок». Прибуття нової хвилі емігранток після Другої світової війни привело до повторного заснування «Союзу Українок» без попереднього вивчення історії вже наявної інституції та без залучення її членкинь²⁷. Такий крок призвів до почуття маргіналізації та ігнорування попереднього досвіду серед старших учасниць, що виразно проявилось в епізоді, коли Тетяні Михайлівській-Цимбал, колишній активістці, не надали слова на установчих зборах, а її документи та матеріали було прийнято без належного визнання²⁸. Подальша реакція нової управи обмежилася формальним підтвердженням правильності фінансової звітності, однак не передбачала жодних публічних вибачень чи рефлексії щодо правонаступництва.

Цікавим є протокол перевірки касової книги «Союзу Українок» в Аргентині, складений у Буенос-Айресі 15 червня 1949 р. (рис. 8), який підтверджує сказане вище. Він фіксує результати перевірки фінансової діяльності організації за період від 26 травня 1937 р. до 25 травня 1945 р. Проведена ревізія підтвердила правильність записів про надходження і витрати, а також відповідність підсумкових сум. У тексті зазначено, що залишок коштів передали до Українського Допомогового Комітету в Аргентині для подальшого використання. Протокол засвідчує дисципліноване й прозоре ведення фінансової документації Союзу українок і демонструє його активну співпрацю з іншими українськими інституціями діаспори. Документ підписаний головою Контрольної комісії «Союзу Українок» Анною Денисюк.

Згідно з Богданом Горинем, восени 1945 р. подружжя Цимбалів, Андрій Білопольський, Андріян Аврам, Омелян Пісцьоровський, Мирослава

²⁵ Зарубіжні українці. Довідник. Київ : Видавництво «Україна», 1991.

²⁶ Михайлівська-Цимбал Т. Спогади (моє життя на еміграції). С. 60.

²⁷ Там само. С. 121.

²⁸ Там само. С. 121.

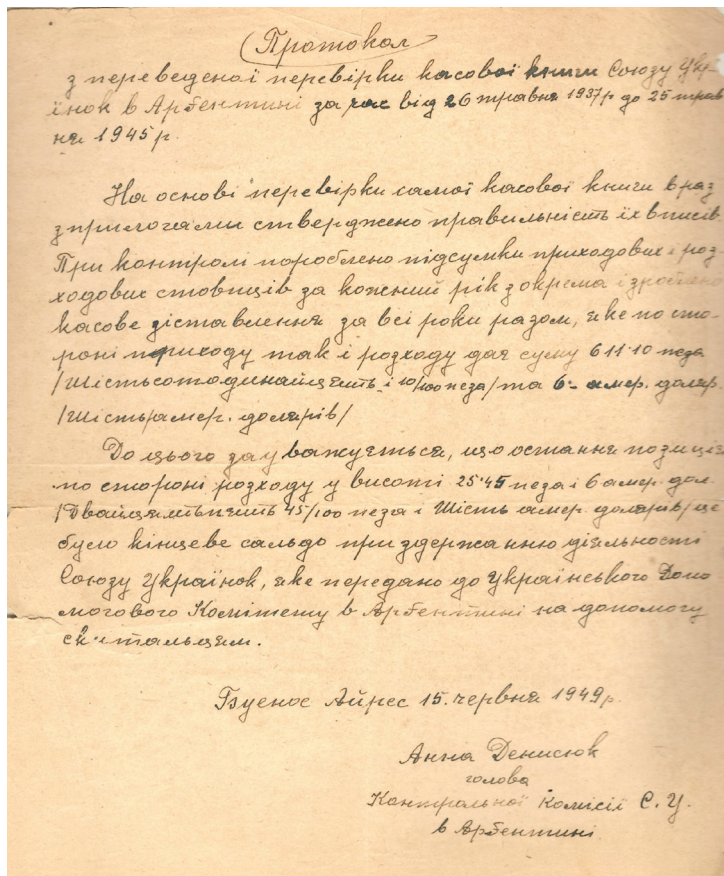

Рис. 8. Протокол перевірки касової книги «Союзу Українок». Буенос-Айрес. Аргентина. 15 червня 1949 р. Колекція Музею української діаспори

Пісцьоровська та Євген Герцов ухвалили рішення про створення **Українського Допомогового Комітету** ²⁹. Громадські діячі зв'язалися з Ді-Пі таборами в Німеччині, щоб дізнатися про стан і потреби українців, які там перебувають. Відповідно до потреб переміщених осіб, Український Допомоговий Комітет зібрав кошти і одяг. Деякі джерела свідчать про іншу дату заснування Допомогового Комітету — 1943 рік ³⁰. Однак відомо, що, станом на 1948 р., Комітет допоміг близько 2 тисячам українців емігрувати до Аргентини ³¹.

Щодо цього питання розгляньмо документ із колекції Музею української діаспори — лист Андрія Білопольського Віктору Цимбалу та Тетяні Михайлівській-Цимбал

²⁹ Горинь Б. Туга Віктора Цимбала. С. 154.

³⁰ Данилишин М. Українці в Аргентині. С. 104.

³¹ Ціпко С. Українці в Аргентині. С. 229.

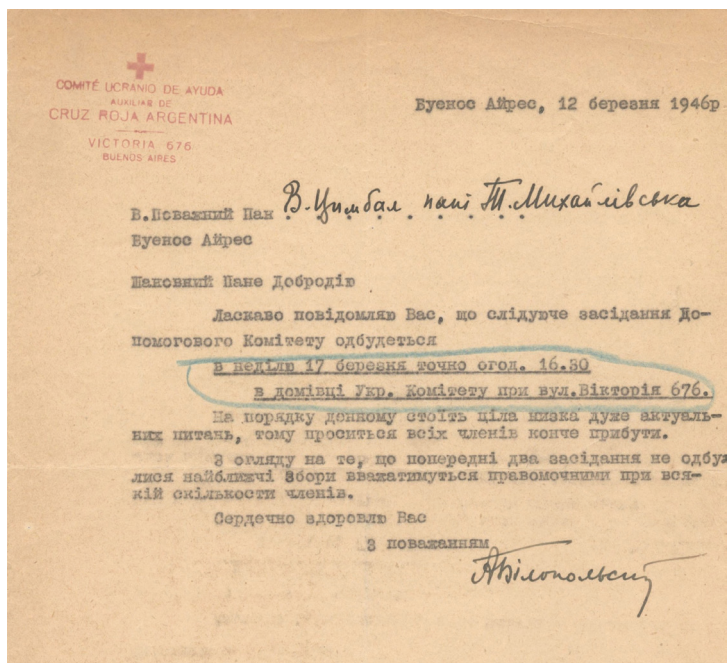

Рис. 9. Лист Андрія Білопольського до Віктора Цимбала і Тетяни Михайлівської-Цимбал. Буенос-Айрес. Аргентина. 12 березня 1946 р. Колекція Музею української діаспори

від 12 березня 1946 р., де він повідомляє про майбутні збори Допомогового Комітету (рис. 9). Цей документ відображає й підтверджує залучення подружжя Цимбалів до мережі взаємодопомоги, яка забезпечувала матеріальну й соціальну підтримку новоприбулим емігрантам.

Цікавим є й документ, виданий Головним управлінням міграційної служби Аргентинської Республіки у місті Буенос-Айрес 21 січня 1948 р. (рис. 10). Це офіційний дозвіл, адресований начальнику митного порту Дарсена-Норте. У документі підтверджується, що Тетяна Михайлівська-Цимбал — членкиня Українського комітету допомоги жертвам війни, власниця посвідчення особи № 918854, має право піднятися на борт судна. Метою її перебування зазначено організацію комунікації з пасажирами української національності, які прибувають до Аргентини, і координацію їхньої діяльності. Документ підписаний начальником Відділу контролю в'їзду Педро Арнальдо Суаресом і засвідчений офіційною печаткою.

Документ від 30 жовтня 1948 р. є сертифікатом Українського комітету допомоги жертвам війни, в якому йдеться, що Комітет діяв у Буенос-Айресі як допоміжний підрозділ Аргентинського Червоного Хреста (рис. 11). У ньому засвідчується, що пані Тетяна Михайлівська-Цимбал була членкинею Дирекційної

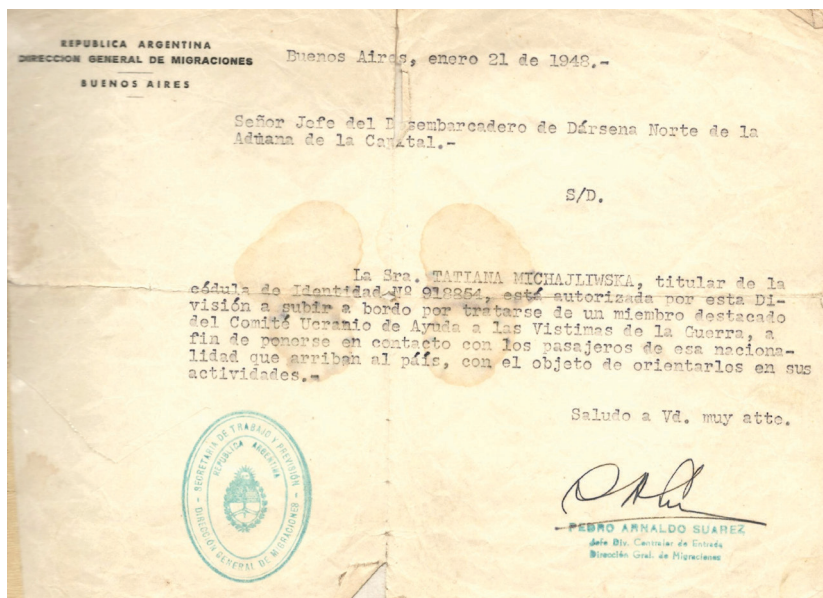

Рис. 10. Дозвіл Тетяні Михайлівській-Цимбал на перебування на судні.
Буенос-Айрес. Аргентина. 21 січня 1948 р. Колекція Музею української діаспори

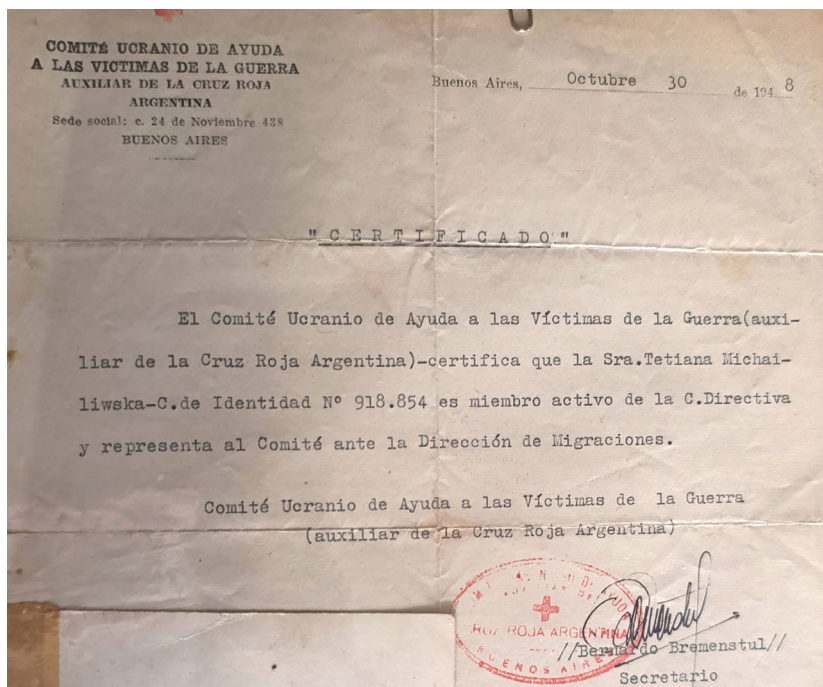

Рис. 11. Сертифікат Українського комітету допомоги жертвам війни, який засвідчує,
що Т. Михайлівська-Цимбал була офіційною представницею Комітету перед Дирекцією у справах
міграції. Буенос-Айрес. Аргентина. 30 жовтня 1948 р. Колекція Музею української діаспори

Рис. 12. Членкині Жіночої секції «Просвіти» і «Союзу Українок» в'яжуть светри для військових Галицької дивізії. Аргентина. 1940-ві. Колекція Музею української діаспори

ради та офіційною представницею Комітету перед Дирекцією у справах міграції. Цей сертифікат надавав їй право входити до готелю для іммігрантів і представляти українську громаду в роботі Комітету з приймання й скерування новоприбулих переселенців. Документ містить підписи й печатки Аргентинського Червоного Хреста і посадових осіб, що підтверджує його юридичну силу. Цей сертифікат є свідченням активної участі Михайлівської-Цимбал у громадсько-організаційному житті української діаспори та відображає ширший процес інституційної діяльності українських емігрантських структур в Аргентині після Другої світової війни, коли до країни прибували тисячі переселенців із таборів переміщених осіб у Європі.

Крім того, у цей період українські активісти в Аргентині дізналися про перебування українських військових Галицької дивізії в таборі для військовополонених у Ріміні (Італія)³². На фото з архіву Віктора Цимбала можна побачити членкинь Жіночої секції «Просвіти» і «Союзу Українок» за в'язанням светрів для дивізійників (рис. 12). Четверта праворуч — Тетяна Михайлівська-Цимбал. Згідно з підписом на звороті фото, перша праворуч стоїть — Ксеня Мушак, довголітня голова Жіночої секції Центрального товариства «Просвіта». Цей фотодокумент підтверджує допомогу членкинь Жіночої секції «Просвіти» і «Союзу Українок»

³² Михайлівська-Цимбал Т. Спогади (моє життя на еміграції). С. 110.

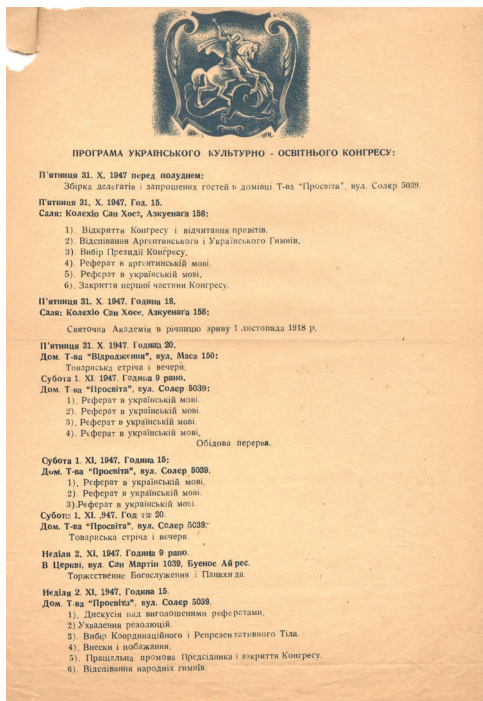

Рис. 13. Протокол засідання Шкільної секції товариства «Просвіта» в Аргентині.
12 березня 1934 р.
Колекція Музею української діаспори

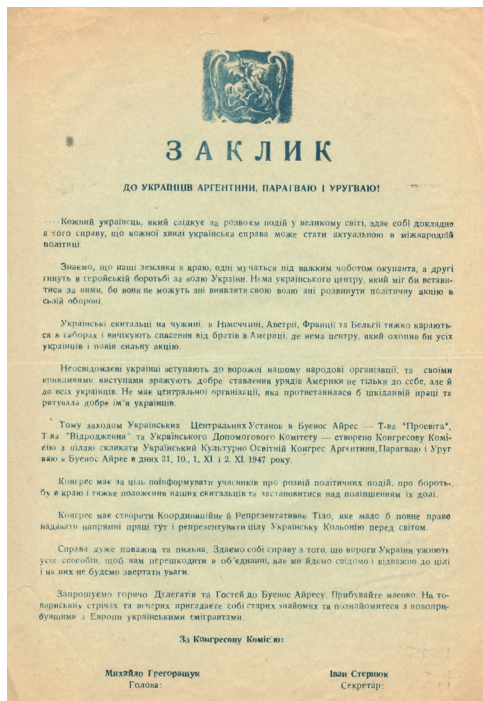

Рис. 14. Документ засідання Шкільної секції товариства «Просвіта» в Аргентині.
12 березня 1934 р.
Колекція Музею української діаспори

українським військовополоненим у період після Другої світової війни.

Наведені документи та свідчення яскраво демонструють масштабну діяльність Тетяни Михайлівської-Цимбал у сфері громадської та благодійної роботи української діаспори в Аргентині після Другої світової війни. Її участь у створенні й функціонуванні Допомогового комітету, співпраця з Аргентинським Червоним Хрестом, а також залучення до мережі жіночих організацій свідчать про поєднання інституційного та особистісного вимірів цієї діяльності. Михайлівська-Цимбал була офіційною представницею Комітету перед державними структурами, забезпечуючи юридичне й організаційне оформлення процесу допомоги українським емігрантам. Усе це характеризує її як одну з ключових постатей української громади в Аргентині, чия діяльність сприяла консолідації еміграційного середовища та інтеграції новоприбулих українців у нову країну.

Інша важлива ініціатива української діаспори в Аргентині 1940-х рр., до якої була долучена Михайлівська-Цимбал, — Перший Український культурно-освітній конгрес, який відбувся з 31 жовтня до 2 листопада 1947 р. Подія

позиціонувалася як перше масштабне зібрання українців Аргентини та представників інших країн Південної Америки ³³. Метою Конгресу була консолідація українських громад Аргентини, Парагваю й Уругваю, створення координаційного та представницького органу діаспори, а також формування спільної позиції в боротьбі за незалежність України.

Додаткові подробиці програми заходів першого Українського культурно-освітнього конгресу в Південній Америці дізнаємося з архівного документа (рис. 13). У ньому докладно описано порядок роботи конгресу: відкриття, читання рефератів українською та іспанською мовами, святкова академія до річниці Листопадового чину 1948 р., богослужіння й панахида, товариські зустрічі та вечери.

Іншим артефактом із цієї події є заклик до українців Аргентини, Парагваю та Уругваю взяти участь в Українському культурно-освітньому конгресі в Буенос-Айресі (30 листопада — 2 грудня 1947 р.) (рис. 14). На Конгресі було обговорено політичні й культурні завдання, шляхи боротьби за незалежність України та організацію української спільноти в Аргентині, Парагваї та Уругваї, а також наголошено на актуальності українського питання у світі. Окрему увагу акцентовано на стражданні українців у Європі (в таборах і під окупацією). Автори заклику засуджували діяльність несвідомих українців та обґрунтовували потребу створення координаційного та представницького органу діаспори.

У візуальному оформленні обох документів у верхній частині зображено емблему Українського культурно-освітнього конгресу авторства Віктора Цимбала ³⁴. Тетяна Михайлівська-Цимбал не була присутня на Конгресі, проте у «Спогадах» ³⁵ згадує цю подію завдяки активній участі в ній Віктора Цимбала. Ці документи є важливим свідченням самоорганізації української еміграції після Другої світової війни, коли хвиля політичних біженців опинилася у Південній Америці. Вони демонструють прагнення створити консолідований центр, що міг би репрезентувати українські інтереси в регіоні та підтримувати національну боротьбу за незалежність.

Відомо, що у 1947 р., унаслідок першого Конгресу Українців в Аргентині, виникла Українська Центральна Репрезентація (УЦР), яка діє і дотепер ³⁶.

У статті ми розглянули частину артефактів з архіву Віктора Цимбала колекції Музею української діаспори, пов'язаних із прибуттям Тетяни Михайлівської-Цимбал до Аргентини і її подальшою діяльністю в українській «Рідній школі», культурно-громадському товаристві «Просвіта» і драматичному гуртку в його складі. Крім того, ми проаналізували документи, що свідчать про діяльність Тетяни Михайлівської-Цимбал у жіночих організаціях, зокрема в «Союзі Українок»,

³³ Данилишин М. Українці в Аргентині. С. 138; Сапеляк О. Українська спільнота в Аргентині. С. 75.

³⁴ Горинь Б. Туга Віктора Цимбала. С. 161.

³⁵ Михайлівська-Цимбал Т. Спогади (моє життя на еміграції). С. 129–130.

³⁶ Ціпко С. Українці в Аргентині. С. 232.

Українському Допомоговому Комітеті та Українському Конгресі. Артефакти переконливо засвідчили активну роль Тетяни Михайлівської-Цимбал у суспільно-культурному житті українців Аргентини та окреслили її як одну з ключових постатей другої хвилі еміграції.

Робота з архівом Віктора Цимбала демонструє багатий потенціал вибраного корпусу джерел для подальших досліджень. Ідеться не лише про вивчення персоналій, а й про реконструкцію соціальних зв'язків української громади Аргентини, простеження транснаціональних контактів, а також аналіз матеріальної та візуальної культури діаспори у 1920–1940-х роках.

Anna Korcheva,

Senior Researcher,
Museum of Ukrainian Diaspora
(Branch of the Kyiv History Museum)
Kyiv

**TETYANA MYKHAILIVSKA-TSYMBAL'S INVOLVEMENT
IN THE CIVIL AND CULTURAL LIFE OF THE UKRAINIAN
DIASPORA IN ARGENTINA IN THE 1920S–1940s
(BASED ON MATERIALS FROM VIKTOR TSYMBAL'S ARCHIVE
IN THE MUSEUM OF UKRAINIAN DIASPORA COLLECTION)**

This article examines Tetyana Mykhailivska-Tsymbal's participation in the social and cultural life of the Ukrainian diaspora in Argentina in the 1920s–1940s, based on Viktor Tsymbal's archive preserved in the collection of the Museum of the Ukrainian Diaspora. Selected documents, letters, minutes, posters, and photographs reflecting her activities in the fields of education, theater, the women's movement, and charity are analyzed. Mykhailivska-Tsymbal's participation in the founding of 'Prosvita,' the establishment of the Ukrainian school in Valentin Alsina, her work in a drama group and in organizations, in particular the Union of Ukrainian Women, are examined. Her role in the activities of the Ukrainian Relief Committee and cooperation with the Argentine Red Cross is highlighted. The article demonstrates that Mykhailivska-Tsymbal was one of the key figures of the second wave of emigration, contributing to the preservation of identity and the consolidation of the community. The archive opens up prospects for research into the social history of the diaspora, transnational ties, and material culture.

Keywords: Tetyana Mykhailivska-Tsymbal, Ukrainian diaspora, second wave of emigration, Ukrainians in Argentina.

ВИСТАВКОВИЙ ПРОЄКТ «УКРАЇНКИ»: ВІДЗНАЧЕННЯ 100-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ СОЮЗУ УКРАЇНОК АМЕРИКИ ТА ПОПОВНЕННЯ МУЗЕЙНОЇ КОЛЕКЦІЇ

Історико-мистецький виставковий проєкт «УКРАЇНКИ» став знаковою подією у діяльності Музею української діаспори 2025 року. Експозиція виставки представила 100-річну історію однієї з найстаріших українських жіночих організацій США — Союзу Українок Америки (СУА), що й досі діє, репрезентувавши рідкісні архівні світлини та друковані матеріали, а також уперше оприлюднивши для широкого загалу колекцію мистецьких творів тринадцяти сучасних українсько-американських художниць, подаровану Музею української діаспори за ініціативи та сприяння СУА.

Ключові слова: українська діаспора, еміграція, колекція, виставка, Союз Українок Америки, Музей української діаспори.

Свій 100-річний ювілей у 2025 р. відзначив Союз Українок Америки (СУА) — одна з найбільших і найстаріших українських жіночих організацій у США. СУА було засновано влітку 1925 р. в Нью-Йорку за ініціативи українських делегаток Міжнародного жіночого конгресу Ганни Чикаленко-Келлер, Олени Лотоцької та Юлії Яреми. Першими членкинями СУА стали представниці п'яти українських жіночих товариств США. Від самого початку заснування Союз Українок Америки поставив собі за мету зберігати українську національну й культурну ідентичність у діаспорі, дбати про українців в Україні й світі та підтримувати свою історичну батьківщину. «Українське жіноцтво в Америці, попри свою діяльність серед тутешнього громадянства, все пильно слідувало і багато праці та думок присвячувало подіям в Україні. Воно часто черпало відтіля натхнення для своїх починів, та віддавало велику частину свого труду на підтримку добрих починів на українських землях»¹, — зазначено в ювілейному виданні до 15-річчя заснування Союзу Українок Америки. Станом на сьогодні за підрахунками організації СУА об'єднує понад 1700 членкинь у 14 штатах США та 63 осередках, продовжуючи дотримуватись своїх засадничих місій.

З 10 липня до 28 вересня 2025 р. в Музеї української діаспори було представлено масштабний історико-мистецький виставковий проєкт «УКРАЇНКИ». Проєкт був приурочений до 100-річного ювілею Союзу Українок Америки та вперше оприлюднив для широкого загалу колекцію творів живопису, графіки й скульптури тринадцяти сучасних українсько-американських мисткинь, подаровану музею за сприяння СУА. Виставку було реалізовано спільно з Союзом Українок Америки,

¹ Альманах Союзу Українок Америки. 1925–1940. Нью-Йорк, 1941. С. 5.

Музеєм історії міста Києва і за підтримки Міжнародного благодійного фонду світових українців «Діаспора».

Підготовка проєкту тривала понад рік: від ідеї та створення концепції — до отримання в дар колекції художніх творів та відкриття виставки. Кураторкою виставкового проєкту виступила Оксана Підсуха — мистецтвознавиця, в. о. Генерального директора Національного музею «Київська картинна галерея»². До кураторської групи увійшли: Ганна Лексіна — мистецтвознавиця, завідувачка філії «Музей української діаспори», Олександра Драч — культурологиня, провідна наукова співробітниця Музею української діаспори, та Анна Корчева — культурологиня, старша наукова співробітниця Музею української діаспори.

Експозиція виставки «УКРАЇНКИ» розмістилася у чотирьох виставкових залах, кожен з яких мав свою окрему концепцію: «З Україною і задля України» (історія заснування й діяльності Союзу Українок Америки), «Катерина Кричевська-Росандіч» (життя і творчість видатної мисткині й меценатки), «Людмила. Морозова. Українки світу. Українки Америки» (образ української емігрантки у творчості художниці Людмили Морозової) та «Дар Україні» (репрезентація подарованої музею колекції художніх творів сучасних українсько-американських мисткинь).

Перший зал «З Україною і задля України» розповів історію становлення й діяльності Союзу Українок Америки: від 1925 р. до сучасності. Експозиція розкрила три основні засадничі місії СУА: освітню, культурну й соціальну, та підкреслила незмінну підтримку організацією України в найскладніші історичні часи.

На чотирьох тематичних друкованих фризах було відтворено унікальні архівні світлини, що проілюстрували ключові події з життя організації за окресленими напрямками, зокрема: створення Українського Павільйону на Всесвітній Виставці «Століття прогресу» в Чикаго (1933), благодійний розіграш скульптури видатного мистця Олександра Архипенка в рамках діяльності Комітету надзвичайної допомоги голодуючим українцям (1934), створення одного з найпотужніших центрів українського мистецтва в світі — Українського музею в Нью-Йорку (1976), заснування Фонду допомоги дітям Чорнобиля та ініціювання міжнародної резолюції щодо ядерної безпеки (1986), збір коштів на підтримку Революції Гідності та допомога постраждалим українцям у сучасній російсько-українській війні (2014 — сьогодні).

Вибрані оригінальні артефакти, а це документи, світлини, друковані видання різних періодів діяльності Союзу Українок Америки, було розміщено у вітринах. Окрему увагу було відведено примірникам журналу «Наше життя» — періодичному друкованому виданню СУА, що виходить з 1944 року; буклетам, виданим із нагоди відкриття першої виставки в Українському музеї в Нью-Йорку у 1976 р., а також артефактам, присвяченим діяльності Мері Бек (1908–2005) — союзнянки, громадсько-політичної діячки й першої жінки-мера Детройта (штат Мічиган) з

² Оксана Підсуха обіймала посаду завідувачки філії «Музей української діаспори» Музею історії міста Києва з вересня 2014 р. до вересня 2024 р.

українським корінням.

Доповнили зал художні твори сучасних українсько-американських мисткинь, подаровані музею за сприяння Союзу Українок Америки: графічна робота «Дитина Тіні (Чорнобиль)», виконана 2022 р. Лідією Боднар-Балагутрак (1952 р. н.), і живописне полотно «Два Кольори Мої... Поклін Лесі Українці», створене 2021 р. Христиною Кудрик (1940 р. н.).

Про створення подарованої музею картини мисткиня Христина Кудрик розповідає так: «У 2011 році відбулося святкування 120-ліття першопоселення українців у Канаді. Будучи емігранткою третьої хвилі, я хотіла більше довідатись про цю першу. Переглядала оригінальні документи, читала, думала. Створила, вживаючи архівні знімки, печатки і теж письмо, кілька картин. Далі був твір про Шевченка, Майдан, останній — про війну, яку наш ворог провадить в Україні. В останній серії, яку я називаю “Спадщина”, знаходиться картина “Два Кольори Мої... Поклін Лесі Українці”. Для мене ця пісня віддзеркалює два аспекти душі Лесі Українки — любов до життя та журбу за долю батьківщини. В письмі на картині намагалася вибрати цитати, які б віддзеркалювали це, та кольори, які також нагадували б її улюблену українську вишивку. Погляд Лесі Українки — це погляд у будучу долю України! В цей тяжкий час у світі її позитивне, героїчне наставлення до життя може стати прикладом для кожного з нас»³.

Лідія Боднар-Балагутрак так описує свою творчість і подарований до музейної колекції твір: «Поворотний момент у моїй творчості та світогляді настав після моєї першої поїздки до України навесні 1991 року. Ця подорож відкрила мені багатостраждальний, але сповнений надії український народ, а також прекрасну, але розорену геноцидним радянським режимом землю. Під час того шеститижневого перебування в Україні я вирішила присвятити свою творчість “свідченню” про важливі історичні та культурні події України. [...] Як дитина біженців часів Другої світової війни, яка народилася і виросла в США, я жила в двох культурах і сприймаю обидві по-різному. На відміну від українців мого покоління, які жили під репресивним радянським режимом і зараз живуть у розірваній війною країні, я мала свободу досліджувати і ділитися своєю українською спадщиною. Історія та культура України надихають мене. У своїх творчих починаннях я прагну поділитися своїм особливим культурним поєднанням і, роблячи це, доторкнутися до спільної сутності всього людства. [...] “Дитина Тіні (Чорнобиль)” є одним із прикладів моєї творчості, пропущеної крізь призму власних уявлень як візуальної мисткині та української американки»⁴.

Символічним завершенням першого залу став історичний мініфільм про Союз Українок Америки, наданий організацією спеціально для демонстрації на виставці.

Другий зал «Катерина Кричевська-Росандіч» було присвячено життю та творчості цієї видатної української американської художниці третьої хвилі еміграції,

³ Фрагмент інтерв'ю Христини Кудрик з приватного архіву Ганни Лексіної. 2025 р.

⁴ Фрагмент інтерв'ю Лідії Боднар-Балагутрак з приватного архіву Ганни Лексіної. 2025 р.

представниці відомої української мистецької династії Кричевських, чиї твори вже давно є частиною колекції Музею української діаспори.

Катерина Кричевська-Росандіч (1926–2021) народилася в Києві в сім'ї Василя (молодшого) та Олени Кричевських. На початку 1940-х років навчалася у Київській державній художній школі (тепер Київський державний художній ліцей імені Тараса Шевченка). У 1943 році її акварельний пейзаж було відзначено премією на Другій художній виставці у Державному музеї українського мистецтва в Києві (сучасний Національний художній музей України). У тому ж 1943 р., в розпал Другої світової війни, Кричевська з батьками виїхала за кордон. Першою зупинкою на шляху еміграції стала Прага. Тут протягом 1943–1944 рр. мисткиня навчалася в Празькій художньо-промисловій школі. У 1944–1945 роках з батьками перебувала в німецьких Ді-Пі таборах у містах Клетендорф, Бунцлау і Мангайм. У 1946–1948 роках як вільна слухачка відвідувала Гайдельберзький університет (сучасний Гайдельберзький університет Рупрехта-Карла), працювала переважно над створенням дизайнів тканинних узорів і вітальних святкових листівок. Після завершення Другої світової війни, у 1949 р. з сім'єю виїхала до США. Протягом 1955 р. мешкала в Нью-Йорку, мала унікальний досвід роботи в майстернях видатних мистців-емігрантів Якова Гніздовського і Святослава Гординського. У середині 1950-х познайомилася зі своїм дядьком, художником Миколою Кричевським, який мешкав у Франції, взяла у нього перші уроки акварелі. Упродовж 1959 р. як туристка подорожувала Європою: відвідала Францію, Італію, Німеччину, Швейцарію, продовжила вивчати акварельну техніку на пленерах Миколи Кричевського, створила в цей період десятки акварельних пейзажів. У 1960–1970-х влаштовувала персональні виставки, брала активну участь у групових експозиціях, зокрема організованих Союзом Українок Америки. Після здобуття Україною незалежності, у 1993 р. приїздила на батьківщину, виконала серію акварельних краєвидів незалежної України, передала до колекції провідних українських музеїв численні твори та архівні матеріали своєї видатної династії⁵.

Творчість Катерини Кричевської-Росандіч на виставці було представлено взірцевими акварелями американського та українського періодів. Це — пейзажі, виконані у 1940–1960-х у Нью-Йорку, Сан-Франциско, Пало Альто, і краєвиди, створені після відвідин незалежної України: Кловський палац, Європейська площа, Софійська вулиця у Києві та Лук'янівський цвинтар. Доповнили зал вибрані оригінальні друковані артефакти — світлини і запрошення на виставки, що проілюстрували співпрацю Катерини Кричевської-Росандіч із Союзом Українок Америки.

У третьому залі «Людмила Морозова. Українки світу. Українки Америки» мова йшла про збірний образ українських емігранток на прикладі творчості української

⁵ Підсуха О. Катерина Кричевська-Росандіч. *Катерина Кричевська-Росандіч. Дороги. Straßen. Roads* : Альбом / упоряд. О. Підсуха. Київ : Huss, 2021. С. 8–29.

американської мисткині третьої хвилі еміграції Людмили Морозової (1907–1997) та сучасної українсько-американської художниці Юлії Ґасіо (1983 р. н.).

Людмила Морозова народилася в Києві в сім'ї адвоката, що належав до близького оточення гетьмана Павла Скоропадського. Вивчала малярство у київської художниці Анни Крюгер-Прахової. Профільну мистецьку освіту здобула в Київській художньо-індустріальній профшколі в майстерні Костянтина Єлеви у 1925–1927 рр. і Київському художньому інституті (сучасна Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури) в майстерні Федора Кричевського у 1928–1931 рр. Морозова стала однією з небагатьох, хто насмівився виступити проти знесення Михайлівського Золотоверхого собору. Мисткиня виконувала зарисовки фресок і мозаїк святині, щоб зберегти про них пам'ять. Перебуваючи в еміграції в Америці, продавала свої картини та відправляла виручені кошти на відбудову Михайлівського Золотоверхого. У 1936 році Людмила Морозова стала першою українською жінкою-художницею, що взяла участь в археологічній експедиції відомого науковця Іполита Моргілевського до Сванетії (сучасна Грузія), виконавши там серію олійних пейзажів. Другу світову війну мисткиня зустріла в Києві. У 1943 році разом з матір'ю емігрувала за кордон. Під час бомбардування Дрездена втратила значну частину своїх картин. Після завершення війни мешкала в Ді-Пі таборах у Берхтесгадені й Ашафенбурзі, створила чимало німецьких пейзажів у цей період. У 1951 році Морозова виїхала до США. До початку 1960-х мешкала в Нью-Йорку, викладала живопис і рисунок у мистецькій школі Queensboro Society of Art. З 1962 року мешкала в Гантері (штат Нью-Йорк). Протягом 1960–1980-х виїздила на пленери до Греції, написала десятки пейзажів Родоса, Міконоса, Санторині, Містри. Художниця брала активну участь у діяльності української діаспори Америки й часто експонувала свої твори на виставках, організованих, зокрема, й Союзом Українок Америки⁶.

Провідне місце у творчості Людмили Морозової посідає жіночий портрет. На своїх полотнах мисткиня влучно передавала внутрішній світ і настрої портретованих, тонко володіючи технікою олійного живопису. Ймовірно, захоплення цим жанром привив мисткині її вчитель — Федір Кричевський. В еміграції у США Морозова створила цілу галерею жіночих образів і автопортретів. На виставці експонувалося вісім жіночих портретів 1950–1960-х рр. авторства Людмили Морозової, а також один автопортрет художниці, виконаний у 1960-х в Америці.

Продовжила тему автопортретів робота сучасної українсько-американської мисткині Юлії Ґасіо (1983 р. н.). Подарований до музейної колекції автопортрет художниці написала у 2022 р. як рефлексію на події повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Юлія Ґасіо народилася в Луганську, виїхала до США за студентською візою в 2004 р. й саме в еміграції заново почала відкривати для себе українську історію й культуру. Яскравим прикладом цього є вже згаданий

⁶ Федорук О. Мистецький гарт Людмили Морозової. *Людмила Морозова. Альбом*. Київ — Львів : Видавництво М. П. Коць, 2003. С. 8–34.

автопортрет, де мисткиня зобразила себе в батьковій вишиванці — одній із найцінніших речей, що допомагає їй зберігати зв'язок із батьківщиною.

Останній, четвертий зал «Дар Україні» було відведено подарованим музею творам сучасних українсько-американських мисткинь: Лідії Боднар-Балагутрак, Маї Гаюк, Адріани Генкелс, Марти Гірняк-Воевідки, Інки Ессенгай, Ніни Климовської, Юлії Пінкусевиц, Лідії Пясецької, Ольги Рондяк, Христини Сай і Ілони Сочинської.

Центральну композицію залу створили «Тризуб» Маї Гаюк і скульптури-мотанки Ольги Рондяк. Народжена в сім'ї українських емігрантів у США в 1969 р., Мая Гаюк працює як незалежна кураторка, досліджує теми деколонізації й національної ідентичності та відома у світі як авторка муралів. У 2022 році з початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну Гаюк започаткувала серію муралів з українським тризубом. Сьогодні масштабні роботи Маї Гаюк у синьо-жовтих кольорах можна побачити у різних містах світу: французькій Байонні, бельгійському Остенде, швейцарському Базелі, нью-йоркському окрузі Квінз і багатьох інших. До колекції Музею української діаспори мисткиня передала в дар невелику графічну роботу «Тризуб» 2023 року. Твір виконаний у яскравій кольоровій гамі шляхом накладання кількох стилізованих варіантів тризуба різних історичних епох.

Доповнили центральну композицію залу три скульптури-мотанки Ольги Рондяк, з яких одна, алюмінієва, поповнила колекцію Музею української діаспори. Ольга Рондяк народилася у 1966 р. в сім'ї українських емігрантів в Америці. Її бабуса Параскевія пройшла радянський ГУЛАГ. Там, у нелюдських умовах, за допомогою риб'ячих кісток, ниток з одягу та мішковини створювала вишивки. Одна з таких — незакінчена вишита ікона — справила на Ольгу свого часу найбільше враження. Після здобуття Україною незалежності художниця з чоловіком переїхала жити до Києва. Під час Революції Гідності Ольга Рондяк почала створювати жіночі портрети та скульптури у вигляді мотанок — символічних захисниць України, одна з яких відтепер оберігає і Музей української діаспори.

«Виростаючи в українській діаспорі у США в родині іммігрантів, я з дитинства відчувала, що бути україркою — це центральна частина моєї ідентичності. Емоційний зв'язок з Україною був настільки сильним, що іноді мені було важко відчути себе повністю «вдома» в Америці. Цей зв'язок живився історіями моїх батьків про їхнє дитинство, а також спогадами бабусі й дідуся про життя на Західній Україні — історіями, в яких часто фігурували переслідування лише за віру у вільну, незалежну Україну. Ці розповіді стали для мене джерелом сили. Вони перетворилися з родинної історії на частину мого внутрішнього стрижня та витоків витривалості. У певному сенсі, я відчуваю, що мої предки ведуть мене крізь життєві труднощі, допомагають пізнати себе та надають сили у найважчі моменти. [...] Мої сучасні скульптури Мотанки, натхненні прадавніми

українськими ляльками з тканини, слугують талісманами здоров'я, удачі та зцілення. Я вирішила подарувати саме цю роботу музею, оскільки вона має як особисте значення, так і культурну вагу — її було створено в період глибоких роздумів, коли я переосмислювала прадавні традиції своїх предків через сучасну художню призму», — розповідає мисткиня Ольга Рондяк⁷.

Продовжили експозицію четвертого залу художні твори мисткинь старшої генерації, а саме «Ірис» Ніни Климовської (1940–2025), виконаний у 1970 р. в стилі гіперреалізму, живописний твір із символічною назвою «Чи ви чули...?» 1977 р. авторства Марти Гірняк-Воевідки (1940 р. н.), ікона «Мати і Дитина» Лідії Пясецької (1941 р. н.), написана спеціально для виставки у 2025 р., робота колажного типу «Вшанування пам'яті Соломії Крушельницької» 2022 р., створена Ілоною Сочинською (1948 р. н.), а також твори молодшого покоління художниць: акварельний натюрморт «Хліб» 1996 р., написаний Адріаною Генкелс (1966 р. н.), живописне полотно «Берегиня» 2024 р., виконане Христиною Сай (1967 р. н.), офорт «Шлях на сцену» 2016 р. авторства Інки Есенгай (1969 р. н.) і сюрреалістичний твір «Квіти любові для дітей бомб» 2024 р., виконаний Юлією Пінкусевич (1982 р. н.). Усі ці мисткині залишаються все ще маловідомими у себе на історичній батьківщині — Україні, і їхні біографії та мистецька спадщина потребують детальнішого вивчення і аналізу.

Історико-мистецький виставковий проєкт «УКРАЇНКИ» став масштабною і ключовою подією у діяльності Музею української діаспори 2025 року. Проєкт розповів про світове українське жіноцтво, що зберігає зв'язок з історичною батьківщиною, плекає українську національну й культурну ідентичність в еміграції та незмінно підтримує Україну в часи найскладніших історичних випробувань. Проєкт висвітлив історію однієї з найстаріших українських жіночих організацій США — Союзу Українок Америки, що й досі діє, а також відкрив широкому загалу імена тринадцяти сучасних українсько-американських художниць, чії твори тепер належать до колекції Музею української діаспори та входять до Національного музейного фонду України.

⁷ Фрагмент інтерв'ю Ольги Рондяк з приватного архіву Ганни Лексіної. 2025 р.

Hanna Leksina,

Head of the Branch "Museum of Ukrainian Diaspora" of The Museum of the History of the City of Kyiv
Kyiv

annette.leksina@gmail.com

EXHIBITION PROJECT "УКРАЇНКИ": CELEBRATING THE 100TH ANNIVERSARY OF THE UKRAINIAN NATIONAL WOMEN'S LEAGUE OF AMERICA AND ADDITION TO THE MUSEUM COLLECTION

The historical and artistic exhibition project "УКРАЇНКИ" became a landmark event in the activities of the Museum of Ukrainian Diaspora in 2025. The exhibition presented the 100-year history of one of the oldest and still active Ukrainian women's organizations in the United States — the Ukrainian National Women's League of America (UNWLA) — through rare archival photographs and printed materials from the organization, as well as by unveiling to the general public for the first time a collection of artworks by thirteen contemporary Ukrainian-American artists, donated to the Museum of Ukrainian Diaspora on the initiative and with the assistance of the UNWLA.

Keywords: Ukrainian diaspora, emigration, collection, exhibition, Ukrainian National Women's League of America, Museum of Ukrainian Diaspora.

КИЯНИ В ПАРИЖІ: ГАСТРОЛІ УКРАЇНСЬКИХ РАДЯНСЬКИХ ТВОРЧИХ КОЛЕКТИВІВ У ФРАНЦІЇ (1950–1960-ті)

Упродовж 1950–1960-х років низка українських радянських колективів активно гастролювала у Франції, зокрема у Парижі. З одного боку, це був елемент радянської культурної дипломатії, а з іншого — одна з небагатьох можливостей представлення української культури за кордоном і міжнародних контактів. У матеріалі висвітлено особливості гастрольних подорожей до Франції Державного ансамблю народного танцю УРСР під керівництвом Павла Вірського, Державного українського народного хору імені Г. Верьовки та Київського театру опери та балету.

Ключові слова: культурна дипломатія, українська культура, гастролі, Париж, Франція.

Ще з кінця XIX століття за Парижем закріпилося реноме культурно-мистецької столиці. Для багатьох артистів Франція, і зокрема Париж, були омріяним місцем виступів, а довкола самого міста формувався романтизований образ. І хоча після Другої світової війни статус Парижа трохи похитнувся, однак і надалі сцени міста приваблювали артистів з усього світу. Свою сторінку виступів у Парижі після Другої світової війни мають й українські радянські колективи, які з кінця 1950-х років почали гастролювати у Франції.

Такі гастролі відбувалися у межах радянсько-французького культурного обміну, який почався у 1950-х роках. Українські радянські колективи найбільш активно гастролювали впродовж десятиліття з кінця 1950-х до кінця 1960-х. Я беру до уваги ті гастролі, які були помітними культурними подіями, тобто охоплювали значну кількість відвідувачів і мали широке медійне висвітлення. Упродовж зазначеного періоду до таких гастролей можна зарахувати виступи Державного ансамблю народного танцю УРСР під керівництвом Павла Вірського (далі — ансамбль Вірського) (1959, 1964, 1968), Київського театру опери та балету (1964) і Державного українського народного хору імені Г. Верьовки (далі — хор Верьовки) (1969).

Майже всі гастрольні поїздки українських радянських митців до Франції організувала недержавна інституція — Паризьке літературно-артистичне агентство культурного обміну, тісно пов'язане із Французькою комуністичною партією. Другим ключовим учасником цього процесу був знаний у Європі менеджер Фернан (Фабріс) Лумброзо (Fernand (Fabrice) Lumbroso). Саме через співпрацю цієї

пари здійснювалося понад 80 % франко-радянських культурних обмінів¹. Попри це, Київський театр оперу і балету пішов своїм шляхом і приїхав до Парижа завдяки імпресаріо-початківцю, колишньому танцівнику, уродженцю Сімферополя Юлію Алгарову.

Зазвичай гастролі українських радянських артистів тривали 1–2 місяці й передбачали декілька десятків концертів-спектаклів. За такий час вдавалося охопити десятки, а часом й сотні тисяч глядачів. Приміром, у жовтні — листопаді 1968 р. ансамбль Вірського концертував у паризькому Палаці спорту. Загалом колектив мав 34 виступи, які відвідало близько 170 тисяч публіки. Вочевидь, відвідувачів рахували досить умовно, бо виходить, що кожен концерт був з аншлагом. Щоправда, в українській діаспорній пресі Парижа пояснили цей «секрет». Там писали, що наповнювати зали допомагали французькі комуністичні організації, які продавали квитки зі знижками на заводах, а також організовували транспорт із передмість для відвідування концертів².

Спочатку французька публіка і критики позитивно оцінювали виступи українських артистів, однак із часом почало лунаєти дедалі більше критичних відгуків. Особливо загострилася ситуація у 1968 р., коли гастролі ансамблю Вірського збіглися у часі з подіями радянської інтервенції у Чехословаччину. Тоді навіть керівник ансамблю побоювався, що гастролі взагалі скасують³. У паризьких газетах публікували статті чехословацьких студентів із закликом бойкотувати виступи радянських артистів, бо це, нібито, ансамбль червоної армії, переодягнений у «козаків з України»⁴.

Наприкінці 1960-х років також почав знижуватися інтерес до фольклорних концертів серед паризької публіки. Тоді французькі газети писали, що цей жанр почав виходити з моди. Якщо у 1950-х у Парижі виступали щорічно 3–4 фольклорні колективи, то через десятиліття — лише одиниці, найбільш значні, які могли зібрати аншлаги, серед них ансамбль Вірського⁵. Водночас і виступи ансамблю почали критикувати, називаючи їх «акробатичною, але монотонною досконалістю... яка доведена до роботизації», а глядач перевтомлюється від такого напливу віртуозності⁶. Ще більш критично паризькі журналісти поставилися до виступів хору Верьовки. Наприклад, у газеті *Le Monde* їх назвали «виставою, що

¹ Goncalves S. Dance as a Weapon: Ballet and Propaganda in the Cold War, France, Great-Britain, 1947–1968. P. 4. URL: https://www.academia.edu/8546559/_Dance_as_a_Weapon_Ballet_and_Propaganda_in_the_Cold_War_France_Great_Britain_1947_1968 (дата звернення 29.08.2025).

² Краса й глибину народньої творчості. *Українське слово*. 1968. № 1. С. 3.

³ Contacts with members of Virsky Ensemble in Paris, France, 16 October-17 November 1968. *Central Intelligence Agency. Freedom of Information Act Electronic Reading Room*. URL: https://www.cia.gov/readingroom/docs/AERODYNAMIC%20%20%20VOL.%2039%20%20%28OPERATIONS%29_0002.pdf (date of access: 28.08.2025).

⁴ Рецензии и отзывы на концерты ансамбля во Франции за 1968. *Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України*. Ф. 643. Оп. 1. Спр. 301. Арк. 2.

⁵ Там само. Арк. 17.

⁶ Там само. Арк. 8.

розчаровує» і потребує хорошого режисерського доопрацювання⁷.

Окремо варто відзначити реакцію української діаспори у Франції на виступи творчих колективів з УРСР. Концерти ансамблю Вірського і хору Верьовки оцінювали як «добру роботу на користь Україні»⁸, однак вказували на обмеження, мовляв, «українці тільки з фольклором можуть виступати»⁹. Щодо виступів театру опери і балету взагалі стверджували, що вони не можуть повною мірою представити «національне мистецтво української столиці Києва», а є радше епігонами Москви і Ленінграда¹⁰. Цікаве спостереження щодо виступів артистів балету також знаходимо у паризькій газеті «Українське слово», де зазначалося, що «москалі (представники російської діаспори. — Т. С.) ... вітали киян, як “своїх” ... між відвідувачами за кулісами відношення українців до москалів було 1:30»¹¹.

На увагу також заслуговують відгуки уродженця Києва Сержа Лифаря, який впродовж 1950–1960-х відвідав декілька виступів українських радянських артистів. У своїх лекціях він називав виступи ансамблю Вірського новими силами «русского балета», який завойовує весь світ¹², або ж вказував, що це вияв «вечного русского духа»¹³. Своєрідне пояснення цього дали журналісти української діаспори, які зазначали, що Лифар «часом признається до українців, але репрезентує “російський” балет»¹⁴. Імовірно, для французької публіки український балет був малозрозумілим явищем, натомість популярність російського балету була очевидною, тому й Лифар застосовував саме таку термінологію, або ж він не виділяв українську культуру як самобутню, вписуючи її в загальноросійську. Це питання потребує ретельнішого дослідження, а наведені вище тези є радше вступом до ширшого обговорення та дискусії.

⁷ Ансамбль ім. Г. Верьовки в Парижі. *Українське слово*. 1968. № 407. С. 3.

⁸ Балет П. Вірського в Парижі. *Там само*. 1964. № 201. С. 4.

⁹ Митрович К. Хор ім. Г. Верьовки в Парижі. *Сучасність*. 1969. № 9. С. 123.

¹⁰ Кошелівець І. Павло Вірський, балет Київської опери та інші в Парижі. *Там само*. 1965. № 1. С. 54, 58.

¹¹ Паризькі лаври Київської опери. *Українське слово*. 1964. № 206. С. 4.

¹² О балете в Париже, в Европе, в Америке. *Русская мысль*. 1959. № 1360. С. 5.

¹³ Лекция С. М. Лифаря. *Там само*. 1959. № 1340. С. 4.

¹⁴ Паризькі лаври Київської опери. *Українське слово*. 1964. № 206. С. 4.

Taras Samchuk,
Doctor of Philosophy,
Assistant of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine
Kyiv Taras Shevchenko National University
Kyiv
samchuk.taras@gmail.com

KYIVITES IN PARIS: TOURS OF UKRAINIAN SOVIET ARTISTIC GROUPS IN FRANCE (1950-60s)

During the 1950s and 1960s, several Ukrainian Soviet ensembles actively toured in France, particularly in Paris. On the one hand, this was an element of Soviet cultural diplomacy, and on the other, one of the few opportunities to present Ukrainian culture on the international stage and to foster cultural contacts. This article highlights the specifics of the tours of the Virsky Ensemble, Veryovka Choir, and the Kyiv Opera and Ballet Theater to France.

Keywords: cultural diplomacy, Ukrainian culture, concert tours, Paris, France.

**ДО 120-РІЧЧЯ
З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
СЕРЖА ЛИФАРЯ (1905-1986)**

ДОКУМЕНТИ НА НЕРУХОМЕ МАЙНО РОДИНИ СЕРЖА ЛИФАРЯ У ФОНДАХ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА

Документи, пов'язані з київським періодом життя Сержа Лифаря та його родиною, — важливий складник колекції видатного танцівника, балетмейстера і хореографа, яка зберігається у фондах Музею історії міста Києва. Серед них окремо виділяємо документи родини Лифарів на київське нерухоме майно, збережені у Києві протягом десятиліть. Їх передали Сержу Лифарю під час його візиту до Києва у травні 1961 р. У статті вперше оприлюднено результати дослідження, у процесі якого, крім загальновідомої адреси будинку на вулиці Ірининській, 3а, було виявлено раніше невідому нову київську адресу родини Лифарів (вул. Мала Житомирська, 20) та нові обставини їхнього життя, відображено повсякдення киян на тлі драматичних подій у Києві 1918–1919 рр.

Ключові слова: Київ, Серж Лифар, Михайло Лифар, родина Лифарів, Василь Марченко, документи, адреси.

Актуальність дослідження зумовлено значним інтересом фахівців і широкої громадськості до історії Києва та відомих киян, а також незначною кількістю фахових наукових досліджень та обмеженим обсягом документальних джерел про «київський період» Сержа Лифаря (Сергія Михайловича Лифаря), життя його родини.

Коли у травні 1961 р. Серж Лифар відвідав Київ (уперше з часу втечі до Франції у грудні 1922 р.), до нього на зустріч до готелю «Україна» прийшли «незнайомі люди», які принесли деякі речі, пов'язані з його родиною. На жаль, повного переліку переданого немає, а «незнайомими людьми» були Марія Михайлівна Лифар, друга дружина батька Сержа Лифаря Михайла Яковича, яка вийшла за нього заміж у 1939 р., після смерті матері Софії Дмитрівни ¹. Серед переданих Лифарю речей тоді були гімназичний журнал «Заря» ² і родинні документи на нерухоме майно родини Лифарів — «Головна виписка з кріпосної книги Київського нотаріального архіву по Старокиївській ділянці м. Києва за 1917 р.» (документ про продаж частини будинку на вул. Ірининській, 3а) (рис. 1) і «Розрахункова книга Михайла Яковича Лифаря по квартирі 16 від 1 травня 1918 року». Перший документ, датований 4 жовтня 1917 р., належав київському нотаріусу Миколі Воробйову. Виписка є важливою тому, що пов'язана з відомою адресою — Ірининська, 3а. У документі йдеться про таке: «Тисяча дев'ятсот сімнадцятого року Серпня вісімнадцятого

¹ Балабо О. «Київ, Ірининська, Лифарям...». Повість за листами митця. Чернівці : Букрек, 2011. С. 3–4.

² Білоус Н. Матеріали до гімназичного журналу «Заря» із колекції Сержа Лифаря (фонди Музею історії міста Києва). *Київ і кияни* : матеріали щорічної науково-практичної конференції, м. Київ, 16–17 листопада 2023 р. Київ, 2023. Вип. 15. С. 207–211.

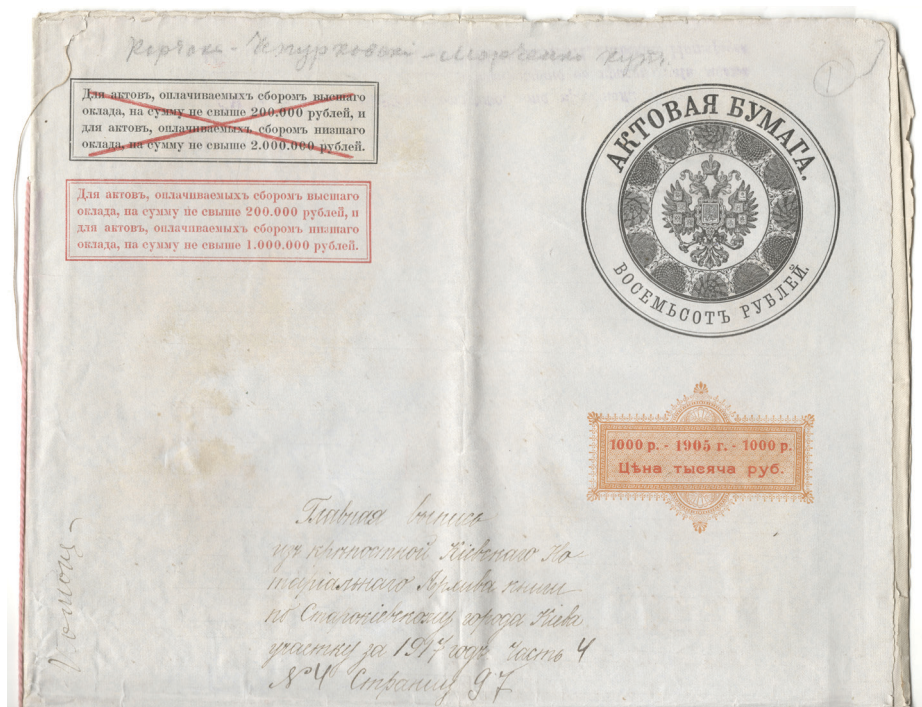

Рис. 1. Документ про продаж частини будинку на вул. Ірининській, 3а (Київ) Авксентієм Васильовичем Корчак-Чепурковським — Василю Дмитровичу Марченку (дідові Сержа Лифаря): Головна виписка з кріпосної книги Київського нотаріального архіву по Старокиївській ділянці м. Києва за 1917 р., частина 4, № 4, сторінка 97. Київ. 1917 р.
Фонди МІК. КН-85842, ДК-18078

дня, до Київського Нотаріуса Миколи Олександровича Воробйова в конторі його, що знаходиться в Двірцевій дільниці, на Хрещатику, в будинку номер дев'ятий, з'явилися, особисто нотаріусу невідомі, надвірний радник Авксентій Васильович Корчак-Чепурківський та Василь Дмитрович Марченко, що представили як посвідчення особистості, в зв'язку з відсутністю свідків, які б їх знали, паспортні книжки, які були видані першому — Кишинівським Міським Поліцейським Управлінням вісімнадцятого липня тисяча вісімсот дев'яносто сьомого року, за номером сто шістдесят сьомим, а другому — Канівським Повітовим Поліцейським Управлінням, Київської губернії тридцять першого грудня тисяча дев'ятсот четвертого року за номером п'ятсот шістнадцятим, і мають законну правоздатність до вчинення актів, про що взято встановлену передплату, які проживають: перший у місті Києві, по Іриненській вулиці, в будинку номер третій "а", а другий — в селі Малих Прицьках, Канівського Повіту, Київської губернії, і при запрошених ними особисто знайомих нотаріусу свідках... повідомили, що здійснюють купчу грамоту, згідно з якою Авксентій Васильович Корчак-Чепурківський з нерухомого маєтка, що належить йому і знаходиться в місті Києві, Старокиївської дільниці,

по Іриненській вулиці, як заявили сторони, під номером третім — “а”, ... продав Василю Дмитровичу Марченку частину цього маєтку, яка показана на плані, складеним техніком В. Калишевичем у фігурах а, б, в, г, д, е, ж мірою сто тридцять квадратних сажень, у кордонах і протяжністю, що показані на тому плані і по заяві сторін по фронту Іриненська вулиця, протяжністю десяти цілих сімнадцяти сотих сажень... За умовлену ціну двісті тридцять тисяч карбованців, включаючи в ту суму і переведений на покупця борг Кредитовому Товариству, залишок якого згідно з пригаданим Свідомством Правління Товариства к 31 грудня цього року складає 59 282 карбованця 13 копійок»³.

Отже, перед нами — офіційне підтвердження набуття права власності Василем Дмитровичем Марченком, дідом по матері видатного майстра танцю Сержа Лифаря, на будинок за адресою: Київ, вулиця Ірининська, 3а. У квартирі № 7 власного будинку Василь Дмитрович у подальшому мешкав сам, і саме до цієї квартири переїхала з будинку на Тарасівській, 1б родина Михайла Яковича Лифаря. У переліку всіх житлових приміщень будинку в інформації про квартиру № 7 зазначено, що ця квартира з п'яти кімнат на другому поверсі будинку з вікнами на вулицю, в якій мешкає дев'ятеро осіб, перебуває в безоплатному користуванні чиновника Михайла Яковича Лифаря⁴. До речі, станом на серпень 1918 р. очікуваний річний дохід Василя Дмитровича від здавання в оренду приміщень 19 із 20 квартир будинку на «Іриненській 3а» становив 15 053,50 карбованця.

Саме з цього будинку Серж Лифар поїде у свою небезпечну поїздку до Європи наприкінці 1922 р., на цю адресу надсилатиме листи своїм близьким, і ця адреса назавжди буде для нього символічною, а регулярне листування свідчить про безперервний зв'язок із близькими. І, як ми знаємо зі справи з архіву СБУ, саме за цією адресою з 1932 р. було встановлено нагляд агентами ГПУ (через втечу Леоніда Лифаря з СРСР). Крім того, з тогочасної преси дізнаємося ще й про інші, раніше не відомі цікаві факти життя родини: саме на цю адресу натрапляємо у періодичних виданнях 1917–1919 років — газетах «Кієвлянин», «Нова Рада», «Кієвская мысль», де на регулярній основі друкували платні оголошення (в українській «Новій Раді» вони мали назву «платні оповістки») про продаж пайових квартир у центрі Києва. Наприклад, на четвертій сторінці щоденної газети «Нова Рада» за неділю 28 (15) липня 1918 р. читаємо про «продаж пайових помешкань з 1, 2, 3, 4 кімнат в осередку міста, звертатися Ірининська, №3-а, помешк. 7, щоденно 5-8 веч.»⁵.

³ Документ про продаж частини будинку на вул. Ірининській, 3а (Київ) Авксентієм Васильовичем Корчак-Чепурковським — Василю Дмитровичу Марченку (дідові Сержа Лифаря): Головна виписка з кріпосної книги Київського нотаріального архіву по Старокиївській ділянці м. Києва за 1917 р., частина 4, № 4, сторінка 97. Київ. 1917 р. *Фонди Музею історії міста Києва* (далі — *Фонди МІК*). КН-85842, ДК-18078.

⁴ Державний архів м. Києва. Ф. 163. Оп. 6. Спр. 194, Арк. 12.

⁵ Нова Рада. 1918. № 126, 28 (15) липня. С. 4.

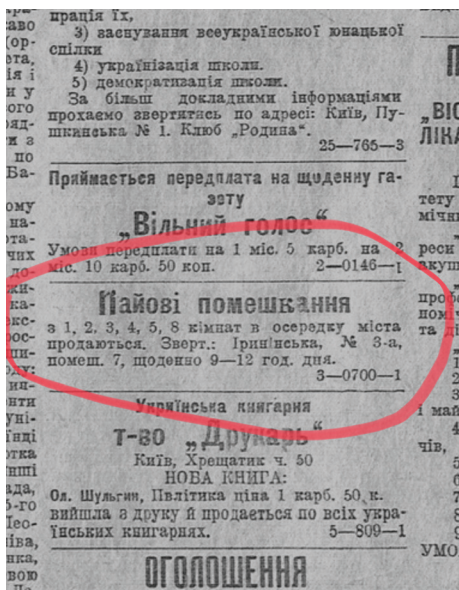

Рис. 2. Платна оповістка у газеті «Нова рада» від 28 (15) липня 1918 р. про продаж за адресою Ірининська, За пайових помешкань

Рис. 3. Платна оповістка у газеті «Нова рада» № 130 від 2 серпня (20 липня) 1918 р. про продаж за адресою Ірининська, За пайових помешкань

Зазначимо, що пайовими приміщеннями тоді були квартири в пайових будинках, спорудження яких ініціювала об'єднана група громадян, які ставали пайщиками. Кожен пайщик вкладав гроші, формуючи загальний капітал для будівництва. Відповідно, після завершення будівництва, пайщики ставали власниками часток у будинку, що давало їм змогу жити в квартирах або отримувати дохід від здачі їх в оренду.

Після детального перегляду київських газет за 1918–1919 рр. (було проаналізовано кілька десятків номерів тогочасних газет) виявлено значну кількість ідентичних оголошень у різних щоденних виданнях Києва, причому першу оповістку надрукували в числі № 91 україномовної газети «Нова Рада» за вівторок 4 червня (22 травня) 1918 р. на сторінці 4 (рис. 2). Зміст подібний, але в оголошеннях наведено різну кількість запропонованих до продажу квартир і різні часи приймання охочих (зацікавлених) осіб (рис. 3).

Час розміщення першого оголошення припадає на період чергової зміни влади в Києві, цього разу вона належала гетьманові Павлу Скоропадському. Як пише Серж Лифар у своїх спогадах, «період “гетьманщини”, під невсипущою егідою німців, був періодом заспокоєння та вмиротворення України — так принаймні здавалося київським мешканцям, які спостерігали за тим, як життя поступово входило у свою колею, у своє безтурботне русло.

Рис. 4. Розворот німецької газети *Berliner Illustrierte Zeitung* за 1918 р.

Із приходом німців життя в Києві ввійшло в нормальні, людські рамки. Почалося мирне обивательське існування-буття майже довоєнного побуту, — довоєнне життя воскресити було неможливе! — Ніхто нас не обстрілював, ніхто не обшукував, не заарештовував; мешканці не ховались у підвалах, відвідували ресторани, ходили в театри і в гості, — одне слово, жили так, як уже відвикли жити»⁶ (рис. 4).

Дід Сергія Лифаря по матері був тісно пов'язаний і начебто брав безпосередню участь у процесі встановлення німцями влади гетьмана в Україні: «Вибори гетьмана доручили союзові великих землевласників, так званих хліборобів. У союзі хліборобів значну роль відігравав мій дідусь, і я добре пам'ятаю його розповідь про урочисті вибори Гетьмана всієї України. В київському міському цирку зібралися великі поміщики з виразно реакційними та реставраційними тенденціями. Називалися різні імена кандидатів у гетьмани, але найнаполегливіше всього два імені — князя Кочубея і Скоропадського. Після відмови князя Кочубея не залишилося іншого кандидата, крім колишнього командира Кінної Гвардії, Почту Його Величності генерала Скоропадського, якому урочисто вручили гетьманську

⁶ Лифар С. Роки жнив. Київ : Варто, 2020. С. 47–48.

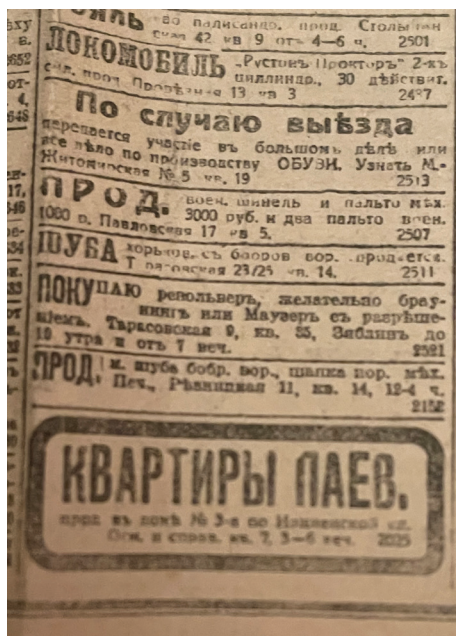

Рис. 5. Оголошення у газеті «Кієвская мысль» № 228 від 30 (17) листопада 1918 р. про продаж за адресою Ірининська, За пайових помешкань

булаву»⁷. Офіційних документальних доказів цим словам поки не знайдено, але можна припустити, що дід Сергія справді був впливовим учасником подій періоду Гетьманату. Адже він був заможним домовласником великого прибуткового будинку, що стояв майже в епіцентрі всіх політичних подій періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. — біля Софійської площі, поруч із будівлею Київського губернського земства. До того ж із багатьма членами Київського губернського земства, які відігравали значну роль у встановленні гетьманської влади, Василь Дмитрович Марченко був знайомий і як великий землевласник Канівського повіту Київської губернії.

Оголошення про продаж за адресою «Ірининська, За, кв. 7» пайових квартир з'являються доволі часто і в інших київських газетах того періоду, наприклад у газеті «Кієвская мысль» — № 228 за 30 (17) листопада 1918 р. (рис. 5). А це вже час останніх днів влади гетьмана Скоропадського в Києві, своє повстання вже підняла Директорія, місто перебувало в оточенні її війська: «Настав новий період: наша союзниця — але вже без нас — Антанта перемогла Німеччину і зажадала евакуації німців; французькі й англійські війська висаджувалися в Одесі... Позбавлений німецької підтримки, зляканий Скоропадський, переодягнувшись, кинув свою булаву й утік на броньовику, залишивши напризволяще Україну. Києвом на нестривалий час заволоділи петлюрівці»⁸ (рис. 6).

⁷ Лифар С. Роки жнив. С. 48.

⁸ Там само. С. 51.

Рис. 6. Петлюра в Києві. 19 грудня 1918 р.
Софійська площа

Велика кількість оголошень родини Лифарів і періодичність їх розміщення в тогочасних місцевих газетах вказує на те, що дід Сергія Михайловича, Василь Дмитрович Марченко, разом із батьком, Михайлом Яковичем, у часи постійних змін влади у місті та Україні намагалися врятувати та примножити родинні статки, попри трагічні та криваві обставини повсякдення. Фактично існувало щось на кшталт сучасного агентства з нерухомості за адресою, де мешкав дід, і куди на початку 1919 року (якщо вірити мемуарам Сержа Лифаря «Роки жнив», а не архівним даним, які це заперечують) переїхала і родина Лифарів з усіма дітьми.

Регулярне розміщення оголошень у головних газетах того часу свідчить про постійність і наполегливість діда у досягненні своєї «бізнес-мети».

При цьому довгий час залишались невідомими адреси будинків, у яких ці зазначені в оголошеннях пайові квартири пропонувала до продажу родина Сергія Лифаря. Відповідь на це запитання (принаймні, один із варіантів адреси) читаємо в останньому зі знайдених оголошень про цей продаж, яке було розміщене 1 жовтня 1919 р. в газеті «Кієвлянин» у № 34 (рис. 7).

Ця дата, 1 жовтня 1919-го, увійшла в історію Києва як день чергової, але геть неочікуваної, зміни влади в місті. Ще зранку традиційно вийшли ранкові газети, кияни готувались до вечірнього відкриття театрального сезону в міських театрах, а вже через декілька годин у місто несподівано для всіх на чотири дні ввірвались більшовики. У газеті «Кієвлянин» за 6 жовтня 1919 р. (№ 35) читаємо: «30го вересня противник, завдяки значній перевазі в силі, прорвав наше розташування і кинувся до Києва. В ніч на 1 жовтня великі сили його досягли Святошина й пішли в атаку. Матроси, латиші та євреї розстрілювались в упор нашою артилерією. К полудню місто почало спішну евакуацію. Число евакуйованих досягло 50 тисяч. Серед біженців жінки, діти, без будь-якого майна. Ввечері Богунський та Таращанський полки зайняли район Єврейського базару і частину Бібіковського бульвару. Їм ретельно сприяло місцеве єврейське населення, що відкрило безладну стрілянину по частинах Добровольчої армії, що відходили. Крім того велику підтримку здійснювали явні та таємні комуністи, які стріляли з вікон, балконів і віддушин дахів, кидали в добровольців бомби, обливали їх окропом і сірчаною кислотою»⁹.

⁹ Кієвлянин. 1919. № 35, 6 жовтня. С. 1.

[illegible]

Рис. 7. Оголошення у газеті «Кієвлянин» № 34 від 1 жовтня 1919 р.
про продаж за адресою Ірининська, 3а пайових помешкань

Сергій Лифар теж писав про ці події: «У Києві гарнізон був невеликий; точніше кажучи, його зовсім не було. Бійців ледве вистачало на ті ріденькі валки, які кинули на фронт. Ірпінська група червоних, розірвавши ці валки, неухильно рухалася до охопленого панікою Києва. Звістка про евакуацію міста гнітюче ошелешила киян, які ще чіплялися за віру в добровольців — справжньої живої віри не було! — які ще нещодавно вірили в те, що більшовики розбиті назавжди»¹⁰.

Далі події розвивалися не менш драматично, тисячі киян панічно тікали від раптового наступу більшовиків на лівий берег. «Те, що сталося 1 жовтня, не може бути названо інакше, як Великий вихід. Біда трапилася надто несподівано. Навіть люди, що перебували, здавалося, в курсі військових подій, були застигнуті зненацька. Великий вихід почався досить рано, години з 9 ранку. Картина виходу була приголомшлива. Тисячі народу, чоловіків, жінок та дітей абияк, у величезній

більшості без будь-яких речей, уходили від страшного кошмару, який наповзав на багатостраждальне місто.

Дітей несли на руках, вели за руки, блідих та тремтячих від холоду і від ще ряснішого, зайшовшого в їх душі жаху. Уходили всі, хто відчував себе в не змозі перенести грядущі жахи — бомбардування, вуличні бої, обшуки, арешти, можливі тортури, розстріли і інші принади більшовицького “раю”.

Йшли чиновники, робітники, адвокати, лікарі, залізничники, журналісти, артисти і таке інше і таке інше.

Вся ця маса людей неспішно йшла на Печерськ, спускалася на Ланцюговий міст, а потім прямувала через слобідки і другий Русанівський міст далі по Броварському шосе. Посередині людської стрічки повільно рухались обози, проїжджали автомобілі, візничі прольотки. Великий вихід, що почався з ранку, продовжувався до пізнього вечора, прийнявши найбільш інтенсивний характер з 12 години дня до 5-6 години вечора. Більша частина направлялась в Дарницю, і лише деякі пішли відразу по шосе в Бровари»¹¹.

У Сергія Лифаря читаємо: «Тікали і старі, і малі. Тікали діти, хапаючись за подолі матерів. Тікали хворі, тікали поранені на милицях. Так, вочевидь, покидали дві тисячі років тому охоплену полум'ям Везувію Помпею. Всі, хто міг, тягнули на собі щось. І як, завжди в такій паніці, хапали з собою найнепотрібніше: подушки, самовар, настінні годинники, грамофон, посуд...

Стотисячна юрба сунула до Ланцюгового мосту, щоб перейшовши Дніпро, йти світ за очі. Тиснява, сум'яття, лемент. Здається, що більшовики вже в Києві, що ось-ось наздоженуть і почнуть розстрілювати з кулеметів ройовисько втікачів. Багато хто під надмірним тягарем свого багажу падав, несила продовжувати свій скорботний шлях»¹².

Під час стрімкого наступу більшовикам вдалося на декілька днів опанувати навіть середмістя Києва, але до 5 жовтня «добровольці» у результаті контрнаступу звільнили міст, і кияни повернулися до своїх домів. Головне командування збройних сил півдня Росії на чолі з Денікіним знову на недовгий період взяло владу в Києві до своїх рук: «Київ залишався білим, але в його тривалу “білизну” вже не вірили. Напад більшовиків із виразною наочністю продемонстрував усю ефемерність добровольчої влади та її збройних сил»¹³. 3 грудня 1919 року в місто увійшли більшовики, і про будь-який продаж власного майна киянам довелося забути на довгі роки.

Але повернемося до останнього оголошення Василя Дмитровича Марченка про продаж пайових квартир від 1 жовтня 1919 р. в газеті «Кієвлянин». Як ми пам'ятаємо, змінювались одна за одною влади в місті: гетьман Скоропадський, Директорія, більшовики; на той час в Києві «господарювали» збройні сили півдня

¹¹ Кієвлянин. 1919. № 36, 7 жовтня. С. 1.

¹² Лифар С. Роки жнив. С. 73.

¹³ Там само. С. 74.

Росії генерала Денікіна. В оголошенні на останній сторінці газети читаємо: «Пайові квартири на 1, 4, 8 кімнат продаються на вулиці Мало-Житомирська, 20. Запитувати Ірининська 3-а, квартира 7. 4-5 година вечора»¹⁴.

У цьому оголошенні ми вперше бачимо адресу будинку, в якому родина Лифарів пропонує до продажу пайові квартири (зокрема восьмикімнатну), — це вулиця Мала Житомирська, 20, будинок біля Михайлівського та Софійського соборів у середмісті старовинного Києва. І саме з цією адресою пов'язаний документ, який зберігається у фондах Музею історії міста Києва і який тривалий час ніяк не пов'язували з біографією Сержа Лифаря та відомими київськими адресами його родини. Це «Розрахункова книжка Маложитомирського Товариства квартирників «Сообща»»¹⁵ (рис. 8) щодо квартири № 16 в будинку в місті Києві на вулиці Мала Житомирська, 20, яку було 1 травня 1918 р. видано члену Товариства — Михайлу Яковичу Лифарю, батькові Сергія Михайловича і зятеві Василя Дмитровича Марченка, діда Сергія.

Згідно з записом у цій книжці, «квартира № шістнадцять складає 315/14500 часток і складається з восьми кімнат, кухні, зручностей зі всіма прочими, що належать до неї службами, знаходиться у «другому будинку» на першому поверсі. Другий Будинок розташований по фасаду, трьох з половиною поверхів, другі парадні двері по дорозі з Думської площі по Мало-Житомирській к В. Володимирській вулиці. Загальна вартість її — 31 500 карбованців». Саме інформацію про цю восьмикімнатну квартиру ми бачимо в оголошенні від 1 жовтня 1919 р.; вікна саме цієї квартири, проаналізувавши запис у книжці, ми можемо побачити і сьогодні, піднявшись вгору від Майдану Незалежності до вулиці Малої Житомирської, 20.

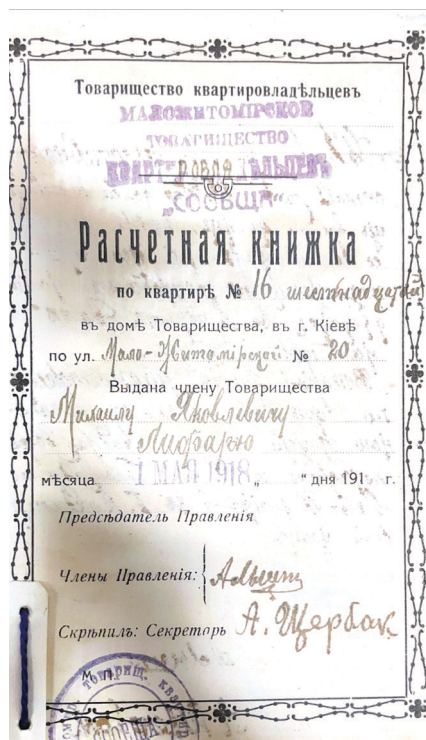

Рис. 8. Розрахункова книжка «Мало-Житомирського товарищества квартирладельцев «СООБЩА» Михайла Яковича Лифаря — батька Сержа Лифаря. Київ. 1918 р. Фонди МІК. КН-85848, Дк-18082

¹⁴ Київлянин. 1919. № 34, 1 жовтня. С. 4.

¹⁵ Розрахункова книжка «Мало-Житомирського товарищества квартирладельцев «СООБЩА» Михайла Яковича Лифаря — батька Сержа Лифаря. Київ. 1918 р. Фонди МІК. КН-85848, Дк-18082.

Як склалась подальша доля цієї та інших пайових квартир у цьому будинку, які, можливо, належали в 1918–1919 рр. родині Лифарів, нам наразі невідомо. Найімовірніше, вони потрапили під загальну націоналізацію приватного майна, тотально запроваджену більшовицькою радянською владою. Про цей епізод родинної історії Сергій Михайлович ніде не згадує, тому ця «нова київська адреса Сержа Лифаря» є документальним свідченням невідомого до цього часу періоду життя його родини, намагання зберегти свої статки і благополуччя, попри драматичні події, які вони переживали разом із тисячами киян.

Natalia Bilous,

PhD in Philology,

Head of the Serge Lifar Museum

(a Branch of the Museum of Kyiv History)

Kyiv

Bilous0712@gmail.com

DOCUMENTS ON THE REAL ESTATE OF SERGE LIFAR'S FAMILY IN THE COLLECTION OF THE MUSEUM OF KYIV HISTORY

Documents related to the Kyiv period of Serge Lifar's life and his family are an important part of the collection of the outstanding dancer, ballet master, and choreographer, which is kept in the funds of the Museum of Kyiv History. Among them, we separately highlight the documents of the Lifar family on Kyiv real estate. Preserved in Kyiv for decades, they were given to Serge Lifar during a visit to Kyiv in May 1961. The article publishes for the first time the results of a study in which, in addition to the well-known address of the house on Irynynska Street 3a, a previously unknown new Kyiv address of the Lifar family (Mala Zhytomyrska Street, 20) and new circumstances of their life were discovered, reflecting the everyday life of Kyiv residents against the backdrop of dramatic events in Kyiv in 1918-1919.

Keywords: Kyiv, Serge Lifar, Mykhailo Lifar, Lifar family, Vasyl Marchenko, documents, addresses.

КИЇВСЬКЕ ЖИТТЯ БРОНІСЛАВИ НІЖИНСЬКОЇ-СИНГАЄВСЬКОЇ

У 2021 році у Києві пройшли кілька просвітницьких проєктів, які висвітлювали видатних особистостей, пов'язаних із містом. Серед обраних постатей була Броніслава Ніжинська. Автори та медіа називали її видатною балериною польського походження, киянкою та українською балетмейстеркою, підкреслюючи значущість її київського періоду.

Насправді з Києвом у Броніслави Ніжинської пов'язані незначні дитячі та родинні спогади. Потім з 1915 року з перервами до 1921 року вона буде жити та працювати у Києві. Таким чином, київський період тривав близько п'яти років, що, формально, не дозволяє вважати її киянкою чи українкою з точки зору локальної ідентифікації.

Проте цей період мав виняткове значення. У 1915 році до Києва приїхала прима-балерина, а у 1921 році місто залишила педагогиня, серед учнів якої були Серж Лифар, Ганна Воробйова, Олег Сталінський. Саме тут вона поставила свої перші балети: «Маски», «Мефісто-вальс», «Траурний марш», завершила трактат «Про рух і Школу рухів», стала теоретиком нової балетної мови та, за власним визначенням, режисеркою.

У Парижі у 1925 році Ніжинська одружилася з Миколою Сингаєвським, який до кінця життя був її соратником, менеджером, адміністратором і перекладачем. Про киянина Сингаєвського, друга Михайла Булгакова, збереглося небагато інформації. Частина матеріалів зберігається у Літературно-меморіальному музеї Михайла Булгакова: документи, фотографії, листи та родинні речі від нащадків Сингаєвського і родини Булгакових, що проливають світло не тільки на самого Сингаєвського, а й на творчу біографію Ніжинської та Київ у період 1915–1921 років.

Ключові слова: Київ, балет, Броніслава Ніжинська, Микола Сингаєвський.

Як згадує Броніслава Ніжинська, її перші дитячі спогади були пов'язані саме з Києвом, коли їхня родина жила на Трухановому острові, а батьки виступали там у літньому театрі. Київське життя Вацлава та Броніслави Ніжинських починається з сімейної історії.

Їхня мати Елеонора Береда разом зі старшою сестрою, як учениці найвідомішої балетної школи при театрі «Вельки» у Варшаві, були запрошені до Київської міської опери, де працювали кілька сезонів поспіль. Пізніше Елеонора познайомилася з класичним солістом балету театру «Вельки» Томашем Ніжинським, з яким невдовзі одружилася.

У Києві народилася друга дитина подружжя Ніжинських — Вацлав, який став легендою балету ХХ століття. Згодом у Києві народився та був охрещеним у костелі Святого Олександра син Броніслави — Лев.

Перший виступ п'ятирічного Вацлава Ніжинського відбувся в Одесі на дитячому святі, де він танцював гопака. «Батько, який славився по всій Росії і навіть в Україні віртуозним виконанням гопака, готував із Вацлавом спрощений варіант цього танцю. Брат горів рішучістю не осоромити батьківську славу»¹.

¹ Ніжинская Б. Ф. Ранние воспоминания [В 2 ч.] / [Пер. с англ. И. В. Груздевой, коммент. Е. Я. Суриц]. Москва : Артист. Режиссер. Театр, 1999 (Balets Russes). С. 92.

Пізніше, коли батько залишив родину, він продовжив кар'єру танцівника й балетмейстера, приїздив до Києва на гастролі. Можливо, через родинні спогади й зв'язки Броніслава обирає Київ новим місцем проживання та, передусім, місцем професійного служіння.

У 1915 році Броніслава приїздить до Києва зі своїм чоловіком, балетмейстером Олександром Кочетовським, та донькою Іриною. Їх запрошено до Міського театру як балетмейстера та приму-балерину.

За сезон 1915–1916 років Олександр Кочетовський поставив для Ніжинської танцювальні дивертисменти на музику Г. Берліоза, А. Бородіна, хореографічні картини з балетів «Петрушка», «Лускунчик» тощо.

З 1916 року Ніжинська почала викладати на музично-драматичних та оперних курсах, проводячи заняття з пластики та танців. Наприкінці 1917 року відбувся її бенефіс із виставою «Коник-Горбунок».

Про успіх вечора свідчила місцева преса, публікуючи захоплені відгуки: «Бенефіс пані Ніжинської пройшов у вкрай урочистій обстановці, — писали “Останні новини”. — Публіка приймала бенефіціантку гаряче, оваціям не було кінця, як і підношенням. Після третього акту сцена була завалена квітами. Артистка також удостоїлася овацій з боку колег, які протягом двох сезонів доклали чимало зусиль для підняття балетного мистецтва в нашому театрі»².

Протягом їхньої спільної роботи з чоловіком балетні вистави стають самостійним явищем, а не лише доповненням до оперного репертуару. Водночас Броніслава починає втілювати свою головну мрію — створення власної балетної студії:

«У Києві на початку серпня відкриється Студія хореографічного мистецтва, на чолі якої стоятимуть прима-балерина Міського театру Броніслава Ніжинська та балетмейстер Міського театру Олександр Кочетовський. Курс навчання розрахований на три роки. До програми увійшли: класичні й характерні танці, пластика, грим, мімо-драма, ритмічна гімнастика за системою Еміля Жак-Далькроза, носіння костюму, фехтування, історія культури, історія танців»³.

Ймовірно, тоді студія так і не запрацювала, і Ніжинська майже на рік переїхала до Москви. Повернулася вона до Києва у жовтні 1918 року:

«До Києва прибули відома балерина Броніслава Ніжинська та балетмейстер О. Кочетовський, запрошений як балетмейстер у театр “Музична комедія”»⁴.

Але це повернення до Києва не було випадковим. Саме тут Ніжинська познайомилася зі світом сучасного українського мистецтва, театру й живопису, який нині отримав своє визначення — Український авангард. Це були Лесь Курбас, Ніссон Шифрін, Ісаак Рабінович, Вадим Міллер (який стане художником багатьох

² Последние новости. Киев, 1916. № 3684. 26 марта. Цит. за: Куринная М. Киевские годы Брониславы Нижинской. *Балет*. Куринная М. *Киевские годы Брониславы Нижинской*. *Балет*. 2011. № 2 (167). С. 1.

³ Цит. за: Коваленко Г. Бронислава Нижинская и Александра Экстер. *Вопросы театра*. 2014. Вып. 3–4. С. 295.

⁴ Там само.

Рис. 1. Віра Булгакова та Ольга Ушакова.
Ритмічна гімнастика за системою Жак-Далькроза. Буча. 1915 р. KB-51299

її балетів — «Мефісто-вальс», «Маски», «Єгипет»). Останній їхній спільний балет «Місто» на музику Сергія Прокоф'єва був представлений у 1927 році на Першій Всеукраїнській виставці в Харкові.

Передусім — це зустріч з Олександром Екстер, з якою балерина познайомилася ще в Москві. У Києві Ніжинська відвідує всі її лекції та активно обговорює можливу співпрацю. Згодом сама Ніжинська читає лекції про теорію рухів для художників, музикантів, архітекторів, а також відкриває студію, яка змінить усе її професійне життя.

«Школа рухів Броніслави Ніжинської

Програма

- Школа рухів за системою Ніжинської
- Школа «класичного» танцю
- Вираз у русі (міміка тіла)
- Стиль у русі
- Характерні танці
- Теорія музики
- Теорія танцю та записування рухів нотною системою
- Бесіди про мистецтво та творчість
- Для оперних та драматичних артистів
- Школа рухів
- Вираз у русі (міміка)
- Стиль у русі
- Характерні танці
- При школі здійснювалася постановка окремих танців О. Кочетовським.

Прийом запису до школи: з 23 (10) січня, щоденно від 1 до 2 години дня.

Адреса: Фундуклівська 21, кв. 1»⁵

Після повернення Олександри Екстер з Одеси до Києва 1919 рік став для них обох особливо плідним. Вони постійно працювали разом у «Школі рухів», виступали в Міському театрі, де балетні етюди «Школи рухів», зокрема «Етюди», «Мефісто», «Дванадцята рапсодія» Ф. Ліста – мали величезний успіх.

Про цю близькість двох реформаторок докладно розповідає мистецтвознавець і театрознавець Григорій Коваленко. Він стверджував, що між Екстер і Ніжинською відбувався постійний обмін ідеями. Для Екстер балет Ніжинської відкривав можливість виходу за межі полотна, а для Ніжинської «у живописі Екстер відкрився простір власних вистав, їхні головні закони та природа»⁶.

⁵ Там само.

⁶ Коваленко Г. Бронислава Нижинская и Александра Экстер. Вопросы театра. 2014. Вып. 3–4. С. 304.

Останньою спільною роботою мисткинь у Києві став балет на музику Баха, але його реалізація відбулася вже у Парижі. Протягом 1920 року у різних студіях Києва та у Міському театрі Ніжинська продовжувала показ своїх балетних композицій, завжди з неймовірним успіхом.

Крім роботи у «Школі рухів», Ніжинська почала викладати у «Культурлізі» та «Центро-студії», куди до неї прийшов і Серж Лифар. Він згадував, що його не прийняли до «Школи рухів», бо він не сподобався Ніжинській. Але саме там він побачив справжній світ мистецтва танцю й зрозумів, що це — його шлях: «Я знайшов свою кохану, я полюбив її, тільки її одну – все інше перестало існувати, потьмяніло перед цією великою радістю любові. І я відчув, що завжди прагнув до неї — до танцю, до танцю-музики, до танцю-любові»⁷.

Лифар звернувся до директора «Центро-студії» Михайла Штеймана з проханням прийняти його в учні Ніжинської. Штейман пояснив, що приватну «Школу рухів» скоро закриють, і вона існує лише завдяки згоді Ніжинської безкоштовно викладати у нових закладах для робітничого класу.

Лифар сподівався, що Ніжинська помітить його старання, але вже у березні 1921 р. Броніслава Ніжинська залишила радянський Київ і разом із матір'ю та двома дітьми виїхала до Парижа.

«23 березня 1921 року

«Ось уже немає Школи. Що ж лишилося мені? Мої власні малюки та мама.

Страшно мені? Ні! Інакше не можна. Незвично боляче, але це все минеться.

Ходжу, і вулиці, і повітря — все чуже, а можливо, нове. Порожнеча всередині: ні печалитися, ні радіти не можу. Немає сміливості затанцювати на вулиці, а зараз мені це тільки треба...

Моя чудова Андріївська церква. Як добре всередині тебе та довкола. Радість бризкає звідусіль. Неначе мій власний будинок. Весь віттар мій. Навколо церкви кам'яна панель, наче паркет салону... Так рвуться ноги танцювати на ньому»⁸.

У Парижі Ніжинська пам'ятала про свою школу та учнів. Вона кілька разів вмовляла Сергія Дягілева надіслати запрошення її вихованцям. Серед них опинився і Серж Лифар, який згодом став її колегою.

З 15 вересня 1921 року Ніжинська почала працювати у «Русских балетах» Дягілева. З Екстер вони знову зустрілися у Парижі в 1925 році, де поставили балет «Етюд» на музику Баха – задум, народжений ще у Києві.

⁷ Лифар С. Роки жнив. Київ : Варто, 2020. С. 137.

⁸ Ніжинская Б. Ф. Дневник (1919–1922) / публ. Л. Гарафолы и Е. Я. Суриц; вступ. статья Л. Гарафолы (пер. с англ. И. В. Груздевой), коммент. Е. Я. Суриц; текстол. С. Б. Потемкиной. *Мнемозина: Документы и факты из истории отечественного театра XX века* / ред.-сост. В. В. Иванов. Москва : Индрик, 2019. Вып. 6. С. 363.

Прем'єри «Етюд» та інших балетних мініатюр відбулися у Великій Британії в серпні–жовтні 1925 р., і всі постановки оформлювала Олександра Екстер. Це довело близькість пошуків двох реформаторок: Екстер – у безпредметному живописі, Ніжинської — у безсюжетності й абстрактності балету.

Своїй системі, сформованій у Києві, Броніслава Ніжинська залишалася вірною до кінця життя.

Вона була вільною, незалежною від роботодавців, приймала різні пропозиції та гастролювала по всьому світу. Був Буенос-Айрес, де вона раніше працювала разом із братом Вацлавом; був Голлівуд, де відкрила власну школу й усвідомила, що за кінематографом майбутнє, у якому вона, безперечно, знайде своє місце.

Був і шалений творчий тандем з уродженкою Харкова Ідою Рубінштейн. Вершиною їхньої співпраці стало «Болеро» Моріса Равеля: хореографія Броніслави Ніжинської, головна партія — Іди Рубінштейн.

У 1939 році Ніжинська залишила Європу й переїхала до Лос-Анджелеса, де показувала улюблені балетні мініатюри — «Болеро», «Етюди на тему Баха», збираючи зали до 22 тисяч глядачів. До останніх днів вона викладала, працювала у театрах, ставила балети. Наприклад, у 1960 році створила «Сплячу красуню» П. Чайковського для трупи маркіза Джорджа де Куваса, а пізніше відроджувала власні класичні постановки: «Сарні» у Римі та Флоренції (1970), «Весіллячко» у Венеції (1971). Вона також писала мемуари, які, на жаль, не встигла завершити. У спогадах Ніжинська поверталася до Києва — до того надзвичайно важливого етапу свого творчого шляху.

До Києва у 1915 р. вона приїхала прима-балериною, а залишила його у 1921 році вже педагогінею — серед її учнів були Серж Лифар, Ганна Воробйова, Олег Сталінський. Вона стала балетмейстеркою, авторкою перших власних постановок («Маски», «Мефісто-вальс», «Траурний марш»), теоретикинею нової балетної мови (у Києві завершила трактат «Про рух і Школу рухів») та, за власним визначенням, режисеркою.

Лесь Курбас, який добре знав Ніжинську й запрошував її до Молодого театру для постановки рухів акторів, писав:

«Набагато гірша справа з хореографією. Це мистецтво в Україні ніколи не стояло на високому рівні. Кілька років роботи Ніжинської у Києві дуже позначилися на культурі танцю та пластики»⁹.

Киянином був другий чоловік Броніслави Ніжинської – Микола Сингаєвський. Літературно-меморіальний музей М. Булгакова нині зберігає зібрання документів, фотографій та предметів із родини Сингаєвських, які передала музею молодша сестра Миколи — Клавдія Сингаєвська, хрещениця Варвари Булгакової.

Родини Булгакових і Сингаєвських товаришували. Подругами були матері — Любов Миколаївна Сингаєвська та Варвара Михайлівна Булгакова. Обидві

⁹ Цит. за: Коваленко Г. Броніслава Нижинская и Александра Экстер. С. 294.

Рис. 2. Вистава «Принцеса-Горошина». Зліва направо у першому ряду сидить Микола Сингаєвський, останній в ряду — Михайло Булгаков. Київ. 1904–1905 рр. KB-60763

Рис. 3. Батько Миколи Сингаєвського — Миколай Павлович Сингаєвський. KB-60820

Рис. 4. Мати Миколи Сингаєвського — Любов Миколаївна Сингаєвська. KB-60821

майже одночасно залишилися удовами й виховували по семеро дітей. Діти часто відвідували одне одного, їздили на дачу до Булгакових. Сини двох родин навчалися разом у Першій Олександрівській гімназії.

Сингаєвські бували в будинку Булгакових на Андріївському узвозі, 13, були присутні на весіллях Михайла Булгакова та його сестри Варвари. У листі Віри Булгакової до Надії Булгакової від 20 квітня 1913 року читаємо:

«Весілля Михайла буде 26 квітня. На домашнє святкування запросили родину Сингаєвських, яких це весілля дуже цікавить»¹⁰.

Микола Сингаєвський народився у 1895 році в родині колезького радника Миколи Павловича та Любові Миколаївни. Микола Павлович понад 30 років служив викладачем і бібліотекарем у військово-фельдшерській школі, був учнем Костянтина Ушинського та другом Миколи Лисенка¹¹.

Любов Миколаївна Сингаєвська народила семеро дітей: Лідію, Миколу, Валентину, Віктора, Ганну, Галину та Клавдію. Валентина та її сестри закінчили Фундуклеївську жіночу гімназію, а Віктор і Микола навчалися у Першій Олександрівській гімназії, де в той час навчалися старші брати Булгакови.

Збереглося прохання батька Сингаєвського до директора гімназії: «Відставного Колезького Радника Миколи Павловича Сингаєвського Пану Директору Київської Першої Гімназії Прошу Ваше Превосходительство звільнити від плати за право навчання сина мого, учня III класу I Київської гімназії Миколи Сингаєвського. Наважуюсь просити про це тому, що з 7 моїх дітей 4 зараз виховуються на мої мізерні кошти — син у довіреній Вашому Превосходительству гімназії та 3 дочки в гімназії Фундукліївській. — Н. Сингаєвський, 11 вересня 1907 р., Старожитомирська вул., Будинок №9»¹².

У 1908 році педагогічна рада обговорювала кандидатуру Миколи на здобуття стипендії ім. Маріанни та Марти Худзізьких, відзначаючи його бездоганну поведінку та успішність: «Подати кандидатом на здобуття стипендії учня IV класу Миколи Сингаєвського. Довідки: Сингаєвський Микола — син колишнього наглядача Дегтерівської богадільні, що втратив останнім часом місця та перебуває у тяжкому матеріальному становищі; поведінки бездоганної, вчиться чудово (перейшов із III до IV класу з нагородою 1-го ступеня). Примітка: замість стипендії Коли Сингаєвському було надано матеріальну допомогу у розмірі 40 карбованців»¹³.

Зі щоденника Надії Булгакової відомо, що Микола збирався вступати до Київського університету на юридичний факультет. До революції 1917 року він працював банківським службовцем. У щоденнику від 18 вересня 1916 року зазначено: «Микола Сингаєвський виріс, серйозно готується до екзаменів та збирається

¹⁰ Лист Віри Булгакової до Надії Булгакової від 20 квітня 1913 р. KB-79054

¹¹ Rogozovska T. Запис розмови з Клавдією Сингаєвською, 1991 рік. Довідка старшого наукового співробітника Музею Михайла Булгакова Rogozovskoi T.

¹² Державний архів міста Києва. Ф.108. Оп. 80. Од. зб. 93. С. 52.

¹³ Там само. С. 93.

Рис. 5. Журфікс
на Андріївському узвозі, 13.
Зліва направо третій у першому ряду
сидить Михайло Булгаков, четвертий —
Микола Сингаєвський. Київ. 1918 р.

Рис. 6. Афіша Міського театру.
Серед артистів кордебалету —
Микола Сингаєвський. Київ. 1916 р.

на юридичний факультет... Не можу позбутися враження сумних очей Колі Сингаєвського, сумних, великих, не зазвичай дитячих. 20 вересня він вирушає зі своєю артилерійською бригадою на фронт»¹⁴.

Є свідчення, що у 1918 році Сингаєвський вже перебував у Києві. Про це згадують зять Михайла Булгакова Леонід Карум та його перша дружина Тетяна Лаппа: «У 1918 році, під час гетьмана, у нас збиралося велике товариство: сім'я Сингаєвських — 4 особи, Воскресенських — 3, Гладиревські — батько та син, разом із подругами Віри та Вареньки. Усього близько 30 осіб»¹⁵.

Саме тоді, після заклику гетьмана Скоропадського захистити Київ від військ Петлюри, Булгаков та його друзі вирішують підтримати гетьмана. «Прийшов Сингаєвський і інші друзі Михайла та вирішили, що не треба пускати петлюрівців та захистити місто, німці мають допомогти, а вони усі побігли. І хлопці домовилися на наступний день піти. Залишились навіть у нас ночувати. Вранці Михайло поїхав. Там був медичний пункт»¹⁶.

У 1919 році Микола стає учнем Броніслави Ніжинської у Школі рухів. У 1920 році він виїжджає до Парижа самостійно, ще до Ніжинської. З 1921 до 1924 р. танцює в антрепризі Сергія Дягілева. Відомо, що Микола з дитинства мріяв про балет, як і його сестра Галина, і виступав у кордебалеті Міського театру Києва.

У спогадах Леонід Карум згадує про київський роман Сингаєвського з Ніжинською. Хоча невідомо, звідки Карум дізнався про стосунки, очевидно, що київські Булгакови цього не фіксували у листах.

У 1924 році Ніжинська розлучається з Кочетовським і незабаром одружується з Сингаєвським. Він став її постійним менеджером, адміністратором, перекладачем і танцював у її трупі. Відомо, що Сингаєвський виконував партію Шаха у балеті «Спляча принцеса». Архіви Музею Булгакова підтверджують його участь ще у київських постановках, зокрема у кордебалеті Міського театру, а також — на сцені балету Броніслави «Fouring» на музику Ф. Пуленка (прем'єра відбулася 3 серпня 1925 р. в Лондоні, костюми О. Екстер).

Після цього Ніжинська залишила «Русский балет» і створила власну трупу «Хореографічний танець Ніжинської», де художником знову стала Олександра Екстер. Разом вони створили шість балетних мініатюр і гастролювали англійськими курортними містами. Серед танцівників були її київські учні: Ян і Честер Хоері, Сергій Унгер і Микола Сингаєвський.

У 1928–1929 рр. Сингаєвський був менеджером і режисером трупи І. Рубінштейн, у 1932–1934 рр. — режисером і менеджером у Театрі танцю Ніжинської, а згодом — антрепренером та перекладачем.

¹⁴ Булгакова Н. Щоденник. 18/IX 1916 р. С. 1143. KB-84598

¹⁵ Карум Л. Роман без вранья. Рукопис, папка № 17. С. 2254. Зібрання Музею Михайла Булгакова.

¹⁶ Паршин Л. Чертовщина в Американском посольстве, или 13 загадок Михаила Булгакова. Москва : Книжная палата, 1991. С. 69.

Рис. 7. Балетна труппа. Зліва направо перша у другому ряду сидить Галина Сингаєвська. Київ. 1927 р.

Рис. 8. Микола Сингаєвський і Сергій Унгер.
На звороті напис:
«М. Сингаєвський та С. Унгер в балеті
Бр. Ніжинської "Fouring" на муз. Ф. Пуленка
(прем'єра 3 серпня 1925 р., Лондон)
Костюми Олександрі».
КВ-8019

Микола Сингаєвський помер у 1968 р. в Лос-Анджелесі, його дружина Броніслава — у 1972 році. Його життя було насиченим і типовим для ХХ століття: через історичні події родини розпадалися, люди втрачали домівки і починали нове життя в еміграції. Сестра Валентина стала червоноармійкою (у Музеї зберігається її книжка червоноармійця за 1922 рік), а сам Микола, за свідченням молодшої сестри, деякий час перебував у лавах Білої гвардії¹⁷. Дослідники вважають, що він став прототипом поручика Мишлаєвського у романі «Біла гвардія».

«Мишлаєвський — це Микола Сингаєвський. У них була велика родина. Вони жили на Мало-Підвальної вулиці. Він був дуже красивим. Дуже. Високий, стрункий, і голова у нього була невелика, мала для його фігури (тобто як для героя Мишлаєвського. — Л. Г.). Все мріяв про балет, хотів вступити до балетної школи. Перед приходом Петлюри пішов в юнкери»¹⁸.

Ніжинська поїхала з Києва через серйозну психічну хворобу брата Вацлава. Вона була впевнена, що її присутність поверне йому душевний спокій. У своїх спогадах вона розповіла про те, що сподівалась привернути увагу брата найважливішими спогадами свого київського життя:

«Я відчувала глибоке горе, але намагалася триматися спокійно і залучити Вацлава до розмови. Я говорила про танець і театр, про мою Школу рухів, про учнів, які вже підготовлені для участі в його балетах. Хоч ніхто з них не бачив, як він танцює, вони захоплюються ним, будуть вірні йому та зрозуміють його танці. Мої слова, мабуть, не доходили до нього. Він залишався незворушним, але коли я сказала: «Подумай тільки, Ваца, адже я з ними поставила вже два балети!» — він несподівано повернувся, подивився мені в очі і рішуче сказав: «Балет не ставлять, а творять»»¹⁹.

Головним досягненням київського періоду свого життя Броніслава Ніжинська вважала те, що вона стала балетмейстеркою та педагогинєю. Сприятливими чинниками були активне культурне життя міста, численні творчі об'єднання, студії та нові театри. Відбувався розквіт сучасного живопису: Вадим Міллер, Ніссон Шифрін, Ісаак Рабінович та, передусім, Олександра Екстер. Співпраця з Екстер та її учнями відкрила для Ніжинської нові можливості у розвитку балету: переосмислення простору, нові ритми та рухи, відмова від класичних позицій і реалізму на користь експресії, абстрактності та поваги до пустого простору сцени.

Не випадково відразу після приїзду до Парижа та обговорення планів із Сергієм Дягілєвим вона отримала можливість стати балетмейстеркою у постановці «Весіллячко» на музику Ігоря Стравінського. Прем'єра цієї вистави продемонструвала появу нового балетмейстера з власним баченням можливостей мистецтва балету та власною хореографічною системою. І це була єдина жінка-балетмейстер в історії «Русского балета».

¹⁷ Рогозовська Т. Запис розмови з Клавдією Сингаєвською.

¹⁸ Паршин Л. Чертовщина в Американском посольстве. С. 62.

¹⁹ Ніжинская Б. Ф. Ранние воспоминания. С. 308 -309.

Історія Ніжинських є невід’ємною частиною історії світового балету, і одна з її найяскравіших сторінок має київське походження.

Liudmyla Hubianuri

The head of M. Bulgakov Literary Memorial Museum
Kyiv
Lgubianuri@gmail.com

BRONISLAVA NIJINSKA–SYNGAEVSKA'S KYIV LIFE

In 2021, Kyiv hosted several educational projects that spotlighted prominent figures connected with the city. Among those chosen was Bronislava Nijinska. Authors and media outlets hailed her as an outstanding ballerina of Polish origin, a Kyiv native, and a Ukrainian choreographer, emphasizing the significance of her Kyiv years.

In reality, Nijinska's ties to Kyiv were limited to early childhood and family memories. Later, from 1915—with interruptions—until 1921, she lived and worked in the city. Thus, the Kyiv period lasted around five years, which, strictly speaking, does not allow us to regard her as a Kyivan or a Ukrainian in terms of local identity.

Yet this period was of exceptional importance. In 1915, Nijinska arrived in Kyiv as a prima ballerina; in 1921, she left the city as a teacher whose pupils included Serge Lifar, Hanna Vorobiova, and Oleh Stalinsky. It was here that she staged her first ballets—Masks, Mephisto Waltz, Funeral March—completed her treatise On Movement and the School of Movement, and emerged as both a theorist of a new ballet language and, in her own words, a director.

In Paris in 1925, Nijinska married Mykola Syngaevsky, who remained her ally, manager, administrator, and translator until the end of his life. Little information has survived about Syngaevsky, a Kyivan and friend of Mikhail Bulgakov. Some materials are preserved at the Mikhail Bulgakov Literary-Memorial Museum: documents, photographs, letters, and family belongings passed down from Syngaevsky's descendants and the Bulgakov family. These illuminate not only Syngaevsky himself but also Nijinska's creative biography and Kyiv's cultural landscape in 1915–1921.

Keywords: Kyiv, ballet, Bronislava Nijinska, Mykola Syngaevsky.

БАЛЕТНА СПАДЩИНА СЕРЖА ЛИФАРЯ В ПАРИЗЬКІЙ ОПЕРІ (НА МАТЕРІАЛІ ФОНДІВ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА)

У статті розглянуто хореографічну діяльність Сержа Лифаря, зроблено спробу проаналізувати його багаторічну роботу в Паризькій опері, еволюцію поглядів на сутність танцю, новаторські постановки, внесок у збереження класичної спадщини. Особливу увагу зосереджено на всесвітньовідомих балетах «Прометей», «Жизель» та «Ікар», які стали етапними для Сержа Лифаря у його мистецьких пошуках і віхами в історії французького та світового балету. Дослідження базується на виданнях, статтях і рукописах самого Сержа Лифаря та дослідників його творчості, які зберігаються у фондах Музею історії міста Києва.

Ключові слова: Серж Лифар, Паризька опера, хореографія, балет ХХ століття, «Ікар», «Жизель», балетна реформа, музика й танець.

Актуальність дослідження зумовлено значним інтересом в Україні та за кордоном до постаті Сержа Лифаря, до його балетних реформ, які він здійснював протягом своєї багаторічної діяльності на сцені Паризької опери як танцівник-прем'єр, балетмейстер, хореограф і педагог, до його теоретичної спадщини, популяризації балету та впливу на мистецтво танцю та культуру ХХ ст.

У 1929 році Серж Лифар, на той час уже відомий як провідний соліст трупи С. Дягілева, був запрошений до Паризької опери Жаком Руше ¹ — на посаду балетмейстера і першого танцівника, що стало визначальним етапом у його кар'єрі та житті. Паризька опера стала не просто місцем його роботи, реалізації його найсміливіших ідей і співпраці з видатними художниками, композиторами та меценатами, яких він зміг залучити завдяки таланту та харизмі. У своїх численних інтерв'ю, нотатках, статтях, листах він називає цю будівлю та інституцію своїм «Домом», доклав багато зусиль, щоб балетна трупа Паризької опери стала національною гордістю Франції.

Після розпаду дягілевської трупи тогочасний директор Опері Жак Руше спочатку уклав із Лифарем короткостроковий контракт, однак успіх балетної постановки «Прометей» забезпечив йому постійну співпрацю. Так молодий танцівник розпочав багаторічну (понад двадцять п'ять років!) із перервами роботу в Опері, поставивши за мету реформування балету. «Лифарю 25 років. Він має чудову статуру, виразне обличчя і, понад усе, глибокий інтелект у своєму мистецтві: можливо, це те, що можна було б назвати "генієм танцю"» ², — писав

¹ Жак Руше (1862–1957) — видатний французький театральний діяч і режисер, у 1914–1945 рр. — директор Паризької опери (Гранд-опера).

² Silvant J. Serge Lifar ou La Glorie. Paris, 1969.

французький художник Жан Сільван у своєму малюнку «Серж Лифар, або Слава».

Він прагнув сформувати трупі нового типу — технічно досконалу, артистично вільну, здатну вийти за межі академічної традиції. Водночас зіткнувся з тим, що виконавці не мали належної підготовки, дисципліни й професійної мотивації³. Задля досягнення високих мистецьких результатів Лифар упровадив інтенсивну систему щоденних репетицій і суворої внутрішньої організації, підкріплену власним прикладом самовідданості. Саме така практика, на його переконання, забезпечувала фундамент для творчих звершень. Отримавши можливість формувати репертуар балетної трупі, він поєднував реконструкцію класичних вистав (зокрема, «Жизель») зі створенням авторських творів («Ікар», «Принц кохання»), прагнучи надати класичним зразкам нового змісту й актуальності⁴. Концепція Лифаря ґрунтувалася на ідеї об'єктивного мистецтва, вільного від суб'єктивних емоцій. У «Трактаті з хореографії» він наголошував на необхідності відмежування особистого емоційного досвіду задля створення універсального художнього вислову.

Першим великим успіхом Лифаря у Опері стала постановка «Прометей» («Творіння Прометей») на музику Людвіга ван Бетховена, після якої Жак Руше одразу призначив його першим танцівником. Цей триумф приніс Лифарю новий статус у театрі і символічний «новий рік життя» — балет був першим, який він створив для оперної сцени⁵. Герой постановки — радше відлуння Прометей, аніж сам міфологічний герой, який ніс вогонь танцю та мистецтва людям. «Сцена переповнена символікою: буря, хаос, руїни, стрімкі скелі, печера перетворень... Метафора зародження нового образу — дикого, суворого та грізного. Прометей запалює своє полум'я творчості, пробуджує істот, які мають право на існування. І, як і будь-який міф, ця постановка бере початок у Греції...»⁶.

Для вдосконалення рівня майстерності балетної трупі Паризької опери Лифар працював у кількох напрямках: із 1931 р. Лифар давав приватні уроки, впровадив клас адажіо, удосконалював па-де-де, запросив дуетні номери на спільні репетиції, це стало новаторством (раніше репетиції були лише індивідуальні). Це дало змогу удосконалити техніку партнерства й надати легкості під час виконання складних рухів. Лифар із гордістю згадував 1930-ті — час, коли він уже мав солідний досвід, але ще був молодим і міг присвятити себе балету. Саме він ініціював реформи в контрактах: річні договори забезпечили стабільність, а довгострокові ангажементи дали можливість залучати іноземних зірок⁷.

У 1932 році Лифар вирішив поновити романтичний балет «Жизель» на музику композитора Адольфа Адана. Працюючи над персонажем Альберта, Лифар значно його поглибив образ, надихнувшись, як він сам зізнавався, шекспірівським

³ Лифар С. Спогади Ікара. Київ, 2007. С. 21.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Le Livre de la danse. Paris, 1954. P. 35.

⁷ Лифар С. Спогади Ікара. С. 21.

Гамлетом. Партію Жизелі свого часу виконували Ольга Спесивцева, Лізетт Дарсонваль і запрошена радянська балерина Марина Семенова (1935 р.). У фондах Музею історії міста Києва зберігається документ, пов'язаний із цим балетом — копія фрагменту газетної статті, присвячена постановці балету «Жизель» у Паризькій опері. Цей матеріал становить особливу цінність як джерело для дослідження розвитку стилю Сержа Лифаря і французького балету. У ньому поєдналися елементи театральної критики, мистецьких спостережень та сприйняття класичної романтичної спадщини у абсолютно нових культурно-історичних умовах. У статті є акцент на постаті Сержа Лифаря, який виступив новатором у хореографічному осмисленні «Жизелі». На думку автора статті, якщо попередні виконавиці підкреслювали ліричність і технічну довершеність образу Жизелі, то Лифар зумів перенести центр уваги з віртуозності на драматичну сутність балету. У тексті наголошується, що його інтерпретація створила відчуття справжньої хореографічної трагедії, де пластика танцівника перетворювалась на виразник глибоких душевних переживань. Кожен рух, жест чи поворот голови в його виконанні був наповнений символічним значенням і зумів передати те, що критик визначав як «напруження між коханням і втратою, життям і смертю»⁸. Лифар фактично оновив жанрову природу «Жизелі», перетворивши її з романтичного видовища на драму з чітко окресленим психологічним конфліктом. Він не лише дотримався традиції класичного танцю, а й переосмислив її, збагативши сценічну дію новою експресивністю. Це дало підстави критику стверджувати, що саме у виконанні Лифаря балет вийшов за межі усталеної віртуозної схеми й набув рис модерної хореографії, що тяжіє до експресіоністичної виразності. Отже, Лифар утвердив новий авторський стиль — показав здатність поєднати спадщину романтизму з новими мистецькими тенденціями ХХ століття, водночас довів своїм «ворогам» і критикам, що здатний працювати із класичними балетами.

За свідченнями джерел, Марина Семенова за першої появи на сцені Національної опери в ролі Жизелі справила враження технічно майстерної та темпераментної танцівниці, проте в її грі, на думку паризької балетної критики, бракувало витонченості, благородства і внутрішньої впевненості, які традиційно асоціювалися з класичною французькою школою. Кульмінацією напруження стала ситуація наприкінці першого акту: балерина публічно відмовилася взяти Лифаря за руку, фактично відштовхнувши його і намагаючись самотійно прийняти аплодисменти публіки. Цей жест сприйняли не як сценічну випадковість, а як демонстративний прояв неповаги до першого танцівника театру й фактично протистояння між ними. Французька публіка відреагувала надзвичайно гостро. Якщо у першому акті ще переважала цікавість до гостьової артистки, то у другому акті глядачі влаштували тріумфальну овацію саме Сержу Лифарю, визнавши його беззаперечним володарем сцени. У такий спосіб аудиторія не лише оцінила

⁸ Возрождение. 1935. 20.12.

артистичну майстерність, а й висловила культурний спротив спробам політичної інтервенції через радянських митців, адже візит Семенової супроводжувався дипломатичною підтримкою і мав характер своєрідної «культурної маніфестації».

Подія набула широкого резонансу: вона увиразнила складні взаємини між радянським мистецтвом, що намагалося заявити про свою першість на міжнародній арені, та західною театральною традицією, яка стояла на засадах власної естетики й ієрархії. Лифар на той момент уже здобув визнання як реформатор балетної сцени, і тому символічна підтримка його французькою публікою виявилася не лише жестом мистецької солідарності, а й актом культурної оборони проти радянської ідеологізації мистецтва⁹.

У 1935 році Лифар поставив «Ікар» — свій, мабуть, найвідоміший балет, і, за його власними зізнаннями, найважливіший для нього. На зміну періоду реконструкції класики, глибоке осмислення взаємозв'язку танцю і музики призвело до створення його «Маніфесту хореографа», опублікованого на його тридцятиріччя. Маніфест стверджував: танець — головний складник вистави, а не музика; ритм має бути основним, і саме хореограф визначає музичне рішення¹⁰. Лифар підкреслював, що мистецтво повинно реалізовуватися на сцені. «Ікар» став практичною ілюстрацією його теорії: герої одного з найважливіших давньогрецьких міфів, по суті, мають право бути самодостатніми і без традиційного музичного супроводу. Ідея «Ікара» виникла ще в 1930 р., танцівник відмовився ставити балет під музику, бо вважав, що вона відволікає від пластичного ритму танцю. Лифар був переконаний, що для сцени достатньо тиші або ударів серця, а несподівані різкі звуки потрібні лише для кульмінації. Так «Ікар» став першим балетом без мелодії — лише ударні інструменти, що демонструє автономність танцю. Лифар поставив мету: не створити просто ще одну постановку, а показати новий шлях у розвитку мистецтва — шлях, де рух і ритм є первинними, а музика — вторинною. «В «Ікарі» Лифар ставить собі за мету дійти до кінця свого поетичного та хореографічного натхнення, зламати звуковий світ, який нав'язував свій закон тілу танцюриста, змушуючи його вириватися, ніби з розбитої шкаралупи, і нарешті розкрити його самому собі, зробити так, щоб воно повністю усвідомило свій власний вимір»¹¹.

Перебування Сержа Лифаря у Паризькій опері не завжди було однаково сприятливим, і він сам, і критика (французька, і емігрантська) звертали на це увагу, аналізуючи етапи творчого шляху митця. «Шлях Сержа Лифаря у стінах Національної академії музики й танцю не був безперервним»¹², — зазначає автор статті «Повернення Сергія Лифаря в Паризьку Велику Оперу»), яку написано «по гарячих слідах» року, під час четвертого недовгого повернення Лифаря у

⁹ Возрождение. 1935. 20.12.

¹⁰ Лифар С. Спогади Ікара. С. 21.

¹¹ Silvant J. Serge Lifar ou La Gloire. P. 11.

¹² La Pensee Russe. 1969. 16.01. P. 4.

1969-му. Перший етап — коли разом із запрошенням його у статусі балетмейстера і першого танцівника почалася епоха відродження французького балету, яка пов'язана з його іменем, Лифар створив яскравий синтез класичної основи та новаторської експресивності. «У 1944 році відбувся перший вимушений розрив, спричинений політичними обставинами після звільнення Парижа. Лифар залишив свою посаду, однак уже у 1947 році він повернувся і продемонстрував рідкісну здатність до творчої реанімації: йому вдалося відновити занепалий балетний колектив та забезпечити його нове піднесення протягом одинадцяти років. Це стало періодом, коли Паризька опера знову набула статусу одного з провідних світових центрів хореографічного мистецтва»¹³. Наступним важким випробуванням, яке закінчилося тим, що Лифар знову покинув свій «Дім», була відмова йому навесні 1958 р. у виданні візи для поїздки зі своєю трупкою на гастролі до Радянського Союзу і політичні інтриги, які були причиною того, що ця поїздка не відбулася. Цей інцидент змусив митця подати у відставку. Трирічна розлука завершилася новим, третім за рахунком, поверненням до Опери. Проте воно тривало лише один рік і закінчилося пропозицією скористатися правом на державну пенсію. Тобто творчий діалог Лифаря з Національною академією набував драматичного характеру, відображаючи не лише особисті амбіції митця, а й складні культурно-політичні взаємини Франції другої половини ХХ ст. «Четверте запрошення, отримане у листопаді 1968 року, мало символічне значення. Лифар розпочав підготовку постановки “Фавна”, яка стала для нього своєрідним підсумком творчих пошуків і водночас поверненням до витоків модерного балету. Прем'єра відбулася 22 січня 1969 року і стала свідченням того, що навіть після численних перерв Лифар залишався визнаним авторитетом, здатним диктувати художні тенденції на сцені одного з найвідоміших театрів світу»¹⁴.

У фондах Музею історії міста Києва зберігається авторський рукопис Сержа Лифаря «Танец у параді весни» 1933 р. Зокрема, він згадує про написання своєї дебютної статті «Танец у параді весни» (*La danse dans le cortège du printemps*), яка вийшла у виданні з театральної критики *Nouvelles Littéraires* 21 квітня 1934 р. У цій праці митець виклав власне бачення розвитку балету. Важливим аспектом його роздумів було осмислення ролі критики та історіографії балету. Він надавав великого значення постатям, які змогли не лише описати танець, а й перетворити його аналіз на своєрідний теоретичний фундамент для нових поколінь хореографів. У цьому контексті Лифар підкреслював, що мистецтво танцю потребує серйозного осмислення, здатного піднести його на рівень рівноправної дисципліни в колі гуманітарних наук. Це був своєрідний виклик усталеним уявленням про балет як про «легке» мистецтво, що підпорядковується музиці чи театральному видовищу.

Окреслюючи панораму розвитку танцю від початку ХХ століття, Лифар звертає увагу на ключові постаті, які змінили обличчя європейського балету. Він відзначає

¹³ La Pensee Russe. 1969. 16.01. Р. 4.

¹⁴ Лифар С. Танец у параді весни. Фонди Музею історії міста Києва. ТЗ-12108. С. 5.

реформаторську діяльність Михайла Фокіна, який зруйнував канонічну застиглість класичного балету, надавши танцю психологічної глибини та драматичного змісту. Важливим для нього був і Вацлав Ніжінський, чия експресивна пластика відкрила нові виміри тілесної виразності. Але при цьому Лифар наголошує, що досягнення «дягілевського» періоду розвитку балету мали і свої межі. Зокрема, він вважав небезпечною тенденцією перетворення танцю на ілюстративний елемент, підпорядкований музиці чи театральній драматургії. Для нього танець ніколи не повинен бути лише допоміжним засобом — його місія значно вища й самостійніша. В основі естетичної концепції Лифаря лежить переконання, що справжній розвиток балету можливий лише у поєднанні традиції та новаторства. Він ніколи не відкидав класичну школу як застрілу, на відміну від багатьох хореографів-сучасників. Навпаки, саме класика, з її гармонією форм, технічною довершеністю і дисципліною, була запорукою того, що будь-які експерименти не перетворяться на хаос. Проте сліпе наслідування традиції є для нього таким самим небезпечним, як і повне її заперечення. Майбутнє балету він бачив у русі вперед, у збагаченні спадщини новими формами, які не руйнують, а розширюють її межі.

У цьому контексті Лифар формулює своє бачення танцю як мистецтва, що має власну автономію і не потребує постійної опори на літературу чи музику. Танець, на його думку, є втіленням життєвої енергії, яку можна висловити через пластику тіла, універсальною мовою, яка здатна відображати і внутрішній світ людини, і духовні пошуки епохи. Саме ця енергія перетворює його на не просто мистецьку практику, а на спосіб пізнання й вираження людини ¹⁵.

Серж Лифар — видатний хореограф і реформатор, який глибоко вплинув на світовий балет, а його хореографічні ідеї, теорії та балети досі надихають. Він виховав покоління танцівників, здатних продовжити й розвинути його справу, заклавши фундамент хореографії XX століття. Книжки, документи і матеріали із колекції Сержа Лифаря, які зберігаються у фондах Музею історії міста Києва є цінним джерелом для вивчення спадщини митця, його творчої біографії, яка була міцно пов'язана з Паризькою оперою.

¹⁵ Там само. С. 7.

Zoia Pohrebova,
Senior Researcher of the "Serge Lifar Museum",
Museum of Kyiv History
Kyiv
zoyapogrebova7@gmail.com

SERGE LIFAR'S BALLET LEGACY AT THE PARIS OPERA (COLLECTION OF THE MUSEUM OF KYIV HISTORY)

The article explores the choreographic work of Serge Lifar in the context of the reform of European ballet in the 20th century. It analyzes his collaboration with the Paris Opera, the evolution of his views on the nature of dance, his innovative productions, pedagogical approaches, and contribution to the preservation of classical heritage. Special attention is given to the ballets Prometheus, Giselle, and Icare, which marked key milestones in the modernization of stage art.

Keywords: Serge Lifar, Paris Opera, choreography, 20th-century ballet, Icare, Giselle, ballet reform, music and dance.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ БІОГРАФІЇ МИХАЙЛА ЛИФАРЯ

У статті проаналізовано комплекс джерел, що дають можливість дослідити життєвий шлях і діяльність Михайла Яковича Лифаря (1875–1949) — батька відомого українського артиста балету, одного із найвидатніших танцівників ХХ століття Сержа Лифаря. Архівні документи із фондів Центрального державного історичного архіву України в місті Києві, спогади Сержа Лифаря «Роки жнив», листи М. Лифаря містять важливі відомості, що дають змогу комплексно дослідити постать діяча, визначити риси його просопографічного портрета. Особові та службові документи Михайла Лифаря мають значний інформаційний потенціал. Серед найцікавіших документів: метричний запис, посвідчення, рапорти діяча, а також службове листування його керівників, насамперед З. Голов'янка.

Досліджені у статті джерела збагатять джерельну базу історичних, історико-біографічних та історико-просопографічних досліджень, присвячених родині Лифарів.

Ключові слова: Михайло Лифар, історичні джерела, архів, біографія.

Від кінця 90-х років ХХ ст. у науковий обіг України повертається постать і творча спадщина Сергія Михайловича Лифаря. За останні тридцять років вони перебувають у фокусі уваги українських науковців: видано спогади митця, монографії, статті, бібліографічні видання, присвячені різним етапам його життя та кар'єри¹. Серед дослідників постаті діяча Ю. Станішевський, М. Курінна, Н. Білоус та інші². Завдяки плідній роботі цих дослідників відбувається популяризація та розкриття багатогранності особистості С. Лифаря в різних контекстах: професійному, творчому, просопографічному. В останнє десятиліття актуальною темою досліджень став життєпис видатного маестро танцю, його київські адреси, родинна історія.

¹ Лифар С. Роки жнив. Київ : Варто, 2020; Могильний, Л. П. Лифар Сергій Михайлович. Хореограф, балетмейстер, теоретик балетного мистецтва, академік Французької академії мистецтв. *Діячі науки і культури України: нарис життя та діяльності: 1841–2008*. Київ; Чернівці : Книги – ХХІ, 2010. С. 357–359; Народжені Україною : меморіальний альманах : у 2 т. Т. 2 : Л–Я / голов. ред. О. Оно-приєнко. Київ : Євроімідж, 2002; Серж Лифар. Життя для танцю / упоряд. О. П. Іванова. Київ : Фенікс, 2011; Підсуха О. Серж Лифар: «Я повернувся». *Антиквар*. 2019. № 2. С. 91–95.

² Білоус Н. Антирадянський Лифар. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/05/5/159419/> (дата звернення: 18.09.2025); Курінна М. Про національне коріння Сергія Лифаря та його родові зв'язки з Україною. *Краєзнавство*. 2011. № 4. С. 255–263; Балабко О. В. Київ, Ірининська, Лифарям... Повість за листами митця. Чернівці : Букрек, 2011; Береза Р. Сергій Лифар. Біографія. Політ під крилом Ікара. Львів : Априорі, 2021; Іванова О. «Я танцював для світу, а найближчі ніколи не бачили цього. — Серж Лифар». *Локальна історія*. 15 квітня 2021. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statii/ia-tantsiuvav-dlia-svitu-a-naiblizhchi-nikoli-ne-bachili-tsgo/> (дата звернення: 18.09.2025); Станішевський Ю. Українець Серж Лифар — зірка світового балету : монографія. Київ : Видавнича група «Сучасність», 2009; Довганюк І. Київські адреси Сергія Лифаря. URL: <https://spraga.info/2025/01/05/kiivski-adresi-sergija-lifarja/> (дата звернення: 18.09.2025).

Михайла Лифаря. Він народився 11 червня 1875 р. в родині селян — жителів с. Велика Мотовилівка Якова Давидовича та Харитини Пилипівни Лифарів (до речі, у записі прізвище батьків вказано як «Лихвар») ³ (рис. 1).

Формулярні списки М. Лифаря, які збереглися в особових справах його синів Сергія і Василя як додатки до заяв про прийняття дітей на навчання до 8-ї Київської гімназії, та інші службові документи дозволяють з'ясувати рівень освіти Михайла Яковича. Він закінчив двокласне міське училище у м. Василькові, а потім вступив до Черкаської нижчої лісової школи. Здобуваючи фахову освіту, М. Лифар отримував державну стипендію, отже показав гарні результати на вступних іспитах або під час навчання. У 1893 році він закінчив лісову школу й відповідно до наказу по корпусу лісничих (№ 11 від 9 жовтня 1893 р.) був призначений на посаду лісового кондуктора й направлений у розпорядження Києво-Подільського управління державного майна ⁴. До обов'язків лісового кондуктора належали нагляд за дотриманням правил лісокористування і контроль роботи загонів лісової варти. Тобто це найнижчий чин у лісовому департаменті — помічник лісничого. Це була перспективна посада, хоча через найнижчий рівень фахової освіти обмежувала швидке просування державною службою. Лісовий кондуктор отримував досить високу заробітну плату (від 450 крб на рік), мав право на оплату відряджень (так звані «роз'їзdn гроші» — 300 крб), отримання службового житла, дров і земельного наділу у розмірі до 10 десятин. У разі старанної довготривалої служби або за особливі заслуги в роботі можна було отримати нагороди — грошові виплати або медалі (для вихідців не з селянського стану), а при виході у відставку — звання почесного громадянина. Отримавши направлення на роботу, М. Лифар мав пропрацювати на посаді не менше ніж три роки. Інформацію про перше місце роботи діяча черпаємо з його власноруч написаного рапорту про прибуття до Києва, поданого керівнику управління державним майном у Київській і Подільській губерніях 11 листопада 1893 р. На цьому документі бачимо напис-візу: «Привели до присяги і відрядили у 2-ге Київське лісництво» ⁵. У листі лісничого згаданого лісництва до Києво-Подільського управління державного майна, датованому 15 листопада 1893 р., знаходимо повідомлення, що за день до цього «призначений лісовий кондуктор Михайло Лифар у ввірене йому лісництво прибув» ⁶. На той час 2-ге Київське лісництво розміщувалося поблизу залізничної станції Боярка Південно-Західної залізниці. З огляду на призначення на державну службу, з другої половини 1893 р. М. Лифаря було вилучено із переліку селян с. Велика Мотовилівка, свідченням чого стали відповідне повідомлення Казенної палати та свідоцтво про

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 127. Оп. 1078. Спр. 935. Арк. 16.

⁴ Справа про службу лісового кондуктора Михайла Лифаря. 1893–1913 рр. ЦДІАК України. Ф. 492. Оп. 7. Спр. 244. Арк. 3–3 зв.

⁵ Там само. Арк. 9.

⁶ Там само. Арк. 6.

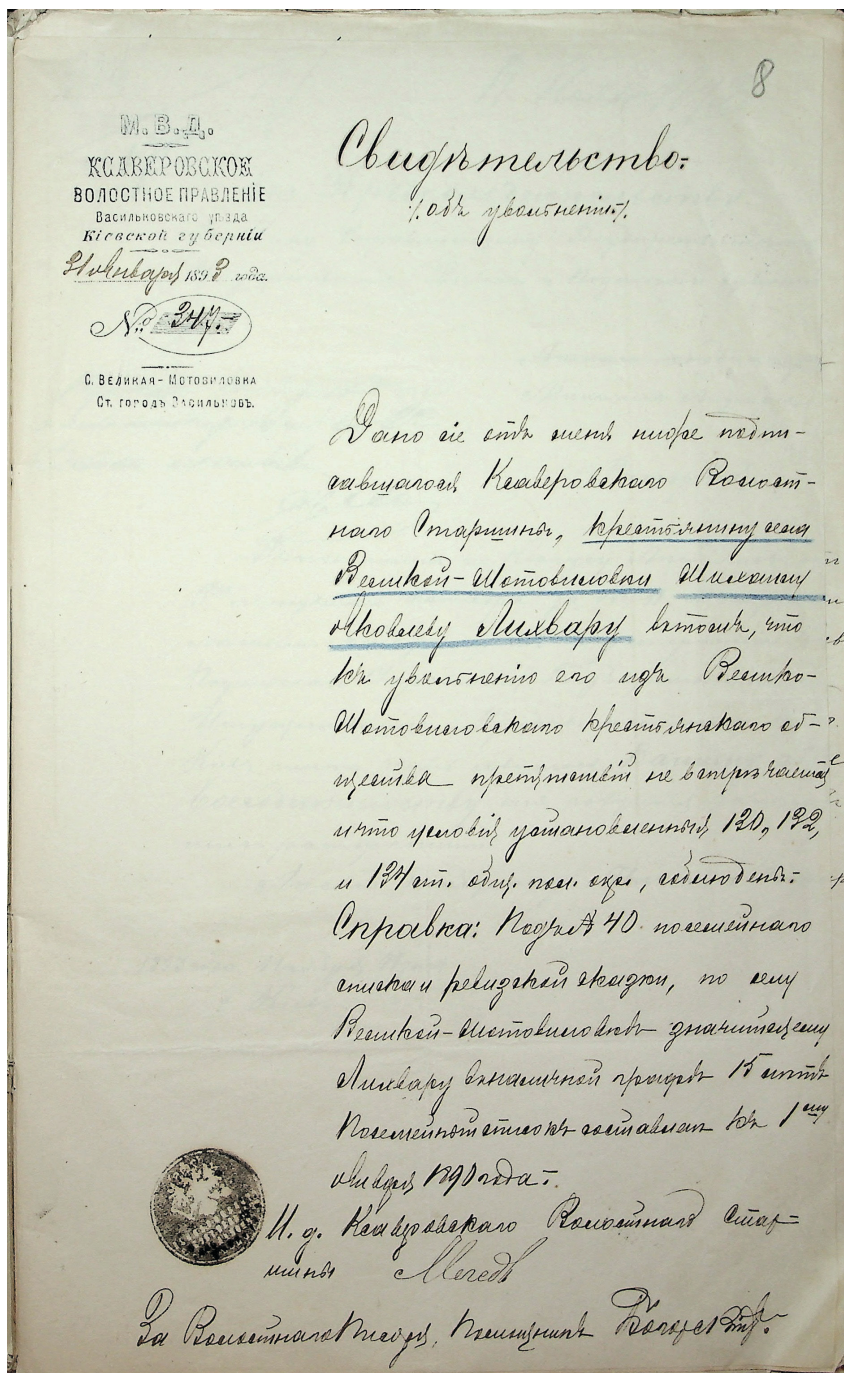

Рис. 2. Свідцтво М. Лифаря про звільнення з селянської общини с. Велика Мотовилівка у зв'язку із вступом на державну службу. 31 січня 1893 р. ЦДІАК України. Ф. 492. Оп. 7. Спр. 244. Арк. 8

звільнення, видане волосним старшиною ⁷ (рис. 2). У січні наступного року він отримав свідоцтво за № 2530 про прикріплення до мобілізаційної ділянки за місцем служби.

Документи зі службової справи М. Лифаря свідчать, що перший рік його трудової діяльності був нелегким: навесні 1894 р. він захворів на тиф, тому не зміг виїхати у службове відрядження до м. Суwalkи (сучасна Польща) ⁸. У 2-му Київському лісництві Михайло Якович працював до середини 1898 р., а потім думав змінити місце роботи, подавши клопотання про зарахування на посаду службовця Києво-Подільського управління державного майна. Однак у серпні 1898 р. відкликав своє подання через сімейні обставини, залишившись на попередньому місці роботи.

Зі службового листування, датованого 1899 р., дізнаємося, що восени цього року лісовий кондуктор М. Лифар уже працював у Трипільському лісництві.

У службовій справі М. Лифаря натрапляємо на важливий документ, що містить відомості про його одруження. Це власноруч написаний рапорт від 1 грудня 1901 р., поданий до Києво-Подільського управління державного майна з проханням про дозвіл на укладання шлюбу (рис. 3). Зі змісту стає відомо не лише ім'я майбутньої дружини М. Лифаря, а й соціальний статус його майбутнього тестя. «Маю честь покірніше просити Управління Державним Майном дозволити мені укласти перший законний шлюб з дівчиною Софією Васильєвою Марченковою, донькою землевласника сіл Малого Букрина, Малих Прицьок і Медведівки Канівського повіту, селянина села Македон Київського повіту Київської губернії Василя Дмитрієва Марченко, віросповідання православного», — писав Михайло Якович ⁹. У січні 1902 р. вони одружилися. Відповідно до запису в метричній книзі села Македони, дружина була на п'ять років молодша від чоловіка. Родина Лифарів оселилася у Києві. 29 листопада 1902 р. у них народилася старша донька Євгенія, а згодом сини — Василь (26 грудня 1903 р.), Сергій (20 березня 1905 р.) і Леонід (3 серпня 1906 р.). На той час Михайло Якович продовжував працювати лісовим кондуктором Трипільського лісництва, виконуючи обов'язки помічника лісничого. Саме таку його посаду вказано у метричних записах про народження і хрещення дітей, хоча назва лісництва — Трипільсько-Вітянське.

У формулярному списку діяча є і такий важливий запис: «Височайшим наказом по відомству закладів Імператриці Марії від 4 жовтня 1911 р. за № 73 призначений почесним членом Катерининського, Тульської губернії, сільського попечительства дитячих притулків з 1 березня 1911 р. із залишенням на посаді лісного кондуктора, з правом надання чину». Свідченням цього є лист голови Катерининського попечительства дитячих притулків с. Сидорівки Одоївського повіту Тульської губернії від 14 березня 1911 р., адресований до Київського

⁷ Там само. Арк. 6–9.

⁸ Там само. Арк. 23–27.

⁹ Там само. Арк. 38.

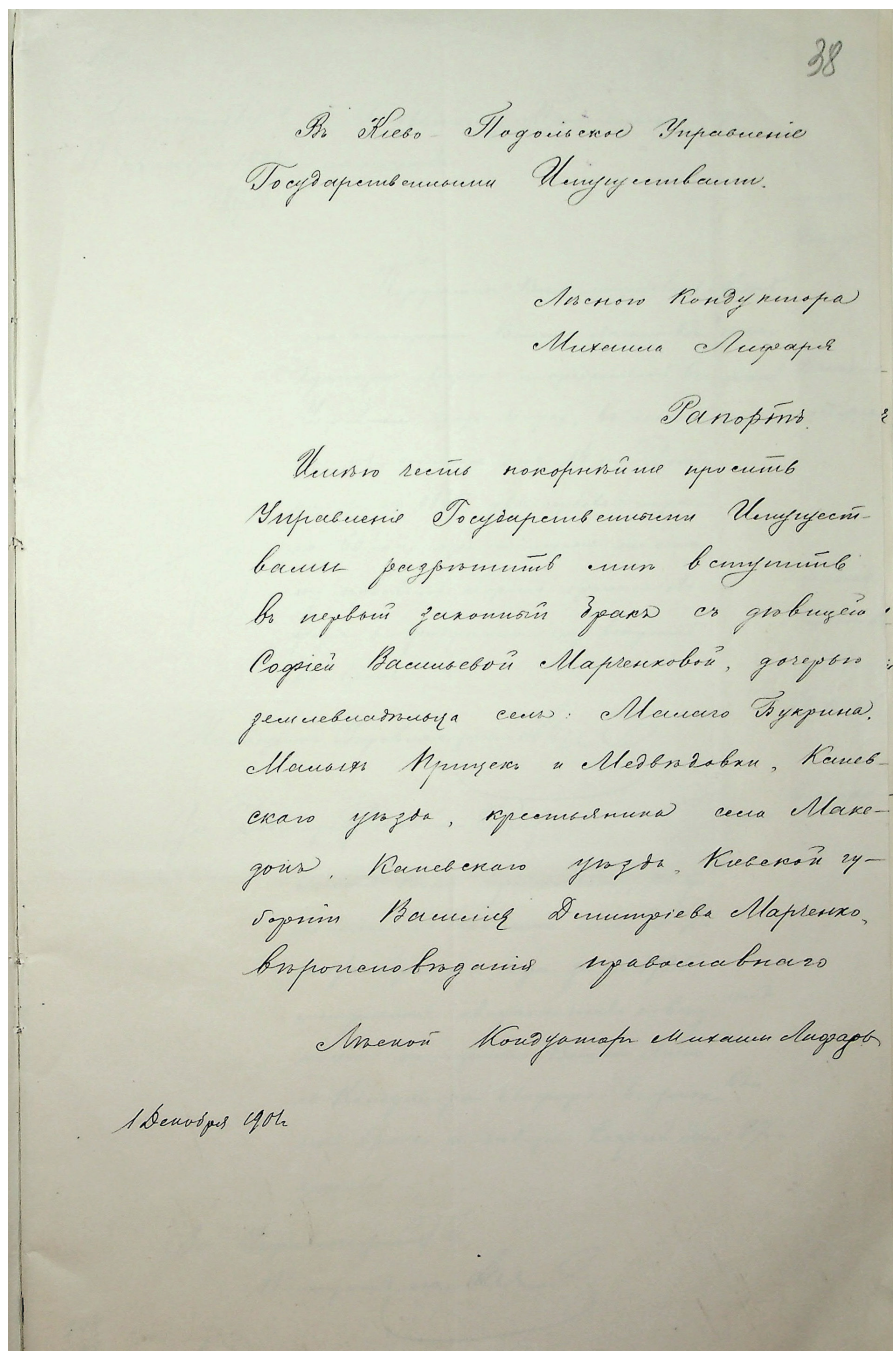

Рис. 3. Рапорт М. Лифаря про отримання дозволу на укладання шлюбу.
1 грудня 1901 р.

ЦДІАК України. Ф. 492. Оп. 7. Спр. 244. Арк. 38

управління землеробства і державного майна про узгодження клопотання про прийняття у почесні члени попечительства. У цьому документі чітко зазначено посаду М. Лифаря — «помічник лісного, лісовий кондуктор, який не має чину». Також серед документів службової справи є його власний рапорт № 334 від 9 листопада 1911 р., у якому він повідомляє про згадане призначення і просить про своєчасне внесення відповідного запису до формулярного списку. Цікавою особливістю рапорту є те, що він оформлений на бланку зі штампом у лівому верхньому кутку «Лісовий кондуктор Трипільського лісництва М. Я. Лифар»¹⁰.

Значний інформаційний потенціал мають листи-клопотання лісного Трипільського лісництва Розанова до керівництва Києво-Подільського управління землеробства і державного майна, датовані 1911 роком. Вони містять відомості про особисті якості М. Лифаря. У листі від 4 січня 1911 р. він просив про підвищення службової категорії та посадового окладу Михайла Яковича до другого розряду, у зв'язку з «добросовісною, видатною та корисною службою», аргументуючи тим, що його помічник перебуває на посаді упродовж майже 20 років і має велику родину¹¹. Інша кореспонденція, датована 31 березня 1911 р., містить інформацію про професіоналізм М. Лифаря при виконанні робіт із лісозаготівлі та продажу деревини у 1910 р. та прохання про представлення до нагороди за самовіддану працю і підвищення прибутків лісництва. На цьому листі бачимо резолюцію: «Лифар представлений в 1911 році до підвищення у 2-й розряд»¹². Цінним джерелом є лист, датований 24 вересня 1911 р. У ньому міститься клопотання про надання М. Лифарю матеріальної допомоги через пожежу на належному йому службовому земельному наділі. У цьому контексті наявні короткі відомості про особистість діяча. Лісничий наголосив, що Михайло Якович служить у лісництві 18 років і його вирізняють високий рівень працездатності, відповідальності та добросовісності, тому він заслуговує заслуженої винагороди¹³.

М. Лифар був дуже досвідченим фахівцем у своїй сфері, мав авторитет серед колег і підлеглих та повагу керівництва. Свідченням цього є адресовані йому листи-розпорядження Києво-Подільського управління землеробства і державного майна про призначення тимчасовим виконувачем обов'язків завідувача Трипільського лісництва, датовані 10 лютого 1912 р. і 23 січня 1913 р. У першому випадку він замінив лісного Розанова, якого направили на курси підвищення кваліфікації до Лісового інституту у Петербург, а в іншому — новопризначеного лісного З. Голов'янка на період відпустки¹⁴. З 30 жовтня 1912 р. за відмінну, багаторічну службу на посаді помічника лісного йому було

¹⁰ Там само. Арк. 55–55 зв., 59.

¹¹ Справа про представлення помічників лісничих до підвищення в окладах утримання. 1911. ЦДІАК України. Ф. 492. Оп. 20. Спр. 947. Арк. 12.

¹² Там само. Арк. 1–1 зв.

¹³ Справа про службу лісового кондуктора Михайла Лифаря. 1893–1913 рр. ЦДІАК України. Ф. 492. Оп. 7. Спр. 244. Арк. 57–57 зв.

¹⁴ Там само. Арк. 60, 64–64 зв.

підвищено оклад до 500 крб на рік зі збереженням усіх раніше призначених доплат у розмірі 150 крб ¹⁵.

Відповідно до змісту службових документів М. Лифаря, датованих 1913 р., у цей період відбувається його поступове кар'єрне зростання та ротації. Зокрема, з 1 березня 1913 р. за вислугу років йому було надано чин колезького реєстратора, також у документах цього року його згадують як лісового кондуктора першого розряду. 15 червня 1913 р. Михайла Яковича призначили на посаду помічника лісного Балтського лісництва Подільської губернії. Однак поїхати на нове місце служби він не зміг, бо через хворобу мав перебувати в Києві. У комплексі документів службової справи наявні рапорт М. Лифаря від 3 липня 1913 р. з обґрунтуванням неможливості виїхати до нового місця призначення та проханням надати відпустку на один місяць, медичне свідоцтво про хворобу очей та лист-погодження лісного Трипільського лісництва Іваницького. З рапорту дізнаємося, що він дуже відповідально ставився до виконання своїх професійних обов'язків, адже за 20 років безперервної служби жодного разу не звертався з клопотаннями про надання відпустки ¹⁶. Однак цей рапорт було відхилено керівником Києво-Подільського управління землеробства. Натомість було видано розпорядження управління № 14682 від 19 липня 1913 р., за яким М. Лифаря залишено на службі у Трипільському лісстві. Про це свідчить резолюція на розпорядженні, отриманому лісничим згаданого лісництва (№ 12354 від 15 червня 1913 р.).

11 жовтня 1913 р. Головне управління землевпорядкування та землеробства видало розпорядження № 24457 про переведення лісового кондуктора першого розряду М. Лифаря на таку саму посаду до Могилівсько-Чернігівського управління землеробства і державного майна в допомогу лісничому Дубечанського лісництва Зиновію Голов'янку ¹⁷. На той час формувалося Дарницьке дослідне лісництво, яке мав очолити Зиновій Степанович, і, можливо, службове переміщення М. Лифаря відбулося за його ініціативою. З листа керівника управління землеробства і державного майна Могилівської і Чернігівської губерній до керівника Києво-Подільського управління від 28 жовтня 1913 р. дізнаємося, що Михайло Якович мав прибути на службу до Нікольського лісництва в підпорядкування місцевого лісного Михайла Локотя. 1 листопада 1913 р. він прибув на нове місце служби, але до 15 листопада поєднував виконання службових обов'язків із залагоджуванням приймання-передавання справ у Трипільському лісстві. 15 листопада його офіційно звільнили з посади помічника лісного Трипільського лісництва ¹⁸.

¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 492. Оп. 7. Спр. 244. Арк. 63.

¹⁶ Там само. Арк. 69.

¹⁷ Там само. Арк. 74.

¹⁸ Там само. Арк. 77, 79; Справа про призначення на службу, переміщення та звільнення лісничих, помічників лісничих і лісових кондукторів. 28 серпня 1913 — 29 січня 1915 рр. Там само. Ф. 1580. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 13, 16–16 зв.

Наступний етап у біографії М. Лифаря — робота у лісництвах Київщини у тандемі із Зиновієм Степановичем Голов'янком упродовж 1913–1918 років. Цих двох людей поєднали не лише ділові відносини на основі взаємної поваги та довіри, а й особиста дружба. У листопаді 1913 р. було створено нове Дарницьке дослідне лісництво, яке очолив З. Голов'янка, а М. Лифаря призначили його помічником — лісовим кондуктором.

Виявлені у фондах ЦДІАК України вимогові відомості виплати заробітної плати працівникам лісництва, датовані 1914 р. дають можливість стверджувати що Михайло Якович отримував досить високу платню — 974,5 крб на рік. В оплату праці лісового кондуктора входили посадовий оклад (412,25 крб), кошти на побутові потреби — «столові» (412,25 крб) і кошти на відрядження — «роз'їзді» (150 крб). Додатково у грудні 1913 р. та січні 1914 р., він отримав кошти на оплату житла (квартирні) — по 50 крб на рік¹⁹. Зі змісту відомостей, які охоплюють грудень 1913 — грудень 1914 рр., стало відомо, що на кінець 1914 р. оплата знижується, у зв'язку із початком Першої світової війни. У грудні 1914 р. працівники отримали лише посадовий оклад без доплат (у М. Лифаря — 34 крб 45 коп.)²⁰. У наступному 1915 р. оплата праці працівників лісництва була стабільною, вони, як і раніше, отримували посадовий оклад і додаткові виплати. Тому можна стверджувати, що у період Першої світової війни М. Лифар міг матеріально утримувати свою велику родину²¹.

У Дарницькому лісництві Михайло Якович продовжував відповідально і професійно працювати. Свідченням цього є службові документи — акти про виконання робіт, оціночні відомості, листування лісничого З. Голов'янка. Разом з лісничим вони виконували необхідну кількість лісових і дослідних робіт, причому лісничий упродовж 1914–1915 рр. займався будівництвом службового житла та приміщень для досліджень із лісокористування. Вони працювали у складних умовах: потрібно було добиватися коштів, долати часті перевірки, переконувати лісових чиновників у доцільності робіт, звітувати. Цю відповідальну роботу з облаштування лісництва Зиновій Степанович без вагань міг доручити Михайлу Яковичу. Останній майже постійно перебував у Дарницькому лісництві, зрідка виїжджаючи у відрядження до Києва²². З службового листування дізнаємося, що лісничий Дарницького лісництва З. Голов'янка і лісовий кондуктор М. Лифар у цей період їздили на роботу з Києва, що додавало значних незручностей, але не зупиняло їх. На той момент на території лісництва був лише один облаштований під житло будинок, тому в лісництві мешкали з родинами тільки працівники лісової

¹⁹ Вимогові відомості на виплату заробітної плати службовцям Дарницького лісництва. 1914 р. ЦДІАК України. Ф. 1580. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 31 зв. — 34.

²⁰ Там само. Арк. 1 зв. — 4.

²¹ Вимогові відомості на виплату заробітної плати службовцям Дарницького лісництва. 1915 р. Там само. Ф. 1580. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 1–8, 11, 15.

²² Справа про будівництво будинку для лісничого Дарницького дослідного лісництва. Там само. Ф. 1580. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 68–69 зв.

варті (чотири родини)²³. Серед службових документів знаходимо акт перевірки будівельних робіт на території лісництва від 16 липня 1915 р., у якому констатовано, що все виконано задовільно, хоча до завершення запланованого будівництва було ще далеко²⁴.

Документи, датовані 1916 р., свідчать, що значну кількість працівників лісництв було мобілізовано до війська, тому в Дарницькому дослідному лісництві бракувало кадрів, часто змінювався персонал. У січні цього року лісничому З. Голов'янку були надіслані розпорядження управління землеробства та державного майна Чернігівської та Могилівської губерній щодо запиту наявності у Дарницькому лісництві вакантних посад для евакуйованих працівників і необхідності надавати інформацію про військовозобов'язаних, насамперед про себе, помічників лісничого і лісових кондукторів. Від 1916 р. З. Голов'янку періодично доводилося подавати звіти про кількість мобілізованих або звільнених від мобілізації працівників і різні звітно-облікові відомості про штат лісництва. Ці документи дають можливість з'ясувати факти біографії М. Лифаря у період Першої світової війни. Зокрема із листа З. Голов'янка від 6 лютого 1916 р. до згаданого управління дізнаємося, що Михайло Якович Лифар був військовозобов'язаним — ратником ополчення другого розряду за призовом 1896 р. Також у кореспонденції вказано, що у службовій справі останнього наявне свідоцтво № 7028 про явку до виконання військової повинності, видане Васильківським повітовим присутствієм із військової повинності 16 листопада 1896 р.²⁵ У травні 1916 р., відповідно до розпорядження управління землеробства та державного майна про встановлення доплат працівникам лісництва, які мешкають у містах, М. Лифар почав отримувати 20 % надбавки до платні (180 крб) у зв'язку зі «спричиненим війною подорожчанням життя». У клопотанні лісничого про встановлення надбавки міститься цінне з джерельного погляду обґрунтування згаданої доплати. Зокрема, вказано адресу проживання родини Лифарів у Києві (вулиця Тарасівська, 16), а також дізнаємося, що на середину 1916 р. Михайло Якович так і не отримав у лісництві службового житла. Ще однією причиною для надання надбавки до платні названо «багаточисельну родину (четверо дітей шкільного віку)»²⁶ (рис. 4). Також у 1916 р. М. Лифарю було призначено матеріальну допомогу на виховання дітей (синів Сергія і Василя) у розмірі 100 карбованців упродовж двох років²⁷.

Важливе джерельне значення мають два виявлені у ЦДІАК Україні документи — уривок листа З. Голов'янка (без дати) і посвідчення, датоване 25 жовтня 1916 р. Документи, ймовірно, є чернетками офіційних документів. Перший із

²³ ЦДІАК України. Ф. 1580. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 65–66 зв.

²⁴ Справа про будівництво будинків для чинів лісництва. 22 лютого — 31 грудня 1914 р. *Там само*. Ф. 1580. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 33–33 зв.

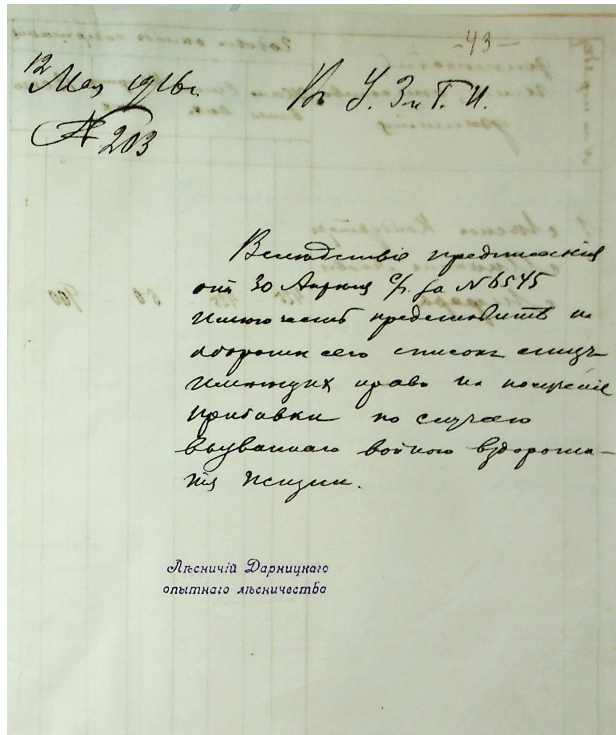
²⁵ Справа про призначення на службу, переміщення та звільнення зі служби адміністрації лісництва і лісової варті. 1916 р. *Там само*. Ф. 1580. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 10–10 зв.

²⁶ Там само. Арк. 43–43а.

²⁷ Там само. Арк. 52, 64.

Рис. 4. Лист лісногого
Дарницького дослідного
лісництва до Управління
землеробства та державного
майна зі списком працівників,
що мають право на отримання
доплат у зв'язку
із подорожчанням,
спричиненим війною
(у списку М. Я. Лифар).

12 травня 1916 р.
ЦДІАК України. Ф.1580. Оп. 1.
Спр. 42. Арк. 43-43а

Відомості про осіб, які мають право на отримання доплат	Річне окладне содержание				Всього		Общая сумма	Объяснение
	Жилищный	Служебный	Квартирный	Всего	№	Сумма		
1. Мещеряков Константин Иванович	400	400	50	900	20	180		Приведены к списку на 2-й разряд. В районный М. Я. Лифарь выданы свидетельства о своем служебном жилье (42 кв. м. в районе Л. Я. Лифаря). Сам же Лифарь не имеет жилья и должен получить соответствующее содержание.

них написано не раніше літа 1916 р. Це клопотання З. Голов'янка до Лісового департаменту або відповідного профільного управління про катастрофічний стан лісництва. У ньому натрапляємо на інформацію, що М. Лифаря мобілізовано до війська, що може викликати розлад роботи лісництва та потягне за собою значні матеріальні збитки для державної скарбниці. Також зазначено, що у цей час у лісництві навіть немає лісника-об'їзника, бо його теж мобілізовано ще у 1914 р. Михайла Яковича названо «єдиним помічником лісничого, на якого покладено дуже багато роботи як по лісовому господарству, так і по Дарницькому дослідному лісництву». Інший документ — чернетка на бланку зі штампом «Корпус лісничих. Лісничий Дарницького дослідного лісництва. м. Бориспіль Полтавська губернія» і заголовком «Посвідчення». У тексті є закреслення. Зі змісту стає відомо, що це посвідчення М. Лифаря про перебування на державній службі на посаді лісового кондуктора Дарницького дослідного лісництва та право на відстрочку від мобілізації на весь період перебування на зазначеній посаді²⁸. Тому з осені 1916 р. Михайло Якович повернувся до своїх службових обов'язків.

На особливу увагу заслуговує комплекс службових документів М. Лифаря і З. Голов'янка, датований 1917–1918 рр., адже інформація, зафіксована у цих джерелах, дає можливість реконструювати життєпис першого у період Української революції. Важливі відомості містяться у рапортах Михайла Яковича на ім'я керівника Могилівсько-Чернігівського управління землеробства і державного майна від 9 лютого 1917 р., які окрім того дозволяють з'ясувати, наскільки для нього була важливою ділова репутація. На початку вказаного року діяч подав клопотання управителю Подільської залізниці щодо отримання посади, пов'язаної з лісовими роботами на будівництві останньої і відповідно просив керівництво управління землеробства і державного майна відрядити його для тимчасової роботи на залізниці зі збереженням посади у лісовому відомстві. Такий крок лісового кондуктора був трактований Могилівсько-Чернігівським управлінням землеробства і державного майна як самовільне залишення служби у лісництві, про що було повідомлено З. Голов'янку відповідним розпорядженням (№ 871 від 25 січня 1917 р.). У рапортах М. Лифаря міститься пояснення ситуації, повідомлення про безпідставність звинувачень з боку управління і прохання спростувати неправдиве розпорядження. Звертаючись до керівника управління і лісничого Дарницького лісництва, він просив ужити рішучих заходів для своєї реабілітації. Зі змісту цих документів можна дізнатися про риси вдачі Михайла Яковича: відповідальне виконання обов'язків, принциповість, самодисципліна, важливість збереження службової репутації, виваженість у прийнятті рішень, реалістична оцінка подій²⁹.

²⁸ ЦДІАК України. Ф. 1580. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 69–69 зв., 90.

²⁹ Справа про призначення на службу, переміщення та звільнення зі служби адміністрації лісництва і лісової варти. 1916 р. Там само. Ф. 1580. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 18–19 зв.

У березні 1917 р., коли почалася Українська революція, М. Лифар продовжував працювати у Дарницькому лісництві, маючи відстрочку від мобілізації до 10 травня, а згодом до 1 липня 1917 р. У листах лісного Дарницького лісництва до керівника управління землеробства і державного майна знаходимо інформацію про продовження відстрочки Михайлу Яковичу до 1 січня 1918 р.³⁰ У службових документах З. Голов'янка також містяться списки працівників Дарницького лісництва на отримання матеріальної допомоги, датовані 1917 р., в яких наявне прізвище М. Лифаря³¹. На середину літа 1917 р. становище працівників лісництва було важким: низька оплата праці, неможливість забезпечувати родини. Про це свідчить зміст постанови нарад лісового техника М. Лифаря і працівників лісової варті від 30–31 червня 1917 р. Щоб виконувати службові обов'язки й забезпечувати свої сім'ї, працівники лісництва власним коштом утримували на його території худобу (коні та корови), вирощували городину, заготовляли сіно на лісових ділянках. Однак улітку частими стали порушення правил лісочористування жителями місцевих сіл (вирубка лісу, випас худоби, крадіжки сіна тощо), що призвело до безвихідного становища в лісництві, яке загрожувало масовим звільненням працівників через брак фінансових можливостей пережити зиму 1917–1918 рр. Учасники наради вирішили клопотати про отримання матеріальної допомоги, зокрема на закупівлю сіна, перед Постійною комісією з дослідної лісової справи, а також створили комісію для протидії порушенням лісочористування³². Щодо цього цікавим за змістом є лист управління землеробства та державного майна Могилівської й Чернігівської губерній від 25 липня 1917 р., адресований лісничому Дарницького лісництва. У ньому міститься інформація про постанову Загального зібрання Всеросійського союзу лісових техніків і лісоводів та роз'яснення законів про право працівників лісництва на службові наділи для ведення власного господарства (лісникам і помічникам — до 10 десятин, лісовій варті — до 5 десятин). Однак у Дарницькому дослідному лісництві вільної землі для надання працівникам не було. Також у цьому документі знаходимо відомості, що рівень оплати праці працівників державних лісництв дуже низький порівняно із приватними заробітками. Зокрема, улітку 1917 р. зарплатня помічника лісного становила лише 100 крб на місяць.

Відповідно до циркуляру заступника міністра землеробства Тимчасового уряду губернським управлінням на місцях мали бути створені ради лісництв під головуванням лісного й у складі помічника лісного, наглядача культури лісочористування, лісного техника, діловода, представників від лісової варті та вільнонайманих працівників. Їхнім завданням був розгляд клопотань працівників і службовців про надання матеріальної допомоги. М. Лифар став членом такої ради у Дарницькому лісництві.

³⁰ Там само. Арк. 57–58 зв., 78.

³¹ Там само. Арк. 61, 86.

³² Там само. Арк. 66–66 зв., 90–91.

Списокъ ~181-

Воинвоозобязанных, получивших отсрочку до 1 ноября 1917г.

<i>Категория - раз.</i>	<i>Годъ привода</i>	<i>Имя, отчество и фамилия.</i>	<i>Обязанности или родовая, специальная которыхъ было право на отсрочку</i>
<i>Възв.- Полковникъ</i>	<i>Привода 1904. род. в 1876.</i>	<i>Яковъ Елисей- вичъ Головинко</i>	<i>Меншикъ Дворян- скаго ордена Машиниста</i>
<i>Възв.- Полковникъ</i>	<i>Привода 1896. род. в 1875.</i>	<i>Михайло Семеновичъ Лифаръ</i>	<i>Полковникъ Машиниста Дворян- скаго ордена Машиниста.</i>

ПЕЧАТЬ
Александръ Ивановичъ...
опытный лесничества
ПРЕДСЕДТЕЛЬ КОМИТЕТА
УПРАВЛЯЮЩІЙ ДѢЛАМИ КОМИТЕТА
12 октября 1917
№ 935

ПЕЧАТЬ
Дарницкаго Лѣсного
Опытнаго Лесничества
328-25/сн. 1917

Рис. 5. Список
військовозобов'язаних
працівників
Дарницького лісництва,
які отримали відстрочку
до 1 листопада 1917 р.
ЦДІАК України. Ф.1580. Оп. 1.
Спр. 61. Арк. 131

Важливе джерельне значення мають іменні списки військовозобов'язаних службовців і працівників Дарницького дослідного лісництва, які лісничий З. Голов'яно надіслав до управління Остерського повітового начальника для Постійної комісії перевірки відстрочок і до Міністерства землеробства та державного майна в серпні й листопаді 1917 р. З цих джерел дізнаємося, що на той час Михайло Лифар має звання «губернський секретар», 24 роки трудового стажу роботи на посаді помічника лісничого й отримав чергову відстрочку від мобілізації спочатку до 1 листопада 1917 року, а згодом до 1 січня 1918 р.³³ (рис. 5).

Заслуговує на увагу список членів родин службовців та працівників, що проживали в районі Дарницького дослідного лісництва, складений у травні 1917 р. і надісланий адресату не раніше 19 вересня 1918 р. У цьому документі вказано імена членів родини Лифарів із зазначенням віку на осінь 1917 р.³⁴ (рис. 6).

Важливі біографічні відомості містять документи, датовані 1918 р., які, на відміну від попередніх, написано українською мовою. Зокрема, зберігся лист М. Лифаря до лісового департаменту від 18 березня 1918 р., зі змісту якого дізнаємося про

³³ ЦДІАК України. Ф. 1580. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 107–109, 136.

³⁴ Там само. Арк. 138.

-188-

Списокъ

Семейство, проживающее в Дарницком лесном хозяйстве
 (Дарницкой лесной даче, урочище Простянаго,
 с.п. Горюхино, Пашковское и.)

Имя	Возраст	Имя	Возраст
Алексий Григорьевич	41	14 Иосиф одождника	
Его жена		Димитрий Кайзенко	34
Мидий Антонович	39	Его жена	
Головляко		15 Варвара Кайзенко	34
Дети:		Дети:	
Теодор	15	16 Доминик	8
Наталия	4	17 Осодора	5
Родившиеся		18 Иван	2
Евгения Григорьевна	40	19 Виктор Григорьевич Пашков	22
Василий	44	20 Мария Пашкова	
Варвара Григорьевна		Петр Григорьевич	38
Василий		Его жена	
Григорий	22	21 Ирина Григорьевна	36
Арсентий Петрович		Дети:	
Дети:		22 Анна	15
8 Алексей Михайлович	42	23 Андрей	12
Михаил Яковлевич		24 Иван	11
Михаил		25 Осодора	10
Его жена		26 Мидий	6
9 Борис Васильевич	57	27 Марфа	3
Михаил	14	28 Алексей Пашков	40
Дети:		Татьяна Пашкова	
10 Евгений	13	Его жена	
11 Василий	12	29 Алексей Григорьевич	40
12 Сергей	10	Мамба	
13 Леонид	7	30 Осодора Григорьевна	40

Рис. 6. Список родин працівників,
 які проживають у районі Дарницького дослідного лісництва Чернігівської губернії. Фрагмент.
 Травень-вересень 1917 р.

ЦДІАК України. Ф.1580. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 138

складне матеріальне становище працівників лісництва і клопотання про надання їм матеріальної допомоги. Цей документ є свідченням того, що навесні 1918 р. Михайло Якович виконував обов'язки завідувача Дарницького дослідного лісництва (рис. 7). Імовірно, на цій посаді він перебував до початку чи середини літа 1918 р., позаяк нового лісничого Павла Петровича Бородаєвського було призначено 6 липня 1918 р.³⁵ М. Лифаря було відкликано зі служби до Києва, можливо певний час він працював не за фахом.

На той час родина Лифарів проживала у Києві за адресою: вулиця Ірининська, 3а, квартира, 7³⁶. Цей будинок належав тестеві Михайла Яковича Василю Дмитровичу Марченку, однак зі встановленням радянської влади, напевно, був націоналізований, і у родини Лифарів залишилися лише їхня квартира. Відповідно до відомостей у телефонних довідниках м. Києва, датованих 1926–1929 рр., М. Лифар працював лісовим техніком³⁷. На початку 1930-х рр. усі діти Михайла та Софії Лифарів перебували за кордоном.

Важливим джерелом для дослідження долі родини Лифарів, зокрема їхнього життя у першій половині 1930-х рр., є розсекречена на початку 2000-х агентурна справа ДПУ УСРР «Артисти», що зберігається у Галузевому архіві Служби безпеки України (ф. 65, од. зб. С-145)³⁸. У цій справі вміщено інформацію про обставини втечі за кордон Леоніда Лифаря та у цьому контексті — важливі біографічні відомості про його батьків. У доповідній керівника Київського особливого відділу ДПУ Розанова, датованій листопадом 1932 р., знаходимо повідомлення про перевірку київської адреси Л. Лифаря, внаслідок якої встановлено, що у квартирі 7 будинку 3а на вулиці Ірининській «мешкає його батько Лифар Михайло Якович 1875 р. н., технік Лісобудуправління та його мати Софія Василівна»³⁹. Також у документі вказано про «встановлення агентурного обслуговування родичів Л. М. Лифаря» у Києві й на Київщині. Ймовірно, працівники ДПУ вважали, що помешкання родини Лифарів у Києві може використовуватися як конспіративна явка британської чи французької розвідки. Тому для отримання потрібних відомостей постійно опитували своїх агентів — мешканців будинку, в якому проживали Лифарі. Зі змісту агентурної замітки помічника оперуповноваженого Юнзера (від 2 січня 1933 р.) дізнаємося, що на цей час М. Лифар продовжував працювати лісовим техніком, а В. Марченко, втративши свою власність у Києві, жебракував (останнього названо колишнім власником будинку № 3а на вулиці Ірининській).

³⁵ ЦДІАК України. Ф. 1580. Оп. 1. Спр. 61.. Арк. 92–93, 123.

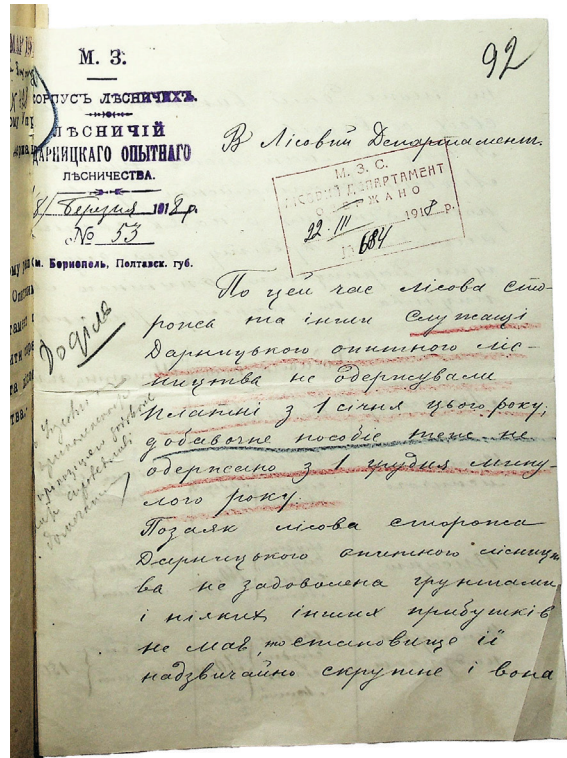
³⁶ Там само. Ф. 1580. Оп. 1. Спр. 63, 253 Арк. 65.

³⁷ Довганюк І. Київські адреси Сергія Лифаря. URL : <https://spraga.info/2025/01/05/kiivski-adresi-sergija-lifarja/> (дата звернення: 18.09.2025).

³⁸ Курінна М. А. Брати Лифарі та агентурна розробка ДПУ УСРР «Артисти». *Український історичний журнал*. 2010. № 6. С. 189–194.

³⁹ Агентурна справа «Артисти» м. Київ. 1932–1935 рр. *Галузевий архів Служби безпеки України*. Ф. 65. Од. зб. С-145. Арк. 14.

Рис. 7. Лист В.о. заступника
Дарницького дослідного лісництва
М. Лифаря до Лісового
департаменту.
18 березня 1918 р.
ЦДІАК України. Ф.1580. Оп. 1. Спр.
63. Арк. 92-93

не може далі виконувати
своїх обов'язків.

А через це мало грошей просять
Лісовий Департамент зробити
розпорядження о нарах скорити
асигнування кредитів для служ-
би Дарницького опитного ліс-
ництва по такому рахунку:

Облізми

5 лісникам

93

за зведення
будови 136 коп
січня
листопада

за січня
листопада } 60 коп

за зведення
будови 119 коп
січня
листопада

за січня
листопада } 119 коп

1457 коп. 65

662 коп. 65

В на руках 66 коп.

Потрібно 1390 коп. 65

Разом 2053 коп. 65

В. о. завідувача Дарницького
опитного лісництва М. Лифаря

	Додаткові посади	Штатна мло
Лісничому	за зведення будови 68 коп	
Лісничому лісничого	зведення будови січня листопада листопада	за січня листопада } 260 коп
Лісничому	зведення будови січня листопада	за січня листопада } 136 коп
Лісничому надзорний	зведення будови січня листопада	за січня листопада } 150

Родина Лифарів ні з ким не спілкується, їх ніхто не навідує ⁴⁰. Значний інформаційний потенціал має вміщена у справі «Артисти» особова картка М. Лифаря на бланку Управи лісопаркового будівництва м. Києва (адреса — вул. Воровського, 5; нині — Бульварно-Кудрявська). У цьому документі зазначено важливі факти його біографії: дата народження, рівень освіти, громадянство, місце роботи, посада. Також вказано соціальний стан (службовець) і національність (українець) ⁴¹.

У 1930-х рр. спілкування між подружжям Лифарів і їхніми дітьми відбувалося шляхом листування. Однак усі надіслані та отримані кореспонденції ретельно перевірялися. У комплексі документів перлюстрації збереглося кілька копій листів Михайла Яковича і зворотних від Сергія Лифаря ⁴². У своїх листах М. Лифар ніколи не називав імені своїх дітей, а у кореспонденціях, надісланих із Франції, були лише підписи-імена: твій Сергій, Леонід, Вася, Євгенія ⁴³.

У 1933 р. померла Софія Василівна, і Михайло Якович залишився один. Із ним проживав тесть. У листах до сина Сергія, надісланих у 1934 р., він повідомив йому про смерть мами, закликав дітей не забувати її, а також коротко написав про себе: «Всі ми, тобто я і дідусь, живі, здорові, працюємо. Живемо і дихаємо вами» ⁴⁴. Зміст епістолярного діалогу Михайла Яковича з синами та донькою — переважно загальні та «родинні» теми. Останні документи у справі «Артисти» датовано 1935 роком. Із цих документів дізнаємося, що за Михайлом Яковичем та його родичами у с. Велика Мотовилівка продовжено «агентурне обслуговування».

Комплекс особистих і службових документів Михайла Яковича Лифаря містить значний пласт біографічних відомостей та дає можливість реконструювати ключові етапи його життєвого шляху і професійної діяльності, насамперед до весни 1918 р. Зі змісту цих джерел стає відомо, що М. Лифар був добросовісним, відповідальним і досвідченим працівником, якого поважали колеги та підлеглі. Його характерними рисами були самодисципліна, вимогливість до себе, вираженість у прийнятті рішень. Також для нього важливою була думка оточення. Листи Михайла Яковича до Сержа Лифаря є свідченням того, що він був люблячим турботливим батьком і чоловіком, шанував дружину, радів успіхам своїх дітей, намагався всіляко їх підтримати ⁴⁵.

Ще одним важливим джерелом для дослідження біографії Михайла Яковича є спогади С. Лифаря «Роки жнив». У цій праці містяться фрагментарні, але інформативні відомості, що дозволяють виділити риси просопографічного портрета М. Лифаря. Серж Лифар запам'ятав батька сильним, мужнім і водночас лагідним та добрим. Він зазначав, що Михайло Якович завжди був доброзичливим

⁴⁰ Там само. Арк. 22.

⁴¹ Агентурна справа «Артисти» м. Київ. 1932–1935 рр. Галузевий архів Служби безпеки України. Ф. 65. Од. зб. С-145. Арк. 25.

⁴² Там само. Арк. 132.

⁴³ Курінна М. А. Брати Лифарі... С. 192–193.

⁴⁴ Іванова О. «Я танцював для світу, а найближчі ніколи не бачили цього. — Серж Лифар».

⁴⁵ Там само.

до дітей, ніколи не кричав на синів і доньку, і навіть спілкувався з ними як із молодшими друзями. Наголосив, що він значну увагу приділяв зовнішньому вигляду, любив одягати свої нагороди і «страждав — від усякої фальшивої ноти і від усякого несмаку і нехлюйства»⁴⁶.

Отже, досліджений комплекс джерел має значний інформаційний потенціал для дослідження біографії Михайла Яковича Лифаря. Відомості, зафіксовані в особистих і службових документах діяча, дають можливість реконструювати ключові етапи його життєвого шляху та визначити риси просопографічного портрета. Найповніше у виявлених архівних документах репрезентовано відомості про період життя М. Лифаря, що припадає на 1875–1918 рр., тоді як останній період залишається маловідомим.

Проаналізований комплекс документів заслуговує на увагу науковців і може бути запроваджений до наукового обігу. Він збагатить джерельну базу історичних, біографічних, історико-просопографічних досліджень, присвячених родині Лифарів.

Svitlana Yakobchuk,

PhD in History,
Leading Researcher
Serge Lifar Museum
(Branch of the Museum of Kyiv History)
Kyiv
s_yakobchuk@ukr.net

SOURCES OF RESEARCH OF THE MYKHAYLO LIFAR'S BIOGRAPHY

The complex of sources for study of the life and work of Mykhaylo Yakovych Lifar (1875-1949), the father of the Serge Lifar, outstanding Ukrainian ballet dancer, one of the most outstanding dancers of the 20th century is analyzed in article. Archival documents from the funds of the Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, Serzh Lufar's memoirs "Harvest Years", and M. Lifar's letters contain important information for comprehensively study the figure of the man and definition of the features of his prosopographical portrait. Mykhailo Lsfar's personal and official documents have significant information potential. Among the most interesting documents are: the metric record, certificates, reports of the figure, as well as the official correspondence of his leaders, primarily Z. Golovyanko.

The sources studied in the article will enrich the source base of historical, historical-biographical and historical-prosopographic researches dedicated to the Lyfar family.

Keywords: Mykhaylo Lifar, historical sources, archive, biography.

⁴⁶ Лифар С. Роки жнив. С. 16.

Наукове видання

Київ і кияни

Матеріали щорічної науково-практичної конференції.

(м. Київ, 17–18 листопада 2025 р.)

Випуск 17

Редагування, коректура: Олена ПАЗЮК

Макет та верстка Марини ЛУЦИК

Підписано до друку 31.10. 2025 р

Формат 70х100 1/16. Друк цифровий. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 27,5. Обл.-вид. арк. 23,5.

Наклад 300 прим.

Зам. № 783 від 31.10.2025

Видавець та виготовлювач:

Видавничий дім «АДЕФ-Україна»

01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 40а

тел.: 050 311-95-12

e-mail: adef@adef.com.ua

www.adef.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК No 4605 від 28.08.2013

📖 АДЕФ-Книга

📧 adefkniga

📱 @ADEF-Ukraine

